

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 84

KEELDE. KEELEL. KEELEST

PÜHENDUSTEOS
KÜLLI HABICHTILE
60. SÜNNIPÄEVAKS

EKSA
TALLINN 2024

Raamatu väljaandmist on toetanud Tartu Ülikooli eesti ja üldkeele-
teaduse instituut (Kadri, Nikolai ja Gerda Rõugu uurimistoetuste fond),
Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut

Koostajad ja toimetajad: Külli Prillop ja Annika Viht
Kujundaja ja küljendaja: Sirje Ratso
Keeletoimetajad: Karet Eesmäe ja Kristel Ress (eesti keel);
Atte Huhtala (soome keel); Richard Adang (inglise keel)
Kokkuvõtete tõlked soome keelde: Atte Huhtala
Kokkuvõtete tõlked inglise keelde: Annika Küngas

Toimetuskolleegium: Airika Harrik ja Helle Metslang

Palgelehe foto: Andres Tennus, 2022

Trükikoda Pakett

Autoriõigus: Emakeele Selts ja autorid, 2024

ISBN 978-9916-9822-4-2

Sisukord

Eessõna	11
Esipuhe	15
Preface	15
<i>Tabula gratulatoria</i>	17

TULETISTE TULLES

Piret Lotman

„Need sõnad, mis ma sulle täna annan, jäägu su südamesse.“

Heinrich Stahli talvejutluste sõnum	23
Heinrich Stahlin talvisaar노jen sanoma	41
Heinrich Stahl's message of winter sermons	42

Küllli Prillop

Algus ja otsus	43
Johdosten <i>algus</i> ja <i>otsus</i> ilmaantumisen viron kirjakeeleen	62
The introduction of the derivatives <i>algus</i> 'beginning' and <i>otsus</i> 'decision' into the Estonian literary language	63

Kirsi-Maria Nummila

Abstraktitarkoitteiset <i>Us</i> -johdokset vanhimmissa sanakirjoissa	64
Soome keele abstraktsed <i>Us</i> -tuletised vanimates sõnastikes	76
Finnish abstract <i>Us</i> -derivatives in old dictionaries	77

SÕNADE SEKKA

Kristiina Ross, Annika Viht, Inge Käsi,

Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila

<i>Hommage</i> Tartu Ülikooli uurijate vana kirjakeele sõnastikele	81
<i>Hommage</i> Tarton yliopiston tutkijoiden vanhan kirjakielen sanakirjoille ...	93
Homage to the dictionaries of the old written language compiled by the researchers of the University of Tartu	94

<i>Hannu Remes</i>	
Elias Lönnrotin sanat virossa	95
Elias Lönnroti sõnad eesti keeles	100
Elias Lönnrot's words in Estonian	101

Madis Jürviste

Sõna <i>pagar</i> ja tema seltsiliste teekonnast eesti keeles	102
Sanan <i>pagar</i> ja sen seuralaisten matkasta viron kielessä	110
The journey of the word <i>pagar</i> 'baker' and its companions in Estonian	110

Axel Jagau

Alamsaksa õ. Häälikuloolisi mõlgutusi	111
Alasaksan õ. Muutamia ajatuksia äänteenmuutoksesta	119
Low German õ. Some thoughts on sound change	120

Lembit Vaba

Etümoloogilisi märkmeid sugulussõnadest <i>tädi</i> ja <i>toud</i> (<i>tõud</i>)	121
Etymologiaisia huomioita sukulaisuussanoista <i>tädi</i> ja <i>toud</i> (<i>tõud</i>)	129
Etymological notes on the kinship terms <i>tädi</i> and <i>toud</i> (<i>tõud</i>) 'mother's sister'	130

SÜNDINUD ASJADE JÄLIL

Jüri Kivimäe

Palgasool ja jumalaraha. Eesti voorimehed hansakaupmehe teenistuses Liivimaa sõja eelõhtul	133
Palkkasuola ja jumalanraha. Virolaiset ajurit hansakauppiaan palveluksessa Liivinmaan sodan kynnyksellä	155
Salary in salt and God's penny. Estonian coachmen in the service of Hanseatic merchants on the eve of the Livonian War	157

Aivar Põldvee

„Noored eestlased“ Rootsi aja lõpul	159
„Nuoret virolaiset“ Ruotsin vallan loppuaikoina	182
“Young Estonians” at the end of the Swedish period	183

Kai Tafenau

Täiendus Johann Hartmann Creidiuse eluloole	184
Täydennyksiä Johann Hartmann Creidiuksen elämäkertaan	197
Additions to the biography of Johann Hartmann Creidius	198

Raimo Raag

Elu Põhjasõja varjus: Reinerus Reineruse poeg Broocman	199
Elämä Suomen Pohjan sodan varjossa: Reinerus Broocman	245
A life in the shadow of the Great Northern War: Reinerus Broocman	246

KIRJAKEELE KOIDIKUL

Kaisa Häkkinen

Verbi <i>saada</i> suomen vanhimmassa kirjakeeleessä	249
Verb <i>saada</i> soome vanimas kirjakeeles	262
The verb <i>saada</i> 'to get' in the oldest literary Finnish	263

Heidi Salmi

<i>Vaiheelta välille</i> – Mikael Agricola teosten kielen <i>vaihe-</i> <i>ja väli-</i> vartaloiden adpositiivit	264
Mikael Agricola teoste keele <i>vaihe-</i> ja <i>väli-</i> tüvelised kaassõnad	277
Adpositions with the <i>vaihe-</i> and <i>väli-</i> stems in Mikael Agricola's works	278

Tanja Toropainen, Nobufumi Inaba

Sulaumasta syntyneet – adpositioalkuiset yhdysverbit Mikael Agricola teoksissa	279
Sulamina sündinud. Kaassõnaalgulised kompleksverbid Mikael Agricola teostes	298
Adposition-initial compound verbs in Mikael Agricola's works	299

Renate Pajusalu, Karl Pajusalu

<i>oma</i> vanemas põhjaeesti kirjakeeles	300
<i>Oma</i> vanhemmas pohjoisvirolaisessa kirjakeeleessä	318
<i>Oma</i> 'own' in older North Estonian literary language	319

Kristiina Praakli

Keel kütab kirgi 10. Kuidas Otto Wilhelm Masing <i>roika</i> ja <i>rõika</i> abil maarahvale õ-d selgitas	320
Kuinka Otto Wilhelm Masing selitti kansalle õ:n <i>roikas-</i> ja <i>rõikas</i> -sanojen avulla	331
How Otto Wilhelm Masing explained the letter õ to rural people using <i>roigas</i> ‘stick’ and <i>rõigas</i> ‘radish’	332

KEELEKIRJELDUSTE LAINEL

Piia Taremaa, Helle Metslang, Miina Norvik

Midagi erakordset on toimumas! Progressiiv eesti keeles	335
Jotain poikkeuksellista on tapahtumassa! Viron progressiivista	358
Something extraordinary is happening! The progressive construction in Estonian	359

Ann Veismann

Kaassõna <i>suhtes</i> ja tema sõbrad	360
<i>Suhtes</i> -adpositio ja kumppanit	377
The postposition <i>suhtes</i> ‘in relation to’ and its friends	378

Ann Siiman

Külli Habichti vormikasutuse analüüs osastava ja sisseütleva käände näitel	379
Külli Habichtin partitiivi- ja illatiivimuotojen käytön analyysi	406
Külli Habicht’s case usage: A study based on the partitive and illative cases	406

Lydia Risberg

Kuidas keelekasutajad sõnatähenduste asjus sõna said	407
Kuinka kielenkäyttäjät pääsivät ääneen sanamerkituskysymyksissä	425
How language users had their say regarding word meanings	426

GRAMMATIKA KOHAL

Tiit Hennoste, Andra Annuka-Loik, Kirsi Laanesoo-Kalk,

Andra Rumm, Andriela Rääbis, Piret Upser

Sada vakka tangusoola ja kuus head partiklit kuuelt healt autorilt 429

Kuuden puhutun kielen partikkelin käyttö 1800-luvun

Lydia Koidulan näytelmässä 439

The use of six spoken language particles in a 19th-century play

by Lydia Koidula 440

Ilona Tragel, Liisa-Maria Komissarov,

Eleriin Miilman, Nele Karolin Teiva

Pealkiri 441

Otsikko 463

The title 463

JUHENDAJA JÄLGEDES

Sille Midt

Kas seisame uute kaassõnade tekke *koidikul, lävel* või *künnisel*? 467

Kolmen uuden adposition kehityksestä virossa 474

Three postpositions in the process of formation in Estonian 474

Mirjam Liivak

Eesti suulise keele *ke(ne)*-liitelised deminutiivid 475

Suullisen viron *ke(ne)*-liitteelliset deminutiivit 482

Diminutives with the suffix *-ke(ne)* in the Estonian spoken language 483

Ann Siiman

Osastava ja sisseütleva käände ning ülivõrde varieerumine 484

Partitiivin ja illatiivin sekä superlatiivin vaihtelu 492

Variation in the partitive and illative cases and in the superlative 493

Liina Pärismaa

Christoph Blume kui keeleeuendaja 17. sajandist 494

Christoph Blume 1600-luvun kielenuudistajana 500

Christoph Blume as a language reformer in the 17th century 500

Pille Penjam, Külli Prillop

„Sedda keik peab sind „Arsti ramato“ sees õppetatama.“

Umbisikuline *ma*-tegevusnimi 17. ja 18. sajandi tekstides 501

Impersonaalinen *ma*-infinitiivi 1600- ja 1700-luvun teksteissä 510

The impersonal *ma*-infinitive in 17th and 18th century texts 511

KOLLEEGI KÕRVAL

Aili Kiin

Keeleteele Viljandist. Tublist õpilasest Külli Pokist

hea kolleegi Külli Habichtini 515

Kielitielle Viljandista. Hyvästä opiskelijasta Külli Pokkista

hyväksi kollegaksi Külli Habichtiksi 520

From Viljandi to the path of linguistics. From the excellent student

Küllü Pokk to the great colleague Külli Habicht 520

Valve-Liivi Kingisepp

Esimesed akadeemilised sammud koos Külliga.

Mötterännak möödunusse 521

Ensimmäiset akateemiset askeleet Küllin kanssa.

Ajatusmatka menneeseen 526

First academic steps with Külli. A journey through memories 526

Mati Sirkel

Toimetaja missioon 527

Toimittajan kutsumus 530

The editor's mission 530

Carl Eric Simmul

Värske moment 531

Värske moment 'tuore hetki' 535

Värske moment 'a fresh moment' 535

Eessõna

Küllil Habicht on keeleteadlane, eesti vana kirjakeele, morfoloogia ja morfosüntaksi uurija, Tartu Ülikooli eesti keele kaasprofessor, armas sõber ja hea kolleeg, innustav juhendaja, Emakeele Seltsi keeleteoimkonna kauaaegne liige ja praegune esimees, aktiivne kaasamõtlev muudiski erialaühendustes ja eksperdikogudes.

Käesolev artiklikogumik on pühendatud Küllile tema 60. sünnipäevaks. Kogumikus on 48 autorilt 32 artiklit: Külli teaduslikest huvidest inspireeritud uurimused Eesti ja Soome kolleegidelt, Küllit tutvustavad artiklid tema õpetajatelt ja töökaaslastelt ning Külli juhendamisel valminud uurimusi kokku võtvad või neist lähtuvad kirjutised tema õpilastelt.

Huvi filoloogia vastu oli Küllil kindlasti olemas juba keskkooli ajal. Ta osales oma uurimistöödega emakeele- ja kirjandusolümpiaadidel ning saavutas 1982. aastal esikoha. Samast aastast sai alguse Külli tihe seos Tartu Ülikooliga, kuhu ta asus eesti filoloogiat õppima. Küllist õpilase ja üliõpilasena kirjutavad siinses kogumikus Aili Kiin ja Valve-Liivi Kingisepp (vt osa „Kolleegi kõrval“).

Peagi pärast ülikooli lõpetamist asus Külli tööle ülikooli eesti keele laboris, mis oli just äsja asutatud. Seal tegutsemine oli loogiline jätk tema diplomitööle „Emotsionaalne sõnavara Fr. Tuglase teoses „Väike Illimar““ (1987). Külli ülesanne oli välja töötada eesti kultuurisõnavara tesauruse struktuur.

Eesti keele laborist said alguse Külli head koostöösuhted suulise keele ja pragmaatika uurijatega, kellega koos võeti alles hiljuti ette suur uurimisprojekt „Pragmaatika grammatika kohal“. Külli püsivast vana kirjakeele huvist nakatudes on suulise keele uurijadki otsustanud korraks pöörduda 19. sajandi tekstide poole, nagu kinnitab Tiit Hennoste, Andra Annuka-Loigu, Kirsi Laanesoo-Kalgi, Andra Rummi, Andriela Rääbise ja Piret Upseri ühisartikkel siinse kogumiku osas „Grammatika kohal“.

1989. aastal astus Külli aspirantuuri. Ajad ja ülikooli õppesüsteem muutusid, aspirantuurist sai magistrantuur. Magistriõpingute ajal täiendas Külli

end ka Soomes Joensuu Ülikoolis ja Oulu Ülikoolis, värske magistrina Tšehhis Praha Karli Ülikoolis. 1995. aastal kaitses ta magistritöö teemal „*us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles“. Sellest on oma siinsete artiklite jaoks inspiratsiooni saanud Kirsi-Maria Nummila ja Külli Prillop (vt osa „Tuletiste tulles“).

1995. aasta sügisel alustas Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli juures tööd vana kirjakeele uurimisrühm, kuhu lisaks Küllile kuulusid esialgu Jaak Peebo, Valve-Liivi Kingisepp ja Epp Ehasalu. Rühmaga on loodud vana kirjakeele korpus, välja antud vana kirjakeele sõnaraamatuid ning tutvustatud uurimistulemusi paljudes artiklites ja ettekannetes. Uurimisrühmas Külli osalusel, hiljem tema juhtimisel valminud autorisõnastikesse heidavad selles kogumikus pilgu Eesti Keele Instituudi vanade piiblitõlgete uurijad Kristiina Ross, Annika Viht, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen ja Heiki Reila kogumiku osas „Sõnade sekka“. Samas kirjutavad sõnade ajalooost oma artiklites ka Axel Jagau, Madis Jürviste, Hannu Remes ja Lembit Vaba.

Koos vana kirjakeele uurimisrühma teiste liikmetega on Külli mitu korda käinud Helsingis Kodumaa Keelte Uurimiskeskuses (Kotus) soome vana kirjakeele sõnastiku koostamise tööga tutvumas ning korraldanud vana kirjakeele päevi koos uurijatega Soome ülikoolidest ja Kotusest. Soome kolleege esindavad siinses kogumikus Kaisa Häkkinen, Heidi Salmi, Tanja Toropainen ja Nobufumi Inaba, kes käsitlevad Mikael Agricola keelt (vt osa „Kirjakeele koidikul“), samuti Kirsi-Maria Nummila ja Hannu Remes.

2001. aastal kaitses Külli doktoritöö „Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärad selle taustal“. Teda juhendas Huno Rätsep, oponentideks Helle Metslang ja Paul Alvre. Siinses kogumikus kirjutab Heinrich Stahlist ja tema talvejutluste kesksest mõistest, mida väljendame *us*-liitelise abstraktnimisõnaga *südametunnistus*, Piret Lotman osas „Tuletiste tulles“.

Küllil teadlasepilk ulatub kirjakeele algushämarusest tänapäevani. Ta on jälginud pankrooniliselt – keelendi diakrooniast sujuvalt sünkrooniani jõudes – tuumverbikonstruktsioonide, kaassõnade ja partiklite kasutuslugu. Küllit köitnud keelenähtuste muutumine ja varieerumine on luubi all ka paljudes siinse kogumiku artiklites. Morfosüntaktilistest teemadest on Heidi Salmi, Ann Veismanni ja Sille Midti artiklites esindatud kaassõnade kujunemine. Verbiühendeid analüüsivad Kaisa Häkkinen; Tanja Toropainen ja Nobufumi Inaba; Piia Taremaa, Helle Metslang ja Miina Norvik; Pille Penjam

ja Külli Prillop. Asesõna *oma* vaatlevad vanas kirjakeeles Renate ja Karl Pajusalu. *ke(ne)*-liidet käsitleb Mirjam Liivak.

Küllile on pakkunud huvi uurida ka keelemuutuse ühiskondlikke põhjuseid. Kirjakeele ajaloos olulisi isikuid käsitlevad siinse kogumiku artiklites Aivar Põldvee, Raimo Raag ja Kai Tafenau (vt osa „Sündinud asjade jälil“). Samas kirjutab 16. sajandi eestlastest Jüri Kivimäe. Üksikisikute mõju kirjakeelele vaagivad Kristiina Praakli (osas „Kirjakeele koidikul“) ja Liina Pärismaa (osas „Juhendaja jälgedes“).

Lisaks kõigele juba nimetatule on Külli tegelnud muutemorfoloogiaga. Ta on üks „Eesti grammatika“ ja tervikkäsitluse „Eesti keele sõnamuutmine“ autoreid. Siinse kogumiku osas „Juhendaja jälgedes“ kirjeldab Ann Siiman varieeruvaid käändsõnavorme ja osas „Keelekirjelduse piiril“ Külli enda vormikasutust.

Küllil teadustöö on tihedalt seotud kursustega, mida ta ülikoolis õpetab. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli assistent sai temast juba 1993. aastal ning 2003. aasta sügisest oli ta vanemteadur ja dotsent. 2021. aastast alates kasutatakse ametinimetust kaasprofessor.

1990-ndatel pidi Külli juhendama proseminari: aitama tudengitel kokku panna oma esimesed uurimistööd. Kui mitu proseminari- ja seminaritööd Külli tollal valmimiseni aitas, pole paraku võimalik tagantjärele kindlaks teha, kuid teame, et ta on juhendanud üle 80 bakalaureuse-, magistri- ja doktoritöö. Seitse tema juhendatavat on pälvinud üliõpilaste teadustööde konkursil peapremia: Kati Pedaja (magistritöö, 2006), Kai Tafenau (doktoritöö, 2011), Liina Pärismaa (bakalaureusetöö, 2014), Carl Eric Simmul (bakalaureusetöö, 2015), Anni Jürine (doktoritöö, 2017), Kulla Mellov (bakalaureusetöö, 2021) ja Liisa Maria Komissarov (bakalaureusetöö, 2023).

Küllil õpilaste kaastöid on ka siinses kogumikus. Enamik neist on paigutatud osasse „Juhendaja jälgedes“ (autorid Sille Midt, Mirjam Liivak, Ann Siiman, Liina Pärismaa, Pille Penjam ja Külli Prillop). Et aga juhendatud tööde teemaring on väga lai, leiab Külli praeguste ja endiste juhendatute kirjutisi kogumiku teistestki osadest (autorid Madis Jürviste, Liisa-Maria Komissarov, Külli Prillop, Lydia Risberg, Ann Siiman, Carl Eric Simmul ja Kai Tafenau). Aimdusekillukesi sellest, milline on Külli kui juhendaja, pakuvad tema osalusel valminud akadeemiliste tekstide koostamise näpunäited ning Ilona Trageli, Liisa-Maria Komissarovi, Eleriin Miilmani ja Nele Karolin Teiva kaastöö Külli artiklite pealkirjadest, samuti Carl Eric Simmuli lugu (vt osi „Grammatika kohal“ ja „Kolleeži kõrval“).

Peale ülikooli on Külli vahendanud oma uurimistulemusi ka raadios ja populaarteaduslikes artiklites, korraldanud kokkuvõttevõistlust TUUM ning kirjutanud gümnaasiumiõpikusse kirjakeele ajaloo osa. Tema ja Külli Prillopi Oma Keeles käsil oleva artiklisarja „Kui keel kütab kirgi“ pealkirja on siinses kogumikus oma artiklile laenanud Kristiina Praakli.

Lisaks uurija- ja õpetamistöole on Külli hinnatud keeleteimetaja, kellele meelsasti usaldatakse nõudlikke tõlketekste. Tõlkija pilguga kirjutab temast kui toimetajast Mati Sirkel kogumiku osas „Kolleege kõrval“.

Aktiivse teadlasena kuulub Külli mitmesse teadusseltsi, toimetuskolleegiumisse ja nõukogusse. Alates 2002. aastast on ta riigieksameid ettevalmistava komisjoni liige ja 2004. aastast Emakeele Seltsi keeleteoimkonna liige, sh vanema rollis (2014–2016, 2024–). Siinses kogumikus peatub keelekorralduse põhimõtetel Lydia Risberg osas „Keelekirjelduse piiril“.

Ehkki Külli oma tagasihoidlikkuses vaidleks sellele väitele vastu, on ta suur sillaehitaja. Ta liigub sajandite, uurimistemade, tegevusvaldkondade ja inimeste vahel, pidades neist kõigist lugu ning andes nende heaks nii palju, kui ühest inimesest üldse saab jätkuda.

Nõnda on Külli pälvinud paljude usalduse ja austuse, aga ka ametlikke tunnustusi. Lisaks haridusministri tänukirjadele väljapaistvate üliõpilasuuringute juhendamise eest tunnustati teda 2016. aastal Tartu Ülikooli aumärgiga. Aastail 2017 ja 2021 valisid eesti ja üldkeeleteaduse instituudi üliõpilased Külli aasta õppejõuks. 2021. aastal nimetati Tartu Ülikooli aasta õppeteoks ning humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna aasta projektiks emakeele riigieksami ettevalmistuskursus, mille läbiviijate seas oli ka Külli. Kahel korral (2014, 2022) on ta saanud Keele ja Kirjanduse aastaauhinna parima keeleteadusliku artikli eest.

Õnnitleme armsat kolleege ja juhendajat Külli Habichtit juubeli puhul ning soovime kõigile põnevat lugemist!

Kolleegeide ja õpilaste nimel
Külli Prillop ja Annika Viht

Esipuhe

Küllli Habicht on kielitieteilijä, vanhan kirjaviron, viron morfologian ja morfosyntaksin tutkija, Tarton yliopiston viron kielen apulaisprofessori, rakas ystävä ja hyvä kollega, innostava ohjaaja, Äidinkielen seuran kielilautakunnan pitkäaikainen jäsen ja nykyinen esimies, aktiivinen kanssa-ajattelija muissakin alan yhdistyksissä ja asiantuntijayhteisöissä.

Tämä artikkelikokoelma on omistettu Küllille hänen 60-vuotissyntymäpäivänään. Kokoelmassa on 48 kirjoittajalta 32 artikkelia: Küllin tieteellisten mielenkiinnon kohteiden inspiroimia tutkimuksia Viron ja Suomen kollegoilta, Küllää esitteleviä artikkeleja hänen opettajiltaan ja työtovereiltaan sekä Küllin ohjauksessa valmistuneita tutkimuksia yhteenvetäviä tai niistä kumpuavia kirjoituksia hänen oppilailtaan.

Preface

Küllli Habicht is a linguist, a researcher of old Estonian literary language, Estonian morphology and morphosyntax, an Associate Professor of Estonian at the University of Tartu, a dear friend and valued colleague, an inspiring supervisor, Chair of the Language Committee of the Mother Tongue Society, an active participant also in other professional associations and expert panels.

This collection of articles is dedicated to Külli on her 60th birthday. The collection contains 32 articles by 48 authors: research studies from Estonian and Finnish colleagues inspired by Külli's scientific interests, articles introducing Külli by her teachers and colleagues, and writings that summarise or build on research conducted under Külli's guidance by her students.

Tabula gratulatoria

Marit Alas
Kristel Algvere
Andra Annuka-Loik
Reili Argus
Madis Arukask
Eva Liina Asu
Rodolfo Basile
Karet Eesmäe
Martin Ehala
Epp Ehasalu
Luule Epner
Tiiu ja Mati Erelt
Enn Ernits
Pille Eslon
Mariko Faster ja Evar Saar
Riho Grünthal
Airika Harrik
Egle Heinsar
Heinike Heinsoo
Tiit Hennoste
Helen Hint
Atte Huhtala
Annika Hussar
Tuomas Huumo
Kaisa Häkkinen
Nobufumi Inaba
Sulev Iva
Axel Jagau
Elise Järvik
Madis Jürviste

Annekatriin Kaivapalu
Mari-Liis Kalvik
Siim Karnö
Reet Kasik
Elisabeth Kaukonen
Keel ja Kirjandus
Leelo Keevallik
Petar Kehayov
Mari Kendla
Katrin Kern
Aili Kiin
Valve-Liivi Kingisepp
Jüri Kivimäe
Birute Klaas-Lang
Gerson Klumpp
Kaidi Kolsar
Liisa-Maria Komissarov
Kristina Koppel
Kadri Koreinik
Kati Kraav (Pedaja)
Ott Kurs
Nikolai Kuznetsov
Margit Kuusk
Mare Kõiva
Annika Kängsepp
Annika Küngas
Andra Kütt-Leedis
Heli Laanekask
Kirsi Laanesoo-Kalk
Tiina Laansalu

Triinu Laar
Margit Langemets
Ritva Laury
Tiina Leemets
Helena Lemendik
Elin Lepik
Katrín Leppik
Kristine Liiva (Rebane)
Mirjam Liivak
Liina Lindström
Maria-Maren Linkgreim
Katrín Linnehill (Vaaks)
Järvi Lipasti
Pärtel Lippus
Piret Lotman
Läti Ülikooli liivi instituut
Tiia Margus
Kulla Mellov
Laura Merirand
Helena Metslang
Helle Metslang
Iris Metsmägi
Kristi Metste
Sille Midt
Eleriin Miilman
Kadri Muischnek
Argo Mund
Tiia Neuvonen
Ellen Niit
Taru Nordlund
Miina Norvik
Kirsi-Maria Nummila
Pirkko Nuolijärvi
Anu Nurk
Maili Nurme
David Ogren

Vilja Oja
Maarja Okk
Leelo Padari
Tiina Paet
Hille Pajupuu
Renate ja Karl Pajusalu
Linda Palts
Geda Paulsen
Anu Pedaja-Ansen
Pille Penjam
Liisi Piits
Maarja-Liisa Pilvik
Urve Pirso
Helen Plado
Raili Pool
Kristiina Praakli
Küllí Prillop
Helin Puksand
Leili Punga
Fred Puss
Aivar Pöldvee
Peeter Päll
Liina Pärismaa
Inger Pürjema
Virve ja Raimo Raag
Sirje Ratso
Heiki Reila
Maria Reile
Riina Reinsalu
Hannu Remes
Kristel Ress
Lydia Risberg
Kristiina Ross
Kerttu Rozenvalde
Andra Rumm
Andriela Rääbis

Eva Saar
Heete Sahkai
Heidi Salmi
Tõnu Seilenthal
Emakeele Selts
Ann Siiman
Carl Eric Simmul
Mati Sirkel
Karin Soodla
Sven-Erik Soosaar
Anastassia Zabrodsckaja
Sirli Zupping
Kai Tafenau
Anne Tamm
Piiia Taremaa
Arvi Tavast
Nele Karolin Teiva
Tõnu Tender
Pire Teras
Georg Timoštšenko
Triin Todesk
Marili Tomingas
Reeli Torn-Leesik
Tanja Toropainen
Szilárd Tibor Tóth
Ilona Tragel

Ireen Trummer
Tuuli Tuisk
Kadri Tuvike
Piret Upser
Lembit Vaba
Marja Vaba
Kristiina Vaik
Ene Vainik
Adele Vaks
Mare ja Jüri Valge
Reet Varik
Aune Varik (Esinurm)
Mari Vaus
Ann Veismann
Eva Velsker
Anna Verschik
Maarika Veski
Kadri Vider
Virve Vihman
Annika Viht
Jüri Viikberg ja Mai Tiits
Maigi Vija
Helen Wilbur
Toomas Väljataga
Asta Õim
Haldur Õim

TULETISTE TULLES

„Need sõnad, mis ma sulle täna annan, jäägu su südamesse.“

Heinrich Stahli talvejutluste sõnum

Piret Lotman

Trükiprivileegi jutlustekogu avaldamiseks sai Heinrich Stahl 1640. aasta 22. augustil. Privileeg keelas 300 riigitaalri suuruse trahvi ähvardusel raamatu järeltrükkimise kümneks aastaks (SE/RA/1112.1/B/203 (1640)). Stahli kirikuaasta jutluste kogu kandis pealkirja „Leyen Spiegel“ („Ilmikute peegel“) ja selle esimene, talveosa valmis 1641. aasta hilissügisel (Stahl 1641). Jutlused on paralleelselt saksa ja eesti keeles, mistõttu võib eeldada, et sarnaselt tema 1632. aastal ilmunud katekismusele olid need mõeldud eestlaste usuliseks harimiseks. Saksakeelse teksti eesmärk oli ilmselt aidata jutlustest aru saada võõramaalasest hingekarjasel, kes ei pruukinud eesti keelt veel päris hästi osata. Talvejutluste viimase, kolmanda osa eessõnas kirjutab autor, et see raamat pole mõeldud laiskadele, vaid neile, kes kas haiguse või varakevadiste ja sügiseste halbade teeolude tõttu kirikusse tulla ei saa, või siis neile, kes jutluse üle hiljem mõtiskleda soovivad (Stahl 1641, *Dritte und Letzte Continuatio*).

Nende jutluste adressaat näib seega olevat Eestimaa talupoeg. Eestimaa kirikuõpetajana 19 aastat töötanud vaimuliku puhul näib arvamus nii eestlaste lugemisoskuse kui ka võimaluse kohta endale hinnaline raamat hankida küll liiga optimistlik. Kuid kas jutluste sisu oli eeldatavale auditooriumile jõukohane? Järgnevas kirjatöös otsitakse vastust küsimusele, mis ajendas peagi Ingerimaale siirduvat vaimulikku kirjutama eesti keeles mahukat ja vorminõudlikku teost. Millise olulise sõnumi soovis ta Eestimaa kristlastele edasi anda?

1. „Leyen Spiegel'i“ ülesehitus

„Leyen Spiegel'i“ talveosa jutlused põhinevad päevakohasel evangeeliumitekstil ning hõlmavad pühapäevi ja kirikupühasid esimesest adventist kuni kuuenda pühapäevani pärast ülestõusmispühi. Luteri kiriku peajumalateenistusel oli Piibli kirjakohtal ehk perikoobil põhinev jutlus 17. sajandil kohustuslik (Holtz 1993: 43). Tulenevalt ladinakeelsest väljendist *post illa textus verba* 'pärast neid pühakirja sõnu' nimetatakse perikoopidest lähtuvat kirikuaasta jutlustekogu postilliks (LThK VIII: 455 s.v. Postille). „Leyen Spiegel'is“ ilmunud eestikeelsed perikoobid olid kasutusel kuni põhjaeestikeelse Uue Testamendi ilmumiseni 1715. aastal (Lohk, Ross 2019: 67). Jutlustekogust aga kordustrukke ei ilmunud, erinevalt näiteks esimesest lätikeelsest postillist (Mancelis 1654).

Stahli postilli mõistmise võti peitub juba selle pealkirjas – „Ilmikute peegel“ on Piibel, raamat, millest justkui peeglist saab inimene uurida vigu ja vajakajäämisi oma elus, näeb pahesid ja patte, mida kahetseda (Rehermann 1977: 46). Peegli kujundit kasutati kirjandusliku motiivina juba antiikajal, keskaegne teoloogia arendas seda edasi: kaasaja sündmused peegelduvad ajaloos, mille allikas ja õpperaamat on pühakiri. Keskaegses Euroopas olid populaarsed kuninga- või vürstipeeglid, mida augustiinliku ettekujutuse kohaselt õiglane valitseja (ld *rex iustus*) järgima pidi, et kehtestada jumalariik maa peal (Lindroth 1975: 98–99). Saksa kultuuriruumis ilmus 1605. aastal Polycarp Leyser vanema „Regenten-Spiegel“ („Valitsejapeegel“), milles ta käsitab kirikut ühiskonna moraali tagatisena. Kristlikud võimuesindajad ei ole kohustatud hoolt kandma üksnes oma alamate ainelise heaolu, vaid ka hingeõndsuse eest. Sotsiaalne harmoonia, kus kõik kolm seisust kandsid neile pandud vastutust Jumala ees, tagamaks kogu ühiskonna head käekäiku, oli ortodoksse luterluse ideaal (Sommer 1981: 122–123).

Stahli jutlustekogu puhul tekib mõistagi küsimus selle eeskujudest. Evangeelsete jutlustajate abistamiseks mõeldud kirikuaasta näidispostillina „Wartburgpostille“ avaldas Luther juba 1522. aastal (Schöttler, Biesinger 2005: 65). Luteri jutlustekogu oli eeskujuks ja ajendiks järgnevatele ning kahtlemata seisis see silme ees ka Heinrich Stahlil. Luteri näidispostill ei ole siiski Stahli vahetu eeskuju. Selle leidmine on keeruline, sest 17. sajand oli nii luterlike postillide kui ka nende kirjutamise juhiste õitsenguaeg (Schöttler, Biesinger 2005: 66). Ühelgi teisel ajal pole pööratud nii suurt tähelepanu

jutluste ülesehitusele (Brilioth 1962: 117–188). Stahlil ei pruukinudki olla konkreetset eeskujut, tema raamatu struktuuris kajastuvad varase 17. sajandi jutluskirjanduse põhimõtted.

Luterlik reformatsioon asetas teoloogia keskmesse Jumala sõna, mis üksnes ei andnud jutlusele suuremat osakaalu liturgias, vaid muutis ka selle tähendust (Schott 1986: 64–66). Kirikuõpetaja ülesandeks sai Evangeeliumi kui Jumala elava ja toimiva sõna kuulutamise kaudu usu äratamine inimeste südames (Schütz 1975: 90; Stolt 2000: 63). Evangeeliumisõnumi vahendamiseks vajab kirik aga meetodit ja kõnestiili, milleks Philipp Melanchthoni veendumuse kohaselt sobis Aristoteelse filosoofia mõistuspärasus ja selgus. Juhtnõore mõjuvaks jutlustamiseks jagas ta raamatutes „De officiis concionatoris“ (1529) ja „Elementa rhetorices“ (1532).

Jutluse koostamisel võttis Melanchthon lähtekohaks kolm klassikalist retoorikažanri: kohtukõne (ld *genus iudicalis*), arutleva kõne (ld *genus deliberativum*) ja veenva või ka ülistava kõne (ld *genus demonstrativum*). Viimase eesmärgiks oli eelkõige kuulajate emotsionaalne mõjutamine. Kohtukõne põhimõtted jutlustes kuigi palju kasutust ei leidnud, kuid Melanchthon lisas neile neljanda, õpetliku žanri (ld *genus didascalicum*). Raamatus „De officiis concionatoris“ eristas Melanchthon kolme liiki jutlusi: õpetlikku ehk õige doktriini õpetamist (ld *didascalicum*), manitsevat usule kutsumist (ld *epitrecticum*) ja moraliseerivat manitsemist (ld *paraeneticum*), millest kaks viimast olid arutleva (ld *deliberativum*) žanri edasiarendused. Kõige olulisemaks pidas Melanchthon, et jutlus oleks nii õpetav kui ka manitsev (Haemig, Kolb 2008: 136–137).

Melanchthoni sõnastatud nõuded jäid kehtima ka järgmise sajandi ortodoksses luterlikus jutluskirjanduses, kuid neid täiendati ja arendati edasi. Esimese evangeelse homileetiku Andreas Hyperius järgi pidi jutlus olema õpetlik, südantkosutav ja ekslikke vaateid kummutav ning koosnema viiest alajaotusest, mis olid õpetus, vastuväide, manitsus, karistus ja lohutus. Jutluse-taoline ülesehitus kujunes normatiivseks, sissejuhatusse lisandusid ajapikku *exordium* ja *propositio* ning lõppu *conclusio* ja *epilogus*. Klassikalise skeemi *exordium*, *narratio*, *propositio* ja *explicatio* arendasid Hyperius homileetikast lähtuvalt välja Lucas I Osiander ja Jacob Andreae. Mis sisusse puutub, siis oli jutluse rõhuasetus piiblitšitaatidel ja mõistetavusel: analüüs põhines kirjakohal, mille peateema toodi esile sissejuhatuses, õpetuse aluseks olid usuartiklid, mis kummutasid ühtaegu väärõpetuse, jutlus sisaldas manitsusi patusele

ja vooruse kiitust ning selle lõpetasid alati lohutussõnad. Selliselt komponeeritud trükitud jutlus polnud aga mõeldud ettelugemiseks tervikuna. Kirikuõpetaja sai sealt valida igal konkreetsel juhul sobiva õpetuseiva ning kasutada näidisjutluse kõrval Piiblit, Martin Lutheri kirju ning suurt ja väikest katekismust. (Holtz 1993: 42–48)

Hellmuth Weissi (1938: 818) arvamuse kohaselt mõjutasid Stahli kõige enam Wittenbergi ülikooli tunnustatud teoloogid Friedrich Balduin, Nicolaus Hunnius, Jacob Martini ja Balthasar Meisner. Kuid kuuest õpinguaastast viiel kogus Stahl teoloogiateadmisi Rostocki ülikoolis (Lotman 2014: 48–54). Ülikooli teoloogiaõpingutele aluse rajanud David Chytraeus lähtus õppetöö korraldamisel Melanchthoni humanistlikest vaadetest (Geschichte der Universität Rostock 1969: 39). Chytraeus pidas oluliseks, et tudengid omandaksid lisaks heebrea, kreeka ja ladina keelele ning heale piiblitundmisele ka põhjalikud teadmised retoorikast ja dialektikast. Tulevane pastor pidi suutma oma jutluse üles ehitada selgel meetoodilisel alusel ja juhatama kuulaja kindlaid kategooriaid järgides samm-sammult jumalakartlikkuse ja tõelise vagaduseni (Kaufmann 1997: 267–268).

Pastoraalteoloogia oli ülikoolis kõrgel tasemel ka Stahli õpinguajal, mil teoloogiafakulteeti juhtis Paul Tarnow. Juhised mõjuvaks jutluseks andis Tarnow oma teose „De sacrosancto ministerio“ kolmandas raamatus. Jutlus pidi mõjutama inimest emotsionaalselt, puudutades igat kuulajat isiklikult. Emotsioone pidas Tarnow sealjuures retoorika, mitte loogika valdkonnaks. Jutlustaja ise olgu täidetud emotsiooniga, mida ta püüab edasi anda, ning jutluse emotsionaalsus lähtugu kuulajaskonna vajadusest, mitte tekstist. Õige õpetus mitte üksnes ei informeerigi kuulajat pühakirja tõdedest, vaid ka muudab kuulajat. Esiteks tuleb jutluse adressaat viia meeleseisundini, mis juhatab ta igavese elu ja lunastuse poole. Ta peab tajuma praeguse elu tühisust ja tulevase auväarsust. Teiseks peab ta tundma kurbust ja põlgust oma patu vastu ning hirmu kohtumõistmise ees. Kahele negatiivsele emotsioonile peab järgnema positiivne, milleks on lootus ja usaldus Jumala armu vastu. Jutluse eesmärgiks ei tohi olla inimese hukka mõistmine, vaid päästmine, selleks on vaja temas äratada armastus Jumala vastu, mis kandub siis üle tema ligimesele ja kogu maailmale. Päeva kirjakohtadele järgnegu selle lihtne tõlgendus ning kateheetilised juhised tuleb viia kooskõlla doktriini ja pühakirjaga. Näited konkreetsete juhtumite kohta tuli võtta Vanast Testamendist, usu, lootuse ja armastuse sõnum aga evangeeliumist. (Krēsliņš 1992: 54–74)

Heinrich Stahli jutluste ülesehitus vastab Tarnowi soovitudele. Evangeeliumi kirjakohale järgneb selle lühikokkuvõte, jutluse õpetuse osa toob esile kirjakoha seose katekismusega. „Õpetus sellest jutlusest“ on omakorda liigendatud alalõikudeks, selgitamaks kuulajale Vana ja Uue Testamendi näiteil kirjakoha teoloogilist sisu, mis seejärel suhestatakse kaasaegse maailmaga viisil, et see puudutaks igaühe enda elu. Tekkinud süü- ja lootusetuse tundest pakub väljapääsu jutluse viimane, samuti mitmest lõigust koosnev lohutuse osa. Kuulaja leiab kinnituse, et tänu Jumala armule on inimesel võimalik oma elu muuta ja päästa oma surematu hing. Jutluse lõpetab palve.

Stahli jutluste vorm järgib seega luterlike jutluste tavapärasest skeemi 17. sajandi esimesel poolel, kuid millest kõneleb nende sisu?

2. Heinrich Stahli jutluste sisu

Kõige üldisemalt võib Stahli jutlusi määratleda katekismusejutlustena. Tema evangeeliumitekstidel põhinevad jutlused lähtuvad Martin Lutheri „Väiksest katekismusest“, neis selgitatakse käsuõpetust, Meie Isa palvet, pihti või usuartikleid. Erinevalt esimesest soomekeelsest, Ericus Eriki Sorolaineni aastail 1621–1625 valminud postillist (Laine 2020: 314–316), samuti esimesest läti-keelsest, Stahli kaasaegse Georg Manceliuse koostatud jutlustekogust (Krēsliņš 1992: 206–209) ei paku „Leyen Spiegel“ kuigi palju teavet kohalike olude ega inimeste kohta. Esimese jõulupüha jutluses ütleb küll Stahl (1641: 65), et ehkki sinu peatoidus – põllutöö – on raske, ei tohi sa Jumalaga pahandada, sest oleme nii loodud, et peame palehigis oma leiba teenima. Jutlused üldiselt aga kõnelevadki meist, st inimesest üldiselt. Liigsöömine ja -joomine, ülearune muretsemine oma maise elu ja vara pärast, toredate rõivastega uhkeldamine, abielurikkumine, kadedus ja ahnus ei sõltu inimese sünnipärasest või ametikohast. Need kiusatused ei ole võõrad kellelegi. Inimese elu ongi hädaorg sünnist alates. Kartust, muret, surmahirmu ja lootust tunnevad nii need, kes suure au sees elavad, kui ka kõige madalamad inimesed maa peal, nii need, kes siidi ja kuldseid kroone kannavad, kui ka need, kes linastes rõivastes käivad. Inimese osaks on häda ja vaev, tema elupäevad on lühikesed ja kurjad (Stahl 1641: 468). Kui noored abielluvad, on nad rõõmsad ja lootusrikkad, ootab neid aga hoopis häda ja viletsus: vaesus ja haigused, viljatus või hukkaläinud lapsed, vihane abikaasa ning lein lähedaste kaotuse pärast. Sedagi risti peab inimene kandma (Stahl 1641: 157–168). Jutlustaja amet on samuti risti

kandmine. Mida ustavamalt ta oma ametit peab, seda enam kiusavad teda taga ilmalikud inimesed, kuid mida vähem on kirikuõpetajal ruumi selles ilmas, seda enam taevas (Stahl 1641: 35).

Stahl ei pea siin silmas üksnes ilmalike inimeste, sealhulgas võimulolijate suhtumist endasse, vaid vaimulikesse üldiselt. Ilmekalt kajastab sellel pinnal kerkinud konflikti Tallinna vaimulike 1662. aastal kirjutatud läkitus linna raele „Gottseelige Erklärung, oder Theologische Deduction-Schrift Etlicher fürgefallener Gewissens Fragen“ („Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuse-küsimuste teoloogiline deduktsioon“). Südametunnistust käsitatakse selles kui vaimuliku õigust mitte alluda nende väärikust alandavale ilmalike võimude korraldusele, mõiste teoloogiline sisu jääb avamata (Kõiv 2008: 69–75). Taoline tõlgendus on kooskõlas Rootsi kirikuloolase Carola Nordbäcki määratlusega südametunnistusest ortodoksses luterluses. Nordbäcki järgi käsitas ortodoksne luterlus südametunnistust kui sotsiaalse korra tagamiseks loodud reeglite kogumit. Südametunnistuse kujundamine ja piiritlemine oli seejuures kiriku privileeg (Nordbäck 2006: 224).

„Leyen Spiegel“i jutlusi oleks keeruline nii lihtsatesse raamidesse suruda. Mõistagi jagas ka Stahl varauusajal valitsenud veendumust, et Jumala loodud korra kohaselt on iga inimene talle ette nähtud kohal siin maailmas (Martin 2008: 425). Tema jutlused ei ole siiski mõeldud kõnetama kindlat sotsiaalset sihtrühma, vaid inimest, kelle südamesse peavad jõudma jutlustaja sõnad. Südamele kui kõiki jutlusi ühendavale motiivile viitab Stahl juba oma jutlustekogu eessõnas – selleks on tema käsitus armulauasakramendist. Stahli arvates on armulauasakrament inimese hingekodu, mille Jumal iga inimese südamesse valmistanud on (Stahl 1641, „Vorwort“). Melanchthoni järgi on armulauasakrament Jumala töötuse märk pattude andeksandmisest heitunud südamele (Jammerthal 2018: 94).

Südamest kõneleb Stahl peaaegu igas jutluses. Inimese südames elavad patused mõtted ja soovid, süda on vaevatud ja heitunud, ängis ja vabisev, kartlik ja kohkunud, muredest ja kaotustest haige, patust raske, löödud ja ahastav, südame mõtted ja meeled on kurjad, meie süda kurvastab iga päev, inimese süda on kange ja kivist, nagu üks kõva kalju, millel Jumala sõna ära kuivab. Meie südame pimedus pimestab meie mõistmist. Kui teeme oma südamest patu maantee, saab kurat sinna sisse minna ja Jumala sõna ära võtta. Kuradi süda on kuri vaeste inimeste vastu. Tema teeb nii, et inimene näeb, aga ei mõista. Kuid kurva südame jaoks on olemas lohutus – see on Jumala arm.

Peame avama oma südame ukse Kristusele. Kristus pole üksnes meie kohtunik, vaid ka sõber. Kristus ei põlga ära üht ahastavat vaimu ja löödud südant, kaotustest ja murest haige süda, mis on täis usku ja meeleparandust, on Jumalale kallis. Jumal teab meie südame mõtteid, tema katsub läbi meie südame ja neerud. Tema täidab meie südamed valguse ja rõõmuga. Ta annab meile uue südame ja uue vaimu, asendab meie kivist südame lihasega. Jumal külvab oma sõna inimeste südamesse. Jumala sõna peab haarduma inimese südamesse, Jumal on oma käsud meie südamesse kirjutanud.

Tõdemus, et Jumal on asetanud oma käsud meie südamesse, on pärit Piiblist: „... leping, mille ma teen Iisraeli sooga pärast neid päevi, ütleb Issand, on niisugune: ma panen nende sisse oma seaduse ja kirjutan selle neile südamesse“ (Jr 31:33). Sama mõtet kordab Paulus oma kirjas heebrealastele (Hb 10:16). Kristlikus teoloogias on rahutu inimsüda igivana teema. Valgustuseel ajal käsitasid teoloogid südant kui inimese vaimse tunnetuse, tema isiksuse keset, sisimat mina, mida üksnes Jumal mõista suudab (Stolt 2000: 50). Püha Augustinus oli veendunud, et maises maailmas, oma eluajal, inimene oma südames rahu ei leia (Jaspert 2019: 199). Püha Hieronymus väitis, et inimene teab oma südames, mis on Jumala tahe, ja tunneb vastumeelsust patu vastu. Vääramatu teadmine patust ongi südametunnistus (kr *synderesis*). Teisal on ta aga öelnud, et leidub inimesi, kes on oma südametunnistuse kõrvale heitnud. Nende kahe tõlgenduse vahel tekkinud vastuolu lahendas Petrus Lombardus, eristades südametunnistuses kaks aspekti. *Synderesis*’e all mõistab ta hea ja kurja tundmise vääramatut printsiipi, selle rakendamist inimese poolt nimetab aga *conscientia*’ks. Aquino Thomas arendas seda seisukohta edasi. Südametunnistusel on kaks avaldumisvormi: *synderesis* on Jumalast lähtuv hea ja kurja tundmine, kuid on passiivne; *conscientia* – *synderesis*’e teadlik kasutamine seevastu on tegu (Tjällén 2021: 32–33).

Luther loobus *synderesis*’est kui mittepiibellikust sõnast. Erinevalt oma eelkäijatest ei arvanud ta, et südametunnistus juhib inimese Jumalani, vaid et Jumal ilmutab end tema südametunnistuses. Lutheril langevad usk ja südametunnistus kokku (Krüger 1984: 222–223). Tema käsituses ei olnud kirik enam vahelülilik Jumala Sõna ja südametunnistuse vahel, vaid südametunnistus seisis silmitsi Jumala Sõnaga. Pühakirjas eristas Luther välist ja sisemist selgust. Väliste all pidas ta silmas ajaloolist, grammatilist ja lunastuslikku tõde, sise-
mise all kõiges selles ilmutatu võimet kõnetada iga inimest. Vastavalt sellele tegi ta vahet välisel ja sisemisel inimesel. Väliste all mõtles ta lihalikku, selles

maailmas oma intellekti ja arusaamade kohaselt elavat inimest ning sisemise all usu läbi õigeks mõistetud inimest, mis võrdub tema südametunnistusega. Pühakirja väline selgus pidi jutluse kaudu veenma välist inimest ja sisemises kajastus tema suhe Jumalaga (Mokrosch 1979: 36).

Saksakeelsele sõnale *Gewissen* vastab Stahli jutlustes alati *südametunnistus*, mõnikord ka lihtsalt *süda*. Südametunnistus viitaks justkui tunnetele, sel ajal kui nii germaani (sks *Gewissen*, ingl *conscience*, rts *samvete*) kui ka romaani (pr *conscience*, it *conscienza*, hisp *consciencia*) keeltes on see sõna seotud teadmiseга. Sõnad *süda* ja *tunnistus* esinesid juba Georg Mülleri jutlustes, kuid mitte *Gewissen*'i tähenduses (Habicht jt 2000: 340, 367). Mõlemaid sõnu kasutas ka Joachim Rossihnius, ent samuti konkreetseks mõisteks ühendamata (Kingisepp jt 2002: 357, 366–387). Heinrich Stahl on *südametunnistusest* kui *Gewissen*'ist kirjutanud juba oma „Käsi- ja koduraamatu“ neljandas osas (Habicht jt 2015: 454).

Varauusaja protestantlikus teoloogias oli südametunnistus keskne mõiste. Wittenbergi ülikooli teoloogiaprofessor Stahli õpingute ajal, Friedrich Balduin, analüüsis seda põhjalikult oma teoses „Tractatus“. Raamatu teises, südametunnistuse nimetuse etümoloogiale pühendatud peatükis märgib ta, et heebrea keeles asendati see vahel sõnaga 'süda' ja et nii Clairvaux' Bernardi kui ka Hugo de Saint Victori väitel on südametunnistus südame teadmine (Martin 2008: 162–163). Stahli haridusteed silmas pidades pidi tema sõnakasutus nii olulises küsimuses olema kaalutletud.

Religioosete mõistete tõlkimine, eriti teise kultuuriruumi keelde, on keeruline ülesanne. Lisaks teoloogilise sisu täpsele edasiandmisele tuleb arvestada seda keelt kõnelevate inimeste maailmatunnetusega (Oorschot 2019: 21). Luther rõhutas, et tõlkimisel tuleb edasi anda teksti sisu, mitte sõnu. Mõte ei pea teenima sõnu, vaid sõnad peavad teenima mõtet. Jutluste keelt nimetas Luther kantslikeeleks, mõeldes selle all rahvapärast, konkreetset ja väljendusjõulist sõnastust (Stolt 2000: 36–38). Kõneosav jutlustaja pidi suutma end väljendada lihtsalt ja arusaadavalt (Brilioth 1962: 100). Ka Stahli jutluste puhul peame silmas pidama, et need on kirjutatud kõnekeeles, st suuliseks esitamiseks vähese haridusega inimestele.

Külli Habicht ja Külli Prillop on oma uurimuses osutanud Stahli rahvapärastele ja kujundlikele sõnaleidudele (Habicht jt 2015: 18). Need sõnad väljendavad tema püüdlusi poolkirjaoskamatu talupoja kõnetamisel. Mõiste *südametunnistus* on eriti õnnestunud seetõttu, et sisaldab ühelt poolt

teoloogilist võtmesõna, teiselt poolt arvestab aga tõsiasjaga, et ka paljude suulises kultuuris elavate rahvaste arvates oli süda inimese hinge, tema elu asupaik (LThK V: 49 s.v. Herz). On tähelepanuväärne, et nii *süda* kui ka *tundma* kuuluvad vanimasse, uurali omatüvede sõnavarakihti (EES s.v. süda, tundma). Südamest kõnelemine pidi puudutama igäüht, ka suulises kultuuris elavat inimest.

Tänapäeval hinnatakse kõrgelt mõistust, seevastu südant käsitatakse sentimentaalse ja poeetilise kujundina. Sellest arusaamast lähtuvalt on ortodoksse luterluse puhul tõstetud esile selle mõistuslikku aspekti. Südamest sai inimese emotsioonide kese alles valgustusajal. Eelnevatel sajanditel toimus mõistmine südames, süda ja arusaamine olid lahutamatult seotud. Mõeldi südamega, mitte peaga. Nii võttis inimene ka Jumala Sõna vastu südames, mitte mõistusega. Uskumine ei tähendanud pelgalt intellektuaalset protsessi, kus inimene kuulab ja saab aru, vaid sõnad pidid teda isiklikult puudutama, ta pidi need südamesse võtma. Südamest kõneles Püha Vaim, seal sulandusid teadmine ja tunded, saades niimoodi usuks (Stolt 2000: 51–53).

„Usk elab inimese südames, mitte ajus,“ kirjutab samuti Tallinnas sündinud, kuid Stahlist erineva haridustega Oleviste kiriku pastor Ludwig Dunte (Dunte kohta vt Klöcker 2014: 555–556) oma populaarse saksakeelse teose „Wahre und rechtmessige Übung des Christenthums“ kolmanda raamatu kuuendas peatükis. Südametunnistust defineerib Dunte kui südame teadmist kõigest, mis inimene on teinud oma mõtteis, sõnade või tegudega, olles samal ajal teadlik, et Jumala eest ei ole võimalik varjata midagi. Hea südame-tunnistuse aluseks on lähtumine kõigis oma tegemistest Jumala käskudest, mitte omakasust või teiste inimeste arvamusest. Kuid südame-tunnistus võib olla ka pime või kahtlev (Dunte 1630: 190, 194–198). Dunte kirjutab saksa keelt valdavale kristlasele, tema raamat, erinevalt Stahli eestikeelsetest kirjatöödest, ei ole mõeldud algsete usutõdede selgitamiseks, vaid süvendama juba omaks võetud usku. Raamatut ei koorma ka rohked piiblitsitaadid, toodud näited on valdavalt ajaloosündmustest. Tema arutlused südamest ja südame-tunnistusest ei erine aga Stahli mõttekäikudest.

17. sajandi alguseks oli südame-tunnistusest saanud tõsine pastoraalne ja teoloogiline probleem. Balduin oli esimene luterlik teoloog, kes lõi südame-tunnistust aluseks võttes eetiliste probleemide järjekindla käsituse. Tema arvates ei teadnud paljud pühendunud kristlased, kuidas rakendada Jumala tahet oma igapäevaelus seetõttu, et nende südame-tunnistus ei toiminud õigesti (Martin 2008: 40–41). Balduini sõnul on Jumal asetanud südame-tunnistuse

meie ratsionaalse hinge keskele nagu küünla või lambi, otsekui meid suunava valguse (Martin 2008: 202, 203). Südametunnistus avaldub kolmel viisil. Kõigepealt avaldub see meie südame mõtetena. Sõltumata sellest, kas inimene soovib seda endale tunnistada või mitte, teab ta meie südame saladusi, meie salajasi kujutelmi. Nii on südametunnistuse üks funktsioone avaldada meile asju meie enese kohta, teha meid teadlikuks meist endist. Teiseks avaldub südametunnistus meie südame kalduvustena, paljastades meie emotsioone ja ihasid, olenemata sellest, kas toimime neile vastavalt või ei. Kolmandaks annab ta tunnistust meie tegelikest tegudest, mis on meie südame teod. Lisaks kohustab südametunnistus inimest käituma teatud viisil, olles nii tema üle kohtumõistjaks (Martin 2008: 245–246).

Kui Lutheri jaoks oli südametunnistus kristliku inimese süda, siis Balduini jaoks oli südametunnistus kristliku kiriku süda (Martin 2008: 49). Südametunnistust tõlgendas ta kui jagatud eneseteadlikkust ja seda kahes mõttes: ühelt poolt kui meie mõtlemisest või teadmisesest lähtuvat kellegi või millegi suhtes toime pandud tegu, teiselt poolt aga kui teistega jagatud teadlikkust iseendast, st sotsiaalset aktiivsust eeldavat kollektiivset eneseteadlikkust (Martin 2008: 168–169). Siit tuleb ka põhjus, miks Balduini arvates oli südametunnistus jutluste keskne küsimus. Jutluse ülesehitusel tuli järgida korrektset meetodit, milles on ühendatud nii loogika, retoorika kui ka metafüüsika (Martin 2008: 117). Õpetust, hoiatust, manitsust ja lohutust sisaldav jutlus oli suunatud inimese südametunnistusele (Holtz 1993: 364–365).

Stahli jutluste keskmes on seega tema õpinguaastate praktilise teoloogia põhiprobleem – inimese südametunnistus. Sarnaselt tema jutluste ülesehitusele järgib ka selle sisu kaasaja ortodoksse luterluse seisukohti. Kummatigi leidub neis ka müstitsistlikele ja vagaduslikele kirjatöödele omast sõnakasutust.

3. Vagadus ja müstika Stahli jutlustes?

Mitmes jutluses räägib Stahl meid lunastanud Jeesuse verest. Uusaastajutluses ütleb ta näiteks, et Kristuse veri on meid kõigist pattudest puhastanud, jutluses neljandal pühapäeval pärast Kristuse ilmumist, et ristikirik on Jeesuse verega ostetud (Stahl 1641: 119, 196). Ka esineb jutlustes pruudimüstikat, näiteks „seal Kiriku sees on Kristuse armas mõrsja ja tema lambad, kes tema häält kuulevad ja tema järgi tulevad“ (Stahl 1641: 197) ja teisel „sina oled minu armas mõrsja, Issandal on hea meel sinu üle“ (Stahl 1641: 234).

Hingekosutuskirjandusele iseloomulikud epiteedid, nagu „minu südame Jeesukene“ (Stahl 1641: 74) ja „oo magus Issand Jeesus, minu südame Immanuel“ (Stahl 1641: 208) ning ilmalikest lõbudest ja vanast inimesest loobumise nõue (Stahl 1641: 78, 116) viivad mõtted Johann Arndtile. Arndti teosed jõudsid Eestimaale õige pea pärast ilmumist. Tema peateos „Vier Bücher von wahrem Christenthumb“ (1610) oli Tallinnas tuntud juba ajal, mil Heinrich Stahl valmistus ülikooli astuma, selgub Tallinna Niguliste kiriku pastori 1617. aastal kirjutatud kirjast Arndtile. Johannes Cnopiuse väitel on paljud inimesed linnas tema juhatusel Arndti raamatuid lugenud. Nende teoste populaarsus andvat lootust tõelisele äratusliikumisele Eestimaal (Wallmann 2010: 260–262). Cnopiuse mõjul said Rootsi aadlikest, eriti perekond de la Gardiedest Arndti raamatute innukad lugejad (Krēsliņš 2006: 187).

Arndti vahetut mõju on kahtlustatud ka Oleviste kiriku pastori Ludwig Dunte puhul, kuna tema raamatu tiitli algusosa kattub Johann Arndti peateose pealkirjaga (Leube 1924: 7–8). Johannes Wallmann leiab, et Dunte küll keskendub vagale ja jumalakartlikule elule, kuid kuna seob selle avaliku jumalateenistusega, ei tohiks ortodoksses luterlasest Duntet pietismi eelkäijaga siduda (Wallmann 2010: 263). Kõnealusel Dunte teosest selgub aga, et taoliste jäikade piiride tõmbamine on ennatlik. Dunte annab oma raamatus kõrge hinnangu Johann Arndti raamatule „Paradies-Gärtlein“ ja soovib kõigil seal sisalduvaid palveid lugeda. Üksnes seetõttu, et raamat liiga mahukaks ei kujuneks, ei olevat ta saanud neid oma raamatusse võtta (Dunte 1630: 488).

Samamoodi ei pea müstikat ja luterlust ilmingimata vastandama. Teada on nii Clairvaux' Bernardi kui ka saksa müstikute traditsiooni mõju Lutheri vaadete väljakujunemisele. Ka on Luther kasutanud pruudi metafoori, kuigi mitte erootilises tähenduses. (Rittgers 2019: 41, 45–47) Küll aga ei sobinud Lutherile müstikute tundeliselt laetud abstraktne keelekasutus: tema sõnavara oli rikkalik ja värvikas, kuid rahvapärane ja konkreetne (Stolt 2016: 57–61).

„Leyen Spiegel'i“ eshatoloogiline aspekt, maise elu tühisuse rõhutamine, keskendumine inimese elule igavikulises perspektiivis järgib samuti Lutherit. Luther uskus kuni oma elupäevade lõpuni, et viimne kohtupäev ei ole enam kaugel ja et see on rõõmusõnum igale kristlasele (Barnes 1988: 52). Ka Stahl kinnitab oma jutlustes järjepidevalt, et ehedat rõõmu tunneb inimsüda alles pärast surma. Teistsugust lohutust tal sel ajal pakkuda ei olnud.

Kui 16. sajandi lõpul oli luterlus muutunud üha enam skolastiliseks ja intellektuaalseks, siis järgmise sajandi teisel kümnendil sundis ohtlikuks

kujunenud olukord maailmas teoloogide taas keskendumisele inimese hingele ja südamele (Koepp 1912: 14). Protestantliku hingekosutuskirjanduse eredaim ja mõjukaim autor Johann Arndt ei vastandanud oma vaateid Lutherile, vaid vastupidi, pidas end läbinisti evangeelseks vaimulikuks (Illg 2019: 312). Oma töödes arendas ta vaid edasi luterluse eshatoloogilist liini (Barnes 1988: 206). „Wahren Christentumb'i“ kolmas raamat on pühendatud südametunnistusele, mida ta käsitleb inimese sisemise jumalakogemusena. Uskumisest ei ole kasu, kui Jumala käsud ei ole kirjutatud inimese südamesse (Arndt 1824: 661). Stahli jutluste põhihoiak kattub Arndti (1824: 655) arutlustega südamest: kõik, mida hindame maistes asjades, viib meid kaugemale Jumalast. „Olgu rikas või vaene, murelik või rõõmus, anderikas või trööstitu, kui puhastad oma südame kõigest, mis pole Jumala tahtmine, leiad Jumala armu“ (Arndt 1824: 679). Arndti käsituses võrdub inimene sellega, mis on sügaval tema südames. Inimese uuenemine toimub läbi tema südame uuenemise (Koepp 1912: 16, 104).

Erinevalt Arndtist esitab Stahl aga oma jutluste südamlikkude sisu järgides rangelt luterliku ortodoksia vormilisi nõudeid, samal ajal kui Arndti „soojad südamekristlikud jutlused“ on elavad ja lihtsad, vabad retoorikast ja konfessionaalsest poleemikast (Beutel 1995: 301). Stahli rohkete piiblitseaatidega retoorilistes jutlustes ei torka vagaduslik hoiak esmapilgul silma, selle mõistmine nõuab süvenemist. Jutluste toonaselt adressaadilt – lihtsalt talupojalt – seda vaevalt eeldada võis.

Kokkuvõtteks

Esimesena ja seni kõige põhjalikumalt on „Leyen Spiegel'it“ analüüsinud Jakob Hurt oma magistratöös. Hurda (1866: 161–164) hinnangul vastab Stahli jutlustekogu igati oma aja nõudmistele. Jutlused selles on hästi läbi mõeldud, lihtsad ja arusaadavad, küll liiga pikad, kuid mitte laialivalguvad ning sellisena igati õnnestunud. Paremini on „Leyen Spiegel'it“ raske iseloomustada. Jutlustekogu vastab nii oma aja nõudmistele kui ka peegeldab selle kirjutamise aega.

Jutluste kui loomult suulise teksti kirjutamise struktuuri töötasid Aristoteelse retoorikale tuginedes 17. sajandi algul välja Rostocki ülikooli õppejõud Paul Tarnow ja Daniel Cramer. Selle põhjal toimib jutlus kui suuline kommunikatsioon juhul, kui teemat arendatakse sujuvalt ja järjepidevalt, teatavate kordustega ning keskendudes kuulajat realselt puudutavatele asjadele.

Sõnumist üksi seega ei piisa, oluline on ka selle edastamise viis ehk jutluste vorm (Krēsliņš 2020: 192–195).

Stahl järgib väga täpselt oma õpinguajal Rostocki ülikoolis viljeldud jutluste ülesehitust, püüdes seda samal ajal kohandada eeldatavale kuulajale – Eestimaa talupojale. Vanast ja Uuest Testamendist toodud kohustuslikud näited pidid ühtaegu nii aitama selgitada jutluse sisu kui ka õpetama kuulajale pühakirja. Võib arvata, et peamine põhjus, miks Stahl selle kirjatöö ette võttis, oli soov selgitada põhjalikumalt tema esimeses eesti keeles kirjutatud raamatus, katekismuses, sisaldunud usutõdesid (Stahl 1632). Nii võib seda jutlustekogu vaadata kui süvendatud katekismuseõpetust. Samal ajal on Stahl selle osavalt sidunud oma kaasaja keskse teoloogilise probleemiga – südametunnistuse küsimusega.

Kuid on kolmaski kihistus selles tekstis. Samavõrd kaalukas kui „Leyen Spiegel’i“ õpetussõnad on seda läbiv lohutussõnum. Inimene ei pea südant valutama maiste asjade pärast, vaid valmistuma igaveseks eluks. Õpetuse selleks on Jumal ise meile oma sõnadega Piibli kaudu andnud, kuid pelgalt nende sõnade lugemine või kuulamine ei ole piisav, need sõnad tuleb oma südamesse võtta. Alles pärast surma saab meile osaks rõõm, mida ükski silm pole näinud, ükski kõrv kuulnud, mis pole veel ühegi südame sisse tulnud. Siis saab tasutud selles ilmas kogetud mure, viletsus ja vaev (Stahl 1641: 421, 427). Tema jutlustest kumab läbi tõsiasi, et mure ja vaev ei ole pelgalt vaese talupoja pärisosa. Ärev ja rahutu oli 17. sajandi esimesel poolel iga Eestimaa inimese süda, ka Stahli enda oma. Ilma järsust jahenemisest tingitud näljahädad ja epidemiad, millele lisandusid kolmekümneaastase sõja kannatused, süvendasid eshatoloogilisi meeleolusid (Lehmann 2006: 317–318). See on põhjus, miks maise elu praktiline pool – varanduslikud ja sotsiaalsed suhted – tulevad jutlustes kõne alla vaid kui takistus hingeõndsuse saavutamise teel. Ajalik elu on mööduv, peame valmistuma igaveseks.

Kuid kas tekst, mis oli arusaadav Jakob Hurdale, 19. sajandi haritud vaimulikule, oli seda ka jutluste adressaadile, 17. sajandi esimese poole Eestimaa talupojale? Heinrich Stahli ees seisis ju erakordselt keeruline ülesanne – mitte üksnes tuua teoloogilise kirjakultuuri tekst kuulajani suulises vormis, vaid teha seda ka keeles, kus vastav sõnavaragi puudus. Jānis Krēsliņši tõdemuse kohaselt koosnes rahvakeelse jutluse kirjutamine kolmest etapist. Kõigepealt tuli oma mõtted sõnastada kirjalikult, seejärel püüda need edasi anda suulise kõnena ning viimaks tõlkida võimalikult elavas ja mõjuvas sõnastuses kohalikku keelde (Krēsliņš 2020: 192–195).

Paraku kehtib „Leyen Spiegel“ puhul ka ortodokssete jutluste kohta tehtud hilisem kriitika. Nende suurim tugevus, hoolikalt välja arendatud struktuur õpetussõnumi edastamiseks, muutis jutluse liiga üksluseks ja õpetuslikuks (Schott 1986: 66). Stahli jutluste südamlik sisu jäi nende ratsionaalse vormi varju. Sellegipoolest on „Leyen Spiegel“ kinnituseks, et luterliku ortodoksia kõrgaja jutlused polnud kaugeltki nii kuivad ega dogmaatilised, nagu hilisem traditsioon neid tavapäraselt iseloomustanud on (vt nt Beutel 1995: 301).

Jutlustekogu kõige haavatavam külg oli mõistagi selle tõlkimine eesti keelde: kaunid ja sügavad mõtted läksid pahatihti kaduma kohmaka keelelise väljenduse tõttu. Etteheide esimeste kirjakeelsete tekstide autoritele puise, grammatiliselt vigase, teinekord arusaamatugi väljenduse pärast on anakronistlik. Ka 18. sajand oli veel hägune ala suulise ja kirjakultuuri vahel, pietistlikud kirjatööd ei olnud veel kirjakultuuri tekstid sõna tavapärasest tähenduses. Kuid pietismile iseloomulik isikupärane lähenemine andis tõuke kirjakeele arenguks, kuna loovus on tihedalt seotud individuaalsusega (Krēsliņš 2006: 195–196). Ajaks, mil eesti keel olnuks küps „Leyen Spiegel“i sõnumit adekvaatselt väljendama, oli nende jutluste stiil juba aegunud, jutlused olid muutunud vormilt lihtsamaks ning sisult elulähedasemateks. Kuid nii, nagu ei saa eirata ortodoksse luterluse aja panust evangeelse jutluskultuuri arengusse, tuleb hinnata ka Heinrich Stahli pingutusi kristliku sõnumi vahendamisel meie emakeelde.

Arhiiviallikad

Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet), Stockholm

SE/RA/1112 Riksregistraturet

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

Hurt, Jakob 1866. Mag. Heinrich Stahl. Ein Beitrag zur Kenntniss estländischen Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts. (EKM EKLA, f 45, m 14:3)

Kirjandus

Arndt, Johann 1824. Fyra Anderika Böcker om En Sann Christendom. Stockholm: Samuel Rundstedt.

Barnes, Robin Bruce 1988. Prophecy and gnosis. Apocalypticism in the wake of the Lutheran reformation. Stanford, California: Stanford University Press.

Beutel, Albrecht 1995. Evangelische Predigt vom 16. bis 18. Jahrhundert. – Theologische Realenzyklopädie. Band 27. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 296–311.

- Brilioth, Yngve 1962.** Predikans historia. Lund: Gleerup.
- Dunte, Ludwig 1630.** Wahre Vnd rechtmessige Vbung Des Christenthumbs, welche bestehet, In Gottseligem Leben, Öffentlichem Gottesdienst, Demütiger Busse, Würdigem Gebrauch des heiligen Abendmahls, vnd seligem Abscheid von der Welt. Lübeck: J. Embs.
- EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012.** Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- Geschichte der Universität Rostock 1419–1969.** Band I. Die Universität bis 1419–1945. Berlin: Deutscher Verl. der Wissenschaften.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Haemig, Jane, Robert Kolb 2008.** Preaching in Lutheran pulpits in the age of confessionalization. – Lutheran Ecclesiastical Culture, 1550–1675. Ed. by Robert Kolb. Leiden, Boston: Brill, 117–157.
- Holtz, Sabine 1993.** Theologie und Alltag. Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750. (= Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe 3.) Tübingen: Mohr (Siebeck).
- Illg, Thomas 2019.** Johann Arndt. – Protestants and mysticism in reformation Europe. Ed. by Ronald K. Rittgers, Vincent Egener. Leiden, Boston: Brill, 309–327.
- Jammerthal, Tobias 2018.** Philipp Melanchthons Abendmahlstheologie im Spiegel seiner Bibelauslegung 1520–1548. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Jaspert, Bernd 2019.** Theologie und Geschichte: Gesammelte Aufsätze, Band 12. Nordhausen: Verlag Traugott Bautz.
- Kaufmann, Thomas 1997.** Universität und luterische Konfessionalisierung. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002.** Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Klöker, Martin 2014.** Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657). Haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine. Tallinn: Teaduste Akadeemia.
- Koepf, Wilhelm 1912.** Johann Arndt. Berlin: Protestantische Schriftenvertrieb.

- Krēsliņš, Jānis 1992.** Dominus narrabit in scriptura populorum: A study of early seventeenth-century Lutheran teaching on preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Krēsliņš, Jānis 2006.** Devotional literature, confessional allegiance, pietistic under-currents and the various meanings of identity in early modern Northern Europe. – Confessionalism and Pietism. Religious Reform in Early Modern Europe. Ed. by Fred van Lieburg. Mainz am Rhein: Philipp van Zaber, 183–196.
- Krēsliņš, Janis 2020.** Scharf auf den Punkt gebracht. Das Rostocker Wort zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit – Paketierung, Kodierung und Transponierung. – Verknüpfungen des neuen Glaubens: die Rostocker Reformationsgeschichte in ihren translokalen Bezügen. Hrsg. Heinrich Holze, Kristin Skottki. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 185–198.
- Krüger, Friedhelm 1984.** Gewissen III. Mittelalter und Reformationszeit. Theologische Realenzyklopädie, Band 13. Berlin, New York: de Gruyter, 219–225.
- Kõiv, Lea 2008.** „Jumalale meelepärane seletus ehk mõnede südametunnistuseküsimuste teoloogiline deduktsioon“: vaimulik vs ilmalik 17. sajandi Tallinnas. – Ajalookirjutaja aeg. Koost Piret Lotman. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Raamat ja aeg 1.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 63–90.
- Laine, Esko M. 2020.** Das akademische Erbe von Rostock in Finland. – Verknüpfungen des neuen Glaubens: die Rostocker Reformationsgeschichte in ihren translokalen Bezügen. Hrsg. Heinrich Holze, Kristin Skottki. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 301–323.
- Lehmann, Hartmut 2006.** Four competing concepts for the study of religious reform movements, including pietism in early modern Europe and North America. – Confessionalism and Pietism. Religious Reform in Early Modern Europe. Ed. by Fred van Lieburg. Mainz am Rhein: Philipp van Zaber, 313–322.
- Leube Hans 1924.** Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie. Leipzig: Dörffling & Francke.
- LThK 2006 = Lexikon für Theologie und Kirche 2006.** Hrsg. Walter Kasper, Konrad Baumgartner, Horst Bürkle, Klaus Ganter, Karl Kertelge, Wilhelm Korff, Peter Walter. Freiburg, Basel, Wien: Herder.
- Lindroth, Sten 1975.** Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden. Stockholm: Norstedt.
- Lohk, Ahti, Kristiina Ross 2019.** Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64, 65–110. <https://dx.doi.org/10.3176/esa64.03>.

- Lotman, Piret 2014.** Heinrich Stahli elu ja looming. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14. Raamat ja aeg 3.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Mancelis, Georgs 1654.** Lang-gewünschte Lettische Postill. Riga: Gerhard Schröder.
- Martin, Roderick Henry 2008.** The reformation of conscience. Rhetoric in the Lutheran casuistry of Friedrich Balduin (1575–1627). University of Virginia.
- Mokrosch, Reinhold 1979.** Das religiöse Gewissen. Historische und sozioempirische Untersuchungen zum Problem einer (nach)reformatorischen, religiösen Gewissenbildung bei 15- bis 19-Jährigen. Stuttgart: Kohlhammer.
- Nordbäck, Carola 2006.** The conservative pietism and the Swedish confessional state, 1720–1740. – Confessionalism and pietism. Religious reform in early modern Europe. Ed. by Fred van Lieburg. Mainz am Rhein: Philipp von Zabner, 213–229.
- Oorschot, Frederike van 2019.** Hermeneutische Grundfragen zur Übersetzbarkeit religiöser Überzeugungen. – Theologie in Übersetzung? Religiöse Sprache und Kommunikation in heterogenen Kontexten. Hrsg. Frederike van Oorschot, Simone Ziermann. Leipzig: Evangelische Veranstaltung, 17–34.
- Rehermann, Ernst Heinrich 1977.** Das Predigtexempel bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts. (= Schriften zur niederdeutschen Volkskunde 8.) Göttingen: Schwartz.
- Rittgers, Ronald K. 2019.** Martin Luther. – Protestants and mysticism in reformation Europe. Ed. by Ronald K. Rittgers, Vincent Evener. Leiden, Boston: Brill, 34–55.
- Schott, Christian-Erdmann 1986.** Predigtsgeschichte als Zugang zur Predigt. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Schöttler, Heinz Günther, Albert Biesinger 2005.** Predigt. – Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Band 7. Pos-Rhet. Hrsg. Gert Ueding. Tübingen: Max Niemeyer, 51–96.
- Schütz, Werner 1975.** Geschichte der Christlichen Predigt. Berlin, New York: de Gruyter.
- Sommer, Wolfgang 1981.** Obrigkeits- und Sozialkritik in Luterischen Regentpredigten des früheren 17. Jahrhunderts. – Daphnis 10, H. 1, 113–140.
- Stahl, Heinrich 1632.** Hand und Haussbuches Für die Pfarherren und Haussväter Ehstnischen Fürstenthumbs Erster Theil Darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe in Teutscher und Ehstnischen sprache angefertigt. Riga: Gerhard Schröder.
- Stahl, Heinrich 1641.** Leyen Spiegel, Darinnen kürztzlich gezeiget wird, wie ein einfaltiger Christ Die Fest- und Sontägliche Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben ihm zu nutze machen kan. Winter Theil. Reval: Heinrich Westphal.

- Stolt, Birgit 2000.** Martin Luthers Rhetorik des Herzens. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Stolt, Birgit 2016.** Martin Luther. Människohjärtat och Bibeln. Skellefteå: Artos & Norma Bokförlag.
- Tjällén, Börn 2021.** Lydnadsplikt och samvetsfrihet i medeltida bikt litteratur. – Samvete i Sverige. Om frihet och lydnad från medeltiden till idag. Red. Linde Lindkvist, Johannes Ljungberg. Lund: Nordic Academic Press, 39–48.
- Wallmann, Johannes 2010.** Pietismus und orthodoxie. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weiss, Hellmuth 1938.** Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls. – Litterarum Societas Esthonica 1838–1938: Liber saecularis II. (= Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30.) Tartu: Mattiesen, 816–823.

Heinrich Stahlin talvisaarnejen sanoma

Piret Lotman

Ensimmäisen säilyneen vironkielisen kirkkovuoden saarnakokoelman „Leyen Spiegelin“ ensimmäinen osa, talviosa, ilmestyi vuoden 1641 myöhäissyksynä. Teoksen kirjoittaja, Tallinnan tuomiorovasti Heinrich Stahl valmistautui tuolloin täyttämään velvollisuuksiaan Inkerinmaan superintendenttinä. Artikkelissa etsitään vastausta siihen, mikä sai hänet kirjoittamaan kattavan ja muodollisten vaatimusten mukaisen teoksen kielellä, joka ei ollut hänen äidinkiensä ja jonka teologinen sanastokin oli vasta kehittyvässä. Millaisen viestin Heinrich Stahl tahtoi virolaisille välittää?

„Leyen Spiegel“ on luterilaisessa ortodoksiassa tavanomainen kirkkovuoden pyhien ja pyhäpäivien mallipostilla. Saarnan alussa on evankeliumin lukukohta, jota seuraa lyhyt selitys. Seuraava, alakohtiin jaettu opetusosa sitoo lukukohdan katekismukseen ja synnyttää kuulijassa syyllisyyden- ja katumuksentunteen tämän hairahdusten vuoksi. Seuraava osa tarjoaa kuulijalle lohdutusta. Saarnan lopettaa rukous. Saarnat ovat rinnakkain sekä saksaksi että viroksi, mistä voi olettaa, että kirjoittajan vuonna 1632 ilmestyneen katekismuksen tapaan ne oli tarkoitettu virolaisten uskonnolliseen valistamiseen. Saksankielisen tekstin päämäärä oli auttaa vierasmaalaista sielunpaimenta ymmärtämään saarnoja, joka ei vielä taitanut viroa kovin hyvin.

„Leyen Spiegelin“ keskeinen motiivi on 1600-luvun ensimmäisen puoliskon keskeinen teologinen ja pastoraalinen ongelma – sydän ja omatunto. Ortodoksisen luterilaisuuden kannalta sydän ja ymmärtäminen olivat erottamattomasti yhtä. Sydämessä puhui Pyhä Henki, siellä sulautuivat toisiinsa tietäminen ja tunteet muuttuen siten uskoksi. Saarnoissa paikoitellen esiintyvälle hartauskirjallisuudelle luonteenomainen sanasto kytkeytyy varhaisiin vaikutteisiin, joita Tallinnan papisto sai Johann Arndtin teoksista. Stahlin postillan käytöstä ei ole kovinkaan paljon tietoja, siitä ei ilmestynyt uusintapainoksia. Voi olettaa, että niiden sydämellinen sisältö jäi kömpelön viron kielen ja liian monimutkaisen rakenteen varjoon.

Heinrich Stahl's message of winter sermons

Piret Lotman

The first surviving church-year sermon collection in Estonian, the winter part of *Leyen Spiegel*, was published in late autumn 1641. The author of the book, Heinrich Stahl, the dean of Tallinn Cathedral at the time, was preparing to assume his post as the superintendent of Ingria. The article seeks to answer the question of what prompted him to write such a voluminous and linguistically demanding work in a language that was not his native tongue and whose theological vocabulary was still evolving. What message did Heinrich Stahl want to convey to the Estonians?

Leyen Spiegel is a typical Lutheran orthodox church-year sample postil, containing sermons for holidays and Sundays. The sermon is based on a Gospel passage, followed by a short explanation. The subsequent instructional part, divided into subsections, connects the Gospel passage with the catechism, inducing a sense of guilt and repentance in listeners for their mistakes. Consolation is offered to the listener in the following consolation part of the sermons. The sermon concludes with a prayer. The sermons are presented in both German and Estonian, indicating that, similar to the author's catechism published in 1632, they were intended for the religious education of Estonians. The purpose of the German text was to help a foreign pastor who might not yet be proficient in Estonian to understand the sermons.

The overarching motif of *Leyen Spiegel* is the central theological and pastoral problem of the early 17th century: the heart and conscience. From the perspective of orthodox Lutheranism, the heart and understanding were inseparably linked. The Holy Spirit spoke in the heart, where knowledge and feelings merged, thus becoming faith. The vocabulary characteristic of devotional literature found in some sermons is associated with the early influence of Johann Arndt's works on Tallinn clergy. There is not much information available about the use of Stahl's postil, and there were no reprints of it. It can be assumed that their heartfelt content was overshadowed by the cumbersome Estonian language and overly complex structure.

Algus ja otsus

Küllli Prillop

Siinne artikkel sai alguse ja inspiratsiooni Külli Habichti magistritööst „*us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles“ (Habicht 1995a). Abstraktse tähendusega *us*-liitelised noomenid on olnud eesti kirjakeeles olulised algusest peale. Omaaegsetes mahukamates sõnastikes, mis sisaldavad üle 10 000 märksõna (Göseken 1660, Hupel 1780 ja 1818), hõlmavad need umbes 1,5% kogu esitatud sõnavarast. Väiksema mahuga sõnavarakogudes (Stahl 1637a, Thor Helle 1732) on *us*-tuletiste osakaal olnud veelgi suurem, mis näitab, et nende kogude koostajad on otsustanud esitamata jätta pigem muid sõnu kui *us*-tuletisi (vt Habicht 1995b: 15). Näiteks *ta*-liiteliste verbide osakaal märksõnade hulgas ei sõltu sõnastiku mahust, vaid on umbes 5% nii Heinrich Stahli väikeses kui ka Heinrich Gösekeni suuremahulises sõnastikus, samuti on *sti*-liitelisi adverbe mõlemal ühtmoodi umbes 1%.

Küllli Habichti uurimusest (1995a) selgub, et paljud vanemad *us*-tuletised on tänapäevaks tarvitusel kadunud või on nende tähendus muutunud. Näiteks olid vanades tekstides kasutusel *leppus* 'lepe', *pühandus* 'pühadus, pühitus' ja *rohkus* 'heldus'. Vähemalt kaks sõna – *algus* ja *otsus* – on aga läbi teinud hoopis keerukama arengu.

1. *algus*

Sõnastikele toetudes võiks arvata, et *algus* on eesti keeles suhteliselt uus tuletis. Selle esitab üle-eestilisena alles Ferdinand Johann Wiedemann (1869), nimetades saksa vastetena sõnu *Anfang* ja *Uranfang* (vt ka lisa 1). August Wilhelm Hupeli sada aastat vanemas sõnastikus (1780) on saksa *Anfang*'i vaste *algus* märgitud ainult tartukeelseks. Tartukeelne *algus* leidub lisaks Hupeli sõnastikule Johann Christoph Clare käsikirjalises sõnastikus (1730). Saksa vaste on siingi *Anfang*. Kõigist muudest teadaolevatest 18. sajandi ja varasematest sõnavarakogudest *algus* puudub.

Samuti ei leia me sõna *algus* 18. sajandi tekstidest. Näiteks 1739. aasta Piiblis on selles tähenduses enamasti *almine* (näide 1) või *hakatus* (näide 2).

- (1) **Almisses** loi Jummal taewast ja maad. (VAKK, Wanna Seädusse Ramatud, 1739, 1Ms 1:1)
- (2) Jehowa kartus on tarkusse **hakkatus**. (VAKK, Wanna Seädusse Ramatud, 1739, Ps 111:10)

Kõige vanem allikas, kust võib tuletise *algus* leida, on aga siiski 17. sajandist: Tallinna Pühavaimu diakoni Georg Mülleri 1604. aastal ette valmistatud ja järgmise aasta maikuu peetud jutlus. See on kolmas jutlus sarjast, mis käsitleb Lutheri palvelaulu „Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort“ (eesti keeles „Meil oma sõna kinnita“).

Kõnealuse laulu kirjutas Luther arvatavasti 1541. aasta lõpus. Lauluraamatutes (nt Joseph Klugi 1543. aasta väljaandes „Geistliche Lieder zu Wittenberg“) oli selle juures märkus „Lastelaul, mida laulda Kristuse ja tema püha kiriku kahe peavaenlase, paavsti ja türklase vastu, jne“ (vt pilt 1).

Pilt 1. Laulu „Erhalt uns, Herr“ sissejuhatavat tekst Wittenbergi lauluraamatus (Foto: Staatsbibliothek Berlin)

Lastelauluks nimetati „Erhalt uns, Herr“ seetõttu, et laste palvel usuti olevat suurem mõju. Palvet oli vaja, kuna sultan Suleiman I oli taas rünnanud Ungarit. Ungarlaste lüüasaamise järel Budapestis 1541. aastal andis Johann Friedrich Martin Lutherile ja Johannes Bugenhagenile (kes oli Wittenbergis pastor) ülesandeks ettevaatusabinõuna nõuda kõigilt jutlustajailt, et need manitseksid rahvast täie tõsidusega palvetama eelseisva häda ja türklaste türannia pärast. Niisiis alustaski Luther laulu sõnadega *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort und steur des Papsts und Türken Mord* ('Meil oma sõna kinnita, Issand, ning kontrolli paavsti ja türklase mõrvarlikkust'). Koos türklastega sai laulus ära nimetatud ka paavst, sest levis kuulujutt, et paavst on liitunud Prantsusmaa ja Türgi

Pilt 2. Laulu „Erhalt uns, Herr“ noot Wittenbergi lauluraamatus (Foto: Staatsbibliothek Berlin)

1 Erhalt uns Herr bey deinem Wort /
Und steur des Papsts und Türcken Mord /
Die Ihesum Christum deinen Sohn /
Wolten stürzen von deinem Thron /
2 Beweis dein Macht / O Herr Ihesu Christ /
Der du Herr aller Herren bist. Beschirm
In anschlag Herr zu nichte mach
Lass sie treffen die böse sath
Und stürzt sie in die grub hinein
Das sie machon den Christen dem.

vahelise Saksamaa-vastase paktiga. Türklaste ja paavsti kui ühise vaenlase vastu oli Luther sõna võtnud juba 1529. aastal, mil Suleiman I väed piirasid Viini. Lisaks kõigele levis aastail 1540–1541 kuulujutt, et paavst on vastutav sel ajal Saksamaad laastanud süütamislaine eest. (Schleißke 1948: 124–128)

Ühtki teist Lutheri laulu pole trükitud nii paljudes eri versioonides nagu laulu „Erhalt uns, Herr“. Enam-vähem tänapäevaseks kohendati see pietismi-ajastul. Lutheri algversioon oli kolmesalmiline, kaks salmi lisas pärast teda arvatavasti tema kolleeg Justus Jonas (pildil 2 on neljas salm raamatusse hiljem käsitsi juurde kirjutatud). (Schleißke 1948: 131–134)

Eesti vanimates lauluraamatutes on „Erhalt uns, Herr“ viiesalmiline ja ka Müller räägib laulu viiest salmist. Tulemist *algus* on ta tarvitanud neljanda salmi

seletuses (näide 3) ja tõlkes (mis kahjuks pole jutluses täielikuna esitatud). Laulu saksakeelses originaalis on sel kohal mitmeti tõlgitava sõna *Anschlag* mitmusevorm: *Ihr Anschläg, Herr, zunichte mach*. Selle värsi tänapäevane eesti versioon kõlab *Kõik kurjad mõtted tühjaks tee*, kus saksa *Anschläge* vasteks on valitud üsna vaba tõlge *kurjad mõtted*, mitte näiteks *kallaletung, rünnaku-plaanid* või *algatused*, mis samuti konteksti sobiksid.

- (3) Eßimelt A. R. oppeb se Nelias Vers meile, eth nüith meddÿ Wainl: keick aßiat tarckasti algkwat nïck kaunÿ tarcka nouwo kz ette wotwat, waidt keick nente **algkußet** nïck næmat iße piddawat hebbedax sama, ia næmat piddawat iße in dem grube fallen, mea næmat meile Risti Rachwalle gemacht haben. (VAKK, Mülleri 22. jutlus, 1604)

’Esiteks, armas rahvas, õpetab neljas salm meile, et kuigi meie vaenlased kõiki asju targasti alustavad ning kauni targa nõuga ette võtavad, ometi jäävad kõik nende algatused ning nemad ise häbisse ja nad kukuvad ise auku, mis nad meie, ristirahva jaoks on kaevanud.’¹

Sõna *algus* leidub veel ühes laulus, mida Müller samas jutluses mainib, nimelt palas „Wo Gott der Herr nicht bei uns hält“ („Kui Jumal siin ei kanna hoolt“). Sõnade autor on jällegi Justus Jonas. Tegemist on 124. psalmi parafrasiga (näide 4). Ka siin on saksakeelses originaalis *Anschlag* (*Anschläge*). Üheski teises Mülleri jutluses tuletist *algus* ei esine, samuti puudub see teiste 17. sajandi autorite tekstides.

- (4) Wie wir im andern teutschen gesange singn: Nedt Wainlaßet omat keick sinu Keddede siddes, ninck kz keick nente motlußet, Nente **Algkußet** on sinul kz tuttat. (VAKK, Mülleri 22. jutlus, 1604)
- ’Nagu me teises saksa laulus laulame: kõik vaenlased ning kõik nende mõtted on sinu kätes, nende algatused on sulle tuttavad.’

Stahli lauluraamatus (1637b: 140–141) on olemas mõlemad laulud. Saksa *Anschlag* on neis tõlgitud kui *nõu* (näited 5 ja 6). Ka Gösekeni sõnastiku (1660: 107) järgi tuleks *Anschlag* tõlkida *nõu*, muid variante ta ei paku. Lisaks on *nõu* Gösekenil veel mitme saksa ja ladina sõna, nende hulgas *propositum*’i (’kavatsus’) tõlkevaste. Niisiis on tõenäoline, et 17. sajandi alguskümnenditel mõisteti saksa sõna *Anschlag* kõnealustes lauludes kui kavatsust, mitte kui

¹ Mülleri jutluste tänapäevane tekst siin ja edaspidi on väljaandest Müller 2007.

rünnakut või vaenulikku plaani, mis oleks selle sõna kõiki tähendusi arvesse võttes samuti võimalik.

- (5) Needt wainlaset ommat keick sünno kehje sees / ninck kahs keick nende mottet / nende **nouw** on sünnulle tehda / awwita / eth ep meije kartame.
Die Feind sind all in deiner Hand / darzu all jhr gedancken: Jhr **Anschläg** sind dir wol bekandt / hilff nur daß wir nicht wancken. (VAKK, Stahl, 1637)
'Kõik vaenlased on sinu käes, kõik nende nõu ja sõna on avalik su silma ees, meil' aga usku anna.'
- (6) Nende **nouwo** Jssand tühjax tee / lasse nemmat tawatama se kurri assi / ninck toucka nemmat issi se hauwa sisse / kumba nemmat teggewat sünno risti rahwalle.
Jhr **Anschläg** HERR zu nichte mach / laß sie treffen die böse Sach / vnd stürzt sie in die Grub hinein / die sie machen den Christen dein. (VAKK, Stahl, 1637)
'Kõik kurjad mõtted tühjaks tee, mis meie vastu peetakse; küll nende kurjust tasud Sa, kes patust jäävad pöõrmata.'

Tähendus 'kavatsus' sobiks pigem tuletisele *algatus* kui tuletisele *algus*, kuigi Müller on kasutanud just viimast. Võimalik, et Mülleri ajal tähendaski *algama*, millest on *algus* 'kavatsus' tuletatud, nii 'algust saama' kui ka 'algatama'.

Millegi põhjustamist või teostumist näitavaid verbe moodustati alg-läänemeresoome keeles sufiksi *-tA- abil (vt Hakulinen 1961: 181), mis on eesti keeles teise silbi vokaali järelt kadunud, kuid selle kao läbi põhjustanud tugevneva astmevahelduse sõnades, nagu *hakkama* : *hakata* : *hakkan* (< **hakkatama*- : **hakkattak* : **hakkatan*). Ka tänapäevane tugevneva astmevaheldusega *algama* : *alata* : *algan* on kujunenud tõenäoliselt just *tA-sufiksiga verbist **alkatama*- (vt ka EEW I s.v. *algama*). Kui oletada, et **alkatama*- > *algama* tähendas 'algatama, alustama, algamist põhjustama', siis võiks oletada ka ilma *tA-sufiksita verbitüve **alkama*- > *algama* 'algust saama' olemasolu kunagises keeles. Sellise ehitusega verbist pidanuks kujunema nõrgeneva astmevaheldusega *algama* : *alga(da)* : *alan* (nagu ongi nt soome *alkaa* : *alan*).

Mülleri jutluste nõrgaastmelised oleviku pöördevormid *alen*, *aled*, *aleb²*, *aleme* (näide 7) annavad tunnistust sellest, et nõrgeneva astmevaheldusega *algama*-verbi tõepoolest kasutati toonases eesti keeles. Samas leidub ka

² Tolleaegses põhjaeesti keeles olid kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöörde vormid nõrgeneva astmevaheldusega verbidest juba nõrgas astmes (vt Prillop jt 2020: 229–230).

tugevneva astmevaheldusega *algama*-verbile viitav *algeme* (näide 8). Seega on võimalik, et kunagi olid ühel ajal kasutusel nõrgeneva astmevaheldusega *algama* 'algust saada' (< **alkama*-) ja tugevneva astmevaheldusega *algama* 'alगतama, alustama' (< **alkatama*-).

(7) Iñesarnanne on tæma kaas oma wallitzuße siddes, v̄lle keicke Moistuße, Tæma Rickus **alleb** tæma Iñetabbasel kombel. (VAKK, Mülleri 7. jutlus, 1602)

'Imeline on ta ka oma valitsemises, üle inimõistuse: oma riigi loob ta ime-lisel kombel.'

(8) Kolmandel mainitzeb kz se P: Ap: Paulus, meye piddame keick, mea meye **algkeme** ninck ette wottame, se olgkut Sanade echk Tõh kz, se peame meye sen Iss: Ihxe Chrxe Nýme siddes algkma, ninck Iumala sen Issa tænnama, lebbý Ihm. (VAKK, Mülleri 13. jutlus, 1603)

'Kolmandaks manitseb püha apostel Paulus: meie peame kõike, mida me alustame või ette võtame, see olgu sõnade või tööga, alustama oma Issanda Jeesuse Kristuse nimel ning tema kaudu Jumal-Isa tänama.'

Kaks juhuslikku nõrgaastmelist oleviku 3. pöörde vormi leidub ka Stahli teos-tes. Tähenduseristus kahe *algama*-verbi vahel pole aga siiski päris selge ei Mülleri ega ka Stahli kirjutistes. Ehk oligi see 17. sajandiks peaaegu kadumas, sest tähendusi eristas ju ainult muutmisviis.

2. halgdus

Müllerist veidi hilisemad 17. sajandi põhjaeesti autorid Heinrich Stahl ja Christoph Blume on kumbki ühel korral tarvitanud tuletisega *algus* sarnast *us*-tuletist *halgdus*. Hoolimata sõnaalguse *h*-st võib *halgdus* olla tuletatud *algama*-verbist nagu ka *algus*. Blumel on *algama* alati ja Stahlil enamasti *h*-ga (vt VAKK). Stahli sõnastikus (1637a) on *algma* ja *halgma* esitatud sama sõna rööpvariantidena.

Liide *-us* kujul *-dus* oli 17. sajandil tavaline vokaali järel: näiteks Stahl on kasutanud sõnu *julgedus* ja *kurbadus*, Mülleril on *haigedus* ning Blumel *kangedus* ja *vaikedus* (vt Habicht jt 2000, Habicht jt 2015). Rõhulise silbi järgesest lahtisest silbist kaldus vokaal kaduma ning näiteks Blumel esinevadki paralleelselt *kurbadus* ja *kurbdus* (vt VAKK). Gösekeni sõnas-tikus (1660) on juba paralleelvariandid, kus vokaali kao tõttu tekkinud

konsonantühendist on kadunud ka *d*: *julgedus* ja *julgas*, *laiskedus* ja *laiskus* jne (Habicht 1995a: 37).

Liitevariandi *-dus* alguses olev *d* on pärit lühikese esisilbiga *eda*-adjektiividest. Pika esisilbiga *eda*-adjektiividest oli *d* kadunud (nt **julkeġa* > *julge*), aga lühikese esisilbiga sõnades jäi see kadu eesti keele rõhusüsteemi eripärade tõttu üldiselt toimumata (Prillop jt 2020: 126; Prillop 2011) ning *us*-liite (algkuju *-*UtE*-, nominatiivis *-*Usi*) lisamisel moodustusid tuletised, nagu **kipeġä* + *üsi* > *kibedus*, kus *d* reanalüüsiti liite, mitte tüve osaks. Niisugustest sõnadest sai *-dus* levida ka pika esisilbiga sõnadesse, andes tuletisi, nagu *julgedus* ja *hai-gedus*. Üldistunud oli ka selle liite *s*-lõpuline variant, mis häälikuseaduslikult oleks võimalik ainult nimetavas käändes, vrd soome *kipeys* : *kipeyden* ja eesti *kibedus* : *kibeduse*.

Nii Stahl kui ka Blume on *halgdust* kasutanud Uut Testamenti tõlkides või tsiteerides. Tänapäevases tõlkes on Stahli *halgduse* asemel *esmaand* (Rm 8:23, näide 9) ja Blume *halgduse* asemel *uudseveli* (Rm 11:16, näide 10)³. Lutheri tõlkes (1535) on vastavalt saksa *Erstling* ja *Anbruch*, ent kreekakeelses Uues Testamendis mõlemal juhul ἀπαρχή (*aparchē*) – funktsioonilt enam-vähem eesti keele seestütlevale käändele vastav eessõna ἀπό + noomen ἀρχή 'algus' (vt Strong 1890 s.v. ἀπαρχή (G536)).

- (9) Mitte üxpeines agkas temma / erranis kahs meije issi / kennel on se Pöha waimo **halgkdus** igkatzeme ninck hingame issi hennessee sees / eth meije Jummalalapsex sahme ülleswottetut / ninck ohtame omma iho erralunnastamise. (VAKK, Stahl, 1638)
'Ent mitte üksnes loodu, vaid needki, kellel on Vaimu esmaand, ka meie ise ägame iseenestes, oodates lapseõigust, oma ihu lunastust.' (Rm 8:23)
- (10) On Essik (**halkdus**) pöha, sihs on kahs keik Taiken pöha, nink kus juhr pöha on, sihs ommat kahs Oxat pöhat. (EPAK, Blume, 1667)
'Aga kui uudseveli on püha, siis on ka taigen püha, ja kui juur on püha, siis on ka oksad pühad.' (Rm 11:16)

Kreeka ἀπαρχή toetab Stahli ja Blume *halgduse* sidumist tüvega *alga(ma)*. Samas lubab saksa *Anbruch* Lutheri tõlkes oletada ka *h*-algulist tüve *halga(ma)* tähenduses 'murdma' vms. *Anbruch* tähendab küll 'algus', aga ka 'murdekoht',

³ Käsikiri, kust näide on pärit, on anonüümne, kuid Kai Tafenau on seda võrrelnud Blume käekirja ja ortograafiaga ning jõudnud otsusele, et tegemist on osaga Blume omakäelisest tõlkest (vt Tafenau 2006: 297).

sest on saadud verbist *anbrechen* 'kergelt murdma; alustama, algama' – millegi algust, lähenemist vms näitav eesliide *an* + verb *brechen* 'murdma'.

Võimalik, et hilises algläänemeresoome keeles oli kaks eri tähendusega tüve: **alka*(*ma*-) ja **halka*(*ma*-). Esimesest on saanud tänapäevane *algama*, teisest on tuletatud *halg*. Julius Mägiste (EEW I s.v. *algama*, *halg*) on oletanud, et **halkama*- tähendas 'lõhkuma'. Selle *h*-algulise verbi olemasolu kinnitavad võru ja seto piltlikud väljendid *miilde halgahtama* ja *miilde halgahtuma*⁴ '(äkki) meenuma', kus sufiks *-hta*- lisab tüvele hetkelisuse tähenduse ning *-u*-enesekohase tähenduse. Sisult sarnane piltlikkus ilmneb põhjaeesti väljendis *meelde torkama*. (EEW I s.v. *halg*)

Põhjaeesti murretes on **halka*-tüveline verb teada vaid Kuusalust: (*h*)*algema* 'lõhkema' (EMS s.v. *halgema*). Üsna levinud on aga omadussõna (*h*)*algas* 'kergesti lõhutav, kergesti murduv' (EMS s.v. *halgas*). Igatahes on **halka*-tüvi olnud tuttav ka põhjaeesti keeles ning see väljendas lõhkumise ja murdmisega seotud tähendusi, olles seega tähenduselt lähedane saksa noomeni *Anbruch* aluseks olevale verbile *brechen*. Tuletis *halgdus* on võimalik moodustada nii verbist kui ka omadussõnast.

Põhjaeesti keeles ei hääldata sõnaalgulist *h*-d järjepidevalt. Esimesed tõendid *h* ärajätmise kohta on kaks varieeruvat nimekuju Kullamaal umbes 1524–1532 kirja pandud käsikirjas (Saareste 1923: 147). Tavaliseks oli sõnaalguse *h* ärajätmine saanud hiljemalt 17. sajandi teisel poolel, vähemalt Läänemaal. Seda on maininud Kullamaa pastor Heinrich Göseken oma grammatikas (1660: 4) ning ka Thomas Hiärne oma kroonikas, mis valmis arvatavasti aastail 1669–1678, kui Hiärne oli Virtsu mõisa inspektor (vt Lotman 2008: 123; Laidla 2017: 47). Seejuures Hiärne näide *h* hääldamata jätmisest paistab olevat seotud just sõnaga *halg*: ta oletab, et kohanimi Alutaguse on tulnud ütlostest *Hallo Tagga* (saksa keeles *nach Holz*), ning selgitab, et rannikul elavad inimesed ütlevad metsa minnes *mina menen Alo/Allo tagga* (Hiärne 1835: 1).

Sõnaalguse *h* vähest varieerimist on näha Stahligi teostes, st 1630.–1640. aastatel, näiteks on ta mõnel üksikul korral kirjutanud *h*-alguliste variantide kõrval ka *auwa* 'haua', *immo* 'himu', *emmarus* 'hämarus' (vt Habicht jt 2015). Ebatavaliselt sage on Stahlil *h* varieerumine aga sõnades *halb* ja *algama*: *halb* on 45 korral *a*-ga ja üheksal korral *h*-ga, *algama* 18 korral *a*-ga ja koguni 30 korral *h*-ga (vt VAKK).

⁴ Idasetust on üles tähendatud ka lause, kus *halgahtama* pole ühendis *miilde halgahtama*: *halgahtiq kyik' peräh .naardma* 'kõik pahvatasid pärast naerma' (vt SES s.v. *peräh*).

Mõlema rohkem varieeruva sõna puhul saaks oletada kahe häälikuliselt sarnase tüve kokkusulamist, kusjuures üks neist tüvedest oli algselt *h*-alguline, teine mitte. Stahli (*h*)*alb* 'halb, tühine' saaks tähenduse poolest olla *halb* + *alp* ning (*h*)*algama* muidugi *algama* + *halgema*. Nii oleks sõnaalguse *h* suurem varieerumine just neis sõnades ootuspärane, isegi kui *h* kadu ei olnud veel üldlevinud.

Et *halgema* ja *algama* saaks sel moel kokku sulada, pidi ühtlasi olema võimalik seostada nende tähendusi 'lõhkema' ja 'algust saama'. Üldiselt on niisuguste rahvaetümolooziliste tõlgenduste eesmärk sõnade parem lõimimine keele süsteemi, juhuslikest ja ebaloogilistest seostest lahtisaamine neile seletuse leidmise kaudu. Looduse toimimisest lähtuvas maailmapildis ilmneb lõhkemise ja algamise seos näiteks munade ja seemnete juures: selleks, et uus lind või taim saaks alustada nähtavat kasvamist, peab munakoor või seemnekest katki minema – murduma või lõhkema. Mingi taolise seose kaudu on eesti keeles kujunenud näiteks verbi *prahvatama* tähendused: 'prahvatusega lõhkema; hoogsalt mingisse tegevusse või seisundisse minema; puhkema, vallanduma'.

Siinkohal paraku vastuseta jääv küsimus on, miks kasutasid Stahl ja Blume haruldast tuletist *halgdus* just Rooma kirja tõlgetes, aga ei kusagil mujal, kus kreekakeelses Uues Testamendis on samuti ἀπαρχή. Niisuguseid kirjakohti on kokku kaheksa (vt Bible Hub s.v. ἀπαρχή) ning sõna ἀπαρχή vastetena on Stahl ja Blume neis kasutanud kas sõna *esik* (Blume) või *esimene* (mõlemad autorid). Kas võib neist andmetest järeldada, et oli olemas mingisugune varasem, võib-olla mitteluterlik Rooma kirja tõlge eesti keelde, mida teadsid nii Stahl kui ka Blume?

3. Teine *algus*

Mülleri kasutatud tuletis *algus* 'algatus' on 18. sajandiks tarvitusest kadunud, samuti ei leidu enam tuletist *halgdus* 'uudsevili; esmaand'. Samas on just 17.–18. sajandist kirjakeelde jäänud märkimisväärne hulk *us*-liite abil saadud kultuuri- ja moraalivaldkonna sõnavara, nagu *halastus*, *heldus*, *hukatus*, *karistus*, *kiusatus*, *kurjus* jne, millest vähemalt osa võib olla moodustatud risti-usutekstide vajadustest lähtuvalt, nõnda *us*-liite produktiivsust suurendades (vt Habicht 1995a).

Algselt sai sufiksit *-us* lisada ainult omadussõnadele, mitte tegu- ega nimisõnadele. Verbitüvele liituv *-us* ei olegi mitte adjektiivitüvele liituva

us-sufiksiga sama päritolu, vaid on liitsufiks, kus *-u-* on iseeneslikkust või enesekohasust väljendav verbiliide ja *-s* (omastavas varem *-kse-*) olekut, tegevust või tegevuse tulemust märkiv nimisõnaliide (vt Hakulinen 1961: 144). Näiteks verbist **tunte^ma-* > *tund^ma* sai *u*-liite abil *tunduma* ja sellest omakorda *s*-liite abil *tunnus*. Liitsufiks *-u-* + *-s* reanalüüsiiti verbidest substantiive tuletavaks *us*-liiteks. Eeskujuks võis siin olla omadussõnadest nimisõnu tuletav ja sellisena keeles juba olemas olnud *-us*, näiteks *tark* → *tarkus*, *valge* → *valgus*. Lõpuks sai sufiksi *-us* liita ka nimisõnadele (nt *jumalus*, *sõprus*, *naabrus*). Sellist *us*-sufiksi tarvitust võisid soodustada need deverbaalsed *us*-tuletised, kus tuletise aluseks olev tüvi oli kasutusel nii verbi kui ka noomenina, näiteks *toit/toitma* → vanas kirjakeeles tavaline *toidus*, võib-olla ka *alg/algama* → *algus*. Üksikuid nimisõnadest tuletatud *us*-liitega sõnu on juba 17. sajandi allikates (vt Habicht 1995a).

Tuletise *algus* taastulekule keelde 19. sajandil eelnes lisaks *us*-liite kasutusvõimaluste laienemisele ka *algama*-verbi tähenduse muutus (vt osa 1). Verbi *algama* vana tähendust oli ilmselt nihutanud uus verbituletis *algatama*. Endise *algama* : *alga(da)* : *alan* 'algama' oli täielikult välja tõrjunud tänapäevane *algama* : *alata* : *algan*. Endise *algama* : *alata* : *algan* 'algatama, alustama' asemele oli tulnud *algatama*.

Enne tuletise *algus* taasmoodustamist väljendas tähendust 'algus' teonimi *algamine* (enamasti sisekaoliselt *almine*). Mülleri jutlustes esineb 48 korral *almine* 'algus' ja kaheksal korral *algus* 'algatus', 1739. aasta Piiblis 53 korral *almine* 'algus' ja ei ühelgi korral *algus*.

Kui 19. sajandil oli keeles kohanenud uus tuletis *algus*, muutus küsitavaks teonime *algamine* vajadus tähenduses 'algus'. Üldiselt ongi 19. sajandi materjalidest näha *us*-liite funktsioonide laienemist *-mine* arvel (Habicht 1995a: 35). Selget tähendusvahet neil sufiksitel on esimesena püüdnud teha Otto Wilhelm Masing (1816: 55–56; vt ka Habicht 1995a: 41).

4. *otsus*

Tuletis *otsus* on saadud noomenist *ots* ajal, mil *-us* ei olnud enam ainult adjektiividele lisatav sufiks, vaid oli juba kokku sulanud verbidest noomeneid tuletava liitsufiksiga *-us*, mida sai lisada ka nimisõnadele. Esimesed kirjalikud allikad, kus on kasutatud tuletist *otsus*, pärinevad 18. sajandi esimesest poolest. Verb *otsustama* on veel noorem, see ilmub tekstidesse alles 19. sajandi

lõpukümnenditel ning näib olevat moodustatud noomenist *otsus*. Verb *otsustama* omakorda on tekitanud kahe *us*-liitega nimisõna *otsustus*. Wiedemanni sõnastiku esmatrukis (1869) on *otsustama* märgitud neologismiks ja tuletist *otsustus* pole esitatud.

Esiialgu on *otsuse* põhitähendus olnud 'ots, lõpp'. Liite *-us* lisamise põhjus pole päris selge. Võimalik, et nii üritati eristada konkreetsete materiaalsete asjade otsi ning abstraktsemate, vaimsete asjade või tegevuste otsi. Sõnu, mida kasutati kord *us*-liitega, kord ilma, seejuures selget tähendusvahet tegemata, oli samal ajal teisigi, näiteks *hais* ~ *haisus*, *hõim* ~ *hõimus*, *meelevald* ~ *meelevaldus* (vt EPAK).

Esimene teadaolev trükitekst, milles *otsus* leidub, on 1739. aasta Piibel; erinevates käsikirjalistes tõlkemustandites esineb *otsus* sagedama sõna *ots* kõrval juba 17. sajandi viimasel kümnendil (vt EPAK s.v. *otsus*). Salmides, kus kreeka või heebrea vastav sõna tähendab 'ots, lõpp' või 'lahkumine', viitab *otsus* kas surmale (näide 11; kusjuures 1715. aasta Uues Testamendis on siin *ots*), lõppjäreldusele (näide 12), asja lõpuleviimisele (näide 13) või Jumala väiksematele, justkui perifeersetele tegudele (näide 14).

- (11) Need näitsid ennast selgusses, ning rääksid temma **Otsust**, mis temma Jerusalemmis pididi täis sama. (EPAK, Müncheneri käsikiri, 1694, Lk 9:31)
Neid nähti au sees ollewad, ja rääksid temma kannatamise **otsussest**, mis temma Jerusalemmas pididi lõppetama. (EPAK, Piibel, 1739, Lk 9:31; kreeka ἔξοδοσ (Strong 1890: G1841); Lutheril (1535) *Ausgang*)
- (12) Kuulgem keik, mis sellesinnatse **sanna otsus** on: Karda Jummalat, ja pea temma kässud, sest se on igga innimesse kohhus. (EPAK, Piibel, 1739, Kg 12:13; heebrea הָיָה (Strong 1890: H5490); Lutheril (1535) *Hauptsumma*)
- (13) Ma tahhan hüda keigekörgema Jumala pole, selle Jumala pole, kes head **otsust** mulle sadab. (EPAK, Piibel, 1739, Ps 57:3; heebrea מָוֹן (Strong 1890: H1584); Lutheril (1535) *Ende*)
- (14) Wata, need on temma wiside **otsussed**, ja mis sanna kummin on se, mis meie sest kuulnud? agga kes woib temma wäggewat pitkset ärramoista? (EPAK, Piibel, 1739, Ii 26:14; heebrea מִוֹן (Strong 1890: H7098); Lutheril (1535) *Tun*)

Tähenduses 'kohtuotsus' esineb *otsus* 1739. aasta Piiblis kahel korral (Ps 9:5, Ps 140:13) ja tähenduses 'tõde, kindlus' samuti kahel korral (Tn 7:16,19) – kui otsustada tähenduste üle jällegi heebreakeelse Vana Testamendi ja Lutheri tõlke põhjal (vt näited 15 ja 16).

- (15) Sest sa olled mo õigussele ja mo kohto-asjale **otsust** teinud, sa olled kohto järje peäl istnud kui õigusse moistja. (EPAK, Piibel, 1739, Ps 9:5; heebrea חָשַׁבְתִּי (Strong 1890: H4941); Lutheril (1535) *Sache (ausführen)*)
- (16) Ma läksin ühhe liggi neist, kes seäl seisid, ja pallusin temmalt **otsust** keikist neist asjust; ja ta ütles mulle ja andis mulle teada, mis need asjad tähendasid. (EPAK, Piibel, 1739, Tn 7:16; heebrea בִּיטַּח (Strong 1890: H3330); Lutheril (1535) *Bericht*)

Thor Helle sõnastik (1732) annab *otsuse* tõlkeks *Ausschlag*, mis üldiselt tähendab 'lööve' (morfeem-morfeemilt tõlkides 'väljalööke'), aga väljendis *Ausschlag geben* 'otsustava tähtsusega olema, otsuseni viima' sobib tõlkevasteks ka *otsus*. Hupeli (1780, 1818) järgi on *otsusel* hulk saksa vasteid (*Anfang, Anschlag; Ende; Bericht, Nachricht; der äußerste Theil; Oberaufsicht, Haupt*), kuid tähendus 'otsus' tuleb välja ainult piiblikeelseks märgitud ühendis *otsust tegema*, mille saksa vastena on antud *beendigen* – tuletis sõnast *das Ende* 'lõpp'. See osutab, et *otsust tegema* seostus ikkagi veel selgelt tähendusega 'ots'. Alles Wiedemanni sõnastik (1869) esitab tuletise *otsus* ka päris tänapäevases tähenduses (vt lisa 2).

19. sajandil kasutati tuletist *otsus* peamiselt kohtupidamisega seoses (näide 17). Wiedemanni sõnastikus (1869) on selleks otstarbeks pikk liitsõna *kohtu-mõistmise-otsus*. Vallakohtute protokollides on samal ajal juba kasutusel ka lihtsalt *otsus*. Kohtuotsuse tähenduses oli tavaline veel *mõistus* (näide 18, pilt 3).

- (17) On nüüd praego Tartu maal mitmed innimesed sure kimbutuse sisse sanud, ja tõised weel omma **õtsust**, mis kohtust tulleb, otamas .. (Digar, Ma-Rahwa Näddala-Leht nr 30, 27. juuli 1821)
- (18) **Mõistus**: Soldat Hans Allik istub selle pettisse eest 24 tunni kinni. Parrajasd kui **otsus** olli kulotud ja H. Allikad kiñi tahheti paña kargas ta ärrä. Kui tedda nüüd tagga aeates ollid kätte saand mõisteti kargamisse eest tedda ka veel 12 tuñi kinni istoda.
Mõistus saje nüüd täütetud. (VK, Tarvastu kohtuprotokoll nr 62, 1873)

Teine kontekst, kus tuletis *otsus* on kasutust leidnud, seostub võimu ja valitsemisega. Sõnastikes (vt ka lisa 2) on see tähendus olemas alates 18. sajandi esimesest poolest, just nagu ka piiblikeelne *otsust tegema*. Näiteks Thor Helle sõnastikus (1732) ja Vestringi käsikirjalises sõnastikus (1998 [1710–1730]) leidub väljend *tema käes on kõik otsus* koos saksa-ladina tõlkega *er ist das*

Põhikõne: Soesat Soesat-Allena
 iselab jelle pehhiise ust
 24 kuuai kuuai.
 Parrajast parajast oli
 palotat ja H. Allena kuuai
 lakketi pauna narjas-ka
 ära.
 Parajast näat kogu aca=
 ter oleat näat paant usi=
 tetti narjas-ust ust kuuai ka
 vut 24 kuuai kuuai iselab,
 Narjas-ust ja näat kuuai-ka.
 E

Pilt 3. Väljalõige Tarvastu 1873. aasta kohtuprotokollist nr 62 (Foto: Rahvusarhiiv)

fac totum, Vestringil lisaks *kus polle öiget Otsust mitte, sääl polle ka middagit*, saksa keeles *wo kein rechtes Haupt ist, da gehets auch õ recht zu*. Clare (1730) annab *otsuse* saksa seletuseks *die Oberhand in der Haushaltung* 'ülemvõim, juhtimine majapidamises'. Murretestki on teada *otsus* tähenduses 'juhtimine, valitsemine' (EMS).

Arvestades, et 18. sajandi esimesel poolel ei olnud sõnal *otsus* veel selgelt tähendust 'otsustus', ei saa tähendus 'juhtimine, valitsemine' olla tekkinud mitte valitsemise seostamisest otsuste tegemisega, vaid peaks seostuma tähendusega 'ots, lõpp'. Vihje annab Vestringi sõnastiku näitelause *kus polle öiget Otsust .. / wo kein rechtes Haupt ist ..* – *Haupt* 'pea' on keha ülemine ots ning *Haupt* tähendab ühtlasi 'pealik, valitseja'.

Tänapäevane *otsus* on seega välja arenenud eelkõige väljenditest *otsust tegema* ja *kohtumõistmise otsus*, kus seos sõnaga *ots* arvatavasti järk-järgult tuhmus. Sellele võis kaasa aidata sõna välte muutumine. Algselt oli *otsus* III vältes, nagu kinnitab Wiedemanni grammatika (1875: 398–399) ja mitmuse

osastava vorm *otsusi* tekstides (näide 19). II-välteline käändevorm *otsusid/otsuseid* ilmub tekstidesse mõne üksiku näitega alles 1870. aastatel (näide 20).

- (19) Senni kaua hõiskavad Ultramontaanlased ja wanameelelised, teewad parlamendis **otsusi** mis wabadmeelised küll mitte ei salli, aga ommeti keelda ei wõi, sest et nende hulk vähem on. (Digar, Eesti Postimees ehk Näddalaleht, 4. juuli 1879)
- (20) Tihedad ja wahwad kogukonna walitsuste ülewaatmised wõiwad tõeste suurt kasu ja tulu tuua, kogukonna wara kous hoida ja kaitsta, nende kohtupidamiste protokollid korras pidada ja **otsuseid** õiendada .. (Digar, Eesti Postimees ehk Näddalaleht, 25. aprill 1873)

Päris välistada ei saa ka *otsuse* rahvaetümoloogilist sidumist sõnaga *otsima*. Verbidest tuletatud *us*-liitelised sõnad on palju tavalisemad kui nimisõnadest tuletatud *us*-liitelised sõnad (vt Habicht 1995a) ja *otsust* võib mõista kui vastuse otsimise või juurdlemise tulemust (vrd *vastus* kui *vastamise* tulemus).⁵ Selline tõlgendusvariant võis nõrgendada seost sõnaga *ots* ja omalt poolt aidata kaasa välte muutumisele.

5. Lõppotsus

Külli Habichti magistritöös (1995a) on esitatud ligi kolm tuhat 17.–20. sajandi kirjakeele sõnastikes olemas olevat *us*-liitelist abstraktnimisõna. Siinses artiklis käsitlesin sellest suurest hulgast kahte.

Tuletis *algus* on 16/17. sajandi vahetuse põhjaeesti keeles tähendanud 'algatus', siis käibelt kadunud ning 19. sajandil uuesti keelde tulnud, nüüd juba tänapäevases tähenduses. Esmaesinemus on Georg Mülleri 1604. aastal kirja pandud jutluses, ühe Lutheri laulu tõlkes. Õigupoolest ainult selles ühes jutluses mainitud kirikulaulude tõlgetes *algus* esinebki. Hiljem ilmunud laulu-tõlgetes on *algus* 'algatus' asendatud sõnaga *nõu*. Tuletise *algus* tähendus 'algatus' viitab, et ka verb *algama* võis 17. sajandi alguses peale muu tähendada 'algatama'.

17. sajandi kaks autorit, Heinrich Stahl ja Christoph Blume on mingitel praegu teadmata jäävatel asjaoludel Rooma kirja tõlkes teineteisest sõltumatult kasutatud haruldast tuletist *halgdus* 'uudsevili; esmaand', mis tol ajal

⁵ Oletada võiks ka seostamist verbiga *otsama* 'lõpetama, otsa töötlemä', aga see on Hupeli (1818) järgi üksnes lõunaestikeelne.

tõenäoliselt seostus verbiga *algama*. Seda verbi kirjutati sageli *h-ga*, kuigi sõnaalguse *h* ärajätmine muudes sõnades oli veel haruldane. Nii tuletise *halg-dus* tähendusi kui ka *h*-algulisust saaks seletada verbide *halgema* 'lõhkema, murduma' ja *algama* kontaminatsiooniga.

Tuletis *otsus* on saadud sõnast *ots* ja esialgu see ka tähendas 'ots'. Trüki-tekstidesse ilmus *otsus* 18. sajandi esimesel poolel. Liide *-us* võidi sõnale *ots* lisada selleks, et eristada konkreetsete materiaalsete objektide otsi vaimsete tegevuste tulemustest. Tänapäevane tähendus 'otsus' kujunes seoses kohtu- pidamise ja kohtuotsustega ning muutus tavaliseks alles 19. sajandi lõpus.

Ainuüksi kahe siin vaatluse alla võetud tuletise järgi on näha, kuidas sõna- devaheliste seoste uurimine avab omaaegset mõttemaailma ning võimaldab jälgida sõnatähenduste täpsustumist. Tähendusi on mõjutanud nii keele- süsteemi loomulik sisemine areng kui ka üksikisikute teadlikud algatused ja otsustused.

Materjali allikad

Digar = Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>.

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Koost Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht. <https://www.eki.ee/piibel>.

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl-Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. <https://vakk.ut.ee>.

VK = Vallakohtute protokoll- ja lepinguraamatud. Rahvusarhiivi ühisloomeraken- dus. <https://www.ra.ee/vallakohtud>.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

Clare, Johann Christoph 1730. Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache und zwar Dörptischer Mund Art nebst dem deut- schen Register wie auch einer kurtzen Ehstnischen Grammatica. (EKM EKLA, f 192, m 33:1(M.A)).

Svenske, Johann Christian [18. saj I pool]. Dictionarium Germanico-Esthonicum, Esthonique-Germanicum ad Dorpatensium dialectum rudioni Musa forma- tum. (EKM EKLA, f 192, m 50:1(M.A)).

Kirjandus

- Bible Hub** = Online Bible Study Suite. <https://biblehub.com>.
- EEW I** = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörterbuch I, a–hermes. 2. Aufl. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat 1994–. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Varje Lonni, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. <https://www.eki.ee/dict/ems/>.
- Göseken, Heinrich 1660**. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
- Habicht, Külli 1995a**. *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool.
- Habicht, Külli 1995b**. *us*-liitelised abstraktsed nimisõnad eesti vanimais sõnaraamatus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 15–26.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000**. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015**. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hakulinen, Lauri 1961**. The structure and development of the Finnish language. Tlk John Atkinson. Bloomington (Ind.): Indiana University; Hague: Mouton.
- Hiärne, Thomas 1835**. Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Hrsg. Carl Eduard Napiersky. (= Monumenta Livoniae antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und andern schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands dienen 1.) Riga, Dorpat, Leipzig: Verlag von Eduard Franzen's Buchhandlung.
- Hupel, August Wilhelm 1780**. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818**. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Laidla, Janet 2017**. Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. (= Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 44.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Lotman, Piret 2008.** Thomas Hiärne – nimi Rootsi Läänemereprovintside varasest ajalookirjutusest. – Ajalookirjutaja aeg = Aetas historicorum. Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 114–140.
- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Ehistische Originalblätter für Deutsche. Dorpat: [J. C. Schönmann].
- Müller, Georg 2007.** Jutuluseraamat. Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. (= Eesti mõttelugu 78.) Tartu: Ilmamaa.
- Prillop, Külli 2011.** Optimaalsusteoreetiline käsitus eesti keele fonoloogilisest kujunemisest. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 28.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Prillop, Külli, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso 2020.** Eesti keele ajalugu. (= Eesti keele varamu 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saareste, Andrus 1923.** 400-a. vanune leid Eestis. – Eesti Keel 5–6, 136–149.
- Schlißke, Otto 1948.** Handbuch der Lutherlieder. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SES = Eva Saar, Paul Hagu, Inge Käsi, Maeve Leivo, Mari Mets, Hanna Pook, Karl Pajusalu (koostamisel).** Seto-eesti sõnaraamat. Tartu, Tallinn.
- Stahl, Heinrich 1637a.** Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen. Revall: Chr. Reusner der älter.
- Stahl, Heinrich 1637b.** Hand- und Haußbuches Für die Pfarherren und Hausväter Esthnischen Fürstenthumbs, Ander Theil, Darinnen das Gesangbuch, Zusampt den Collecten und Prefationen. Reval: C. Reusner.
- Strong, James 1890.** Strong's exhaustive concordance to the Bible. Cincinnati: Jennings & Graham.
- Tafenau, Kai 2006.** Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koost Enn Küng. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 241–294.
- Thor Helle, Anton 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730].** Lexicon Esthonicum Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim ja eessõna Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St. Pétersbourg: Commisionaires de l'Académie Impériale des sciences.

Lisa 1. Sõna *algus* 17.–19. sajandi eesti-saksa sõnastikes ja *Anfang* saksa-eesti sõnastikes

Märkus. d. – Tartu keel, G. – genitiiv, r. – Tallinna keel, s. – vaata, *vel* – või, Wl. – Virumaa.

Heinrich Stahl (1637a)

Anfang / algkminne / halgkminne / -missest / essimenne otz.

Heinrich Göseken (1660)

Von Anfang biß zu Ende / halkmissest otzani / ammo halckmissest emmis otza.

Johann Christoph Clare (1730, käsikiri)

algmiñe *vel* algus, der Anfang.

Johann Christian Svenske (18. saj I pool)

Anfang Algminne. Allustamiñe

August Wilhelm Hupel (1780)

algatus. r. algminne. r. d. algus d. der Anfang.

Anfang algminne, otsus, algatus. r. d. hakkatus. r. algus, allustaminne, allustus. d. machen ette wõtma. r. d. kallal minnema. r. der Anfang ist gemacht järg on kä. r.

August Wilhelm Hupel (1818)

algatus r. d. algus. d. Anfang.

Anfang algminne, algatus, otsus. r. d. hakkatus. r. algus, allustus, allustaminne. d. allotus. Wl. – machen kallal minnema. r. – s. anfangen. der Anfang ist gemacht järg on kä. r.

Ferdinand Johann Wiedemann (1869)

algus G. alguze *Anfang*, *Uranfang*.

Ferdinand Johann Wiedemann (1893)

algus G. alguze *Anfang*, *Uranfang*, *Original*, a.-otsus *Originalurtheil*, a.-aktid *Originalacten* etc.

Lisa 2. Sõna otsus 17.–19. sajandi eesti-saksa sõnastikes

Märkus. bl – piiblikeelne, d. – Tartu keel, G. – genitiiv, r. – Tallinna keel.

Johann Christoph Clare (1730, käsikiri)

otsus, die Oberhand in der Haushaltung

Kik otsus om temā käen

Salomo Heinrich Vestring (u 1710–1730, käsikiri)

Otsus G se Der Bescheid Ausschlag Temma Kä on keik Otsus Er ist das *fac totum* Essiminne Otsus Der erste Anfang Kus polle öiget Otsust mitte, sääl polle ka middagit. Wo kein rechtes Haupt ist, da gehets auch ö recht zu.

Anton Thor Helle (1732)

otsus der Ausschlag.

temma kä on keik otsus er ist das *fac totum*.

August Wilhelm Hupel (1780)

otsus Anfang, Anschlag; Oberaufsicht, Haupt, r. d. temma kä on keik otsus er ist Vorsteher und Regierer. r.

August Wilhelm Hupel (1818)

otsus Anfang, Anschlag; Ende; Bericht, Nachricht; der äußerste Theil; Oberaufsicht, Haupt. r. d. temma kä on keik otsus er ist Vorsteher und Regierer. otsust teggema beendigen (2 Macc. 13, 13) r.

Ferdinand Johann Wiedemann (1869, 1893)

otsus G. otsuze 1) *äusserster Theil, Ende, Anfang, Anschlag*, otsust tegema (bl) *beendigen*, ezimine otsus *Anfang, Grundlage*; — 2) *Bescheid, Auskunft, Aufschluss, Resultat, Entscheidung, Lösung (eines Räthsels), Verwaltung*, ma sain otsust tema käest *ich bekam Auskunft von ihm*, otsust küzima *od. ajama nachforschen*, otsust mõistma *entscheiden*, jumala käe on kõik otsus *es hängt Alles von Gott ab*, otsus on nüd nende käes *sie haben jetzt darüber zu bestimmen, die Verwaltung davon*, kus ep ole öiget otsust mitte, seal ep ole kā midagi *wo keine rechte Verwaltung, Oberaufsicht, ist, da ist auch nichts*, enne-aegne otsus *Vorurtheil*, kohtu-mõistmize-otsus *gerichtliches Urtheil*, lõpe-otsus, lõpu-o. *allendliche Entscheidung*, nõu-o. *Entscheidung, Bestimmung*, wahe-o. *interimistische Entscheidung*.

Johdosten *algus* ja *otsus* ilmaantuminen viron kirjakieleen

Küllli Prillop

Artikkelissa käsitellään johdosten *algus* ja *otsus* merkitysmuutoksia viron kirjakielissä 1600–1900-luvuilla. Johdoksen *algus* merkitys on 1600-luvun pohjoisvirolaisessa kirjakielissä ollut 'aloite', minkä jälkeen johdoksen käyttö on loppunut, ja se on ilmaantunut uudestaan kieleen 1800-luvulla nykyisessä merkityksessään 'alku'. Alkuperäinen merkitys 'aloite' viittaa siihen, että myös *algama*-verbi merkitsi 1600-luvun alussa 'aloitteen tekemistä, alulle panemista'. Kaksi 1600-lukulaista kirjoittajaa, Heinrich Stahl ja Christoph Blume, on käyttänyt Uuden Testamentin lainauksissa myös harvinaista johdosta *halgdus* 'uutisleipä; esikoislahja', joka todennäköisesti tuolloin yhdistettiin verbiin *algama*. Verbi kirjoitettiin usein *h*-alkuisena. Sekä *halgdus*-johdoksen merkitystä että sen *h*-alkuisuutta voisi selittää verbien *halgema* 'lohjeta, murtua' ja *algama* kontaminaatiolla.

Johdos *otsus* on saatu sanasta *ots*, jonka nykykielisiä merkityksiä 'loppupää, kärki' se myös aluksi kantoi. Kirjallisiin teksteihin *otsus* ilmaantui 1700-luvun ensipuoliskolla. Liite *-us* voitiin lisätä sanaan *ots* konkreettisen materiaalien objektien loppupäiden erottamiseksi henkisten toimintojen lopputuloksista. Nykykielinen merkitys 'päätös' alkoi kehkeytyä oikeudenkäyntien ja oikeuden langettamien tuomioiden myötä ja muuttui tavanomaiseksi vasta 1800-luvun lopulla.

The introduction of the derivatives *algus* ‘beginning’ and *otsus* ‘decision’ into the Estonian literary language

Küllli Prillop

The article discusses the semantic changes in the derivatives *algus* ‘beginning’ and *otsus* ‘decision’ in the Estonian literary language from the 17th to the 20th century. The derivative *algus* initially meant ‘initiative’ in early 17th-century North Estonian literary texts but fell out of use, only to reappear in the 19th century with its modern meaning of ‘beginning’. The initial meaning of ‘initiative’ suggests that the verb *algama* at the beginning of the 17th century likely meant ‘to initiate’. Two authors from the 17th century, Heinrich Stahl and Christoph Blume, also used the rare derivative *halgdus* ‘dough starter’ or ‘first fruit’ in New Testament citations, which might have been connected to the verb *algama*. This verb was often written with an *h* as *halgama*. The meanings of the derivative *halgdus* and its initial *h* might be explained by a contamination between the verbs *halgema* ‘to burst’ or ‘to break’ and *algama* ‘to begin’ or ‘to start’.

The derivative *otsus* ‘decision’ comes from the word *ots* ‘end’ and initially also meant *ots*. It first appears in written texts in the first half of the 18th century. The suffix *-us* might have been added to the word *ots* to distinguish between the ends of physical objects and the results of mental activities. The modern meaning of ‘decision’ began to take shape in connection with judicial processes and court rulings and only became common towards the end of the 19th century.

Abstraktitarkoitteiset *Us*-johdokset vanhimmissa sanakirjoissa

Kirsi-Maria Nummila

Kielet muuttuvat aikojen kuluessa eri syistä. Keskeinen muutokseen johtava syy on ilmaisutarpeiden muuttuminen. Kielenulkoisen maailman muutokset määräävät sen, minkälaisiin tarpeisiin kielen on vastattava, kuinka kielen käyttö muuttuu ja minkälaisia ilmauksia tarvitaan. Uuden ajan alussa niin sanotut kansankielet kuten suomi ja viro saivat vastata erilaisiin kirjallistumisen haasteisiin. Yksi näistä oli kielen abstraktistuminen.

Suomen kieleen abstrakteja substantiiveja muodostetaan omaperäisellä *Us*-johtimella. Samaan tarkoitukseen samaa johdinta käytetään viron kielessä. Tarkastelen artikkelissani suomen *Us*-johdoksia varhaisten 1600-luvun sanakirjojen valossa. Külli Habichtin vastaavaa aihetta viron kielen osalta käsittelevä tutkimus (1995) tarjoaa tarkastelulle kiinnostavan vertailukohteen.

1. Abstraktit sanat kirjallistumisen tuotteina

Suomen kirjakieleen jouduttiin alusta alkaen muodostamaan sellaisia abstrakteja käsitteitä nimeäviä sanoja, jollaisille ei perinteisessä puhutussa arkikielessä ole ollut tarvetta. Tyypillisesti tällaisten uusien ilmausten taustalla on tilanne, jossa kääntäjän on tarvinnut muodostaa vieraskieliselle ilmaukselle suomenkielinen vastine. Ainoa mahdollisuus on käytännössä ollut muodostaa uusi johdos. Mallin tähän on yleensä tarjonnut lähtökielen ilmaus, koska vastaavia tarkoitteita on ilmaistu vastaavanlaisilla abstrakteilla johdoksilla myös muissa kielissä.

Koska abstraktit tarkoitteet ja niiden nimeäminen eivät ole vanhastaan olleet kansankielessä yleisiä, kannettiin esimerkiksi 1700-luvun lopun ruotsinkielisissä lehtikirjoituksissa avoimesti huolta suomenkielisen rahvaan kyvystä käsittää suomenkielisessä tekstissä käytettyjä abstrakteja ilmauksia (esim. Åbo Tidningar 16.1.1772). Vastaava murhe oli virolaisella sivistyneistöllä. August

Wilhelm Hupel nostaa viron kielioppinsa toisessa painoksessa (1818: 22–23) esiin myös abstraktien sanojen vakiintumattomuuteen liittyvät ongelmat. Se, että samalla sanalla saattoi olla useita merkityksiä, vaikutti osaltaan siihen, ettei talonpoika ymmärtänyt, mistä pappi saarnassa puhui. (Ks. myös Habicht 1995: 19.)

Kirjoitetun kielen ja yleisemmin kirjallistuneen kielenkäytön (vrt. esim. edellä mainittu saarna) abstraktien ilmausten tarpeeseen vastasi sekä suomessa että virossa *Us*-johdin (suomessa *-u(u)s/-y(y)s*, virossa *-us*).¹ Kysymys on omaperäisestä johtimesta, jolla muodostetaan niin kutsuttuja ominaisuudenimiä (esim. suom. *heikkous*, *korkeus*, *kurjuus*) ja teontuloksen nimiä (esim. suom. *aavistus*, *hengitys*, *kysymys*). Johdos- eli sanatyypin ei olekaan ollut vanhastaan tuntematon puhutussakaan kielessä. Ilmauksiin liitetty vieraus ja ymmärtämisen vaikeus eivät näin ollen liity ilmaisutyyppin rakentamiseen ja perusmerkitykseen vaan selittyvät muulla tavalla.

2. 1600-luvun sanakirjat

Vanhimmat tunnetut suomen selityskielenä sisältävät sanakirjat ilmestyivät 1600-luvulla samoihin aikoihin kuin varhaiset viron selityskielenä sisältävät sanakirjat. Ensimmäinen kolmesta² sanakirjasta on vuonna 1637 julkaistu ruotsalaisen Erik Schroderuksen „Lexicon Latino-Scondicum“. Schroderus oli ruotsalainen tutkija, joka lisäsi suomalaissanaston sanakirjakäsikirjoitukseensa vieraillessaan Suomessa, Oulussa. Kirjan sanasto onkin käytännössä porilaissyntyisen papin, Marcus Pauli Sadeleruksen, kokoama. Teos käsittää noin 2400 (Hakulinen 1967: 83) latinankielistä hakusanaa. Muut kielet ovat ruotsi, saksa ja suomi.

Toinen suomea sisältävä sanakirja „Variarum rerum vocabula Latina, cum Suetica et Finnonica Interpretatione“ ilmestyi vuonna 1644. Julkaisuun ei ole merkitty tekijän nimeä, eikä tätä tunneta.³ Sanakirja ilmestyi yhdessä

¹ Suomen kielen *U(U)s*- ja viron *us*-johdoksista, kantavartaloon liittyvästä variaatiosta ja johdostyyppien vastaavuudesta kielissä ks. Lazar 1975; Hakulinen 2000; Kasik 2015: 281–286; Remes 1983: 202.

² Painettujen sanakirjojen lisäksi tunnetaan saksalaisen Martin Fogelin nimissä kulkeva käsikirjoitus „Nomenclator Latino Finnicus“ (1669). Kysymys on „Variarum rerum vocabulaan“ perustuvasta kopiosta (tark. Nummila 2012).

³ Tekijään liittyvästä spekulatiosta ks. Häkkinen 2009: 16–21, 28; Nummila 2010: 198–200.

koululaisille tarkoitettua latinankielisiä keskusteluharjoituksia sisältävän tekstin kanssa. Ilmestymiskonteksti viittaa siihen, että kirja on tarkoitettu ensisijaisesti opetukseen eli latinan kielen sanaston opetteluun. Sanasto on edellistä laajempi. Suomenkielisiä sanoja teoksessa on huomattavasti enemmän kuin latinankielisiä päähakusanoja eli noin 4000. Ero johtuu useiden suomenkielisten synonyymien antamisesta ja monisanaisesta selittämisestä.

Kolmas sanakirjoista on aikansa merkittävimmän suomen kielellä julkaiseen henkilön Henrik Florinuksen vuonna 1678 ilmestynyt „Nomenclatura Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica“ (2. p. 1683). Florinuksen teoksesta otettiin myöhemmin lisäpainoksia nimellä „Vocabularium Latino-Sveco-Germanico-Finnonicum“ (ensimmäinen v. 1695). Nimen mukaisesti teokseen lisättiin tällöin neljänneksi kieleksi latinan, ruotsin ja suomen rinnalle saksa.⁴ „Nomenclaturassa“ latinankielisiä hakusanoja on noin 3000 ja suomenkielisiä vastineita yli 3600. Florinuksen sanasto ei sisällä lainkaan verbejä. Kahdessa vanhemmassa sanakirjassa niitä on mukana jonkin verran.

Suomen selityskielenä sisältävien 1600-luvun sanakirjojen sanastot eroavat toisistaan huomattavasti. Vaikka teokset ovat sanamääriltään melko suppeita, on niiden suomenkielisen sanaston yhteenlaskettu määrä yli 6500 sanaa (ks. Nummila 2010).

Viron 1600-luvun sanakirjat tarjoavat kiinnostavan vertailukohteen suomen sanastoille. Teoksista varhaisempi eli Heinrich Stahlin „Anführung zu der Ehstnischen Sprach“ ilmestyi samana vuonna kuin ensimmäinen suomen selityskielenä sisältävän sanakirja. Kyse on kaksikielisestä sanakirjasta, jossa päähakukielenä on saksa. Stahlin sanasto käsittää noin 2300 saksankielistä hakusanaa ja noin 3100 vironkielistä selityssanaa (Kikas 2002: 183).⁵ Samaan julkaisuun sisältyy kielioppi.

Toinen viron sanakirjoista on Heinrich Gösekenin vuonna 1660 julkaistu „Manuductio ad Linguam Oesthonicam“. Teos sisältää noin 10 000 saksankielistä päähakusanaa ja yli 12 000 viron kielen selityssanaa (Habicht 2010:

⁴ Florinuksen „Nomenclaturasta“ otettiin toinen, Florinuksen itsensä tarkistama ja täydentämä painos vuonna 1683. Tämän jälkeen otetut painokset ilmestyivät Tukholmassa, ja niiden toimittaja vaihtui. Myös „Variarum rerum vocabulasta“ tiedetään otetun uudet painokset ainakin vuosina 1658 ja 1668. (Ks. Hakulinen 1967: 85–86.) Schroderuksen sanakirjasta on julkaistu näköispainos (1941), kuten myös Florinuksen teoksesta (1976).

⁵ Arviot ja laskentaperusteet vaihtelevat jonkin verran eri yhteyksissä (vrt. esim. Kingisepp 1995; Kikas 2002).

9).⁶ Lisäksi selityskielenä on latina. Gösekenin teos sisältää myös kielen rakenteen kuvausta. Gösekenin sanasto käsittää Stahlin sanakirjan sanaston (Habicht 1995: 16). Tässä on ero verrattuna 1600-luvun suomalaisiin sanakirjoihin, jotka ovat sana-ainekseltaan itsenäisiä, toisistaan riippumattomia kokoelmia (Nummila 2010).

3. Tulkkisanakirjoista ja niiden sisällöstä

Kaikki kolme suomen selityskielenä sisältävää 1600-luvun sanastoa ovat niin kutsuttuja tulkkisanakirjoja. Tässä ne eroavat molemmista varhaisista viron kielen sanastoista, jotka ovat varsinaisia aakkosittain järjestettyjä sanakirjoja. Vaikka teosten koostamis- tai esityksperiaate on eri, on niiden luonne siinä mielessä sama, että kysymys on sanastoista, joissa suomen- ja vironkieliset ilmaukset esiintyvät vieraiden kielten sanojen vastineina eli merkityksen selityksinä. Kysymys ei siis ole omalähtöisistä suomen ja viron kielten kuvauksista (ks. myös Habicht 1995: 15).

1600-luvun monikielisiä sanastoja on laadittu ja käytetty erilaisissa yhteyksissä. Kouluopetuksen lisäksi ne ovat soveltuneet maassa ammattia harjoittavien ulkomaalaisten kielen opiskelun ja käytön tarpeisiin. Tulkkikirjat olivat käytännössä ainoita julkaisuja, joiden avulla ulkomaalainen, suomea taitamaton henkilö saattoi tutustua kieleen sanaston kautta. Tulkkisanakirjoja saattoikin käyttää kuka tahansa monikielisessä yhteisössä toiminut henkilö. Monikielisten sanastojen kokoaminen ja kielioppien laatiminen liittyi 1600-luvulla vahvasti myös oppineiston keskuudessa heränneeseen yleiseen kiinnostukseen kielistä, niiden kuvaamisesta ja vertailusta.

Murreainekseltaan kaikkien 1600-luvun tulkkisanakirjojen suomalais-sanasto on länsimurteista, tarkemmin Lounais-Suomessa ja siitä jonkin verran pohjoisempana Satakunnassa käytettyä suomea. Yhtenäisyydestä huolimatta sanakirjojen sanasto viittaa selvästi eri puolille mainittua puhuma-aluetta (tark. Nummila 2010). Sanakirjat sisältävät runsaasti kirjasuomen ensiesiintymiä: vanhaan kirjasuomeen eniten uutta sanastoa tuoneiden henkilöiden kartoituksessa Schroderus on sanakirjallaan 7., yhteensä 548 ensiesiintymää, ja tuntematon sanakirjan tekijä „Variarum rerum vocabulan“

⁶ Molemmista viron kielen sisältävistä 1600-luvun sanakirjoista on toimitettu käänteiset versiot, joissa hakusanana toimii vironkielinen vastine (Kikas 2002; Kingisepp ym. 2010).

sanastolla sijalla 9, yhteensä 377 ensiesiintymää (Jussila 2000: 286). Florinuksen „Nomenclaturassa“ ensiesiintymiä on 372 (Niemikorpi 1996: 11).⁷

Kaikissa 1600-luvun sanakirjoissa on ensimmäisenä kielenä latina. Latinankielistä sanaa seuraa ruotsin- ja suomenkieliset vastineet; Schroderuksen teoksessa (1637) ja Florinuksen teoksessa kolmannesta painoksesta (1695) lähtien on annettu myös saksankieliset vastineet. Suomenkieliset sanavastineet on esitetty kaikissa teoksissa viimeisenä. Kirjat ovat yksilöllisiä teoksia, ja myös aiheet ja muu sanaston esittely ja luokittelu eroavat niissä toisistaan. Kaikissa sanastoissa sanat on kuitenkin järjestetty aihepiireittäin. Näitä ovat esimerkiksi asuminen ja rakennukset, koulu, hallinto ja oikeus, musiikki ja leikit, kasvit, eläimet, metallit, taudit ja lääkintä ja ammatit.

Kirjoihin sisältyy hyvin erityyppistä sanastoa. Sellaisten aiheiden kuin „Ravinnosta“ („De Victu“) (1) ja „Vaatteista“ („De Amictu“) (2) sanasto on lähtökohtaisesti huomattavasti konkreettisempaa kuin esimerkiksi sellaisten aihepiirien kuin „Opetuksesta ja sivistyksestä“ („De Museo & Re literaria“) ja „Jumalasta, taivaasta ja ajasta“ („De Deo, reb. coelestibus & Tempore“) sanasto (3).

(1) jauho, juusto, leipä, liha, piimä, puuro, ruis, sinappi, muna, suola, hunaja

(2) hame, paita, saapas, sukat, vyö, sauma, tasku

(3) ajatus, harjoitus, järjestys, kirjoitus, opetus, selitys, wastaus, wertaus, tapaus

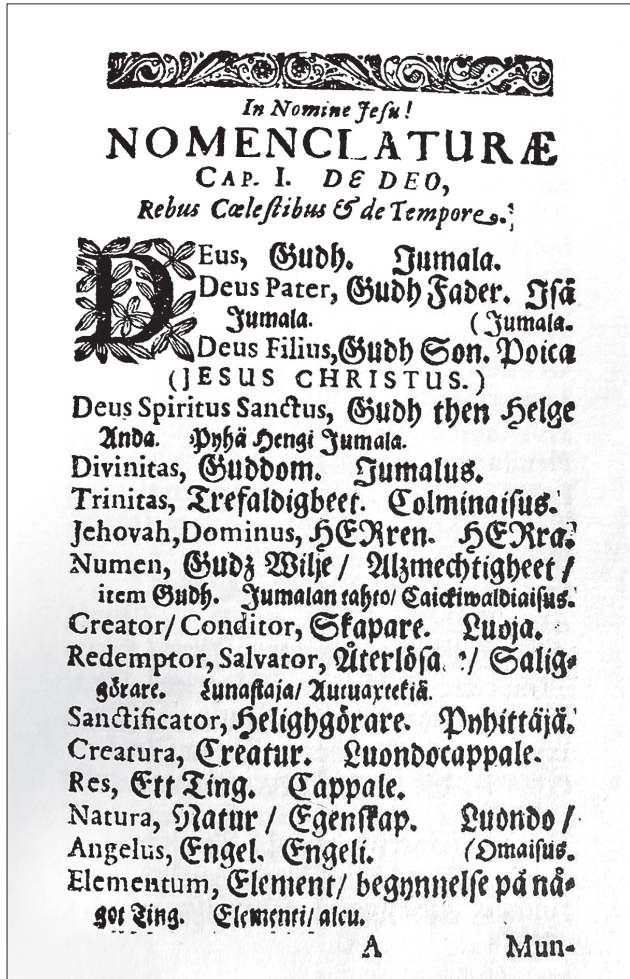
Esimerkiksi Florinuksen „Nomenclaturan“ aloitussivulla (ks. kuva 1) esiintyvät *jumaluus*, *colminaisuus*, *Caickiwaldiaisuus* ja *alcu omaisuus* ovat merkitykseltään hyvin abstrakteja käsitteitä, joiden ymmärtäminen millä kielellä tahansa edellyttää käytännössä teologista oppineisuutta.

4. Suomen *Us*-johdokset varhaisissa sanakirjoissa

Us-johdoksia tavataan 1600-luvun suomen selityskielenä sisältävissä sanakirjoissa suhteellisen paljon. Esimerkiksi nominiaineksen osalta laajimmassa Florinuksen sanakirjassa merkitykseltään abstrakteja *Us*-johdoksia on noin 360. Koko sanastosta se on noin 10 %. „Variarum rerum vocabulassa“ vastaavat

⁷ Raimo Jussilan (2000) ensiesiintymälaskelmat perustuvat niihin vanhan kirjasuomen sanoihin, jotka esiintyvät yhä nykysuomessa. Ensiesiintymien todellinen määrä teoksissa voi siis olla huomattavasti suurempi.

Kuva 1. Henrik Florinuksen „Nomenclaturan“ (1678) ensimmäinen sivu

luvut ovat noin 110 ja 2,7 %. Abstraktien *Us*-johdosten määrä eroaakin sanakirjoissa huomattavasti. Vastaavasti Stahlin sanakirjassa *us*-johtimisia abstraktisanoja on 93, mikä on noin 4,7 % koko sanastosta. Gösegenillä luvut ovat 154 ja noin 1,5 %. (Habicht 1995.)

Florinuksen sanastossa abstraktit *Us*-johdokset muodostavat niin ikään ensiesiintymien suurimman johdostyyppin (Nummila 2006: 13). Vanhan kirjasuomen ensiesiintymäluetteloon tapauksia on kirjattu 42 (Jussila 1998). Niistä verbikantaisia on 14 ja nominikantaisia 28. Muissa sanastoissa määrä on selvästi vähäisempi. Ero sanastoissa johtuu siitä, että Florinus luettelee

esimerkiksi karitiivisia johdoksia (esim. *armottomus, hedelmättömyys*) runsaasti, mutta muilla tällaisia ilmauksia ei tavata.

Osa sanakirjoissa esiintyvistä *Us*-johdoksista vaikuttaa vahvasti käännöslainamaisilta eli osa osalta lähtökielten ilmauksia vastaavilta. Yleistä on seurata ruotsin *heet*-johdosten mallia: esim. *heligheet – pyhyys, Gudfruchtigheet – jumalisuus, reenheet – puhtaus, wijsheet – wiisaus*. Erityisen produktiivisten johdostyyppien rooli selityssanoina ja toisen kielen ilmausten vastineina on usein luonteeltaan tilapäistä. Tulkkisanakirjoissakin sama johdos voi esiintyä samalla kirjoittajalla kahden eri selitettävän sanan vastineina ja eri merkityksissä (vrt. myös edellä mainittu Hupelin kommentti samannäköisen sanan käytöstä eri merkityksissä). Tilapäisyydestä ja vakiintumattomuudesta kertoo myös se, että osalla 1600-luvun sanakirjojen *Us*-johdoksista on eri merkitys kuin samannäköisillä ilmauksilla on nykysuomessa (esim. *muodottomuus* 'kohtuuttomuus').

1600-luvun sanastojen osalta ei ole varmaa, onko niissä tavattavaa sanaa käytetty koskaan todellisessa aikalaisessa kielenkäytössä vai onko kyseessä vain sanakirjaan muodostettu selityssana. Kunkin ilmauksen todellinen käyttö ja vakiintuneisuus on siis tarvittaessa selvitettävä erikseen. Tässä tarkastelussa kiinnostuksen kohteena on kuitenkin *Us*-johdokset semanttisena kategoriana – toisin sanoen se, minkä merkityksistä sanastoa produktiivisella *Us*-johtimella on varhaisella kirjallisella vuosisadalla eli 1600-luvulla muodostettu.

5. Konkreettis- ja abstraktitarkoitteiset *Us*-johdokset

Tutkimusaineistoksi olen poiminut kaikista kolmesta sanakirjasta, Schroderukselta (1637), „Variarum rerum vocabulasta“ (1644) ja Florinukselta (1678) aakkosvälän A–H *Us*-johdokset. Aineisto on ollut mahdollista muodostaa 1600-luvun sanakirjojen suomenkielisestä aineksestä koostamastani aakkostetusta luettelosta. Aakkosvälillä A–H sanakirjoissa tavataan 74 eri *Us*-johdosta. Näistä nominikantaisia on 31 ja verbikantaisia 47. Verbikantaisista 31 on *Us*-johtimisia ja 16 *mUs*-aineksisia. Nominikantaisista adjektiivipohjaisia on 27 ja substantiivikantaisia 4.

Kaikkiaan 74 johdoksista 3:n merkitys on konkreettinen. Toisin sanoen sanat viittaavat johonkin fyysiseen tarkoitteeseen: *ajelus* 'kulkija, maankiertäjä, heittiö', *alus* 'vesikulkuneuvo' ja *emätys* 'ruokatorvi'. Kaikki tapaukset ovat

kyseisessä merkityksessä tunnettuja sanakirjojen sanastoa koostaneiden henkilöiden kotimurteissa. Tapauksista yksi eli *ajelus* on peräisin Schroderuksen sanakirjasta (1637). Suomen murteista tallennetuissa tiedoissa sanan käyttö on tyypillisesti adjektiivista, mutta konkreettiseen tarkoitteeseen eli ihmiseen viittaavasta käytöstä löytyy esimerkki nimenomaan Pohjois-Satakunnasta, josta suomalaisvastineiden koostaja Marcus Sadelerus oli kotoisin: *Ajelus ja laahu on semmonen nainen, joka pruukaa montaa sulhasta* (SMS s.v. *ajelus*). Kaksi muuta tapausta ovat Florinukselta (1678) ja kuuluvat Varsinais-Suomesta kotoisin olevan kirjoittajan kotipaikkakunnan kieleen (SMS s.v. *alus*, *emätys*). Huomionarvoista on konkreettistarkoitteisten tapausten pieni määrä, vain 3 tapausta. Kiinnostavaa on myös se, että kaikkiaan 4:stä muusta kuin adjektiiv- ja verbikantaisesta johdoksista 2 lukeutuu näihin puhutussa kielessä tunnettuihin ja vakiintuneina pidettäviin, leksikaalisiin tapauksiin.

Varhaisten 1600-luvun tulkki-sanakirjojen sanasto on suppea, mutta ilmaisutyyppin luonteesta kertoo osaltaan, että kaikista otoksen 74 johdoksista vain 3 tapausta esiintyy kaikissa kolmessa sanakirjassa: *ahkeruus*, *heikkous* ja *huorus*. Tapaukset tunnetaan vanhassa kirjasuomessa Agricolasta alkaen; ne esiintyvät myös myöhemmissä raamatunlaitoksissa kuten myös myöhemmissä vanhan kirjasuomen kauden sanakirjoissa, Jusleniuksella (1745) ja Gananderilla (1787). Ainakin kahdella jälkimmäisellä on selvästi kristillinen sävy. Myös murretietojen perusteella kyse on kirjallisen ajan uudissanoista (ks. SMS s.v. *ahkeruus*, *heikkous*, *huorus*). Tapauksia voikin pitää sanastojen laatimisajankohtana vakiintuneina kirjallisina johdoksina.

Kahdessa sanakirjassa mainittuja tapauksia on puolestaan 16. Tapauksista 1 on substantiivikantainen (*fangius* 'vankeus'), 3 adjektiivikantaisia (*ahneus*, *haureus*, *hurskaus*) ja 12 deverbaalisia (esim. *ahdistus*, *aivastus*, *ajatus*, *erhetys* 'erehdys', *halvaus*, *harjoitus*). Tapauksista lähestulkoon kaikki ovat vakiintuneita ilmauksia myös nykysuomessa. Yleisesti ottaen voi todeta, että useassa sanakirjassa esiintyvät tapaukset ovat joko murteissa tai raamatunkielessä tunnettuja. Kaikkiaan 74:stä aakkosvälille A–H osuvasta tapauksesta 55 esiintyy vain yhdessä sanakirjassa. Näistä ilmauksista suuri osa on vakiintumattomia ja tilapäisluonteisia uusia johdoksia. Valtaosa aineiston *Us*-johdoksista (71/74) on merkitykseltään abstrakteja. Tällaiset johdokset ovat ei-materiaalisiin, epäkonkreettisiin tarkoitteisiin kuten erilaisiin ilmiöihin, prosesseihin, suhteisiin, olotiloihin ja ominaisuuksiin viittaavia (Habicht 1995: 16). Sanastoa voi luonnehtia merkitykseltään moninaiseksi. Külli Habicht (1995)

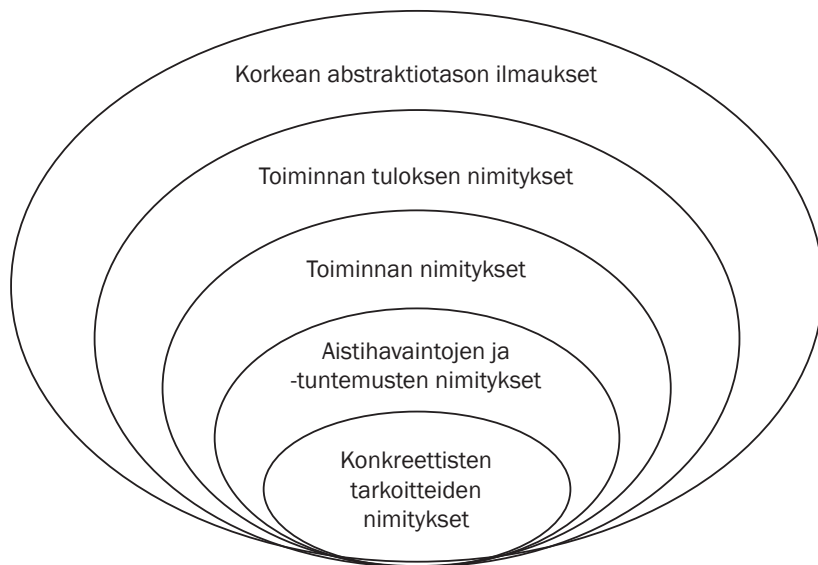
on havainnollistanut 1600-luvun virolaisissa sanakirjoissa esiintyvien *us*-johdosten abstraktiuden astettaisuutta kuvausmallilla, jossa sekä abstraktit että konkreettiset *us*-johdokset muodostavat oman, joskin periferioissaan toisiinsa sulautuvan, kategoriansa. Kuvausmallissa abstraktitarkoitteisten kategorian abstrakteimmat tapaukset muodostavat keskuksen eli ytimen, josta ulospäin siirryttäessä ilmausten merkitys muuttuu asteittain konkreettisemmäksi. Vastaavan abstraktiuden asteittaisuuden ja kategorioiden liukumaluonteisuuden voi todeta kuvaavan 1600-luvun sanakirjojen suomenkielisiä *Us*-johdoksia.

6. Abstraktitarkoitteisten *Us*-johdosten semanttiset tyypit

Suomen selityskielenä sisältävien 1600-luvun sanakirjojen abstraktitarkoitteisista *Us*-johdoksista voidaan hahmottaa seuraavat merkitysryhmät: aistihavaintojen ja -tuntemusten nimitykset, toiminnan nimitykset, toiminnan tuloksen nimitykset ja korkean abstraktiotason käsitteiden nimitykset. Ryhmät eivät ole tarkkarajaisia vaan osin päällekkäisiä ja tulkinnanvaraisia. Samankin johdoksen leksikaalistumisen aste ja merkitys voivat vaihdella eri yhteyksissä.

Aistihavaintojen ja muiden fyysisten tuntemusten nimitykset edustavat abstraktisuudeltaan matalinta tasoa. Tällaisiin ilmauksiin voidaan lukea esimerkiksi *ahdistus* 'sydämen kipu', *aivastus*, *halvaus*, *haukotus* ja *huokaus*. Tällaisia aistimuksia voi tuntea fyysisesti esimerkiksi kipuna, tai ne ovat esimerkiksi kuultavissa. Seuraavan tason tapauksia eli erilaisia toimintojen nimityksiä ovat esimerkiksi *harppaus*, *hautaus* ja *hyppäys*. Merkitykseltään ilmaukset ovat lähellä tekijännimiä tai vastaavat niitä (vrt. esim. *harppaaminen*, *hyppääminen*). Seuraavaa tasoa edustavia toiminnan tulosta nimeäviä ilmauksia ovat esimerkiksi *asetus*, *arvoitus*, *erhetys* ja *haaskaus*. Nämä sekä korkeimman abstraktiotason tapaukset kuten adjektiivikantaiset ominaisuudennimet *anneliaisuus*, *armollisuus*, *haureellisuus* ja *hurskaus* eivät ole suoranaisesti ihmisen aistein havaittavissa.

Kun sanakirjojen *Us*-johdosten merkitysryhmiä tarkastelee edelleen suomen murteissa ja muussa vanhassa kirjasuomessa tavattavaa sanastoa vasten, hahmottuu jatkumo, jossa vanhoista konkreettistarkoitteisista substantiiveista (esim. *alus*, *emätys* 'kurkkutorvi') edetään aina abstraktimpiin

Kuvio 1. Suomen kielen *Us*-johdosten merkitysala 1600-luvun sanakirjoissa

merkitysryhmiin ja teosten kirjoitusajankohtana produktiivisen sananmuodostuksen tuloksiin (ks. kuvio 1).

Suomen kielen *Us*-johdostyyppi on pystynyt vastaamaan kirjallistumiseen liittyneeseen abstraktien ilmausten suureen tarpeeseen, jota erityisesti kääntäminen on synnyttänyt. *Us*-johtimella onkin ollut mahdollista muodostaa käänkösvastineita indoeurooppalaisten kielten vastaaville johdoksille ja muille abstrakteille ilmauksille. Tämä on nähtävissä jo varhaista kirjasuomea edustavissa sanakirjoissa. Samalla omaperäisen johdostyyppin merkitysala on laajentunut.

Tässä kirjoituksessa olen voinut tarkastella 1600-luvun sanakirjojen *Us*-johdoksia, niiden merkitystä ja johdostyyppin merkitysalan kehitystä suhteellisen pintapuolisesti. Vastaisuudessa kiinnostavia tarkastelun kohteita ovat esimerkiksi varhaisissa sanakirjoissa tavattavien *Us*-johdosten käyttö muussa kirjasuomessa sekä *Us*-johdosten ja niiden kanssa semanttisesti läheisten johdostyyppien keskinäinen suhde selityssanoina ja sanavastineina.

Aineslähteet

Florinus, Henrik 1678. Nomenclatura rerum brevissima Latino-Sveco-Finnonica. Aboae.

Schroderus, Erik 1637. Lexicon Latino-Scondicum. Holmiae.

Variarum rerum vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione. Holmiae, 1644.

Muut lähteet

Ganander, Christfried 1997 [1787]. Nytt Finskt Lexicon. Käsikirjoitus. Näköispainos. Toim. Liisa Nuutinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.

Habicht, Külli 1995. *us*-liitelised abstraktsed nimisõnad eesti vanimais sõnaraamatus. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 15–26.

Habicht, Külli 2010. Saateks. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 7–10.

Hakulinen, Lauri 2000. Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

Hakulinen, Lauri 1967. Suomen sanakirjoista. Kirjoituksia suomen kielestä. Toim. Lauri Hakulinen, Osmo Ikola, Paavo Ravila. (= Tietolipas 51.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 83–107.

Hupel, August Wilhelm 1818. Estnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Häkkinen, Kaisa 2009. Poikien keskustelukaavoja kolmella kielellä. *Formulae puerilium colloquiorvm.* Toim. Kaisa Häkkinen. (= Wanhan suomen arkisto 2.) Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, 9–28.

Juslenius, Daniel 1745. Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Stockholm.

Jussila, Raimo 1998. Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 696. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Jussila, Raimo 2000. Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. – Piipliakielestä kirjakielenksi. Toim. Matti Punttila, Raimo Jussila, Helena Suni. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 279–292.

- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (= Eesti keele varamu 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995.** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevastest. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajalooost. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 40–47.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu.
- Lazar, Oscar 1975.** The formation of abstract nouns in the Uralic languages. (= Acta universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensis 10.) Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Niemikorpi, Antero 1996.** Florinuksen Nomenclatura ja Lizeliuksen vanha kirkkoraamattu. Kaksi vanhan kirjasuomen merkkiteosta nykykielen peilissä. (= Vaasan yliopiston julkaisuja. Selvityksiä ja raportteja 8.) Vaasa.
- Nummila, Kirsi-Maria 2012.** Martin Fogelin sanakirjakäsikirjoitus *Nomenclator Latino Finnicus* 1669. – Sananjalka 54, 163–169.
- Nummila, Kirsi-Maria 2010.** 1600-luvun sanakirjojemme suomalaissanasto ja sen alkuperä. – Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkinenille 17. marraskuuta 2010. Toim. Sirkka Saarinen, Kirsti Siitonen, Tanja Vaittinen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 189–202. https://www.sgr.fi/sust/sust259/sust259_nummila.pdf.
- Nummila, Kirsi-Maria 2006.** Havaintoja substantiivien muodostuksesta Henrik Florinuksen sanaston ensiesiintymissä 1678–1693. – Sananjalka 48, 7–28. <https://doi.org/10.30673/sja.86663>.
- Remes, Hannu 1983.** Viron kieloppi. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja.** Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Estnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publicerat von M. HENRICO Stahlen. Renvall: Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris.
- Åbo Tidningar** 16.1.1972. Kansalliskirjasto, sanomalehtiarkisto.

Soome keele abstraktsed *Us*-tuletised vanimates sõnastikes

Kirsi-Maria Nummila

Muutused keelevälises maailmas määravad, milliseid ülesandeid keelel tuleb täita, kuidas muutub keelekasutus ja milliseid väljendusvahendeid vajatakse. Uusaja alguses suutsid nn rahvakeeled, nagu soome ja eesti keel, toime tulla paljude kirjakeele kujunemise katsumustega. Üks neist oli suur vajadus abstraktsete väljendite järele. Soome keele abstraktnimisõnu on moodustatud ja moodustatakse ka praegu vana *Us*-liitega (nt *ahkeruus*, *kysymys*). Eesti keeles kasutatakse sama liidet samal eesmärgil (nt *hoolsus*, *küsimus*). Artiklis vaadeldakse tuletustüübi tähendusvälja kujunemist 17. sajandil ilmunud soome sõnaraamatute põhjal. Huvitavat võrdlusmaterjali soome tuletiste käsitlemisel pakub Külli Habichti sarnane uurimus eesti *us*-tuletiste kohta (1995).

Vanades soome sõnaraamatutes leidub ladina, rootsi ja saksa sõnade vastetena üsna palju *Us*-tuletisi. Neid saab jaotada erineva abstraktsusastmega tähendusrühmadesse: konkreetse tähendusega nimisõnad (nt *alus* 'veesõiduk', *emätys* 'kõri'), aistingute ja tundmuste nimetused (nt *aivastus* 'aevastus', *halvaus* 'halvatus'), tegevuste nimetused (nt *hyppäys* 'hüpe'), tegude tulemuse nimetused (nt *erhetys* 'eksitus') ja kõrge abstraktsusastmega mõistenimetused (nt *armollisuus* 'halastus', *häväistys* 'teotus'). *Us*-tuletiste tähendusvälja võibki vaadelda konkreetseuse-abstraktsuse kontiinumina. Diakrooniliselt kuuluvad konkreetseid, käegakatsutavaid objekte tähistavad sõnad tuletustüübi vanimasse kihti. Seevastu kõrgeima abstraktsioonitasemega on tüüpiliselt noor, kirjakeele ajajärgu kiht.

Soome keele *Us*-tuletustüüp on suutnud hästi vastata abstraktsete väljendite suurele vajadusele, mis sündis eelkõige tõlkimise tõttu. *Us*-liitega on olnud võimalik moodustada vasteid indoeuroopa keelte eri tüüpi abstraktsetele väljenditele. Samal ajal on algse tuletustüübi tähendusväli laienenud.

Finnish abstract *Us*-derivatives in old dictionaries

Kirsi-Maria Nummila

Changes in the external world dictate the needs a language must meet, how its uses change, and what expressions are needed. At the beginning of the modern era, such “vernacular” languages as Finnish and Estonian had to meet various challenges of literary development. One of these was the great need for expressions with abstract meanings. In Finnish, abstract nouns have been and continue to be formed with the original *Us*-suffix (e.g. *ahkeruus* ‘diligence’ and *kysymys* ‘question’). The same suffix is used in Estonian for similar purposes (e.g. *hoolsus* ‘carefulness’ and *küsimus* ‘question’). The article examines the semantic field development of this derivative type in Finnish in the light of dictionaries published in the 17th century. Külli Habicht’s corresponding study on the Estonian language (1995) provides an interesting point of comparison for examining Finnish derivatives.

Old dictionaries often include *Us*-derivatives as Finnish equivalents of Latin, Swedish and German words. From these, different levels of abstraction in meaning groups can be distinguished: substantives with concrete meanings (e.g. *alus* ‘watercraft’ and *emätys* ‘trachea’), names for sensory perceptions and experiences (e.g. *aivastus* ‘sneeze’ and *halvaus* ‘paralysis’), names for actions (e.g. *hyppäys* ‘jump’), names for the results of actions (e.g. *erhetys* ‘mistake’), and names for high-level abstract concepts (e.g. *armollisuus* ‘graciousness’ and *häväistys* ‘disgrace’). The semantic field of *Us*-derivatives can be visualised as a continuum, where expressions with concrete meanings gradually progress to more abstract meanings. Diachronically, substantives naming tangible, concrete objects belong to the oldest strata of this derivative type, while cases of the highest level of abstraction typically belong to the strata of the literary period.

The Finnish *Us*-derivative type has effectively met the great need for abstract expressions, especially driven by translation. The *Us*-suffix has enabled the creation of equivalents to different types of abstract expressions in Indo-European languages. At the same time, the semantic field of this original derivative type has expanded.

SÕNADE SEKKA

Hommage Tartu Ülikooli uurijate vana kirjakeele sõnastikele

Kristiina Ross, Annika Viht, Inge Käsi,
Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila

Eesti keele sõnavara on praeguseks kirjeldatud juba küllaltki põhjalikult. On olemas suur hulk erinevaid sõnastikke, mis keskenduvad sõnakasutuse eri aspektidele ja on suunatud erinevatele sihtrühmadele. Omapärase varamu, mis suudab lisada keelekirjeldusele sügavust, moodustavad vana kirjakeele sõnastikud. Nendes kajastuv teave aitab esile tuua keele ajalisi kihistusi, fonetilisi arengusuundi ja sajandite jooksul toimunud tähendusnihkeid. Keskmise kultuuritarbija ei pruugi seesuguste sõnastike rolli teadvustada, ent saamaks ettekujutust keele ja selle kaudu edasikanduva kultuuri järjepidevast teiseneemisest, mõistmaks keele ajaloolist seotust kultuurilise tervikuga, milles see keel toimib, on kirjakeele varasemate etappide leksikograafiline kaardistus hindamatu väärtusega.

Nüüdseks on Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurijate tööna ilmunud viis sõnastikku, mis annavad süsteemse pildi mitme eesti kirjakeele arengus olulist osa etendanud teksti sõnavarast alates 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni:

- Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. 1997.
- Georg Mülleri jutluste sõnastik. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop, toimetaja Jaak Peebo. 2000.
- Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop, toimetaja Jaak Peebo. 2002.
- Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop, toimetaja Valve-Liivi Kingisepp. 2015.
- Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik. Valve-Liivi Kingisepp, toimetajad Külli Habicht, Külli Prillop. 2020.

Neile tekstipõhiste sõnastikele lisaks pakuvad 17. sajandi sõnakasutuse uurimisel tõhusat abi kolme omaaegse grammatika osadena ilmunud

saksa-eesti sõnastike ümberpööratud variandid (või ühel juhul eesti vastete indeks). Need on kasutatavad eesti-saksa sõnastikena ja hõlbustavad eesti ainese leidmist neist kolmest allikast:

- Grammatikas esinevate eesti sõnade indeks. Marju Lepajõe. *Raamatus*: Marju Lepajõe, toimetaja Jaak Peebo. Johannes Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest, lk 247–279. 1998. (Indeks sisaldab ka grammatikakirjelduses kasutatud näitesõnu.)
- Sõnastik. Kristel Kikas. *Raamatus*: Kristel Kikas, toimetaja Valve-Liivi Kingisepp. Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula?*, lk 38–155. 2002.
- Heinrich Gösekeni sõnastik. Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress. *Raamatus*: Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau, toimetajad Külli Habicht, Külli Prillop. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350, lk 307–768. 2010.

Kõigi loetletud sõnastike ning muude eesti sõnavara ajalugu puudutavate allikate andmeid sünteesib alates 2020. aastast koostatav ja pidevalt täienev vana kirjakeele veebisõnastik digi-VAKS (2020–).

1. Vana kirjakeele sõnastike koostamisest

Vana kirjakeele sõnaraamatud kajastavad õigupoolest kahte erinevat heitlust, mida keele korraldajatel ja kirjeldajatel on tulnud keelelise kaosega pidada.

Kõigepealt pidid vanade tekstide kunagised loojad allutama murdeliselt ja stilistiliselt omatahtsi varieeruva suulise kõne mingitelegi reeglitele ning välja mõtlema, kuidas panna eesti keelt kirja. 16. ja 17. sajandil, mille sõnakasutust seitse loetletud kaheksast sõnastikust kajastavad, surutigi keel tõepoolest üsna jõuliselt süsteemi, aga iga autor üritas seda natuke oma-moodi teha ning üks kindel keelevariant õnnestus üldisemalt kehtestada alles 18. sajandil. Kirjakeele esimesel kahel sajandil kirja pandud eesti keel on segane juba selles mõttes, et on otseselt segatud saksa keelega, sest kirjanijateks olid (peaaegu) eranditult sakslased (ja rootslased). Eesti kõnekeele variantide rägastikust sobivaid vasteid otsides kippusid nad paratamatult toetuma oma emakeele mustritele, kasutasid lauses just nagu möödaminnes saksa abi- ja sidesõnu (*und, nein, oder* jms). Muidugi laenasid nad julgelt saksa keelest nende mõistete tarvis, mille jaoks eesti keeles vaste puudus,

ning tihti nendegi jaoks, millele vaste küll leidunuks, aga mida nad otsida ei osanud.

Teisalt asusid kirjakeele loojatest pastorite teenistuskohad hajali paigus, kus kõneldi igal pool veidi erinevat eesti keelt. Ja kui kaks olulist autorit, Georg Müller ja Heinrich Stahl, olidki mõlemad seotud Tallinnaga, siis oli isegi neil keeruline mingi ühtse keelevariandi kohta teavet hankida juba seetõttu, et sellesse linna oli kokku kogunenud eri murdealadelt pärit eestlasi. Pealegi toetas keelelist segadust oletatavasti ka linnaeestlaste kõnepruuk, millega nad püüdsid sotsiaalselt kõrgema mainega saksa keelt järele aimata.

Aegamisi ja samm-sammult allutati kõneldud keel siiski süsteemile, mis võimaldas kirjapandut enam-vähem üheselt mõista. Kiriklikus diskursuses vajalikud sõnad ja väljendid, mida eesti keelest ei leitud, kombineeriti saksa mustrite järgi eesti tüvedest ja tunnustest või laenati otse saksa keelest. Osa tollaste tekstide saksapärasest sõnadest on nüüdseks keelest kadunud, suur osa aga mugandunud ja saanud tänapäeva eesti keele enesestmõistetavaks osaks.

Samas, ehkki varased tekstid on võõrapäraseid, kohmakad ja haralised, on žanri poolest ja stilistiliselt tegemist üsna ühtlase ning selgelt piiritletava materjaliga: kõik on kas läbinisti tõkelised katekismuse-, laulu-, palve- ja perikoobitekstid või suuresti tõkelised jutlusetekstid. (Tingimisi võib tõkeliseks nimetada isegi Georg Mülleri jutluste keelt, sest kuigi jutlused on kirja pandud enamjaolt eesti keeles ja räägivad kohati selgesti siin kohapeal aset leidnud konkreetsetest sündmustest, võib nende keelepruugis tajuda saksa-keelset mõttemustrit.) Seevastu kõige hilisemas Tartu uurijate välja antud sõnaraamatus kajastuv Otto Wilhelm Masingu 19. sajandi alguse ajakirjanduslik keel on juba hoopis teist laadi, nii stiililt kui ka temaatikalt ja haardelt. Nii et selle kirjeldamisel kerkivad üles hoopis teistsugused probleemid kui näiteks ligikaudu kolm sajandit varasema Simon Wanradti ja Johann Koelli katekismusekatkete sõnavara jäädvustamisel.

Seetõttu on vana kirjakeele sõnastike koostajad pidanud nüüd, 20. ja 21. sajandi piiril, omakorda välja mõtlema, kuidas niivõrd erinevat materjali süstematiseerida ning esitada tänapäevasele lugejale leitaval ja mõistetaval kujul. Kuidas näiteks vanemate tekstide korral üldse otsustada, kust läheb piir eesti ja saksa keele vahel? Ja kõigepealt: kuidas koondada tänapäevasest keelest häälikuliselt ja kirjapildilt erinevad ning ka ühe teksti ulatuses varieeruvad sõnakujud mõistlikult märksõnade alla nii, et nüüdne huviline leiaks need üles?

Sõnaraamatute koostamise põhimõtteid on autorid eessõnades või eraldi käsitlustes põhjalikult selgitanud. Eri sõnastikel on need veidi erinevad juba seetõttu, et korrastamist vajanud materjal on olnud erinev. Esimene tekstipõhine sõnastik kajastab pikema aja jooksul (1224–1600) kirja pandud nappe ja väga eriilmelisi fragmente või lühitekste. Georg Mülleri, Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli tekstide sõnastikud peegeldavad igaüks ühe kindla 17. sajandi esimesel poolel tegutsenud autori sulest säilinud tekstihulgas leiduvat sõnavara. Tekstid kuuluvad küll kõik n-ö kirikukirjanduse alla, kuid on žanriliselt siiski pisut erinevad: Mülleri sõnastik tugineb ajavahemikus 1600–1606 peetud jutluste käsikirjalistele konspektidele, Rossihniuse sõnastiku aluseks on 1632. aastal trükitud ilmunud katekismus ja perikoobiraamat, Stahli sõnastiku aluseks on tema aastail 1632–1638 ilmunud neljaosaline kirikukäsiraamat (mis sisaldab katekismuse ja perikoobiraamatu kõrval ka lauluraamatut ja palveraamatut koos mõningate muude jumalateenimisel vajalike tekstidega) ning 1641. ja 1649. aastal kahes mahukas köites ilmunud jutluseraamat.

Neist erinevad koostamis põhimõttelt Gösekeni ja Stahli grammatika sõnastik, mis ei kajasta mitte reaalses tekstihulgas kasutatud sõnavara, vaid on koostatud grammatikaga ühes väljaandes ilmunud saksa-eesti sõnastikku ümber pöörates, nii et algsõnastikus saksa märksõnadele antud eesti vasted on uues variandis saanud märksõna staatuse. Pöörd sõnastike eelkäijaks võib pidada Gutsloffi grammatika säilinud osas esinevate eesti sõnade indeksit. See pole küll veel päris süstemaatiliselt koostatud pöörd sõnastik, kuid artikkel sõnad on siingi esitatud nüüdisajastatud ortograafias, pidades silmas tänapäevase kasutaja vajadusi. Masingu sõnastik on omanäoline kas või seetõttu, et kajastab hoopis hilisemat, 1820. aastate esimese poole keelt. Žanriliselt kuuluvad sõnastiku alustekstid ajakirjanduse hulka, mis omakorda eemaldab nende keelekasutust varasema kirikukeele omast. Pealegi oli Masing isegi 19. sajandi kontekstis erakordselt hea ja värske stiiliga literaat, nii et tema sõnastik pakub varasemate vaagimiseks põneva ja kontrastse pidepunkti.

2. Tartu Ülikooli vana kirjakeele tööühma sõnastikud

Vana kirjakeele tööühma sõnastikke lähemalt lugejale selgubki, et keeleainest lähtudes on valitud iga kord pisut erinev esitusviis.

Vanimate tekstide sõnastik

1995. aastal Tartu Ülikoolis loodud vana kirjakeele tööühm asus kõigepealt tegelema vanimate, 17. sajandi eelsest ajast säilinud eesti keele kirjapanekutega. Peagi ilmuski väljaanne kõigist teadaolevatest 13.–16. sajandi eestikeelsetest tekstidest ja tekstikatketest (Ehasalu jt 1997).

Sõnaartiklis on esitatud tänapäevakeelne märksõna, sõnaliik ja esinemiskordade arv kõigis tekstides kokku, vajaduse korral tähendusseletus ja viide teistele märksõnadele. Järgmistel ridadel esitatakse kronoloogiliselt sõna esinemiskujud tekstides, igapähele lisatud esinemiskordade arv, tekstirea number ning vajaduse korral muutevormiinfo ja esinemus sõnaühendites. Originaaltruuduse huvides on rekonstrueeritud tekstiosad esitatud kaldkirjas, näiteks Wanradti-Koelli katekismuses katkendlikult säilinud sõnavormide *waymu*, *önnys*, *ryckus*, *wallitzet* ja *wöyx* puhul.

Väljaandes eelneb sõnastikule tekstide iseloomustus ja tekstid ise nii ümberkirjutuse kui ka faksiimilena. Sõnastikule järgneb indeks, kus on kõik tekstide sõned koos viitega märksõnale, mille all need tekstis esitatakse.

Vanimate tekstide andmestikku analüüsib põhjalikult sõnastiku koostajate samal aastal avaldatud artikkel (Kingisepp jt 1997), kust leiame vanimate allikate sõnade sagedusloendi ja igas allikas esimest korda esinevate sõnade nimekirja, samuti sõnavara analüüsi päritolu, struktuuri, sõnaliigi ja tähendusrühmade järgi. Tähelepanu saavad veel sagedasemad ühendid ja vanimale kirjakeelele iseloomulik sõnavara. Põhjalikult lahatakse vormimoodustust, esitades kõikide vormide koondstatistika ja iga vormi kohta üksikasjaliku ülevaate selle esinemusest tekstides.

rist s 8

1524 ≤ Kullamaa 1 **rissti** g ≡ 19

1524 ≤ Kullamaa 1 **risti** g ≡ 23

1535 = Koell 1 **rysty** g ≡ 1

1535 = Koell 1 **rysty** g (*risti-rahvas*) ≡ 176

1585 ≤ Völcker 3 **risti** g (*risti-kirik*) ≡ 25, 32, 56

1587 ≤ Boierus 1 **risti** g (*risti-rahvas*) ≡ 17

isa s 15 jumal → **isa+maa**,

issa+meie, **taeva+isa**

1524 ≤ Kullamaa 1 **yßa** g ≡ 21

1535 = Koell 1 **Isen** g ≡ 37

1535 = Koell 4 **Issa** n ≡ 79, 124, 129, 156

1535 = Koell 1 **Issal ad** ≡ 35

1535 = Koell 1 **Issan** g ≡ 18

1535 = Koell 1 **Issan** g ≡ 32, 43

1585 ≤ Völcker 1 **isa** p ≡ 43

1585 ≤ Völcker 4 **Jsa** n, g ≡ 1, 3, 19, 29

Mülleri sõnastik

Vanimate eestikeelsete tekstide ülevaate järel avaldas tööühm loogilise jätkuna 17. sajandi alguskümnendi olulise keelemälestise, Georg Mülleri jutluste sõnastiku (Habicht jt 2000). See sisaldab 1803 põhimärksõna, mis hõlmab kõik eestikeelsed sõnad ning valiku saksa ja ladina tsitaatsõnu.

Sõnaartiklis esitatakse tänapäevakeelne märksõna (kui võimalik), sõnaliik, vajaduse korral tähendus, kõik sõnakujud koos esinemiskordade arvuga ja üks lausenäide koos viitega selle asukohale. Kui sõna esineb ühendites, lisanduvad artiklisse kõnealus tüve sisaldavad liitsõnad, ühendverbid ja sõnaühendid koos esinemiskordade arvuga. Hoolikalt on säilitatud Mülleri originaalkäsikirja eripärane kirjutustava, näiteks grafeem *j*, mis märgitakse tänapäeva kirjaviisis *i*, *ii* või *j*-ga, samuti lühendust märkiv kriips sõnas *prast* 'pärasť.

Sõnastikule järgneb (nagu 17. sajandi eelsete tekstide väljaandes) sõneindeks, kus on loetletud kõik teksti sõned koos viitega märksõnale. Samuti sarnaselt 13.–16. sajandi materjali väljaandega on uurimisühm publitseerinud Mülleri jutluste terviktekstid (Habicht jt 2007). Mülleri raskesti loetav tekst on esitatud käepärase ümberkirjutusena, mille kõrvallehelts saab lugeda tõlget tänapäeva eesti keelde.

hoidma (83) v

hoidma (11), hoÿdta (11), hoidta (9), hoÿab (9), hoida (4), hoidnuth (4), hoÿdab (4), hoidwat (3), hoÿa (3), hoÿame (3), hoÿax (3), hoÿda (3), hoÿta (3), hoidab (2), hoidka (1), hoidkut (1), hoidnut (1), hoidtka (1), hoidtkut (1), hoita (1), hoitnut (1), hoÿadt (1), hoÿdtka (1), hoÿtut (1), hoÿtuth (1)

Neliandel, palwume meÿe, eth Iumal meidt sen Kochnretti Kawaluÿe nink Pettuÿe eddest tahhax hoidta. (10.4)

röövel (3) s

Röwer (3)

Se toine kurrÿ tegkia ninck Röwer, sen Issanda Ehrse Pahema Kæel, on vÿx tæcht, keickede Pannitze Inimeste Kañatuÿest, eike ninda kuÿ nüith se Herris, sen Issanda Ehrse Pahemal Kæel, tæma kuria tõh prast kz on kañatanuth, (25.7)

♦ kurjategija ning/ehk röövel (2), ♦ röövel ehk epikuuri ebausune inimene (1)

Rossihniuse sõnastik

Jätkates tööd vanimate eestikeelsete tekstide leksikaga, koostas vana kirjakeele töörühm järgmisena ülevaate Joachim Rossihniuse lõunaeestikeelsetest kirikukäsiraamatutest. Rossihniuse katekismuse (1632) ja perikoobiraamatu (1632) sõnastikus on esitatud kogu autori eestikeelsetes tekstides säilinud sõnavara ning neis esinevad tsitaatsõnad, kokku 1985 põhimärksõna.

Sõnaartikli elemendid on tänapäevakeelne märksõna (kui võimalik), esinemiskordade arv, sõnaliik või -liigid, lausenäide või -näited, viited tüve sisaldavatele liitsõnadele ja sõnaühenditele ning kõigi sõnakujude esinemiskordade arv ja leheküljenumbrid Villem Reimani 1898. aasta väljaandes*. Kui sõna on tänapäeva kirjakeeles tundmatu (nt *doch* 'ometi', *hüdsi* 'süsi', *vaiklik* 'tasane') või nüüdseks kasutusel teises tähenduses, (nt *umbusklik* 'uskmatu', *igav* 'igavene; taga igatsev', *ravitsema* 'toitma'), selgitatakse ühtlasi tähendust.

Selleski väljaandes saab sõnastikule järgneva sõneindeksi alusel hõlpsasti leida iga sõne kohta märksõna, mille alla on see sõnastikus paigutatud.

* Villem Reimani taasavaldatud Rossihniuse teoste väljaande aluseks oli Riiaist leitud koondkõide, milles katekismuse- ja perikoobiraamatule oli käsikirjaliselt lisatud Kristuse kannatuslugu, 45 laulu ja agenda katkendeid. Paar aastat hiljem tuli päevavalgele üks Kristuse kannatusloo trükiversioon, mis oli käsikirjalisest niivõrd erinev, et Õpetatud Eesti Selts jagas tellijatele Reimani uustrüki täpsustatud täienduspoogna (lk 183–202), millest lähtusid ka Rossihniuse sõnastiku koostajad. (Habicht jt 2000: 19–20)

peegel (2) s

Meye kajeme nüd läbbi ütte
S p e g l i ähck warjo|kajetawa
ütte pimmeda sõnna sissen, sihs
enge pössest pöske. ≡ 95
• Spegli (2) ≡ 95, 113

häääl (28) s

Se|perrast, et sinna ollet Kuhlnt
se h ä h l e sinust Naisest, ninck
söhnut sest Puhst, kumbast
miña siño erra|kehlsi ninck
ütlesi: ≡ 41

sõjahääl (1) 'sõjahüüd' Sest
temma essi, se Issand sahb
ütte s ö d d a | h ä h l e kahn
sest suhrest Englist, ninck se
Lummala passuna kahn alla
tulles taiwast, ninck need
kohljat Christusse sissen sahwat
ülles|toußma ehßmalt ≡ 149

→ tõstma: **häält üles tõstma**

- *hähle* (18) ≡ 41, 100, 103, 111, 118, 118, 137, 137, 149, 153, 153, 157, 157, 169, 177, 194, 206, 235
- *hähl* (5) ≡ 75, 84, 115, 154, 165
- *hählt* (2) ≡ 107, 118
- *hehle* (2) ≡ 207, 234
- *häle* (1) ≡ 207

Stahli grammatika sõnastik

Et saada täielik ülevaade esimeste eesti keeleõpetuste sõnastikuosa eestikeelsest ainesest, on vana kirjakeele töörühmas koostatud mitu pööratud keelesuunaga sõnastikku.

17. sajandi eesti keele sõnastike koostajad töid saksakeelsetele sõnadele eesti vasted, alles

18. sajandist alates hakati koostama eesti-saksa sõnastikke. Kuna keelesuuna pööramine tõstab ka 17. sajandi sõnastikel ettepoole eesti sõna, muutub eesti sõnade ajalugu paremini jälgitavaks.

Valve-Liivi Kingisepa keelesuuna pööramise idee tegi Kristel Kikas (praegune Ress) esmalt teoks Heinrich Stahli 1637. aasta keeleõpetuse materjalis, kohendades 2309 märksõnaga saksa-eesti sõnastiku ümber 3112 märksõnaga eesti-saksa sõnastikuks (Kikas 2002).

Pööratud keelesuunaga Stahli sõnastiku sõnaartikkel koosneb tänapäevakeelsest märksõnast, vajaduse korral tähendusseletusest, Stahli sõnastikus esinenud eesti sõnast ja selle saksa vastest originaalkirjapildis ning leheküljenumbri alg sõnastikus.

leidma *v* ♦ löidma: löidan, löidsin, löidnut *Finden* 56

leidma *v* ♦ löijama: löijan, löijasin, löijanut *Finden* 56

tüma 'pehme, mure' *adj* ♦

tümma: tummast *mürb* 93

tüma 'pehme; õrn; leebe; vagane' *adj* ♦ tüma *sanfft* 103

tüma 'õrn, kerge' *adj* ♦ tümma *Zart* 132

Gösekeni grammatika sõnastik

Järgmisena valmis vana kirjakeele tööühmal Heinrich Gösekeni 1660. aasta keeleõpetuse uusväljaanne (Kingisepp jt 2010), mis sisaldas lisaks grammatika tõlkele pööratud keelesuunaga sõnastiku. Gösekeni saksa-(ladina)-eesti leksikonist sai ligikaudu 10 000 märksõnaga eesti-saksa-ladina sõnastik (Kingisepp, Ress 2010).

Siingi on märksõnaks sõna tänapäevastatud kuju, millele järgneb sõnaliigimärgend, vajaduse korral tähendusseletus ning Gösekeni sõnastikus esitatud saksa-, ladina- ja eestikeelne tekst koos esinemiskohaga originaalkirjapildis.

Gösekeni märksa mahukama ja inforohkema sõnakogu materjali edastamiseks on tarvis läinud keerukamat struktuuri kui Stahli pööratud keelesuunaga sõnastikus. Kui tarvis, esitatakse Gösekeni märkus või osutatakse asjaolule, et sõna kuulus märksõnapessa. Veel kajastatakse sõnastikus Gösekeni tehtud parandusi ja täiendusi, mille ta oli lisanud oma sõnastikule selle lisas „Supplementum“ (uues sõnastikus on lisast pärit aines noolsulgudes ja selle leheküljenumbrile viitab täht S).

Gösekeni sõnastiku üks omapärane joon on pikemate fraasiliste märksõnade rohkus, mis esitatakse Gösekenil esinenud vormis, üksnes ortograafiliselt tänapäevastatuna.

Gutslaffi grammatika sõnastik

Johannes Gutslaffi koostatud esimese lõunaeeesti grammatika uusväljaandes (Lepajõe 1998) avaldati grammatika faksiimile ja selle tõlke kõrval eesti sõnade indeks, mis asetab sarnaselt Stahli ja Gösekeni sõnastike uusväljaannetega esikohale eesti ainese. Hiljem, pärast pööratud keelesuunaga sõnastike koostamise idee teket, on ühes bakalaureusetöös seda mõtet rakendatud ka Gutslaffi sõnastiku materjalil (Viitkar 2005).

kes tallele paneb F 'säästja'
[sparsahm *frugalis*] **ke tallel**
pañeb 386

kanarbik S <Heyde> Kraut
<**kannarbick**> 237, 507S

pillid, kummad sisse
neelatakse F 'ravimkuulikesed'
pillen **pillit/ kumbat sisse**
neeltaxe 323

tahtma V Begehren/ (begierig seyn/) **tachtma** 127; fordern *exigere* **tachtma** 192; [gelüsten] **tachtma** 207; wollen **tachtma** [tahhan] 471; wollen tacht pro tachtis est abstractum. wotko ke tacht tachtma tahhan, tachtsin 475; → ei taha hulgast ära minna; jumal tahtku; kes ei taha sõna kuulda; kes ei taha sõna võtta; mis sa heris pöörled end n[ing] kõheldad, ma tahan sulle rutu teha; mitte tahtma; need ilma nuhtlemata kõik heal meelel tahavad olla; see tahab nõnda; süda tahab suust välja tulla; võtku, kes tahab

Stahli tekstide sõnastik

„Heinrich Stahli tekstide sõnastik“ (Habicht jt 2015) annab ülevaate 17. sajandi esimese poole mõjukaima autori Heinrich Stahli neljaosalise kirikukäsiraamatu (1632–1638) ja kaheosalise jutlusekogu (1641, 1649) sõnavarast. Leksikoni on hõlmatud nende raamatute kõik eestikeelsed sõnad ja eestikeelses tekstis esinevad tsitaatsõnad, kokku 2819 märksõna. Sõnastiku lõppu on lisatud loendid pärisnimedest ja sõnadest, mis leidsid küll Stahli grammatika sõnastikus (Kikas 2002), kuid mitte tekstides (Habicht jt 2015).

Sõnaartiklis järgnevad tänapäevakeelsele märksõnale sõnaliigimärgend(id), vajaduse korral tähendussetletus, sõna koondsagedus ja kõigi sõnakujude esinemiskordade arv, näitelause(d) koos saksakeelse rööptekstiga ning liitsõnad ja ühendid.

Masingu sõnastik

„Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastikku“ (Kingisepp 2020) on koondatud esimese eestikeelse nädalalehe, valgustajast pastori Otto Wilhelm Masingu välja antud „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnavara aastaist 1821–1823 ja 1825 (välja on jäetud ainult pärisnimed). Sõnastikus on kokku pisut üle 8500 märksõna. Masingu-aegse maailma toob lugejale lähemale ka lisatud valik nädalalehes ilmunud tekste.

Sõnaartiklis on esitatud märksõna tänapäeva kirjakeeles, tähendussetletus (juhul, kui tähendus erineb tänapäeva kirjakeelest) ja näitelause(d) koos esinemiskohaga. Veel märgitakse ära, kas Masingu sõna esines August Wilhelm Hupeli sõnaraamatu teises, 1818. aasta trükis ja selle täiendustes, mis avaldati ajakirjas Beiträge. Näitelause mõistmise hõlbustamiseks on paiguti lisatud näitelausestesse nurksulgudes selgitusi.

paradiis s <17>

Temma awwap jelles ülles se üxe / sest illusast **Paradisist** / se Cherub ep seisap ennamb sehl ehs / Jummalal olckut kithus / auw ninck tenno.
≈ Er schleust widerumb auff die Thür / zum schönen **Paradeiß** / der Cherub steht nicht mehr dafür / Gott sey Lob Ehr vn̄ Preiß.) ≡ HHII, 18

• Paradisi_{sg} <14>, Paradisist_{ei} <2>, Paradisis_{in} <1>
→ **aed** • paradiisiaed

linnuajamine 'linnujaht'

... ellawad [inimesed Alaskal] kalla püdmisest ja linnoajamisest ja sawad sëllega ennestele ellotarwitused. (1822, 154) | Beiträge V, 57

tunniskiri 'tunnistus,

dokument' ... kes tunniskirjaga sedda jõuaksid tõeks näidata, et neil küllalt jõudu, tallo asset wõtta ... (1822, 403); Kel tahtmist olleks, énnast sinna tingida, se tulgo omma tunniskirjadega ehk Eekse kirriko jure ... (1825, 328)

Vana kirjakeele veebisõnastik

Lisaks ühe ajastu või autori pabersõnastikele on Tartu Ülikooli vana kirjakeele töörühmas koostamisel hoopis teist tüüpi sõnaraamat: vana kirjakeele veebisõnastik. Sellesse on Külli Prillop alates 2020. aastast lisanud huvipakkuvate sõnade ajaloo ülevaateid.

Sõnalugudes visandab ta sõnade kasutamise loo vanades tekstides ja sõnaraamatutes, tutvustab tõenäolisi laenuallikaid ja murdelist varieerumist. Artiklid on varustatud kirjandusviidetega neile, kes tahavad teemasse pikemalt süüvida.

Külgribal klõpsamise tulemusel ilmuvad nähtavale näitelauseid, sõna esmaesinemus, vormide esmaesinemused, kirjed vanades sõnastikes ning sagedus 16., 17. ja 18. sajandi tekstides. Saadaval on ühtlasi loend linkidega, mis viivad otse selle sõna kasutusjuhtudeni vana kirjakeele korpuses ja eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis.

Veebivormi kaudu saab igäüks koostajale välja pakkuda järgmisi sõnu, mille ajaloost oleks huvitav rohkem teada saada.

Lõpetuseks

Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma sõnastikud katavad kõik säilinud eestikeelsed tekstid kuni 17. sajandi alguseni. Hilisemast ajast on samuti sõna-sõnalt ja täht-tähelt läbi uuritud hulk eesti kirjakeele ajaloo olulisimaid teetähiseid.

Käepärases väljaandes on kättesaadavaks tehtud 17. sajandi saksa-eesti sõnastikud, muutes need eesti-saksa sõnastikeks. Sõnastikutööga käsikäes on valminud arvukalt uurimusi ja vana kirjakeele korpus, kust saab lugeda tekste ning kus saab teha mitmesuguseid päringuid kuni 19. sajandi lõpuni.

Vana kirjakeele uurimisrühma sõnastikud ei paku vajalikku mitte ainult keeleajaloo uurijale ja huvilisele, vaid ka eeskuju sõnastike koostajaile. Autorid on kirjeldanud vana kirjakeele sõnastiku koostajate ees seisvaid rohkeid kaalutluskohti ning põhjendanud enda tehtud valikuid sõnastike eessõnades ja teadusartiklites.

Tartu Ülikooli vana kirjakeele sõnastikud ja nende koostamisproblemaatika kirjeldused on pakkunud meile Eesti Keele Instituudis ääretult väärtuslikku eeskuju ja tuge. Vanimate eesti piiblitõlgete sõnastikku koostades on vana kirjakeele töörühma sõnastikud olnud meil pidevalt töölaual, et otsida kimbatusse ajavatesse juhtumitesse selgust. Nagu seal, esitame meiegi märksõnad võimalikult tänapäevakeelsel kujul ning tänapäevastamisel tekkivatest raskustest aitab sageli üle see, et need on juba põhjalikult läbi töötatud.

Kirjandus

- Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop 2007.** Georg Mülleri. Jutluseraamat. Toim Külli Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. (= Eesti mõttelugu 78.) Tartu: Ilmamaa.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toim Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendus-teos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 67–100.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002.** Joachim Rossihniuse kirikumanaalide leksika. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress 2010.** Heinrich Gösekeni sõnastik. – Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 307–768.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- VAKS = Külli Prillop 2020–.** Vana kirjakeele sõnastik (digi-VAKS), Tartu Ülikool. <https://sisu.ut.ee/vaks>.

Hommage Tarton yliopiston tutkijoiden vanhan kirjakielen sanakirjoille

Kristiina Ross, Annika Viht, Inge Käsi,
Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila

Artikkelissa luodaan katsaus vanhan kirjakielen sanakirjoihin, jotka ovat laatineet Tarton yliopiston vanhan kirjakielen tutkimusryhmän jäsenet. Tarkastelussa on viisi tekstikorpuksiin perustuvaa sanakirjaa ja kolme vanhojen saksalais-virolaisten sanakirjojen pohjalta uudelleenjärjestettyä ja -julkaistua virolais-saksalaista sanakirjaa. Sanakirjat ovat ilmestyneet aikavälillä 1997–2020 ja kattavat kaikki säilyneet vironkieliset tekstit 1600-luvun alkuun saakka sekä olennaiset myöhemmät viron kirjakielen virstanpylväät 1800-luvun alkuun asti. Sanakirjatyön rinnalla on ilmestynyt runsaasti tutkimuksia ja vanhan kirjakielen korpus, josta voi lukea tekstejä ja tehdä monenlaisia hakuja 1800-luvun lopulle asti. Eri tarkasteluissa on kuvattu niitä monia näkökohtia, joita vanhan kirjakielen sanakirjojen laatijat joutuivat pohtimaan sekä perusteltu heidän tekemiään valintoja.

Tässä artikkelissa luonnehditaan lyhyesti jokaista sanakirjaa ja tarkastellaan Tarton yliopiston vanhan kirjakielen tutkimusryhmän työtä laajemmin virolaisen leksikografian kontekstissa. On korostettava, että julkaistut sanakirjat eivät ainoastaan tarjoa tarpeellista materiaalia kielihistorian tutkijoille ja siitä kiinnostuneille, vaan ne toimivat myös tukena ja mallina uusien sanakirjojen laatijoille.

Homage to the dictionaries of the old written language compiled by the researchers of the University of Tartu

Kristiina Ross, Annika Viht, Inge Käsi,
Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila

The article provides an overview of the dictionaries of the old written language compiled by members of the Old Written Language Research Group at the University of Tartu. We looked at five dictionaries based on text corpora and three dictionaries compiled by inverting the German-Estonian dictionaries of the time. The dictionaries were published between 1997 and 2020 and cover all of the surviving Estonian texts until the beginning of the 17th century and important milestones of the written Estonian language from the 17th century to the beginning of the 19th century. Besides dictionary work, the researchers of Tartu University have written numerous articles that deal with various aspects of the lexicon of the old written language. Based on their research, they have compiled a corpus of the old written language, in which texts can be read and various queries can be made regarding items up to the end of the 19th century.

This article briefly describes each dictionary and discusses the work of the Old Written Language Research Group of the University of Tartu in the context of Estonian lexicography. It is important to note that the dictionaries not only provide the necessary material for researchers and readers interested in the history of language, but also serve as support and examples for compilers of new dictionaries.

Elias Lönnrotin sanat virossa

Hannu Remes

„Neil [soomlastel] on jo keiksuggused kirjad ja ramatud, ning keiksuggused tarkussed sawad nende suurte kolides Somek. õppetud. Sepärrast peaks ka iggäüks õppetud Eestlane nõudma, Somekelega tuttamaks sada, mis mitte raske ei olle, et ta wägga palju Eestikelega ühte lähhäb. Somekeel ja Soomlaste kirjad sawad meile ükskord töeste kallikspetud hallikaks sama, kust meie sagedaste head õppetust ja uusi mõtteid same leidma ja omma keelt puduva sannadega täiendama.” Näin kirjoitti lehtimies ja kirjailija Carl Robert Jakobson „Eesti Postimees“ -lehdessä vuonna 1866 (s. 207).

Muutamaa vuotta myöhemmin korosti puolestaan Jakob Hurt (1871: 148) lehtikirjoituksessaan suomen oppimisen merkitystä virolaisille kynänkätäjille: „Soome keelt on hää aeg waremine harima hakatud ja ta on mitmes tükis meie keelest rikkam.“ Siksi Hurtin mielestä suomesta voisi saada viron kirjakielen kehittämiseen runsaasti apua, koska suomen sanat muistuttavat viron sanoja siinä määrin, että niitä tarvitsee muokata vain vähän, joskus ei ollenkaan.

Virolaisissa 1800-luvun jälkipuoliskon lehtikirjoituksissa korostettiin tuon tuostakin suomen kirjakielen käyttämistä viron kehittämisen esikuvana. Suomen asemaa vankisti se, että sillä oli jo julkaistu kirjallisuutta ja sillä oli yliopistossa oma oppituolinsa vuodesta 1850 sekä käyttöä korkeimman opetuksen kielenä. Myös sen virallinen asema ruotsin rinnalla oli alkanut vankistua (ks. esim. Häkkinen 1994: 49–55, 64–72).

Ensimmäisiä, joka käytännössä pyrki järjestelmällisesti kehittämään viron sanastoa suomen kielen avulla, oli lehtimies ja opettaja Ado Grenzstein. Hän kirjoitti „Eesti Postimees“ -lehdessä (1881: 73–74) suomen tarjoamasta esikuvasta muodostaa uusia sanoja oman kielen pohjalta. Hän oli kiinnittänyt huomiota Suomessa aikaisemmin 1800-luvulla harjoitettuun sanansepitystyöhön. Vastaavaan olisi viron kielessäkin pyrittävä, mutta tarvittaessa oli turvaututtava suomeen ja vasta viimeisenä keinona vieraisiin kieliin. Vuonna

1884 Grenzstein julkaisi „Eesti Sõnaraamatun“, jossa esitettiin noin 1600:aa uutta sanaa kirjaviroon. Niihin kuului runsaasti suomalaisia lainoja tai suomen mallin mukaan muodostettuja sanoja, joista osa oli ollut käytössä jo aikaisemmin ja osa oli uusia (Mägiste 1931: 133).

Suomen ja suomen kielen vaikutus alkoi vuosisadan lopulla lisääntyä Virossa muullakin tavoin kuin kieli- ja lehtimiesten välityksellä. Esimerkiksi virolaisille ylioppilaille avautui 1880-luvulla mahdollisuus opiskella Suomessa. Kielemme taitajien määrä karttui, ja kirjallisuutemme sai useita ahkeria virontajia. (Põldmäe 1973: 320; Rätsep 2002: 231.) Vironnoksiin alkoi ilmaantua yhä enemmän suomalaisia lainasanoja, joista tosin monen elinkaari jäi lyhyeksi. 1900-luvun alkukymmeninä erityisesti Johannes Aavikin toiminta, kielen uudistus, merkitsi lainaehdotusten huomattavaa lisääntymistä. Vaikka läheskään kaikki Aavikin tarjoamat lainasanat eivät tulleet käyttöön, saattoi professori Huno Rätsep (2002: 74, 231–232, 259) esittää muutamia vuosikymmeniä sitten laskelman, jonka mukaan viron kirjakieleen kotiutuneista noin 800 suomalaislainasta oli Aavikin osuus 40 prosenttia.

Läheisen viron kielen uudissanonjen lähteeksi suomi kelpasi ennen kaikkea siksi, että siinä olivat vastaavia käsitteitä varten sanat jo olemassa. Huomiota herättää, että monet kielestämme viroon lainatut sanat olivat meilläkin suhteellisen nuoria, tuotu kirjasuomeen vasta 1800-luvun alkukymmeniltä lähtien, kuten jo Grenzstein oli maininnut. Osassa tapauksia viron murteet tarjosivat tukea suomen sanan lainaamiseen kirjaviroon. Toisinaan suomi saattoi myös olla mallina virolaisen johdoksen muodostamiseen, kuten esimerkiksi sanassa *laiva/sto* > *laeva/stik*, jossa johdin on vaihdettu viron järjestelmään paremmin sopivaan. Rätsep (2002: 240) on kutsunut tällaisia sanoja sekalainoiksi.

Usein tiedetään, kenen teksteistä suomen sanan ensiesiintymä löytyy. Voimme kokeeksi tarkastella, millaisia suomen kielen merkittävän kehittäjän ja varhaisten suomalais-virolaisten suhteiden solmijan Elias Lönnrotin (1802–1884) kirjakieleemme tuomia sanoja tiedetään lainatun viroon.¹ Ajallisesti ensiesiintymän ja lainaamisen väli on usein ollut varsin pitkä: esimerkiksi Lönnrotin paristakymmenestä viroon omaksutusta sanasta vanhinta, verbiä *ihaillla*, joka on vuodelta 1831, esitti Johannes Aavik lainattavaksi 1912.

¹ Lönnrotin sanojen ensiesiintymätietojen päälähteet Rapola 1960: 99–100 ja Hakulinen 1979: 446–453, viron suomalaislainojen Rätsep 2002: 233–244, 246–259.

Sanojen vakiintuneisuus kirjakielessämme tarjosi hyvän pohjan lainaamiseen. On kuitenkin huomattava, että aina ei voi olla varma sanojen lainasuhteesta. Viroon on saatettu muodostaa suoraan oman kielen pohjalta suomen sanaa muistuttava sepite. Emme tiedä varmasti, ovatko vaikkapa Lönnrotin käyttöön ottamia kielioppitermejä *nimisana* 'substantiivi' ja *sidesana* 'konjunktio' vastaavat viroon *nimisõna* (ensin *nimesõna*) ja *sidesõna* lainattuja, mikä ajallisesti kyllä sopisi, vai omia muodosteita latinan ja saksan pohjalta. Sen sijaan keskeinen Lönnrotin nykymerkitykseen vakiinnuttama termi *lause* (aikaisemmin mm. 'lausuma' ja 'lausunto'; Rapola 1960: 46) on mitä todennäköisimmin virossa suomalaislaina.

Monien Lönnrotin kirjakieleemme tuomien sanojen ensiesiintymät ovat jo 1830-luvulta, jolloin hän muun muassa julkaisi aikakauslehteä „Mehiläinen“. Tällaisia on myös valtaosa niistä viroon omaksutuista suomalaislainoista, joiden taustalla on Lönnrotin uudissana, esimerkiksi nominit *alkuperä* > *algupära*, *alkuperäinen* > *algupärane* (oli lainattu jo ennen Aavikin esittämää lainaa *algupära*), *hyve* > *hüve* ja *pahe* > *pahe*, *loitsu* > *loits*, *luettelo* > *loetelu* ja *siirtolainen* > *siirdlane*. Lönnrotin johdos *sanasto* lienee ollut esikuvana viroon sanalle *sõnastik*, joka siten olisi sekalaina. Myös Elias Lönnrotin aikoinaan kirjasuomeen tuomien verbien pohjalta on saatu viroon joukko lainoja, muun muassa *muodostaa* > *moodustada* ja *muodostua* > *moodustuda*, *myöntää* > *möönda* : *möönan* sekä *puoltaa* > *pooldada*. Verbi *puoltaa* oli suomessa jo aiemmin esiintynyt merkityksessä 'säestää', mutta Lönnrot vakiinnutti nykyiselleen sen merkityksen, mikä myös viroon lainatulla sanalla on (Rapola 1960: 57). Lönnrotin verbin *onnistua* esikuvaan saattaa perustua viroon samaa merkitsevä *õnnestuda* (i:llisenä johdos olisi yhdistynyt häiritsevästi sanoihin *õnnis* 'autuas' ja *õnnistada* 'siunata').

Kiinnostava tausta on lainasuhteella *ihailta* > *ihaleda*. Johannes Aavik (1912: 18) tarjosi artikkelissaan „Soome sõnad Eesti kirjakeeles“ verbiä lainattavaksi suomen mukaisemmassa äänneasussa *ihaileda* ja perusteli kantaansa nykylukijaa huvittavalla tavalla: „Ehk küll diftong ai teises silbis Eesti foneetika vastu sõdib, siiski ei või seda muuta, ilma selle sõna ilu ja mõju rikkumata, ja ma olen liig kade, et Soome keelele selle ilusa sõna omastamise ainuõigust jätta.“ Kielen esteetikko Aavik joutui kuitenkin jättämään yksinoikeuden suomelle (ks. esim. Rätsep 2002: 254).

Jonkin verran viroon on lainattu sellaisia suomen sanoja, joiden kirjakielinen ensiesiintymä on Lönnrotin toimittamissa sanakirjoissa, „Ruotsin,

Suomen ja Saksan Tulkissa“ (1847) ja suuressa „Suomalais-Ruotsalaisessa Sanakirjassa“ (1866–1880) (Rapola 1960: 22). Niissä hänen osuuttaan nimenomaan sanan sepittäjänä ei aina tiedetä, mutta hän on tarkastanut kaikki, muidenkin sanakirjaan aineista tarjonneiden henkilöiden sanat. Tähän ryhmään kuuluvia tapauksia ovat esimerkiksi *alistua* > *alistuda*, *sisältää* > *sisaldada* sekä *yllätys* > *üllatus*. Johdoksen *yllätys* merkitys oli vielä Lönnrotin sanakirjassa vuonna 1880 'saavutus, valtaus'. Nykymerkityksen, joka myös viron sanalla on, se sai hieman myöhemmin Arvid Genetzin eli Arvi Jänneksen ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassa (Rapola 1960: 22, 81).

Elias Lönnrot tunnetaan Virossa ennen kaikkea kansanrunouden kerääjänä ja „Kalevalan“ luojana sekä sinne 1844 tekemästään puolivuotisesta tutkimusmatkasta, jolla hän solmi arvokkaita yhteyksiä maan sivistyneistöön (Remes 2022: 147–156, 160–166). Lönnrot ei kuitenkaan näytä itse tarjonneen suomen sanoja viron kirjakielen rikastamiseen, sillä hänen matkansa aikoihin keskusteltiin lähinnä viron oikeinkirjoituksen kysymyksistä, joihin myös suomalaisvieras otti aktiivisesti kantaa. Ensi sijassa hän pyrki matkallaan oppimaan hyvin viroa ja perehtymään sitä suomesta erottaviin piirteisiin. Samoin hän keräsi virosta sana-ainesta, yhtenä tavoitteena suomen sanaston kehittäminen, mutta tulevat vuosikymmenet osoittivat, että tässä suhteessa tulos jäi vaatimattomaksi. Lönnrotin osuus monien muiden 1800-luvulla toimineiden suomen kirjakielen rikastajien joukossa on syytä huomata tarkasteltaessa viron kielen suomalaisperäisten lainasanojen taustaa.

Kirjallisuus

- Aavik, Johannes 1912.** Soome sõnad eesti kirjakeeles. Üks keele rikastamise abinõu. – Eesti Kirjandus 1, 5–30.
- Grenzstein, Ado 1881.** Uued sõnad. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht, 13. mai, 73–74.
- Grenzstein, Ado 1884.** Eesti Sõnaraamat. Tartu: Oma trükk ja kirjastus.
- Hakulinen, Lauri 1979.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Hurt, Jakob 1871.** Kas Eesti keelele uusi sõno tarwis. – Eesti Postimehe lisaleht, 23. juuni, 148.
- Häkkinen, Kaisa 1994.** Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

- Jakobson, Carl Robert 1866.** Ural-Altai Keleselts. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht, 29. juuni, 205–207.
- Mägiste, Julius 1931.** Soome keele osa eesti kirjakeele arenemisel. – Tervitus lahe tagant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 116–171.
- Pöldmäe, Rudolf 1973.** Kirjamehi mitmes mõõdus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rapola, Martti 1960.** Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. (= Tietolipas 22.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Remes, Hannu 2022.** Eesti silda ehitamas. Valik artikleid 1978–2021. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 79.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Rätsep, Huno 2002.** Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.

Elias Lönroti sõnad eesti keeles

Hannu Remes

Eesti keele soome laensõnade tausta uurimisel tuleb ära märkida Elias Lönroti (1802–1884) osa paljude teiste 19. sajandil tegutsenud soome kirjakeele rikastajate seas. Eesti ajalehtedes hakati 19. sajandi teisel poolel rõhutama soome keele tähtsust eesti keele arengu eeskujuna. 1880. aastatel avanes eesti üliõpilastel ka võimalus õppida Soomes. Nii kasvas soome keele oskajate hulk ja soome kirjanduse eesti keelde tõlkijate hulk. Esimene, kes püüdis soome laenude abil eesti keelt arendada, oli Ado Grenzstein. 20. sajandi alguses kasvas soome laenude hulk eelkõige Johannes Aaviku töö tulemusel.

Paljud soome keelest laenatud sõnad olid soome kirjakeeleski kasutusele võetud alles 19. sajandi algusest alates. Seejuures on sageli teada autor, kelle tekstidest võib leida sõna esmaesinemuse. Elias Lönrotilt on pärit parkümmend eesti keelde laenatud sõna. Vanima neist, verbi *ihailia* > *ihaleda*, võttis Lönrot kasutusele 1831. aastal; ettepaneku see sõna eesti keelde laenata tegi Aavik 1912. aastal. Lönroti sõnad on veel näiteks *alkuperä* > *algupära*, *hyve* > *hüve*, *pahe* > *pahe*, *loitsu* > *loits*, *luettelo* > *loetelu*, *muodostaa* > *moodustada*, *muodostua* > *moodustuda*, *myöntää* > *möönda* ja *puoltaa* > *pooldada*. Nende esmaesinemused on Lönroti ajakirjas Mehiläinen. Eesti keelde on laenatud ka sõnu, mille Lönrot on esitanud enda koostatud sõnastikes, näiteks *alistua* > *alistuda*, *sisältää* > *sisaldada*, *yllätys* > *üllatus*. Sõnade laenulisuses ei saa siiski alati kindel olla. Näiteks grammatikaterminid *nimisõna* ja *sidesõna* võivad olla eesti keeles kasutusele tulnud ka Lönroti vastavatest sõnadest *nimisana* ja *sidesana* sõltumatult. Seevastu *lause* oma praeguses tähenduses on ilmselt soome laen. Lönroti *sanasto* oli eeskujuks eesti sõnale *sõnastik*.

Lönrot ise pigem ei pakkunud soome sõnu eesti kirjakeele rikastamiseks. Tema Eesti-reisi ajal olid keskmes kirjaviisi küsimused. Eestis püüdis Lönrot teada saada võimalikult palju kahe keele erinevuste kohta.

Elias Lönnrot's words in Estonian

Hannu Remes

When investigating the background of Finnish loanwords in the Estonian language, it is important to note the role of Elias Lönnrot (1802–1884), among the many contributors to the enrichment of the Finnish literary language in the 19th century. In the latter half of the 19th century, Estonian newspapers began to emphasise the importance of Finnish as a model for the development of the Estonian language. In the 1880s, Estonian students also had the opportunity to study in Finland, leading to an increase in the number of Finnish-speakers and translators of Finnish literature into Estonian. The first person to attempt to develop the Estonian language through Finnish loans was Ado Grenzstein. In the early 20th century, the number of Finnish loans increased primarily due to the work of Johannes Aavik.

Many Finnish loanwords were not adopted into the Finnish literary language until the beginning of the 19th century. Often, the author who introduced the word into Finnish literature is known. Elias Lönnrot contributed around twenty loanwords to the Estonian language. The oldest among them, the verb *ihaillla* > *ihaldada* 'to desire', was introduced by Lönnrot in 1831, and the proposal to borrow it for Estonian was made by Aavik in 1912. Some of Lönnrot's words are *alkuperä* > *algupära* 'origin', *hyve* > *hüve* 'benefit', *pahe* > *pahe* 'vice', *loitsu* > *loits* 'incantation', *luettelo* > *loetelu* 'list', *muodostaa* > *moodustada* 'to form', *muodostua* > *moodustuda* 'to form', *myöntää* > *möönda* 'to acknowledge', and *puoltaa* > *pooldada* 'to support'. Their first appearances can be found in Lönnrot's journal *Mehiläinen*. Estonian has also borrowed words presented by Lönnrot in his compiled dictionaries, such as *alistua* > *alistuda* 'to surrender', *sisältää* > *sisaldada* 'to contain', and *yllätys* > *üllatus* 'surprise'. However, the loan status of these words is not always certain. For instance, such grammatical terms as *nimisõna* 'noun' and *sidesõna* 'conjunction' may have entered Estonian independently of Lönnrot's corresponding terms *nimisana* and *sidesana*. On the other hand, the term *lause* 'sentence' in its current meaning is likely a Finnish loan. Lönnrot's vocabulary served as a model for the Estonian word *sõnastik* 'dictionary'.

Lönnrot himself did not actively propose Finnish words for enriching the Estonian literary language. During his trip to Estonia, his focus was on orthographic matters, and he aimed to learn as much as possible about the differences between the two languages.

Sõna *pagar* ja tema seltsiliste teekonnast eesti keeles

Madis Jürviste

Germaani päritolu sõna *pagar* on eesti keelde jõudnud rootsikeelse *bagare* vahendusel, saksa keelest oleme saanud sõna *pekker*. Mida me pagaritepekkrite kohta õieti teame? Milliseid pagareid on meile tuttavate leiva- ja saiaküpsetajate seas veel keeles registreeritud?

1. Pagarit märkivad sõnad kontaktkeeltes

Saksa keeleruumis on ühtaegu kasutusel olnud kaks tüve: ladinakeelsest sõnast *pistor* lähtunud *Pfister* ja germaani **bak*-tüveline *Bäcker*. Neist esimene, *Pfister*, on esitatud 19. sajandi lõpus Jacob Grimmi ja Wilhelm Grimmi sõnastikus (DWB s.v. *Pfister*) viitega, et sõna on kasutusel saksa keele lõunapoolsetes murretes, ja tegelikult leiame selle ka uusimast Dudenii veebisõnastikust, kuigi märkega, et sõna on vananenud (Duden s.v. *Pfister*). Saksa keele ZDL-Regionalkorpuse andmeil on see sõna Lõuna-Saksamaal kasutusel tänini, põhja pool on selle esinemus oluliselt väiksem (ZDL s.v. *Pfister*). Kõige levinum pagarit tähistav sõna saksa keeles on sellegipoolest *Bäcker*.

Ladina keelest välja arenenud prantsuse ja itaalia keeles aga *pistor*-tüve ei kasutatagi. Prantslaste *boulangier* on 'pallikujuliste leibade-saiade küpsetaja' (pr *boulangier* < keskkladina *bolengarius* < pikardi *boulenc* < keskhollandi *bolle* 'ümar leib/sai' (GR)). Itaalia keeles pagarit tähistava *panettiere* päritoluks on omakorda peetud vanaprantsuse sõna *panetier*, mis tähistas kuninga õukonnas leivavardjat-jagajat.

Germaani keelearealis laialt levinud **bak*-tüvi sai rootsi keeles arvatavasti tänu taani mõjule kuju *bagare* (SAOB s.v. *bagare*) ning levis sealt edasi eesti keelde (EES s.v. *pagar*) ja ka soome keelde (SES s.v. *pakari*). Osa etümoloogide ei välista ühtlasi hüpoteesi, et see sõna võib olla eesti keelde laenatud hoopis taani keelest (eriti kuna muutus *-k-* > *-g-* on Rootsi Akadeemia

sõnastiku (SAOB) andmetel toimunud taani keeles ja mõjutanud seeläbi rootsi sõnakuju)¹. Samuti on potentsiaalsele kontaktile taani keelega viidanud Raimo Raag (2023: 15), kes omakorda tugineb Küllike Kaplinskile (1980), tuues esile taanlaste suure osakaalu Tallinna elanikkonnas: 14. sajandil oli ligi 20% Tallinna all-linna käsitöolistest skandinaavlaste, st nii rootslased kui ka taanlased. Sellest samast germaani **bak*-tüvest lähtub ka ingliskeelne *baker*. Ühe hüpoteesina, miks eesti *pagar* võib olla pärit just rootsi keelest (ja mitte laenuna saksa keelest, nagu seda on *pekker*), on Raimo Raag (1988: 660) tõstatanud küsimuse: „... kas rootslaste ja eestlaste sotsiaalne lähedus ei võinud soodustada ka sõnade laenamist rootsi keelest eesti keelde?“

2. *pagar*

Küsimusele, kui vana on eestikeelne *pagar*-sõna, on keeruline vastata², aga mitte üksnes sellepärast, et eesti keeles napib 17. sajandi eelsest ajast kirjalikke allikaid: ka rootsikeelse *bagare* esimene kirjalik esinemus on Rootsi Akadeemia sõnastikus dateeritud 1533. aastasse (SAOB *s.v.* *bagare*). Laenamist eesti keelde on dateeritud nii Rootsi võimu aegseks (Ariste 1981: 151) kui ka hoopis varasemasse aega, 13. sajandist 16. sajandi alguseni (Raag 2023: 15).

Teadaolevalt esimest korda esines eestikeelne *pagar* Heinrich Stahli „Vocabulas“ 1637. aastal (Stahl 1637: 38) ning aasta hiljem Stahli „Hand- und Hausbuch“ IV osas („Vaarao laskis oma pagari [*pagkara*] üles puua.“) (Stahl 1638: 299; Habicht jt 2015: 300). Kui Heinrich Stahl, Heinrich Göseken ja Salomo Heinrich Vestring esitavad pagareid *a*-tüveliselt käänduvatena (ja Vestring (1998 [1710–1730]: 168) nimetab seda tallinnakeelseks sõnaks), siis Anton Thor Helle (keeleõpetuse vanasõnade osas (Helle 1732: 350): „Pakku paggari lastele saio“ tähenduses ’pagari lastele ära saia paku’) ja August Wilhelm Hupel nimetavad *i*-tüvelist käänamist. Hupel (1780: 234, 339) toob õieti välja nii *a*- kui ka *i*-tüvelise käänamise ning nimetab põhjaeestilist ortograafilist sünonüümi *pekker* ja lõunaeestilisi vorme *kütseja*, *saija kitsäja*, *küt-saja* (2. trükis, 1818. aastal nimetab ta sõna *pekker* juba harvaesinevaks ning

¹ 26. novembril 2023 meilitsi saadud info Santeri Junttilalt.

² Pagariameti kohta on andmeid siiski juba sellest ajast, mil Saksa ja Skandinaavia vallutajad hakkasid Eesti aladele linnu rajama, st 13.–14. sajandist. Seejuures hakati leiva- ja saiapagarit Tallinnas eristama 16. sajandil. (Pölsam-Jürjo 2012: 17–23)

lõunaeestilistena toob välja vaid (*saija*) *kütsäja*, kusjuures *paggar* on siin märgitud levinuks mõlemas peamurdes, ja endiselt niihästi *i-* kui ka *a-*tüvelisena).

19. sajandi algupoolel kasutas kirjamees Otto Wilhelm Masing sõna *pagar* (Kingisepp 2020: 317) viitega Dörptsche Zeitung'i artiklile, kus kirjeldatakse, et pagarimeistrid ei küpseta mitte alati nõuetekohaseid saiu-leibu, vaid teevad need „... pissemad .. kui seätud hinna ehk taksa järele“, ning seetõttu on nende küpsetisi tervete partiide kaupa konfiskeeritud ja vaestemajadesse saadetud (Masing 1822: 63).

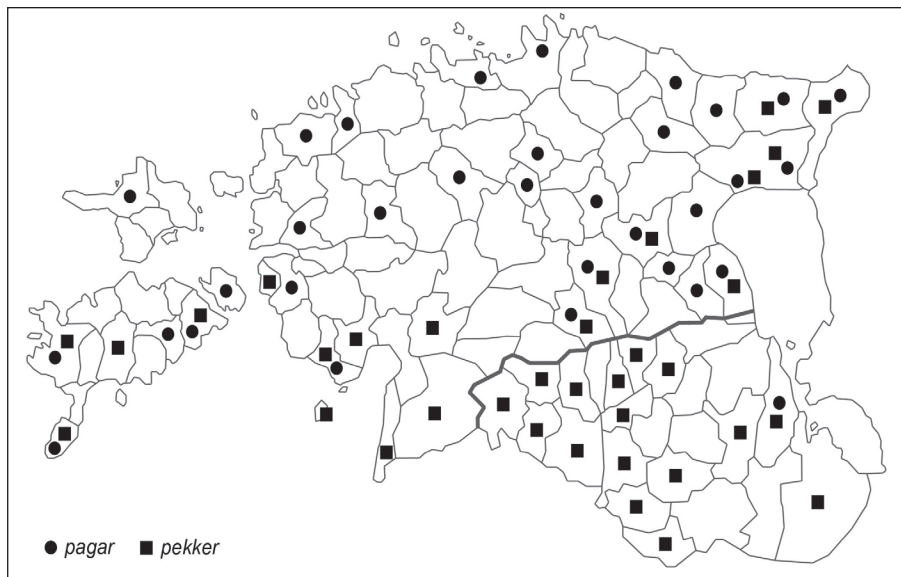
Vanadest allikatest võime Gösekenilt liitsõnadena leida sõnad *pasteedi-pagar* 'pirukaküpsetaja' < sks *Pastete* 'pirukas' (Göseken 1660: 319, *Pasteti paggar*) ja *koogipagar* (Göseken 1660: 268, *Kohke Paggar*), Ferdinand Johann Wiedemanni sõnastikus (1973 [1893]: 748) leiduvad ka *suhkrupagar* 'kondiiter' ja *juustupagar* 'juustuvalmistaja'. Nüüdseks on neist pagaritest saanud kondiitrid ja juustumeistrid. Sõnaveebi märksõnastikust leiame *pagar*-algulisi sõnu 14: lisaks lihttüvelisele pagarile veel *pagariahi*, *pagarikoda*, *pagarimüts*, *pagaripoiss*, *pagaripood*, *pagaripärm*, *pagarisell*, *pagaritoode*, *pagaritsehh*, *pagaritöökoda*, *pagaritööstus*, *pagariäri* ja *pagarmeister* (Sõnaveeb). Ainus *pagar*-järelõpp sõna on *suhkrupagar*, kuigi see on märgitud vananenuks. Võrdluseks: EKSS-is on mõnevõrra vähem *pagar*-algulisi sõnu, ent esitatud on ka *saiapagar*.

3. pekker, leibur ja kütsäjä

Eesti murretes on iseäranis lõunapoolsetel aladel, samuti saartel EMS-i järgi (varem)³ laialdaselt levinud ka *pekker* (< sks *Bäcker*) (EMS s.v. pekker; vt ka kaart), mille esinemuse kohta on Tallinna alamsaksa keeles – kujul *becker* – leitud andmeid 14. sajandist (Liin 1968: 364–365; LUB: 685). See pagarit tähistav sõna on jõudnud nii päris varastesse sõnastikesse (nt Johannes Gutsblaffi sõnastikus (1648) kujul *Päcker*), Wiedemanni sõnastikku (kujul *peker* ja SW-viitega Põhja-Eesti edelaosale, ning liitsõnas *suhkrupeker*) kui ka „Eesti kirjakeele seletavasse sõnaraamatusse“ (EKSS s.v. pekker, registritähisega *kõnek*).

Johannes Aavik (1919b: 6) on pagaritest ja pekritest mõtisklenud nõnda: „... kahtlemata leiab naiivne purist sõna „pekker“ hirmsa olevat, sest ta oskab

³ EMS „peegeldab valdavalt 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse keelekasutust“ (Kendla 2020: 281).

Kaart. Sõnade *pagar* ja *pekker* levik EMS-i järgi

Saksa keelt ja teab, et see sealt pärit, kuna tal aga Rootsi keelest saadud „pagari“ vastu midagi ei ole, sest et ta Rootsi keelt ei tunne ja „pagarit“ vahest päris Eesti sõnaks peab. Sellega ei ole öeldud, et me siin „pekkerit“ soovitaksime. *Selleks* ei ole ühtki põhjust, sest et „pagar“ samas tähenduses juba olemas ja et „pagarit“ eesõigustab kauaaegne kirjakeele traditsioon. Kui meil „pagarit“ ei oleks, võiks „pekker“ väga hästi ta aset täita.“ Aaviku enda kaudu tuli eesti keelde soome laen *leibur* (EKS 2019)⁴, see aga ei ole kuigi laialt kasutusel – ja sõna

⁴ EKS 2019 kirjes *leibur* toodud väide, nagu oleks Aavik selle toonud eesti keelde 1919. aastal, näib olevat ekslik: selle sõna esmaesinemus sõnastikes näikse tõepoolest olevat just Aaviku „Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastikus“, aga alles 1921. aasta väljaandes, mille märksõnastik on kaks aastat varem ilmunud sõnastiku esimese trüki suhtes ligi kaks korda mahukam, ja 1919. aasta väljaandes Aavik seda sõna ei maini (vt Aavik 1919a). Küll aga leiame selle sõna ajalehe Meie Maa 28.01.1920 väljaandest, kus K. O. (Kas nende initsiaalide taga võib peituda näiteks Karl Ojassoo, või pigem siiski mõni keeleringkondadega lähemalt seotud autor?) kirjeldab sõnade *uulits* vs. *tänav* laialt kajastamist leidnud poleemika raames Aaviku suhtes kriitilises artiklis: „Meie rahva ärksamate ringkondade ühtlasel tahtel on „uulits“ linnast juba väljatõrjutud ja jääb ka välja. „Uulitsa“ välja heitmisega ei ole wäärsõnade keelest väljaheitmine lõpetud. Kõik ilmaasjatad wäärsõnad, mis keelt enam rikuwad kui rikastawad – keelest välja! Hr. Aawikul näib olevat pekker ehk pagar tarwiliku sõnana keeles. Aga tõesti. Eestile neist kumbagi waja ei ole! Toome omale leiba leiburitelt ehk leiwategijatelt.“ Sõnavõtu autor läheb siin nii kaugele, et

saiur pole vist keegi plaaninudki kasutusele võtta, kuigi see oleks analoogia-põhise tuletisena mõeldav. Küll aga mainib Wiedemann (1973 [1893]: 426) juba Hupeli sõnastikus esinenud lõunaeestilisi *kiitsäjä*-sõnu: *saia-küdzäjä* ja *leiwä-küdzäjä*, millest EKSS-i on jõudnud vaid viimane (kujul *leivaküpsetaja*), ehkki ilma igasuguse selgituseta, kuna tegu on täienisti läbipaistva tähendusega liitsõnaga.

Lõpetuseks

Niisiis on *pagar* ja *pekker* eestikeelses kirjavaras esinenud juba 17. sajandist saati. Kui saksa keeleruumis jäänuks domineerima ladina keelest saadud *Pfister*, võiksime ka eesti keeles kohata praegu ilmselt *pistor*'it või mõnd selle tüve mugandit. Suhkru- ja pasteedipagareid me enam keelekasutusest ei leia. Küll aga oleme nüüd silmitsi uute väljakutsetega: Eesti Keele Instituudi keelenõuandjatelt on küsitud, kuidas võiks kõlada eesti vaste ingliskeelsele ühendile *artisan bakery* ehk 'pagaritöökoda, kus valmistatakse küpsetisi piiratud koguses ja traditsiooniliste meetoditega'.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1919a. Uute sõnade sõnastik. Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1919b. Kas „tänav“ või „uulits“? – Tallinna Teataja, 31. detsember, 6.

Aavik, Johannes 1921. Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Teine, parandet ja suuresti täiendat trükk. Tallinn: A. Keisermanni kirjastus.

Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Tallinn: Valgus.

Duden. Wörterbuch. <https://www.duden.de/woerterbuch>.

nimetab sõnu *pekker* ja *pagar* lausa *väärsõnadeks*, aga kas *leibur*'it võinuks tol ajal käsitleda kui *võõrsõna*? Igatahes on *leibur* Aaviku (1921: 57) sõnastikus 'leivaküpsetaja, pagar' märgendiga *se* ehk „soome laensõna, a. 1921 alles ettepaneku-stadiumis või alles ainult uuendajate eneste poolt tarvitet (näit. ‚ryht, pula, reibas, ponnistama‘ jne.)“ (Aavik 1921: 5), kusjuures tähise *e* kohta on ta pisut eespool (lk 4) öelnud, et sellega tähistatud sõna on „selle raamatu ilmumise ajal (a. 1921) alles ettepaneku stadiumis olev derivatsioonilise päritoluga, mida ainult ta ettepanija või looja ja yldse keeleuuendajad ise on tarvitand, ilma et see senni (a. 1921-ni) veel teiste poolt suuremat tarvitamist oleks leidnud, või mis siin ysnä esimest korda avaldetakse (näit. ‚õnnik, imik, tulnukas, maabuma‘ jne.)“. Pärinimena esines *Leibur* (*Leibour*) eesti keeles juba sajandi võrra varem, ehkki nimeuurija Fred Pussi oletuse järgi (e-kiri 05.03.2024) on see nimekuju jõudnud eesti keelde pigem otse saksa keelest ega ole seotud soome keelest laenatud nimisõnaga. Tõsi, sõna *leib* on tõenäoliselt samuti germaani päritolu, kuigi palju varasemast kihistusest (selle kohta vt nt Jürviste 2023: 1111).

- DWB** = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, Erstbearbeitung (1854–1960), digitalisierte Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache. <https://www.dwds.de/wb/dwb>.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etimoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://www.eki.ee/dict/ekss>.
- EKS 2019** = Eesti keele sõnaraamat 2019 (veebisõnaraamat). Tallinn: Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/dict/eks/>.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat 2021. VII köide, 32. vihik, *parigas-piiastama*. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia ja Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/dict/ems>.
- GR** = Le Grand Robert de la langue française. Dictionnaires Le Robert 2024. <https://grandrobert.lerobert.com/robert.asp>.
- Gutslaff, Johannes 1648**. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Dorpat: Johannes Vogel. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419>.
- Göseken, Heinrich 1660**. Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-11170-72005-62344>.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015**. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helle, Anton Thor 1732**. Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100071>.
- Hupel, August Wilhelm 1780**. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100926>.
- Hupel, August Wilhelm 1818**. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. <https://dSPACE.ut.ee/handle/10062/46591>.
- Jürviste, Madis 2023**. Ametinimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal. – Keel ja Kirjandus 11, 1104–1122. <https://doi.org/10.54013/kk791a3>.
- Kaplinski, Küllike 1980**. Tallinna käsitöölised XIV sajandil, 1. Tallinn: Eesti Raamat.

- Kendla, Mari 2020.** Emakeele Seltsis sündinud sõnaraamat. – Emakeele Seltsi aasta-
raamat 65, 277–286. <http://dx.doi.org/10.3176/esa65.12>.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“
sõnastik. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Liin, Helgi 1968.** Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri
filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik Üli-
kool.
- LUB** = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Zweiter
Band, 1301–1367. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge. Reval:
Kluge & Ströhm, 1855. [https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-
bsb10691391-9](https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-
bsb10691391-9).
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Marahwa Näddala-Leht 8, 22. veebruar. [https://dea.
digar.ee/page/marahwa/1822/02/22/7](https://dea.
digar.ee/page/marahwa/1822/02/22/7).
- Põltsam-Jürjo, Inna 2012.** Eesti leivakultuurist 13.–16. sajandil. – Tuna 4, 14–27.
- Raag, Raimo 1988.** *Nunn, prilla, koka* ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. – Keel
ja Kirjandus 11, 655–664; 12, 725–732.
- Raag, Raimo 2023.** Rootsi kirjakultuur uusaegsel Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal. Toim
Jüri Viikberg. (= Emakeele Seltsi toimetised 82.) Tallinn.
- SAOB** = Svenska Akademiens ordbok. Svenska Akademien, 2023. <https://www.saob.se>.
- SES** = Suomen etymologinen sanakirja 2022. (= Kotimaisten kielten keskuksen verk-
kojulkaisuja 72.) Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. [https://kaino.kotus.fi/
suomenetymologinensanakirja/](https://kaino.kotus.fi/
suomenetymologinensanakirja/).
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach. Reval: Chr. Reusner
der älter. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101060>.
- Stahl, Heinrich 1638.** Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter
Esthnischen Fürstenthumbs, Vierdter und Letzter Theil. Revall: Chr. Reus-
ners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey. [https://www.digar.ee/id/nlib-
digar:102283](https://www.digar.ee/id/nlib-
digar:102283).
- Sõnaveeb** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024. Koost ja toim Margit Lange-
mets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel,
Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raa-
dik, Lydia Risberg, Tuuli Rehema, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tse-
pelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar
Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossiptšuk. Eesti Keele Instituut.
<https://sonaveeb.ee>.
- ZDL** = ZDL-Regionalkorpus. Textkorpus bereitgestellt durch das Zentrum für digi-
tale Lexikographie der deutschen Sprache an der Berlin-Brandenburgi-
schen Akademie der Wissenschaften und das Austrian Centre for Digital

Humanities and Cultural Heritage an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, mit Daten von GBI-Genios Deutsche Wirtschaftsdatenbank GmbH, dem Dokumentations- und InformationsZentrum München GmbH sowie der APA-Austria Presse Agentur eG aus dem Austrian Media Corpus. <https://www.dwds.de/d/korpora/regional>.

Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730]. Lexicon Esthonicum Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim ja eessõna Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Sanan *pagar* ja sen seuralaisten matkasta viron kielessä

Madis Jürviste

Artikkelissa tarkastellaan sanan *pagar* alkuperää ja kehitystä virossa sekä käsitellään sanan taustaa ja yhteyksiä muihin kieliin. *Pagar* on germaaniperäinen sana, joka on yleisen käsityksen mukaan lainattu pohjoisvirossa ruotsinkielisestä sanasta *bagare*, joskin etelävirolaisella kielialueella levisi myös saksan *Bäckeriä* mukaileva *pekker*. Historiallisesti vanhemmasta latinalaisesta kantasana *pistor* johdettiin Etelä-Saksan murteissa *Pfister*, jonka kanssa alkoi kilpailla germaaniseen **bak*-vartaloon pohjautuva *Bäcker*: saksalaisella kielialueella käytettiin kauan molempia sananmuotoja, mutta lopulta laajempaan käyttöön jäi germaaniperäinen sana. Samaan tapaan „kilpailivat“ viron kielessä *pagar* ja *pekker*. *Pagar*-sanan taustan lisäksi käsitellään lyhyesti kielellisiä muutoksia (*pagar* : *pagara* vs *pagar* : *pagari*) ja murteissa esiintyneitä leipuriammatin nimityksiä.

The journey of the word *pagar* ‘baker’ and its companions in Estonian

Madis Jürviste

The article examines the origin and development of the word *pagar* ‘baker’ in Estonian, discussing its background and connections with other languages. *Pagar* is a word of Germanic origin, which, according to common belief, entered Northern Estonian from the Swedish word *bagare*, although in the Southern Estonian language area, a form adapted from German *Bäcker* also spread, known as *pekker*. Historically derived from the older Latin root *pistor*, which in Southern German dialects became *Pfister*, competing with the Germanic **bak*-root-based *Bäcker*, both word forms were used for a long time in the German language space, but ultimately the word derived from the Germanic root became more widely used. Similarly, in Estonian, *pagar* and *pekker* competed. In addition to discussing the background of the word *pagar*, the article briefly illustrates language changes (e.g. *pagar* : *pagara* vs. *pagar* : *pagari*) and names for the profession of baker that have occurred in dialects.

Alamsaksa õ

Häälikuloolisi mõlgutusi

Axel Jagau

õ on kahtlemata eesti tähestiku kõige kuulsam täht. Kirjatähe tekkimisluгу on oma 2021. aasta Keele ja Kirjanduse artiklis põhjalikult ja põnevalt uurinud Kristiina Praakli ja Taavi Pae. Hääliku enda tekkelooga on tegelenud suur hulk läänemeresoome keelte uurijaid, neist kõige rohkem ehk Tiit-Rein Viitso (vt Viitso 2003 ja seal antud kirjandus).

Laensõnades esineb õ – lühike või pikk – juba paljudes germaani ja balti sõnades, mis laenati ajal, kui eraldiseisev foneem õ oli lõunapoolsemates läänemeresoome keeltes alles tekkimas. Lisaks leiame õ-vokaali vene laenudest alates vanavene ajast kuni tänapäeva keelekontaktideni välja.

Kuid õ-d leidub ka hilisemates laensõnades, mille laenamine langeb aega, kui õ teke oli lõpuni jõudnud ja häälik oli eesti keeles kindlalt omaette foneemina etableerunud.

Nende hilisemate laensõnade hulka kuulub väiksem hulk alamsaksa laene eesti keeles. „Eesti etümoloogiasõnaraamatus“ (EES) on õ-tähte sisaldavaid lemmasid 530, neist 11 on EES-i järgi alamsaksa päritolu. Jüri Viikbergi (2016) alamsaksa laenude veebisõnastik annab veel viis lemmat. Kokku on seega eesti keeles olemas – lähtudes sõnaloo uurimise hetkeseisust – 16 alamsaksa laensõna, milles esineb õ. Neist üheksa on lühikese õ-ga, kolm pika õõ-ga, kaks diftongiga õu, üks diftongiga õo ja üks diftongiga õi.

õ on niisiis alamsaksa laenudes tunduvalt haruldasem häälik kui õ(ö), mida esineb EES-i järgi 25 korda, neist 17 pika õõ-ga ja kaheksa lühikese õ-ga. Jüri Viikbergi sõnastikus on õ(ö)-ga laene isegi 40, neist on 30 pika ja 10 lühikese vokaaliga. Selline õ haruldus õ-ga võrreldes on tegelikult vastuolus eesti keele vokaalfoneemide üldiste sagedusnäitajatega, mille järgi on õ(ö) – olgu pikk või lühike – selgelt kõige harvem esinev täishäälik (vt täpsemalt Lindström ja Pajusalu 2003).

Alamsaksa keeles ei esine (ja pole kunagi esinenud) eesti vokaalile *õ* otsest vastavat häälikut. Mainitud alamsaksa laenudes olev *õ* peab seega olema sekundaarne, eesti keeles tekkinud.

Alamsaksa lähtevormide vokalismi kindlakstegemist raskendab asjaolu, et keskalamsaksa keele üpriski normeerimata kirjaviis ei erista alates 14. sajandi lõpust enam labiaalseid eesvokaale *ö* ja *ü* nende tagavokaalsetest vastetest *o* ja *u* (vt Lasch 1914: 42). Nii on tegelik vokaal tuletatav ainult tänapäeva alamsaksa keelevormidest ja alamsaksa laenudest teistes keeltes, näiteks eesti keeles.

õ esinemist alamsaksa laenudes on ennegi tähele pandud (nt Ariste 1940, Liin 1968), kuid selle tekkimist nendesse ei ole siiani eriti uuritud. Järgnevalt üritan välja selgitada, missugune on olnud mainitud kuueteistkümne *õ*-d sisaldava laensõna häälikulooline areng.

Järgnevas loetelus on keskalamsaksa sõnade tähendus antud August Lübbeni 1888. aasta sõnaraamatus esitatud ülemsaksa vastete järgi. Tänapäeva alamsaksa vasted on vajaduse korral võetud Johannes Sassi väikesest sõnaraamatust (esimest korda ilmunud 1935) ja pisut ulatuslikumast Renate Herrmann-Winteri 1987. aasta sõnaraamatust, mis aga piirdub põhja-alamsaksa ala idamurretega. Eesti lemmade tähendus on esitatud Sõnaveebi ühend-sõnastiku ja nende vastavad murdevormid „Eesti murrete sõnaraamatu“ (EMS) põhjal.

1. **Krõõt/krõõt** naisenimi, metafooriliselt ka '(vana) inetu naine'
← keskalamsaksa *Grete* ~ *Greta* (naisenimi)
Eesti keele pika *õõ* põhjus on siin tagavokaalsetes sõnades oletatav täiesti häälikuseaduslik muutus *ee* > *õõ*. See omakorda eeldab, et laenatud kuju oli *a*-lõpuline, kuna lähtevormi teise silbi *-e* ei oleks saanud seda muutust põhjustada.
2. **kõhvitsema** 'sõrmedega, nokaga vm tasakesti, vähehaaval tegutsema (nt sügades)'
← keskalamsaksa *schaven* 'schaben, hobeln, polieren'
Sõna puudub Jüri Viikbergi alamsaksa laenude sõnaraamatus. Nagu Udo Uibo (2008) on aga näidanud, võib siiski olla tegu alamsaksa laenuga.¹ Alamsaksa lähtevormile on lisatud eesti tuletussufiks *-(i)tse-*. Vokaalimuutus *a* > *õ*

¹ Udo Uibo teooria vastu räägib siiski asjaolu, et alamsaksa helilise [v] asemele ei tule eesti keeles üldjuhul [hv].

esineb eesti sõnavaras mujalgi, vrd nt eesti *lõng* ja soome *lanka* ning eesti vanas kirjakeeles peaaegu üldkehtiv *san(n)a* 'sõna'.

3. **kõrvits** 'suurte ümarjate hrl kollaste viljade ja lamavate või ronivate vartega köögiviljataim'

← keskalamsaksa *korvese* ~ *korbitze* 'Kürbis'

Sõna on eesti keeles üsna kõikuva vokalismiga. Kirjakeelse *kõrvitsa* kõrval esinevad kujud *kürvits*, *korvits*, *kurvits(a)* ja *kirbits*, lisaks võib kõikuda sõna-keskse konsonantühendi teine komponent (-*rv-* ~ -*rb-* ~ -*rn-* ~ -*rm-*). Alamsaksa keeles leiduvad kõrvuti *korves(e)*, *korvisch*, *korvetze*, *korbitze* ja *körwitz*. Siin on vokalism ühtlasem. Tänapäeva alamsaksa vormid *Körbs* (Sass 2002) ja *Körbs* ~ *Kæps* (Herrmann-Winter 1987) näitavad, et sõna on metafooni-line, nii et eesti keeles esineva *õ* allikaks saab lugeda alamsaksa *ö*. Eesti keele vormid, mille rõhuline vokaal on *ü* (või delabialisatsiooniga *i*), on tõenäoliselt mõjutatud hilisemast ülemsaksa sõnakujust.

4. **lõoke** 'lennul kõlavalt laulev hrl pruunikirju avamaastike lind'

← keskalamsaksa *lewerike* 'Lerche'

lõoke esineb alamsaksa laenuna Jüri Viikbergi sõnaraamatus. EES seevastu oletab, et sõna on laenatud germaani algkeelest (**laiwarikōn*) või on üldse häälikuliselt ajendatud. Mõlemal laenujuhul jääb seletamatuks lähtevormi sõnasisesest häälikust *-r-* kadu. Eesti murretes on sõna vokalism üpris kirju: kirjakeelse *lõokese* kõrval esinevad *lõuke*, *leoke*, *leuke* ja *liuke*, samuti leidub säilinud konsonandiga kujusid, nagu *lõevuke*, *lõivõkõnõ*, *lõövõkõne* jt, ning pika *e*-ga *leevikene*. Kui sõna on siiski alamsaksa keelest laenatud, tuleks kõigepealt oletada kolmanda silbi kadu, mille järel võis lisaks kaduda esimese ja teise silbi piiril olev *-v-*, põhjustades omakorda kahe silbi kontraktsiooni üheks diftongiks. Nagu ülemsaksa sõnakuju näitab, on seal (ja ka ingliskeelses vastes *lark*) kadunud hoopis teine silp.

5. **lõuend** 'labase sidusega hrl linane või kanepine riie, millele pärast raamile kinnitamist ja kruntimist maalitakse'

← keskalamsaksa *luwant* ~ *louwent* 'Leinwand'

Oletatava alamsaksa lähtevormi *louwent* häälikuline kuju on säilinud eesti keeles peaaegu muutumatusena, välja arvatud eesti fonotaktikast tingitud muutus *ou* > *õu*.²

² Tänapäeva eesti keeles leidub juba suurem hulk laensõnu, milles on diftong *ou* (nt *kloun*, *soust*, *proua*, *tou*, *koukima*, *krousimä*, *klou*, *kouss*), nii et see fonotaktiline piirang sellisel kujul tõenäoliselt enam ei kehti.

6. **lõvi** 'peamiselt Aafrika savannides ja poolkõrbetes elav suur pruunikas-kollane kaslane, kelle isastel isenditel on vägev lakk'
 ← keskalamsaksa *lêwe* 'Löwe'
 Tänapäevakeeles esineva monoftongiga vormi *lõvi* kõrval on eesti keeles pikka aega olnud kasutusel diftongiline *lõu(v)* (*leuw, louw, lõuw* jt, vt Prillop 2021) ilma sõnalõpulise konsonandita näiteks liitsõnas *lõukoer*. Keskalamsaksa lähtekujud *louwe, lauwe, lowe* ja *lewe* (Schiller, Lübben 1875: *louwe*) erinevad oma eesti keele vastetest ainult sõnalõpulise vokaali olemasolu poolest. Hilisema eesti kuju *lõvi* tekkimiseks on oletatud diftongi teise komponendi kadu (*lõuvi* > *lõvi*, vrd Prillop 2021). Samas esineb juba keskalamsaksa keeles teatud kõikumine selgelt diftongiliste (*louwe, lauwe*) ja pigem monoftongiliste kujude (*lowe, lewe*) vahel, nii et sõna võis eesti keelde jõuda mitmel kujul. Kui oletada, et alamsaksa vormides *lewe* ja *lowe* on sõnakeskne *-w*-konsonandiline, siis peaks olema neis esimese silbi vokaal pikenenud alamsaksa lähtevormis (pikenemine lahtises silbis). Sellele viitaks ühtlasi tänapäeva alamsaksa keele vorm *Lööv* (Sass 2002). Labialisatsioon *e* > *ö* leidub igatahes juba alamsaksa keeles. Eesti keele *õ* võib seega olla kas alamsaksa *ö* asendus või tingitud eesti keele fonotaktika varasematest piirangutest (*eu/ou* > *õu* > *õ*). Heinrich Stahli sõnakuju *lõvi* (ühe *v*-ga) võiks samuti osutada eesti keeles esinevale pika vokaaliga vormile (vrd Habicht jt 2015: *lõvi*).
7. **lõõr** 'torujas kanal, mis juhhib küttekoldest väljuvad suitsugaasid korstnasse'
 ← keskalamsaksa *rôr* 'Röhre, hohler Cylinder; Spule; Schießrohr, Kanone, Muskete'
 Eesti sõnakuju alguses olevat *l*-i on seletatud dissimilatsiooniga *r-r* > *l-r*. Pikk *õõ* viitab keskalamsaksa lähtevormis esinevale metafooniale, mida kinnitavad tänapäeva alamsaksa sõnakujud *Röhr* 'Röhre, bes. Bratröhre' (Sass 2002) ja *Rühr* 'Ofenröhre, in dem Kachelofen eingebauter Raum, der zum Warmhalten von Speisen und zum Erwärmen von Wasser dient' (Herrmann-Winter 1987). Alamsaksa ja eesti keele semantiline erinevus on seletatav ühise tähendusosa 'ahjus asuv toru' kaudu.
8. **mõõtma** 'arvulist suurust, mahtu või hulka (mingi mõõtevahendi abil) kindlaks määrama'
 ← keskalamsaksa *meten* 'messen; abmessen, erwägen, rechnen'
 Selle sõna puhul oletab EES tuletust vanast germaani laenutüvest *mōōt* (< alggermaani **mētō*), mainides siiski oletatud alamsaksa lähtevormi. Mõlemal juhul oleks lähteekele pikk **ē* eesti keeles asendunud pika *õõ*-ga.

9. **nõgenool** 'ussi meenutav maitsva lihaga kala, kes koeb jõgedes ja elutseb meres (jõesilm)'
 ← keskalamsaksa *negen-oge* 'Neunauge, nonoculus, murenula'
 Wiedemanni sõnaraamat toob rööpvormidena *nõge-nõg, nõge-nõl'* ja *nägu-nõl'*. Eesti sõna lõpus algse *g* asemel esinev *l* on tõenäoliselt tingitud rahvaetümoloogilisest tõlgendusest, piltlikult samastades pikliku angerjalaadse jõesilmu noolega, vrd ka *hõbenool* 'räim' ja *kivinool* 'hink' (Kendla 2005). Murdevormides leiduv *-ä-* (*nägenool* ~ *nägunool*, vrd Kendla 2000) võib olla kas säilinud alamsaksa lähtevormist või tingitud samuti rahvapärasest tõlgendusest 'silm' = 'nägemine/nägu'. Mõeldav on veel esikomponendi samastumine taimenimetusega *nõges*, viidates jõesilmu hammustusest tekkinud nahaärritusele. Tänapäeva alamsaksa murretes on esimese silbi vokaal häälikuseaduslikult (rõhuline algselt lahtine silp) pikk nii kalanimetuses kui ka selle esikomponendiks olevas arvsõnas *negen* ~ *nägen* 'üheksa'. Vokaali pikkust tuleb ühtlasi oletada keskalamsaksa sõnakuju jaoks, millele osutab samast sõnast laenatud läti *nēģis* 'jõesilm' (LEV: *nēģis*).
10. **rõigas** 'kõögiviljana kasvatatav valge sisu ja hrl musta koorega juurikaga aia-taim'
 ← keskalamsaksa *redik* 'Rettich'
 Eesti sõnakuju etümologiseerimisel lähtutakse vokaalidevahelise *-d-* kaost (EES: *rõigas*). Kahe silbi kontraktsiooni järel tekkivas diftongis on muutus *ei* > *õi* tagavokaalse sõna jaoks häälikuseaduslik. Alamsaksa sõnakujule on lisatud eesti sufiks *-as*.
11. **Tõnis** '(nimi)'
 ← keskalamsaksa *Tonnies* ~ *Tonniges* 'Antonius'
 Nimi on alamsaksa keelde jõudnud ladina keelest, rõhutu esisilp on hiljem kadunud. Ladina vormi *Antonius* kahe vokaali jadas *iu* on alamsaksa keeles teine osa nõrgenenud švaaks, murdeti on hiaatuse kõrvaldamiseks lisatud *g* või *j*. Alamsaksa kirjepildi kahekordne *nn* märgib tõenäoliselt ainult eelneva vokaali lühidust, sest ei ladina lähtekujus ega hiljem tekkivas eesti kujus ei ole pikka konsonanti. Eesti keeles esinev rõhulise silbi vokaal *õ* viitab alamsaksa lähtevormi metafooniale *o* > *ö*, mille põhjustas järgnev *i*. Metafooniline kuju leidub ka tänapäeva alamsaksa keeles.
12. **tõu** 'jäme, kolmest taimekiulisest trossist vastupäeva kokkukeerutatud tross'
 ← keskalamsaksa *touwe* ~ *tou* ~ *tau* 'Schiffsgerät, Tau, Seil'
 Eesti keeles on lisaks kuju *tou*. Selles on eesti keele fonotaktikareeglite järgi mugandamata diftong, mis on oletatav ka alamsaksa lähtevormina.

13. **võll** 'hrl laagrites pöörlev masinaosa, mis toetab talle paigaldatud detaili ja kannab üle pöördemomenti'
 ← keskalamsaksa *welle* 'Rundholz, drehbarer Cylinder, Welle, Walze'
 Eesti *õ* osutab alamsaksa keeles leiduvale labialisatsioonile *e > õ*. Selleks vajalik häälikuline ümbrus (labiaal + *l*) sarnaneb allkirjeldatud *võlvi* puhul esinevaga, siin aga puudub teine labiaal. Tänapäeva alamsaksa murretes on selle sõna rõhuliseks vokaaliks eranditult *e*. Teoreetiliselt oleks seega ka mõeldav, et muutus *e > õ* toimus alles eesti keeles, ent selle vastu räägiks asjaolu, et tüvelõpuline vokaal *i* pigem soodustaks sõna püsimist eesvokaalsena.
14. **võlts** 'teesklev või teeseldud, ebaaus, mitte puhtsüdamlik'
 ← keskalamsaksa *valsch* ~ *vals* 'falsch, nicht richtig, unecht, betrügerisch, unredlich, unwahr'
 Alamsaksa sõna on laen ladinakeelsest adjektiivist *falsus*, seega oli sõnalõpuline konsonantühend algsest arvatavasti *-ls*. Germaani **ska*-lõpuliste adjektiivide eeskujul tuli selle asemele aga *-lsk-*. Muudatus toimus kõigepealt keskhollandi keeles, kust see levis 12. sajandi lõpust alates edasi alam- ja ülemsaksa keelealale (vrd EWN: *vals*). Hilisemates keelevormides on sõnalõpuline ühend kõikjal *-lsk* või *-lsch* ([lʃ]), viimasega on sõna laenatud ka lääneslaavi keeltesse, vrd sorbi *falsŕny*, tšehhi *falešný* ja poola *falsz*. Eesti keelde laenatud sõnakuju *võlts* peegeldab algsemat *ls*-lõpulist kuju, milles on algne lühike *a* asendunud *õ*-ga (vrd *kõhvitsema*) ja *ls*-ühendi vahele on tekkinud epenteetiline *t*. Alamsaksa *vals(ch)* esineb eesti keeles dubletina – *võlts* ja *valsk* –, millest esimene peegeldab alamsaksa *s*-lõpulist ja teine *sk*-lõpulist kuju.
15. **võlv** 'kumer laekonstruktsioon, mis toetub seintele, sammastele või piilari-tele'
 ← keskalamsaksa *welwe* 'Gewölbe'
 Eesti keeles oleva *õ* taga on alamsaksa lühike *ö*. Labaliseerumine *e > õ* toimub labiaali või *l* + labiaali ees, ei muutu alamsaksa keelealal aga kunagi üldiseks (vt Lasch 1914: 100). Sarnast muutust näitab vastav ülemsaksa sõnakuju.
16. **õli** 'taimset või loomset päritolu, vees mittelahustuv rasvalaadne vedelik'
 ← keskalamsaksa *olie* ~ *oley* ~ *oli* ~ *o(l)lige* ~ *olge* 'Öl'
 Siingi on eesti sõnaalgulise *õ* lähtehäälikuks oletatav alamsaksa *ö*, mis on metafoonia teel tekkinud algsest *o*-st. (Nagu teisteski varajastes ladina laenu-des on algne ladina jada *eu* siin asendunud *ju*-ga, mis hiljem põhjustas eelneva vokaali metafoonia, vrd nt ladina *caseus* 'juust' > ülemsaksa *Käse* jms.)

Siin vaadeldud kuuteistkümnes *õ*-d sisaldavas alamsaksa laenus esineb kokku kuus võimalikku häälikumuutust. Neist kõige sagedasem on lühikese

alamsaksa vokaali *ö* edasiandmine *õ*-na (viis korda: *kõrvits*, *Tõnis*, *võll*, *võlv*, *õli*).

Järgneb eesti keelele võõraste diftongide *eu* ja *ou* mugandumine eesti diftongiks *õu* (neli korda: *lõvi* (< *lõuv*), *lõoke*, *lõuend*, *tõu*). Kahel korral esineb pika alamsaksa *ee* edasiandmine pika eesti *õõ*-na (*krõõt*, *mõõtma*) – eeldusel, et *mõõtma* ei ole tuletis juba alglaänemeresoomes olemas olnud nimisõnast – ning algse *a* edasiandmine *õ*-na (*kõhvitsema*, *võlts*). Alamsaksa pika *öö* asendamine eesti pika *õõ*-ga leidub ühes sõnas (*lõõr*). Sõnas *nõgenool* oli algselt pikk *ee*, mille asemel on tänapäeva eesti keeles lühike *õ*, tõenäoliselt semantilise kontaminatsiooni tulemusena.

Neist kõige omapärasem muutus on küllap alamsaksa lühikese *ö* asendumine eesti *õ*-ga. See muutus tundub motiveerimata, kuna eesti keele foneemisüsteemis on lühike *ö*-vokaal olemas, kuigi üpriski marginaalsena.

Põhjuseks saaks siin vast oletada, et alamsaksa lühike *ö*-häälik, olles foneetiliselt [œ] ehk madalama ning ehk ka kesksema artikulatsiooniga kui eesti lühikene vokaal [ø], tundus eesti keele kõnelejaile pigem nagu nende lühike [ɤ]. Selle oletuse vastu räägib tõsiasi, et alamsaksa laene, mille algne *ö* on eesti keeleski edasi antud *õ*-ga, on märgatavalt rohkem. Mõeldav oleks võib-olla ka alamsaksa laenude erinev murdetau, mille puhul saaks oletada, et *õ*-ga laenud on laenatud kõigepealt sellisel murdealal, kus *õ* realisatsiooniks on lah-tine *ö*-laadne vokaal [œ], mis suurel määral kattuks alamsaksa häälikuga, st ulatuslikul osal saare murdealast (vrd selle probleemi kohta Viitso 2008). See eeldaks, et kõnealusel alal on *õ* realisatsioon lahtise [œ] kujul piisavalt vana.

Kirjandus

Ariste, Paul 1940. Georg Mülleri saksa laensõnad. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B 46.) Tartu: Tartu Ülikool.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat 1994–. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. <https://www.eki.ee/dict/ems/>.

EWN = Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim, N. van der Sijs 2003. Etymologisch Woordenboek van het Nederlands. Amsterdam.

- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Herrmann-Winter, Renate 1987.** Kleines plattdeutsches Wörterbuch für den mecklenburgisch-vorpommerschen Sprachraum. Rostock: Hinstorff.
- Kendla, Mari 2000.** Fischbenennungen auf Saaremaa und Muhumaa. – *Linguistica Uralica* 3, 178–193.
- Kendla, Mari 2005.** Kalanimetusi eesti murretes. – *Oma Keel* 2, 30–36.
- Lasch, Agathe 1914.** Mittelniederdeutsche Grammatik. Halle: Max Niemeyer.
- LEV = Karulis, Konstantins 1992.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga: Avots.
- Liin, Helgi 1968.** Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Lindström, Liina, Karl Pajusalu 2003.** Corpus of Estonian dialects and the Estonian vowel system. – *Linguistica Uralica* 4, 241–257.
- Lübben, August 1888.** Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Norden: Soltau.
- Praakli, Kristiina, Taavi Pae 2021.** Õ. – *Keel ja Kirjandus* 12, 1035–1057. <https://doi.org/10.54013/kk768a1>.
- Prillop, Külli 2021.** *lõvi* – Vana kirjakeele sõnastik (digi-VAKS). Tartu Ülikool. <https://sisu.ut.ee/vaks/lõvi>.
- Sass, Johannes 2002.** Kleines plattdeutsches Wörterbuch: plattdeutsch-hochdeutsch; hochdeutsch-plattdeutsch. Neumünster: Wachholtz.
- Schiller, Karl, August Lübben 1875–1881.** Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bremen: Kühtmann.
- Sõnaveeb = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024.** Koost ja toim Margit Lange-mets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Lydia Risberg, Tuuli Rehema, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossiptšuk. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>.
- Uibo, Udo 2008.** Etümoloogilisi märkmeid (V). – *Keel ja Kirjandus* 6, 459–467.
- Viikberg, Jüri 2016.** Alamsaksa laensõnad eesti keeles. Veebisõnastik. Tallinn. <https://www.eki.ee/dict/asl/>.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Rise and development of the Estonian Language. – Estonian language. Ed. by Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Viitso, Tiit-Rein 2008.** Kommentaare Paul Ariste doktoriväitekirjale Hiiumaa eesti murrete foneetikast. – Tiit-Rein Viitso. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Koost ja toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Pire Teras. Tartu, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Alasaksan õ

Muutamia ajatuksia äänne­muutoksesta

Axel Jagau

Artikkeli käsittelee nykyisen viron yleiskielen kuuttatoista alasaksalaista lainasanaa, jotka sisältävät virolle tyypillisen vokaalin *õ* (*Krõõt* (erisnimi), *kõhvitsema* 'raapia', *kõrvits* 'kurpitsa', *lõoke* 'kiuru', *lõuend* 'aivina'; kangas, *lõvi* 'leijona', *lõõr* 'hormi', *mõõtma* 'mitata', *nõgenool* 'nahkiainen', *rõigas* 'retikka', *Tõnis* (erisnimi), *tõu* 'touvi', *võll* 'akseli', *võlts* 'teennäinen, epäaito', *võlv* 'holvi', *õli* 'öljy'). Koska alasaksassa ei tätä vokaalia ole, ei sitä ole voitu saada lainasanoihin niiden lähtömuodoista.

Suurimmassa osassa tapauksia (kuusi sanaa) viron *õ* vastaa alasaksan *ö*-vokaalia. Neljässä tapauksessa virosta puuttuvien *eu-* ja *ou-*diftongien alkukomponentti on vaihtunut *õ*:ksi. Kahdessa tapauksessa viron pitkä *õõ* vastaa alasaksan pitkää *ee*:tä, loppuissa alkuperäinen vokaali on *a* tai pitkä *e(e)*.

Alasaksan *ö*-vokaalin näennäisen outo korvaaminen *õ*-vokaalilla voisi selittyä olettamalla alasaksan vokaalin artikulaatioltaan avoimemmaksi, mikä olisi saanut vironpuhujat pitämään sitä *õ*:n piiriin kuuluvana kielessä yhtä lailla olemassa olleen virolaisen *õ*:n sijaan.

Low German *ō*

Some thoughts on sound change

Axel Jagau

The article deals with the sixteen Low German loanwords in Modern Standard Estonian which contain the typical Estonian vowel *ō* (*Krōõt* (PN), *kōhvitsema* ‘scrape’, *kōrvits* ‘pumpkin’, *lōoke* ‘lark’, *lōuend* ‘canvas’, *lōvi* ‘lion’, *lōōr* ‘pipe’, *mōōtma* ‘measure’, *nōgenool* ‘lamprey’, *rōigas* ‘radish’, *Tōnis* (PN), *tōu* ‘hawser’, *vōll* ‘spindle’, *vōlts* ‘fake’, *vōlv* ‘vault’ and *ōli* ‘oil’). Since Low German does not possess this vowel, it cannot possibly stem from the original forms of the borrowed words.

In six cases, the *ō* in Estonian corresponds to an *ö* in Low German. In four cases, the first component of the diphthongs *eu* and *ou*, foreign to Estonian, has been shifted to *ō*. In two cases, an Estonian long *ōō* corresponds to a Low German long *ee*, and in the remaining cases the original vowel is an *a* or a long *e(e)*.

The seemingly strange replacement of the Low German vowel *ö* by an *ō* in Estonian can be explained by assuming a more open articulation of the Low German vowel, which in the perception of Estonian speakers caused it to fall rather into the range of *ō* than into that of the existing Estonian *ö*.

Etümoloogilisi märkmeid sugulussõnadest *tädi* ja *toud* (*tõud*)

Lembit Vaba

Pealkirjas esimesena nimetatu on eesti keeles üldtuntud sõna, teine aga ammuilma unustusehõlma vajunud, jagades nii mitme muugi eesti sugulussõna saatust. Mõlemad sõnad tähistavad emaõde, *tädi* üsna üldiselt ka isaõde, lastekeeles aga laiemalt (võõrast, vanemat) täisealist naist (EKSS).

Keele sugulussõnavara kujutab endast teadupärast korrapärast astmelist süsteemi. Emaõde on selles süsteemis *ego*'le kolmanda astme sugulane (Rätsep 2009: 22–23). Sugulussõnade kasutus on relatiivne: olukorrast sõltuvalt kasutatakse ühest ja samast inimesest kõneldes erinevaid sugulust väljendavaid keelendeid. Avara tähendusväljaga ja tavakeeles laialt levinud *tädi* kõrval võidakse emaõde tähistamiseks kasutada kirjeldavat liitsõna *emaõde* või sõnaühendit *ema õde*. Vanem keeleuus, eriti omaaegne eesti linnakeel, on pruukinud saksalaenu *tantet*, mis uuemal ajal on saanud pigemini humoristliku või pejoratiivse varjundi. Eesti murdekeel tunneb veel selliseid väljendusvõimalusi nagu *emasõsar*, *komm* ja *mooster*.

tädi

Kui liivi keel välja arvata, on *tädil* vasted kõigis läänemeresoome keeltes põhitähendusega 'ema-, isaõde' (EES). Läänemeresoome keelte, sh eesti sugulussõnavara on uuritud pikema aja jooksul üsna põhjalikult (Nirvi 1952; Valmet 1952; Rätsep 2009; Vääri 2013; Klemm 2013). Paljude sugulussõnade päritolule on leitud täiesti või küllalt usutav seletus. Ent mitmel eesti sugulussõnal puudub rahuldav etümoloogia.

Näiteks kas või sõnade *õde* ja *vend* päritolu väljaselgitamine on tekitanud ületamatuid raskusi. *tädi* etümoloogia pole samuti täiesti ühemõtteliselt selge. Varasemas etümoloogiakirjanduses on järjekindlalt arvatud, et kõne all on ilmne vene laen, pidades laenualusena silmas selle keele sugulussõnu *mema*,

мѣтя, мѣтка 'tädi, s.o ema või isa öde' (Sjögren 1861 [1821]: 27; Thomsen 1890: 145 viide 2; Mikkola 1894: 4). August Ahlqvist (1875: 212) on oletanud, et soome *täti* jt on kas slaavi laen (sl *těta*) või omasõna ja võib kuuluda kokku tatari sõnaga *tuta* 'vanem öde'.

Soome keeleteadlane Heikki Paasonen on arvanud, et läänemeresoome *täti*-sõnal on usutav etümoloogiline vaste mokša keeles: *tädä, dädä, tärä*, kõnetlussõnana ka *tēdēj* 'ema' (Paasonen 1897: 37; Paasonen 1909: 140; vt ka Mosin 1971: 163). Paasoneni seisukohta on targu korratud sellistes soome, eesti ja mordva etümoloogiasõnaraamatutes nagu SKES (5: 1486), Raun (1982: 187), SSA (3: 358), EES ja ESM (4: 455).

Tõepärasem on nende etümoloogide seisukoht, kes peavad *tädi* algupäralt lastekeelseks sõnaks, millel on rööpselt nii häälikuliselt kui tähenduselt samalaadilisi keelendeid indoeuroopa jt keeltes, võrdle eespool juba nimetatud vene näidete kõrval selliseid sõnu nagu leedu *tetà* 'isa-, emaõde; onu-, lellenaine; vanem naisterahvas, ristiema', *tētē* 'isa' ning läti *tēta*, *tēte* 'isa' (Trubačev 1959: 24, 86; vt ka Rätsep 2009: 30; Häkkinen 2004: 1386).

Terho Itkonen (1983: 205) on arvanud *täti* hilisläänemeresoome tüvevara hulka. Nii läänemeresoome *täti* kui mokša *tädä* rajanevad lastekeelsele iseloomulikul silbikordusel (nn *Lallwörter*, s.o lalinsõnad). Tüvevokaal *-i* (Wiedemannil rööbiti ka *-e: tädi : tae*) on läänemeresoomes üliproduktiivne noomeniliide (Hakulinen 1968: 104).

Eesti keeles on *tädil* mitmeid ekspressiivseid hääliku- ja tuletusvariante: *täta, tätä, tädu* (< **tätoi*) ja *täditš* (Mägiste 1928: 159; EEW 11: 3436; EKMS 3: 923–924 s.v. Suguvõsa; VMS). Vanem leksikograafia noteerib näiteks sõnad *Täddi* 'emaõde' (Gutslaff 1648), *totti* ja *teddi* 'emaõde' (Göseken 1660), *Täddi* 'ema-, isaõde' (Vestring 1998 [1710–1730]), *täddi* 'ema-, isaõde' ning *tätti* 'emaõde' (Hupel 1780).

Sugulussõnavara uurijad on pööranud tähelepanu sellele, et lastekeelse taustaga sugulussõnades eristub mees- ja naissugu nõrgalt või on need üldse sooneutraalsed. Seda võib täheldada ka eesti keeles. Näiteks *tätä* tähistab Mulgis tädi, Tartu ja Võru murdes aga isa või vanaisa (VMS) ning Hupel (1818) esitab oma sõnaraamatu 1818. aasta väljaandes lõunaeesti sõnana *tättä* 'isa'.

toud ja tõud

Esmateade sõna *toud* kohta esineb Beiträge seitsmendas vihikus (1817). Selles avaldas August Wilhelm Hupel sõnaloendi, mis sisaldab rea tema 1780. aastal ilmunud sõnaraamatust (Hupel 1780) puudunud sõnu: *toud*, i 'Mutterschwester' selt. d. (Hupel 1817: 125). Sealt selgub, et tegemist on emaõde tähistava haruldase lõunaeesti sõnaga. Sama teade leidub seejärel Hupeli 1818. aastal ilmunud täiendatud sõnaraamatus (1818: 251). Hupel märgib selle väljaande eessõnas, et on lõunaeesti ainekku täiendanud Rõuge ja Urvaste pastoreilt saadud sõnavaraga, kust vahest võibki pärineda *toud*.

Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on sõna esitatud kujul *tõud*: *tõui* 'emaõde / Mutterschwester' (*d*) (Wiedemann 1973 [1893]) ja lisatud märgend, et sõna on vananenud. Elavast keelest kadunud sõnade puhul on Wiedemanni sõnaraamatus viidatud allikale, kust see pärit (sealjuures näiteks Hupeli sõnaraamatule lühendiga *Hup.*), kuid selle sõna juurde ei ole täpsustavat märgendit lisatud. Kirjakuju *toud* Wiedemanni sõnaraamatus ei ole. Vastuseta jääb küsimus, kas Wiedemann on mingil kaalutlusel n-õ revideerinud ja emendeerinud Hupeli sõnaraamatu teadet või pärineb *tõud* siiski muust allikast.

Asjaomastes käsitlustes esitatakse see sugulussõna Wiedemannile toetudes järjekindlalt kujul *tõud*. *tõud* on tõeline uunikumsõna – tal puuduvad eesti keeleruumis mistahes sõnaperelised seosed. Etümoloogiakirjanduses on sõna päritolu üle siiski arutletud. August Ahlqvisti (1871: 188; 1875: 212) käsitlusest võib välja lugeda, et sm *täti* 'ema-, isaõde' jt ning *tõud* on etümoloogiliselt ühendatavad. Eduard Väari (2013: 20, 90) peab seda seletust ootuspäraselt ekslikuks, ent ei paku siiski omapoolset lahendust. Ka Julius Mägiste ei käsitlenud *tõudi* etümoloogiat (EEW 11: 3429).

toud-sõna etümoloogiat selgitades väärrib tähelepanu aunusekarjala sugulussõna *íowta* (*íouta*), *íowtaine* dem 'ema-, isaõde, naissugulane; täisealine naine (ka kõnetlussõnana)', *íowtoi* dem 'tädi (kõnetlussõna)' (Makarov 1990: 385; KKS; Pyöli 2021: 397), mis võiks olla eesti sõna täpne häälikuline vaste.

íowta (*íouta*) on ilmne vene laen Loode-Vene murdekeeles tuntud sugulussõnast *měma* 'isa-, emaõde; kõnetlussõna pöördumisel tundmatu naise poole; eakas naisterahvas jt' (vt lisa SRNG 44: 99). Vene *o* ja *ě* [jo] substitueeritud karjalas on *ow* (*ou*) ~ *oo* ~ *o*, näiteks *bouléšči* ~ *boólešči* ~ *bolesti* 'haigus' < vn mrd *бóлѣць*, *drougilla* 'palgiveovankriga' < vn mrd *дрóгу*, *kouhtu* ~ *kofta* 'naiste plusus vms' < vn *κόφμα*, *moudu* ~ *moodu* 'mood, viis, komme'

< vn *móda*, *proutivo* ~ *proutíva* 'küpsetusplaat' < vn *противень* jpt (näidete allikas: KKS). Tverikarjalas, lüüdis ja vepsas on samas vene laenus *o* substituut lühike *o*: kirjT *tota* 'ema-, isaõde' (Punžina 1994: 301), lü *tota* 'tädi (kõnetlus-sõna)' (Kujola 1994: 437), lü vps *totoi* dem 'isaõde, tädi' (Kujola 1994: 437; Zajceva, Mullonen 1972: 579).

Kõnealune vene sugulussõna sobib tähenduse poolest laitmatult ka sõna *toud* laenualuseks. Eesti keele seni käsitletud vene laenude hulgas leidub kurioosumina küll vaid üks näide, mis toetab häälikuasenduse vn *o* ja *ë* > eeLõ *ou* võimalikkust: Se *oudak* 'küla- või vallakoosolek' < vn mrd *cxóðok* või (Mari Musta järgi) < vn *cxóðka* '(külakogukonna) koosolek' (Must 2000: 45). See tõsiasi ilmselt mõnevõrra kahandab siin proponeeritud etümoloogia usutavust, mistõttu olen alternatiivselt kaalunud baltipoolse laenu võimalust, pidades seejuures laenualusena silmas balti sõnaperest **tautā* 'hõim, sugupõlv, sugukond' lähtunud (loomisjärgus) hõimlussidemeid märkivaid sõnu ja väljendeid, nagu lt *tautas* pl 'võõrad (vaenumeelsed, sõjakad) inimesed, kosilased', *iet tautās* 'võõraste inimeste hulka minema, s.o mehele minema', *tautiete*, *tautu meita* (*meita* 'tüdruk, neiu') 'muust paikkonnast (kihelkonnast), suguvõsast, sugulasperest pärit meheleminekuealine neiu, mõrsja', *tautu* (*tautas*) *māte* (*māte* 'ema') '(tulevane) meheema, ämm', mis tulevad esile läti folkloorsetes tekstides, sh dainades (ME 4: 140–141 s.v. *tāuta*; Tēzaurš). Lõunaeesti sõna foneetiline kuju toetaks vanema, s.o eelläti laenu oletust. Siiski pole võimalik usutavalt rekonstrueerida semantilise arengu kulgu näiteks oletatavast lähtepunktist, s.o 'meheleminekuealisest neiu' 'emaõeks', sest pole teada, millised sotsiaalpsühholoogilised, afektiivsed, keelelised vms tegurid on suunanud vaadeldava sugulussõna arengut. Vanemas eesti keeles, samuti eesti murdekeeles on *sōsar*, *sōse* ja *ōde* tähendanud 'õe' kõrval ka 'isaõde' (Vääri 2013: 80). R. E. Nirvi (1952: 106–107) arvates kõneleb nimetatud sugulussõnade kahe-sugune kasutus perestruktuurist, kus isa õed (samuti vennad) on kuulunud pere püsiliikmete hulka, ema õed-vennad ehk tädid-onud aga mitte, jäädes isakeskses perekorralduses kaugemasse ringi.

Seda silmas pidades on kergem mõista, miks keeliti on 'tädi' semantilisesse välja sügenenud tähenduse 'võõras naisterahvas' kõrvale tähendusi, mis märgivad mingit haigust või muud soovimatut. Tõrjuvat suhtumist võib ilmselt välja lugeda näiteks Viru-Nigulast kirja pandud vanasõnast *Onu tuleb, oinas*

seljas, tädi tuleb, täi põues (EV: 416) ja aunusekarjala kõnekäänust *nälg_e_ole fouta, et pätsile nouze* (KKS) 'nälg ei ole tädi, sa ei roni ahjule'¹.

Nii või teisiti on sugulussõna *toud* (*tõud*) laenulisus ilmne, kuid vastuseta jääb küsimus, miks see elavast kasutusest kõrvale tõrjuti ja unustusehõlma vajus.

Lühendid

d. – Tartu ja Võru murre, ka lõunaeesti kirjakeel [lühend Hupeli sõnaraamatutes]; (*d*) – Tartu ja Võru murre, ka lõunaeesti kirjakeel [lühend Wiedemanni sõnaraamat]; dem – deminutiiv; eeLõ – lõunaeesti murdekeel; krJT – tverikarjala keel; lt – läti keel; lü – lüüdi keel; pl – pluural; Se – Setu; selt. – haruldane [lühend Hupeli sõnaraamatutes]; sl – slaavi algkeel; sm – soome keel; vn (mrd) – vene (murde)keel; vps – vepsa keel

Kirjandus

Ahlqvist, August 1871. De vestfinska språkens kulturord. Ett linguistiskt bidrag till finnarnes alder kulturhistoria. Helsingfors: Finska Literatur-sällskapet's tryckeri.

Ahlqvist, August 1875. Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen. Deutsche, umgearbeitete Ausgabe. Helsingfors: Verlag der Wasenius'schen Buchhandlung.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.

EEW 1–12 = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKMS 1–4 = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat 1–4. Stockholm: Vaba Eesti.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

¹ Karjala keele uurija Jaan Õispuu selgitab selle aunusekarjala kõnekäänulise väljendi mõtet nii: „Laias laastus tähendab see, et nälg on soovimatu külaline (tädi), kellega ahjule ronida ei taha. Karjalastele, nagu vepslastele ja teistele, oli ja on ahjupealne voodi eest – mõnus magamise koht“ (e-kiri 15.11.2023).

- ESM 1–5 = В[алерий] И[ванович] Вершинин 2004–2011. Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков 1–5. Йошкар-Ола.
- EV = Eesti vanasõnad III, 1985. Toim A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat.
- Gutslaff, Johannes 1648.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpati Livonorum: Excudebat Johannes Vogel / Acad. Typogr.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon.
- Hakulinen, Lauri 1968.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsingissä: Otava
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehnstische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, A[ugust] W[ilhelm] 1817.** Wörter und Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen. Zwölfter Beitrag. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Siebentes Heft. Pernau-Reval-Riga-Dorpat, 87–168.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehnstische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Itkonen, Terho 1983.** Välikatsaus suomen kielen juuriin. – Virittäjä 2, 190–229.
- KKS = Karjalan kielen sanakirja 1968–2005.** (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. <https://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.cgi>.
- Klemm, Jürgen 2013.** Tänapäeva eesti keele sugulussõnavara. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele osakond.
- Kujola, Juho 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet K. Donner, J. Kalima, L. Kettunen, J. Kujola, H. Ojansuu, E. Pakarinen, Y. H. Toivonen, E. A. Tunkelo. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Makarov 1990 = Г. Н. Макаров 1990.** Словарь карельского языка (ливвиковский диалект). Петрозаводск: Карелия.

- ME 1–4** = K. Milenbacha 1923–1932. Latviešu valodas vārdnīca 1–4. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Mikkola, Joos. J. 1894.** Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 8.) Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteraturgesellschaft.
- Mosin 1971** = M. B. Мосин 1971. Мордовско-эстонские лексические отношения. Дис. кандидата филологических наук. Тартуский государственный университет. Тарту: Тартуский государственный университет.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1928.** *oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus I. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII:2.) Tartu.
- Nirvi, R[uben] E[rik] 1952.** Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta. (= Suomi 106: 1.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paasonen, Heikki 1897.** Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan. Vähäisiä kirjelmiä XXIV. (Suomi. Kolmas jakso, 13. osa, 4.) Helsingissä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Paasonen, Heikki 1909.** Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. (= Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten 4.) Helsingfors: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Punžina 1994** = A. B. Пунжина 1994. Словарь карельского языка (тверские говоры). Петрозаводск: Карелия.
- Pyöli, Raija 2021.** Sanakirja karjala-suomi. Helsinki: Karjalan Sivistysseura ry. <https://www.karjalansivistysseura.fi/wp-content/uploads/2021/05/Pyolisanakirja-karjala-suomi-1.pdf>.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa.
- Rätsep, Huno 2009.** Mul kogu küla sugulasi täis: sugulussõnadest ja nende päritolust. – Oma Keel 18, 21–33.
- Sjögren, Johan Andreas 1861 [1821].** Ueber die Finnische Sprache und ihre Litteratur. – Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band I. Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. St. Petersburg, 1–32.
- SKES 1–7** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola 1974–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja 1–7. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- SRNG 1–49** = Словарь русских народных говоров 1–49. <https://iling.spb.ru/vocabula/srng/srng.html>.
- SSA 1–3** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3 1992–2000. Päätt. U.-M. Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Zajceva, Mullonen 1972** = Мария Ивановна Зайцева, Мария Ивановна Муллонен 1972. Словарь вепского языка. Ленинград: Наука.
- Tēzaurs** = Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca. <http://www.tezaurs.lv>.
- Thomsen, Vilhelm 1890**. Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk undersøgelse. (= De kgl. Danske Videnskabselskabet skrifter 6. Historisk-philosophiske klasse, afdeling 1:1.) København: Blanco Lunos.
- Trubačev 1959** = О[лег] Н[иколаевич] Трубачев 1959. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва: Изд-во АН СССР.
- Valmet, Aino 1952**. Sugulusmõisteid märkivat sõnavara eesti keeles. Diplomitöö. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730]**. Lexicon Estonico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Toim ja eessõna Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- VMS** = Väike murdesõnastik I–II, 1982–1989. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.
- Vääri, Eduard 2013**. Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]**. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Etymologisia huomioita sukulaisuussanoista *tädi ja toud (tõud)*

Lembit Vaba

Artikkelissa käsitellään äidin sisarta tarkoittavien sukulaisuussanojen *tädi* ja *toud* (*tõud*) etymologiaa. Merkityskentältään väljä ja arkikielessä laajalle levinnyt *tädi* tunnetaan kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä (pl. liivi). Suomalaisen kielitieteilijän Heikki Paasosen mukaan sanalla on uskottava etymologinen vastine mokšassa: *tädä* ym. Paasosen näkemystä toistetaan edelleen suomen, viron ja mordvan etymologisissa sanakirjoissa. Äänteellisesti ja semanttisesti samankaltaisia ilmauksia on kuitenkin indoeurooppalaisissa ja muissakin kielissä, joissa niiden perusta on lapsenkielille ominaisessa tavuntoistossa (*Lallwörter*). Myös viron sana *tädi* ym. sekä mokšan sana *tädä* on katsottava lapsenkieliseksi jokellukseksi.

Toud on eteläviron sana, joka on noteerattu kirjoitetussa kielessä v. 1817 ja myöhemmin Wiedemannin virolais-saksalaisessa sanakirjassa muodossa *tõud* : *tõui* (1869). Myöhemmässä murteentutkimuksessa puheenalaista sukulaisuussanaa ei ole huomioitu. Sanalla ei ole virolaisella kielialueella sanueyhteyksiä, minkä vuoksi artikkelissa pohditaan sanan mahdollista laina-alkuperää. Lainaoriginaalina pidetään joko murteellista venäläistä sukulaisuussanaa *méma* 'isän sisko, äidin sisko ym.' tai balttilaista sanaa **tautā* 'heimo, sukupolvi, sukukunta', vrt. lt *tautas* pl 'vieraat (vihamieliset, sotaisat) ihmiset, kosijat', iet *tautās* 'mennä vieraiden ihmisten pariin, so. mennä miehelään', *tautiete*, *tautu meita* (*meita* 'tyttö, neito') 'toiselta paikkakunnalta (pitäjästä), perheestä, sukulaisperheestä kotoisin oleva naimaikäinen neito, morsian', *tautu* (*tautas*) *māte* (*māte* 'äiti') '(tulevan) miehen äiti, anoppi'.

Etymological notes on the kinship terms *tädi* and *toud* (*tõud*) ‘mother’s sister’

Lembit Vaba

The article discusses the etymology of kinship terms denoting a mother’s sister, namely *tädi* and *toud* (also spelled *tõud*). The term *tädi*, widely known in everyday language with a broad semantic field, is present in all Finno-Ugric languages of the Baltic Sea region, except for Livonian. According to the Finnish linguist Heikki Paasonen, there is a plausible etymological counterpart to this term in the Moksha language: *ťädä*, and others. Paasonen’s standpoint has been reiterated in Finnish, Estonian and Mordvin etymological dictionaries. However, phonetically and semantically similar terms can be found in Indo-European and other languages, based on reduplication typical of child language (*Lallwörter*). Both *tädi* in Estonian and *ťädä* in Moksha should be considered to be children’s babble words.

toud is a Southern Estonian word noted in written records in 1817 and later recorded in Wiedemann’s Estonian-German dictionary as *tõud* : *tõui* (1869). Subsequent dialectal research has not registered this kinship term. In the Estonian language sphere, there are no evident cognate connections, prompting consideration in the article of its potential loan origin. This includes considering either the Russian dialectal kinship term *měma* ‘father’s sister, mother’s sister’, etc. or Baltic **tautā* ‘tribe, generation, family’, *iet tautās* ‘going among strangers, i.e. getting married’, *tautiete*, *tautu meita* (*meita* ‘girl, young lady’) ‘a girl from another area (parish), of another lineage, a girl of marriageable age, bride’, and *tautu* (*tautas*) *māte* (*māte* mother) ‘(future) mother-in-law’.

**SÜNDINUD
ASJADE JÄLIL**

Palgasool ja jumalaraha

Eesti voorimehed hansakaupmehe teenistuses

Liivimaa sõja eelõhtul

Jüri Kivimäe

Kirjakeelte sünd ja areng Ida-Baltikumi koloniaalühiskondades hilisel keskajal ja varasel uusajal on teaduslikus mõttes probleem, mille uurimine ja lahendused on võimalikud üksnes eridistsipliinide esindajate dialoogis ning interdistsiplinaarses koostöös. Eesti vana kirjakeele ajaloo uurimine on enesestmõistetava ja klassikalise traditsioonina olnud keeleteadlaste uurimisvaldkond ning see on olnud väljapaistvalt tulemusrikas. Harva on vana kirjakeele uurimusi täiendanud ajaloolased või kultuuriloolased, ning kui seda on tehtud, siis peamiselt uute allikate ja tekstide avastamise ning publitseerimise kaudu.

Vana kirjakeele uurimise programmilises kokkuvõttes on Külli Habicht (2003: 157) rõhutanud: „Eesti vanemat kirjakeelt kui tänapäeva kultuurkeelega alust on vaja intensiivselt edasi uurida, seda nii leksikaalselt kui ka grammatiliselt.“ Tõlga tõsteti tähtsa töösihina esile vana kirjakeele korpuse loomist, mis nüüdseks on põhijoontes valminud (Kingisepp jt 2004).

Keel ja ajalugu on inimühiskonna elu peaaegu lahutamatud komponendid: minevik on meile vahendatud keele kaudu ja keelt pole võimalik mõista ilma selle ajaloolise arenguta. Siin on otstarbekas meenutada üht vana debatti keeleteadlaste vahel, mis huvitavalt märgistas eesti vanema kirjakeele uurimisel saavutatud piire ning edasisi otsinguid. Tiit Hennoste käsitus eesti keele sotsioperioodidest oli vast esimene katse välja murda empiirilisel uurimistasandil sotsiolingvistilise üldistuse suunas (Hennoste 1997; vrd 60 aastat varasem katse Kõrv 1937). Hennoste jagas Eesti ala keelelise sotsioajaloo üheksasse perioodi. Siinse käsitluse tarvis pakuvad suuremat huvi teise perioodi (13. sajandi algusest kuni 16.–17. sajandini) lõpu aeg ja kolmanda perioodi (16.–17. sajandist kuni 18. sajandi alguseni) varasem osa.

Hennoste sõnastatud perioodide kirjeldused on napid ja deklaratiivsed. Tõstes esile mõne tema kaalukama väite, leiame, et läbi kogu teise perioodi

„toimuvad eesti murretes alamsaksa keele mõjul nii suured muutused grammatikas ja leksikas, et tavaliselt kõneldakse enne seda vanaeesti keelest ja peale seda uuseesti keelest või seotakse just see keeleperiood eesti keele väljakujunemisega“ (Hennoste 1997: 50). Kolmandat perioodi iseloomustavad Hennoste järgi sellised olulised kultuurimuutused nagu luterliku kultuurimudeli valitsema pääsemine koos eestikeelsete kirjalike tekstide tekkimisega, rootsi keele tõusmine ametikeelena saksa keele kõrvale ja ülemsaksa keele saamine avaliku elu registriks, kusjuures alamsaksa murre jääb argiregistriks (Hennoste 1997: 51).

Hennoste kirjutisele oponeeris Ago Künnap (1999), kes väitis, et eesti keele ajaloo esimesest ja teisest perioodist ehk ajast enne 1500. aastat ei tea me veel mitte midagi. Viimasele arvamusele vaidles omakorda vastu Urmas Sutrop (1999), kes põhjendatult osutas rikkalikule keeleainesele vanades koha- ja isikunimedes, mis ulatuvad tagasi teise sotsioperioodi ja osalt kaugemalegi. Vanade nimede uurimine pole iseenesest uudne ega avastuslik suund. Seda valdkonda esindab rikkalik kirjandus, mis ulatub tagasi vähemalt 19. sajandisse.

Nüüd, veerand sajandit pärast vaidlust sotsioperioodide üle võime endiselt tõdeda, et teaduslikku käibesse toodud vanade nimede kogum on väga rikkalik, kuid kirjalike allikate võimalused pole sugugi ammendatud. Arhiivides leidub siiani vanema ajaloo allikaid, mida pole läbi töötatud, ning neis sisalduvaid isiku- ja kohanimedid pole välja loetud, maha kirjutatud ega uuritud. Järgnevalt võetakse vaatluse alla kaupmeeste arhiivid 16. sajandil.

1. Kaupmeeste arhiivid

Eesti ala linnade majandus ja elulu põhines hiliskeskajal ja ka varauusajal eelkõige hansakaubandusel, mis toimus Euroopa juhtivaid ärikeskusi ühendava kaugkaubanduse kujul. Tallinnal oli sadamalinnana selles suures võrgustikus keskne osa, kuna just siitkaudu toimus lääne kaupade sissevedu ja toimetamine nii Liivimaa paikadesse kui ka Vene aladele. Ning vastupidi, Tallinn oli Soome lahe kaldal tähtsaim väljaveosadam Venest ja ka mujalt Liivimaalt toodud kaupade toimetamiseks läände, üle Lübecki, Amsterdami ja Antwerpeni kuni Portugalini välja. Hansa kaugkaubandusse oli hõivatud väga suur hulk inimesi alates kaupmeestest, nende sellidest ja äriagentidest (faktoritest) kuni laevakiprite ja voorimeesteni välja.

Tallinna kaupmeeste arhiivides on kõige huvitavamad nende kauba- ehk arveraamatud, kus on kirjas sadamasse jõudnud kaubasaadetised, laevad, nende kiprid koos päritoluga ning kaupade kogused, kaalud, mõõdud ja hinnad (vrd Tophinke 1999). Samasugused andmed on üles tähendatud väljasaadetavate kaupade kohta. Kõik need üksikasjalised teated pakuvad ennekoike huvi majandusajaloo ja hansakaubanduse uurimisel (vrd Mickwitz 1938; Niitemaa 1952; Ahvenainen 1963; Kerkkonen 1977; Leimus 2017), kuid hansakaupmeeste arveraamatutes on peidus ka väärtuslikud teated vanema eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks (Kivimäe 2009). Kaupmehed saatsid põhilise osa läänest meritsi tulnud kaupadest edasi läbi Tartu ja Narva ida poole, Venesse. Sellise kaubaveoga tegelesid kas väikelaevade (*schute*) kiprid või veovoorimehed, kes enamasti olid eestlased. Seepärast leidub hansakaupmeeste arveraamatutes sageli eesti isikunimesid ja nendega seotud kohanimesid, mis on vanema eesti keele uurimisel vähe kasutamist leidnud (vrd Kobolt 1933).

2. Vendade Honerjegerite kaubaühing

Alljärgnevas on vaatluse all vendade Jürgen Honerjegeri ja Hans Honerjegeri kaubaühingu raamatud aastaist 1554–1558. Nende isa Gotke Honerjeger oli 15. sajandi lõpul Lübeckist sisse rännanud Tartu, kus tegi kiiret karjääri kaupmehe, diplomaadi ja poliitikuna. Tema mõlema poja asutatud äriühingu sihiks oli kaubavahetus tähtsamate Ida-Euroopa ja Lääne-Euroopa turgude vahel.

Jürgen Honerjeger oli kodulinnast lahkunud ja saanud Tallinna kodanikuks, Hans Honerjeger jäi aga Tartu; Narvas esindas faktorina kaubaühingu huve Hinrick Kockerlinck, Lübeckis asus ühingu juht (printsipaal) ja kolmas osanik Gert van dem Brocke (Kivimäe 1988; 2023). Kõik kolm osanikku investeerisid ühingusse n-ö algkapitali ning jagasid tulud vastavalt sisse pandud osakutele. Honerjegerite äritegevuses olid läänest saabunud kaupade menüüs tähtsamad sool ja kalevikangad, aga ka heeringad, humalad, mitut sorti metallid, nagu vask, tina, kuld ja hõbe, lisaks vürtsid, nagu pipar, safran ja ingver, ning isegi paber, pärlid, relvad ja püssirohi, lisaks mõned uhked hobused. Läände liikusid valdavalt rukis, veel ka looma- ja karusnahad, lina, kanep ja rasv, kindlasti enamalt jaolt Venest tulnud kraam. Kaubaühing sai tegutseda kuni 1558. aasta suveni, mil venelased vallutasid Liivimaa sõjas nii Narva kui ka Tartu ja ühingu algne võrgustik kokku varises.

Honerjegerite raamatud säilisid Tallinna raearhiivis seepärast, et vendade vahel puhkenud tüli põhjustas kohtuprotsessi, mille tarvis kopeeriti asitõenditeks neli arveraamatut.

3. Voorimehed hansakaupmehe teenistuses

Kaubäügingu raamatutes on rohkelt andmeid kaubavooride, voorimeeste, nende elukoha, vooritasu jm kohta. Jürgen Honerjegeri arvepidamine sisaldab sissekandeid Tallinna, Tartu ja Narva vahel liikunud 294 kaubavoori kohta ajavahemikul 12. detsembrist 1554 kuni 1. veebruarini 1557. Tegemist on peamiselt talviste reevooridega, mis liikusid Tallinnast Tartu ja tagasi, harvem on sissekandeid suvistest vedudest kas käru või vankriga. Tallinna ja Narva vahel veeti talvel kaupu samuti reeteel, suvel aga seilasid Narva vahet rannasõiduks sobivad laevad *schute*d. Kiprite seas oli palju eestlasi, kuid nende vaatlemine vajab eraldi käsitlust, mis selle kirjutise formaati ei mahu.

Voorimeeste üldarvu ei saa eelmärgitud 294 kaubavoori põhjal kindlaks teha, sest voorimehed töötasid tavaliselt rühmadena. Kaupmehega sõlmis kokkuleppe ning võttis vastu töötasu rühma eesotsas olev voorivanem, teisi vooris olnud mehi harilikult allikates ei mainita.

Honerjegerite teenistuses on nimeliselt kirja pandud 224 voorimeest, kuid nende üldarv pidi olema suurem. Mitmed voorivanemad ja/või voorimehed esinevad sissekannetes korduvalt, mis tõendab, et kaupmehed usaldasid oma töövõtjaid. Arveraamatusse märgiti tavaliselt voorimehe või siis voorivanema ees- ja lisanimi ning elukoht, talupoegade puhul ka isanda nimi.

Kaubakoguste ja vooritasude põhjal võib teatud tõsikindlusega arvestada, kui palju voorimehi ühes vooris oli, ning seda kinnitavad järgmised näited.

Tallinnast läks 05.12.1556¹ Tartu poole teele Rannu Jürgen Tiesenhauseni talupoeg *Lawer Troep* Noorma külast (*van Noermakuel*; BHO: 391; EKNR: 423); tal oli vooris 22 kotti soola. Et ühe ree pealt maksti vooritasu 7 külimittu soola ja Jürgen Honerjegeri sissekande järgi kulus selleks 77 külimittu, siis on ilmne, et vooris oli 11 rege ja ühe ree peal oli 2 soolakotti (TLA, 191.1.271, fol. 16v). Ajavahemikul 20.11.1556 kuni 01.02.1557 saatis Jürgen Honerjeger Tartusse 65 vooriga (*.. by 65 paertye Foerlueden ..*) 144 sälitist ja 8 kotti soola; arvutuste järgi oli ühes vooris keskmiselt 13 rege (kõige vähem 3, kõige rohkem

¹ Teksti loetavuse huvides on siin ja järgnevas viidatud daatumile lühendvormis, mis hõlbustab isiku- ja kohanime registreerimist ajatelje kataloogis.

39 rege). Ent ka regede keskmist arvu ei saa võtta voorimeeste üldarvu selgitamisel aluseks, sest pole kindel, kas mõni neist ei tulnud voori kahe või enama hobusega või teisisõnu, kas igal reel ikka oli voorimees peal, sest hobustega reed olid üksteise järel kokku seotud, nagu seda maarahva vanemas praktikas esines.

Honerjegerite voorimeeste enamus oli nimede järgi otsustades eestlased. Nad jagunesid põhiliselt kahte suurde rühma: linnavoormehehed (või vähemalt linnas elavad voorimehed) ja vooris käivad talupojad.

4. Linnavoormehehed

Võiks eeldada, et vooriveos olid tegevad Tallinna kui Eesti ala kõige rahvarohkema linna voori- ja kärumehehed, kuid sellist järeldust teha ei saa. Arve- raamatuis on kirja pandud 8 Tallinna voorimeest. Mitmel korral (15.12.1554, 28.01.1556, 12.02.1556) on Tartu vahet sõitnud Tallinna voorimees *Mattys Kallikkenn* (ka *Mattys Kaelckenn*, *Matthis Kallekenn*). Tartu vooris oli 29.01.1556 koos temaga Tallinnast veel *Jaenn Rantyek*. Tallinna voorimees *Andres Bras-ser* oli 22.08.1555 teel Tartu; võimalik, et samast perest oli ka 06.07.1556 ja 31.08.1556 mainitud *Lawer Braesser*, teisel 28.03.1556 kirjas kui *Lauerens Braesser*. Tallinna veovankrimeest (*Reuelsch karman*) nimega *Thonys Keyser* on mainitud 13.02.1556; kas voorimehena 21.02.1555 märgitud *Thomas Keyser* oli tema sugulane või on tegemist üleskirjutuse eksitusega, pole selge. Kalamajast pärit kalamees (*fysker*) *Goris Roggenbuck*, kes 21.01.1556 (Narva?) vooris käis, ei pruukinud olla eestlane, pigem võis olla rootslane, ehk ka sakslane. Päris selge pole, kas 06.11.1556 väljastpoolt Tallinna tulnud ja Narva sõitnud vankrimees *Hans Wysker* oli mehe enda või tema peremehe nimi.

Tartust on Honerjegerite raamatutes kirja pandud vähemalt 11–12 voorimeest, kõigi elukoha määramine pole siiski kindel. Tartu müürsepa (*murman*) *Mart Kachue* vooris oli 17.02.1555 soolalastis 6 rege ning talle maksti vooritaskuks 18 külimittu soola ja Tartus iga ree kohta 2 killingit rahas. Tartu voorimees *Andres Pansser* esineb 4 voori sissekandes (06.05.1555, 10.06.1555, 27.01.1556, 20.07.1556). Ta oli iseteadlik mees, kes nõudis 10.06.1555 kalevipaki (*lemper lackenn*) Tartu toimetamise eest kõrget hinda, milline kaup aga katki jäi.

Tartus elav voorimees *Hans Laebbekaepß* teenis paki Brügge kalevi ja paki Inglise kalevi 13.07.1555 Tartu viimise eest 5 marka, mis oli hea tasu. Arvatavalt oli Tartust ka voorimees *Myck Paddawarres*, kes tõi 23.02.1555 Tallinna

6 pakki linu (*hylligen vlas*) ja vooritasu oli kokku 21 marka. Voorimees *Hans Kemmellage* (ka *Keyemmelleye*) elas Tartus bürgermeister Heinrich von Wangerseni aiamaajas (*garden*) ja teda on mainitud kui bürgermeistri talupoega (*bur*) (vt Lemm 1960: 151). Bürgermeistri naine Gescha (*Jescha*) oli vendade Honerjegerite õde ning siin võime tõdeda sugulussidemetega tagatud usaldust, mis laienes ka voorimehele. Kemmellage vooris oli 19.12.1555 heeringaid 16 tünni, mille eest teenis ta 13 marka ja 12 killingit; 28.01.1556 oli tema uues vooris suur heeringalaadung, mille eest maksti vooritasuks ligikaudu 25 marka.

Sama seltskonnaga oli seotud voorimees *Peter Leyß*, õieti bürgermeister v. Wangerseni vana sulane (*olde knecht*), kes elas seakoplis (*yn den swyne koppel*) ja kelle juhitud 6 reega vooris toodi 03.03.1556 Tartu säilitis soola. Tartus elava venna Hans Honerjegeri teenistustes oli puussepp (*holtman*) *Petter Thower* (ka *Thowe, Thewe*), kes 17.08.1555 teenis 12 kanepipaki Tallinna vedamise eest lausa 86 marka ja 4 killingit. Kui ta 09.08.1556 vedas Tartust Tallinna 10 suurt ja 7 väikest vaati linu, siis maksid vennad Honerjegerid talle vooritasu kokku 233 marka ja 27 killingit. Niisugune erandlikult kõrge tasu viitab võimalusele, et Thowe oli ehk sakslane.

Tartu voorimeeste seas tõuseb esile veel kaks peret. Need on esiteks *Lawer Sussy* ja *Barthelmeus Suesße* ning arvatavasti ühest ja samast perest pärit *Karsten Rebbenn*, *Thomas Rebba* ja *Jürgen Rebba*. *Thomas Rebba* puhul on märgitud, et ta elab meister Hansu aias (*garden*). *Jürgen Rebba* „aadressis“ on kirjas, et ta elab Tartus Jakobi värava juures, teisel korral aga, et Schrove aidas (*shuene*). Schroved olid Tartus tuntud perekond, kaupmees Timan Schrove oli neil aastail raehärra (v. Lemm 1960: 133). Tartu kaubavoorides on mainitud teisigi eestipärase nimega voorimehi (*Thonys Kaeye, Hans Koellye, Hans Myck, Hans Rayssep, Hans Kueck* jt), kelle puhul pole nimetatud nende elukohta, mistõttu ei saa neid kohe tartlasteks pidada.

Narva oli Liivimaa sõja eelõhtul rahvaarvu poolest Eesti ala väiksemaid linnu, mis aga paiknes Vene kaubanduse võtmepositsioonil. Kuigi Tallinna ja Narva vahel veeti kaupu meritsi, tegutses Narvas siiski mitmeid voorimehi. Narvas elav voorimees *Hans Syck* (ka *Sycke*) läks 20.06.1555 Tallinnast Narva paki Naardeni kaleviga, mille eest maksti talle vooritasu 7 marka. Kui ta 14.12.1555 uuesti Tallinnast voori läks, siis märgiti, et ta elab Narva lähedal veskis. Tollel samal 1555. aasta suvel oli Jürgen Honerjegerile kiire saata 14.07.1555 Narva voorimehega *Hans Kaeckell* pakk Dordrechi (*Dordeske*) kalevit, mille vooritasu oli 9 marka. Narva mees *Thonnys Tobba* läks

21.08.1555 teele 3 koti humalatega, mille eest sai ta vooritasu 8 marka ja 9 killingit. Narva raehärra ja kaupmehe Hinrik Koene (Süvalep 1936: 261) juures elas voorimees *Myck Lawaßilck* (või *Lawoßilck*), kes viis 14.09.1555 Narva 2 pakki kallist Inglise kalevit ja 2 okshofti (*vxhouede*) pipart, mille vooritasu oli kokku 13,5 marka.

Narva bürgermeisteri Herman tor Moleni (Süvalep 1936: 262) hoovis (*hoff*) elas *Nyckellas Lollu*, kelle vooris 15.12.1555 Narva oli 18 tunni heeringaid, mille vooritasu oli 27 marka. Samal päeval läks Narva teele ka *Nieckollas Muestmartte* 9 tunni heeringatega. Huvitav on lisada, et elmisel päeval (14.12.1555) on Tallinnas kirjas Narvast tulnud voorimees *Nyckollas Mustuntter*, kes tõi Tallinna 2 pakki nahku. Ilmselt on tegemist ühe ja sama voorimehega, kelle nime ei osatud õieti kirja panna. Selle nimega on lähedane 19.01.1556 üles tähendatud *Mycollas Musthaebenn*, kelle vooris oli 3 tunni heeringaid, mille vooritasu oli 3 killingit vähem kui 2 marka. 27.08.1556 saatis Jürgen Honerjeger Narva paki Naardeni kalevit, mille eest teenis Narva voorimees *Lucaß Waccrathaega* 8 marka. Nimeliselt on märgitud veel sama linna voorimehed *Jürgen Somer*, kes tõi 13.01.1556 Tallinna 7 pakki lehmanahku (kokku 700 nahka), millega teenis 14 marka, ja 08.03.1556 Narvast Tallinna jõudnud voorimees *Pawell Helly Kottke* 6 paki kuivatatud nahkadega. Mõlema puhul võib oletada mitesaksa päritolu. Narva voorimehi oli rohkemgi, paaril juhul pole nende nime mainitud.

Arvata, et kõik linnavorimehed olid eranditult mitesakslased, pole põhjendatud. Nende linnade vahel käisid mõnikord vooris kaupmeeste sellid. Näiteks on nimetatud Tallinna kaupmehe Hans Smyti selli (*syn Junge*) ja Narvas asuva Hynrick Kockerlinki sulast (*syn knecht*). 19.05.1555 saatis Jürgen Honerjeger oma vennale Hansule Tartu väikese paki kulla ja hõbetaadiga; selle kallihinnalise saadetise viis kohale *Jürgen Kull*, kes liignime järgi võiks olla eestlane, kui tegelikult oli Tallinna jõuka kaupmehe perest, mis oli kunagi ammu saksastunud. Niisamuti olid Tallinnast Tartu vooris sõitnud *Jürgen Wetterman* ja *Hans Dreyer* selle linna kodanikud. Ka 28.01.1556 Narvast 5 paki kuivatatud nahkadega Tallinna jõudnud *Goryes thor Muellen* võis olla sakslane, nagu viitab tema nimekuju.

Nendele sobib lisada veel üks erand, nimelt korduvalt Tartu vahet sõitnud sakslasest voorimees (*dudsk forman*) *Jürgen Sluck* (ka *Sluech*), kes elas Painkülas (15.12.1555 *Paeynkull*, 09.01.1556 *Paeynekull*), mis asub Jõgevast lõunas Piibe maantee ääres (BHO: 420; EKNR: 453).

Linnavorimeeste käimist kaupmeeste vooriteenistuses tuleb vaadelda kui varajast ja tulusat ettevõtluse vormi, mitte kui kohustust. Tallinna voori- ja vankrimeeste seas oli mehi, kelle nimed kaupmeeste arveraamatutes ei esine.

5. Talupojad kaubavoorides

Eesti talupoegade osa Tallinna kaupmeeste vooriteenistuses käsitles esimesena Gunnar Mickwitz (1938: 144–148) oma klassikalises uurimuses. Ta kasutas aga esmajoones Tallinna kaupmeeste Tönnis Smidti ja Jasper Kappenbergi arveraamatuid ning kirjavahetust. Vendade Honerjegerite raamatud polnud tollal veel kasutusse jõudnud.

Honerjegerite kaubavedude vaadeldud ajavahemik oli tegelikult lühike, kõigest 2 aastat ja 2 kuud. Vooride sissekannetes leidub kokku 174 talupojanime ja enamikul juhtudel on kirjas küla, kust nad pärit olid (mõningail juhtudel ka küla kaugus penikoormates Tartust või Narvast), ning see, kelle talupojad nad olid. Sissekannetes on paraku 12 korral lihtsalt märgitud *buren* ehk talupojad. Järelikult võime väita, et vooris käis kindlasti üle 200 talupoja.

Allikates ilmnev nähtus põrkub levinud arusaamale, et Liivimaa sõja eelõhtul olid siinsel maal pärisorised ja sunnismaised talupojad. Talupoegade vooriskäimine niisugust ettekujutust ei toeta, kuid selle küsimuse sotsiaalne ja õiguslik seletus ei kuulu selle kirjutise ülesannete hulka. Mickwitz väitis, et talupojad kasutasid sel moel oma vaba aega, mis neile jäi põllutööde vahel. Tartu kaupmehe Garholti kirjavahetusest ilmneb, et heinateo ja viljalõikuse ajal polnud 1547. ja 1548. aastal talupoegadest voorimehi võimalik palgata (Mickwitz 1938: 144, joonealune märkus 2). Honerjegerite raamatute voorisissekanded käivad valdavalt talvise aja kohta, mil talupoegadel oli oma isandate juures vähe töökohustusi.

6. Kupjad, möldrid, kümnikud, vardjad ja sepad

Honerjegerite eestlastest voorimeeste seas oli u 33–35 meest, kellele on lisatud ametinimetus, mis eristab neid teistest talupoegadest (*buren*). Kõige rohkem (15) oli nende hulgas kupjaid (vrd Kiparsky 1936: 46). Liivimaa sõja eelõhtul polnud veel ühtset ortograafiat, mistõttu on arveraamatuis erinevad nimekujud: *kubias*, *kubyas*, *Kuebbias*, *Kuebbyaes* ja *kubbyas*.

Kahes sissekandes on voorimeestena märgitud 'vana kubjas'. Narva ordufoogti talupoegade voori juhtis 31.01.1556 *Hynrick Wanna Kuebbias van*

Kueddekuell, ilmselt Kudrukülast Narva lähisel (BHO: 280; EKNR: 247). Tartusse mineva suure soolavoori eesotsas oli 26.01.1557 Reinolt Dumpiani talupoeg *Hans Wanna Kuebbyaes Oellatukuel*, võimalik, et Õlatu külast Kuigatsi kandist (EKNR: 795 jj). Mida nimetus 'vana kubjas' tähendab, neist sissekandeist ei selgu, mistõttu pole teada, kas nii märgiti kaua kupjaametit pidanud meest või endist kubjast. Teiste kubjaste puhul on ikka lisatud, kelle talupoeg ja millisest külast ta pärit oli. Tartu voores oli 07.12.1556 kubjas nimega *Hannus Sowarrues van Kaeckarrakuel*, kes oli Thomas Wrangelli talupoeg. Jacob Beckmani talupoeg *Illa Andres* on 22.01.1557 mainitud kui *kuebbyas van Koerrystakuel*, mis tähistab usutavalt Tartumaal Kastre vallas olevat Korista/Kurista küla (EKNR: 261). Tartu piiskopi vasalli Fabian Wrangelli talupojana on 03.12.1556 mainitud *Thomas Kyeruewyerrssche kuebbyas by dem Peybaß*, mis osutab Peipsi-äärsele külale.

Voorimeeste seas on eraldi tähistatud kümnikud (*tegeder*). Neljal juhul on tegemist Tartust lõunas asuva Tõrvandi (*Torffende, Thorffaende*; BHO: 605; EKNR: 690) küla kümniku poegadega, kes on kirja pandud erinevate nimedega: 10.12.1555 *Laurentz Olaeyape*, 10.02.1556 *Laurens Lagape* (pro *Layape*), 02.03.1556 aga *Lawer Meddekalla* (pro *Meddekalle*). Rannu Reinhold von Tiesenhauseni talupoeg *Thomas Lack* oli (29.01.1556) *de tegeder Kaerstmessekkull*, mis võib osutada Põlvamaal Kanepi vallas olnud Karste külale (EKNR: 177). Rannu Jürgen von Tiesenhauseni talupoeg *Hanno van Pagger* (pro *Paegger*), usutavalt Pagaverest (EKNR: 451), on 12.12.1556 kahes sissekandes märgitud vardjana, ühel korral kui *Waerdyge*, teisel aga *Wart man*. Vardja on arvatavasti olnud vakuse talupojast eestseisja, lähedane külakupjale, kuid tema ametiseisund pole selge.

Sotsiaalselt ja majanduslikult seisid külas paremal järjel mõldrid ja sepad. Vanemas agraarajaloo kirjanduses on neid peetud ka vabadeks talupoegadeks, mis polnud küll reegel (Ligi 1961: 65, 68).

Honerjegerite voorimeeste hulgas on ainult üksikuid mõldreid (*Moller*). Mitmel juhul on tegemist mõldrite poegadega, nagu 18.09.1556 kirja pandud Nõo (*Nueggen*) mõldri poeg Jürgen, kes oli Peter von Tiesenhauseni talupoeg. Tähelepanu väärib muidugi asjaolu, et mõldri nimetus on alamsaksa laensõna (vrd Ariste 1940: 109).

Voorimeeste hulgas leidub 8 meest, keda võib nime järgi pidada sepaks, kuigi pole alati kindel, kas 13.12.1555 märgitud *Jürgen Rausep*, 25.02.1555 märgitud *Hans Raysep* või ka 27.01.1557 kirja pandud *Mert Rausep* pidasid

sepaametit või olid pelgalt selle nime edasikandjad. *Hans Kyeuysep* Kassinurmest (28.01.1556) ja 26.01.1556 kirja pandud *Sep Rym* Narva lähistelt Võrnu külast (*Woernu kuell*; EKNR780 jj) olid pigem siiski sepaameti mehed.

Tartu vooris 10.12.1556 käinud Järva ordufoogti talupoeg (*buer*) *Juergen de Smyt van Suer Aessuekuel* Albu (*Aelp*) lähistelt või ka 14.12.1556 mainitud *Berendt de Smyt van Pygemeß* (Piiumetsa? BHO: 457; EKNR: 484) Thomas von Esseni mõisast olid eesti soost talupojad, kuid nende ameti järgi oli neile sünenud saksakeelne lisanimi. Kui vabad olid eelnimetatud ametimehed ja möldrid ning sepad õiguslikult, pole siiski selge ega ka igal üksikul juhul selgitatav.

7. Vabatalupojad ja teised

Vanema agraarjaloo uurijad on tõdenud, et Eesti ala talupoegade sotsiaalsete kategooriate vahed olid Liivimaa sõja eelõhtul piirkonniti erinevad. Talupoegadest voorimeeste kirjapanemisel Honerjegerite raamatutes polnud otsest vajadust nende sotsiaalset seisundit kindlaks määrata: piisas, kui neid nimetati lihtsalt talupoegadeks (*bur, buren*). Ometi leidub nende loetelus erandeid.

Kassinurme (*Kassynorm, Kassynurm*) mees *Jürgen Wabbanick* (*Wabbynck, Waebbanyck*) on 10 korda käinud vooris Tartu ja Tallinna vahet. Kassinurme küla vanal Jõgevamaal, vaid 37 km kaugusel Tartust asub mõlemal pool ajaloolist Piibe maanteed, mis ühendab Tartu ja Tallinna (Praust 2012; 2014). Tähelepanu väärrib, et erinevalt teistest talupoegadest pole teda kunagi nimetatud talupojaks ega mainitud tema isandat. Voorimehe lisanimi aga reedab, et tegemist oli vaba talupojaga. 16. sajandi allikates on vabu talupoegi märgitud ka lihtsalt sõnaga *fry, frye* ('vaba, vabad').

Küsimuses, kas nn maavaba oli sama mis vabatalupoeg, pole agraarjaloo kirjandus üksmeelel. Ebakindlust lisab asjaolu, et saksakeelsetes allikates esinevat sõna *wabdick, wabbadick, wabbanick* on enamasti peetud maata või vähese maaga kehvtalupoja tähistuseks. Toetusin sellisele arvamusele ka Helmich Ficke kaubaraamatus olnud talupoegade nimede seletamisel (Kivimäe 2009: 586–587, 589). Siinse kirjutise andmestik kaldub pidama usutavaks Evald Blumfeldti ja Heldur Palli tõlgendusi, et *wabdick* ja *wabbanick* tähistasid Järvamaal esmajoones vabatalupoegi (Blumfeldt 1957: 16–17; Palli 1959: 608; Otsmaa 1963: 50 jj).

Teadaolevalt esines vabatalupoegi 16. sajandil rohkem Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas ja samuti Järvamaal (Stackelberg 1929; Blumfeldt 1957). Kassinurme *Jürgen Wabbanick* esineb arveraamatus esimest korda 20.07.1555, kui ta viis Tallinnast Tartu paki Englise kalevit ja teise paki kalevit (*lemper lackenn*), mille eest talle maksti vooritasu 3 marka, lisaks maksis kaupmees talle 3 killingit nn jumalaraha (*godts gelth*), mis oli kas annetus kirikule või vaestele. Kassinurme mees oli taas Tallinnas 17.08.1555, siis tõi ta Tartust 6 pakki kanepit ja vooritasu oli 42 marka 17 killingit. Sama aasta detsembris on ta olnud kolmes reevooris. Tallinnast viis ta 03.12.1555 Tartu 2 korvi kalevit (*lemper lackenn*, kokku 48 tükki kalevit) ja 2 okshofti (*huxouede*) pipart, mille eest kaupmees maksis vooritasu 14 marka ja 14 killingit ning veel 3 killingit jumalaraha. 15.12.1555 oli ta 18 reest koosneva lina ja kanepi vooriga tagasi Tallinnas ning iga ree pealt maksti talle vooritasu 2 marka.

Kaks päeva hiljem, 17.12.1555 asus *Jürgen Wabbanick* uuesti teele, viies 18 reega Tartu 5 sälitist ehk 60 tunni heeringaid, vooritasu oli kokku 50 marka. Heeringavedu jätkus järgmisel aastal. 10.02.1556 oli samal mehel Tartusse minevas vooris 3 sälitist heeringaid, vooritasu kokku 37 marka. Tallinnast läheb ta uuesti 14.05.1556 teele kallihinnalise vooriga, kus on 4 korvi kalevit (*lemper lacken*) ning 5 poolikut ja 1 täisvaat tina (*tyn*), vooritasu kokku 69 marka. 10.07.1556 on *Jürgen Wabbanick* vooris koos kümniku pojaga (Törvandist?) ning Tartu veetakse 132 plaati vaske (= 5 *messen*). Kaks nädalat hiljem, 25.07.1556 saatis *Jürgen Honerjeger* Tartu oma vennale Hansule veel 4 *messe* vaske, voorimeheks oli Pikajärve (*PyckJerue*; BHO: 455; EKNR: 484) *Hans Waeynn*. Vaske vedas *Jürgen Wabbanick* Tartu nii 14.11.1556 kui ka 14.12.1556 kokku 10 *messe*, vooritasu maksti aga kaalu järgi.

Selle voorimehe liikumisgraafik pole küll täielik, kuna näiteks 1556. aasta novembris ja detsembris liikus ta usutavalt kaubavooriga Tartust Tallinna, võib-olla aga mõne teise kaupmehe teenistuses. Siin lahti kirjutatud näide on aga õpetlik mitmes mõttes. Esiteks on tegemist tõepoolest vabatalupojaga, kes sai oma „ettevõtlust“ arendada ilma isanda töökohustusega, kuid võib-olla pidi isandale raha maksma. Teiseks, ta oli vendadele Honerjegeritele usaldusväärne voorimees ja/või voorivanem, kes vedas soola ja heeringate kõrval ka kallimat kraami, nagu Englise kalevit, pipart, vaske ja tina. Mõistagi oli ka tema sissetulek 16. sajandi keskpaiga oludes väga hea, seda isegi juhul, kui ta pidi seda jagama teiste voori palgatud talupoegadega, kelle nimed arveraamatutes puuduvad.

Järvamaalt oli voorimees *Hanns Waebboninck*, kelle elukoht oli *Karneke* (ebakindlalt Karinu; vrd Blumfeldt 1957: 17), kuid erinevalt Kassinurme mehest on tema kohta märgitud, et ta on Järva ordufoogti talupoeg (*bur*). Tal oli 13.12.1555 Tartu minevas vooris 14 tünni Aalborgi heeringaid, mille saaja oli *Arenth Tyß*, ent kelle asukohta pole märgitud. Nähtavasti ei saa tema puhul täielikult järeldada vabatalupoja staatust, kuid ta võis olla samuti teotööst prii ja tasuda rahamaksu.

Miks aga kandis Tartu üht soolavoori 22.01.1557 juhtinud Peter Stackelbergi talupoeg *Michgel Moeyssynck van Haebbeaella kuell* (Hoboala küla Kanepis? EKNR: 97), kelle arvatav lisanimi 'mõisnik', see jääb selgusetuks, kui mitte oletada, et ta võis olla vabatalupoeg. Erandlik on ühtlasi 28.01.1555 soolavooris Tartu sõitnud *vnnsse olde Erffbure Pawell*, kes on samas märgitud kui Fromholt von Tiesenhauseni talupoeg Kavildast (*Kauellecht*). Miks on Pawell esmalt kirjas kui 'meie vana pärustalupoeg' ehk pärisorine talupoeg, sissekandest ei selgu, kui mitte oletada, et siin on kirjas Tartu Honerjegerite perekonnale kuulunud pärisorine talupoeg.

8. Vanad teed ja külad

Gunnar Mickwitz järeldas Jasper Kappenbergi ja Tonnies Smidti arveraamatuid lugedes, et talupoegadest voorimehed elasid valdavalt suurte ühendusteede ääres või lähiümbruses (Mickwitz 1938: 143 jj). 16. sajandi keskpaiga Eesti teedevõrgu rekonstrueerimisel tuleb meeles pidada, et üldjuhul hilisemast ajast säilinud kaardimaterjal täpsemaid küsimusi ei lahenda, mistõttu tuleb appi võtta kirjalike allikate eripalgeline andmestik (vrd Raid 2005).

Arvatakse, et 13.–16. sajandi teedevõrk arenes järjepidevalt, kuni alles Liivimaa sõjaga 1558 alanud segaduste aeg tõi kaasa murrangulisi muutusi nii asustuses kui ka teedevõrgus (Praust 2012: 104–105). Hugo Weczerka eristas (Paul Johanseni märkmete põhjal) keskaja lõpul Tartu ja Tallinna vahel vähemalt kaht olulisemat ühendusteede. Vanemaks pidas ta Tallinnast algavat ja Paidest mööda, kuid üle Põltsamaa Tartu suunduvat teed, ning nooremaks pidas ta Tallinnast piki Narva maanteed ida poole suunduvat teed, mis pärast Jägalat suundus lõunasse üle Järva-Jaani Albu suunas, seal läbi Vahuküla, Preedi, Vägeva, Vaimastvere, Laiuse, Kassinurme ja Tabivere Tartu (Bruns, Weczerka 1967: 765; vrd Raid 2005: 169). Seda marsruuti kutsutakse ka Piibe maanteeks (Praust 2013).

Teevaliku puhul on vaja meeles pidada, et Honerjegerite kaubavoorid liikusid Tartu ja Tallinna vahel peamiselt regedega taliteedel, mis oli Piibe maantee puhul ka sirgem ja lühem kui suvete (Praust 2014). Meie andmeil elas just nimelt Preedi ja Tartu vahelise teelõigu ääres asuvates küldes arvukalt Honerjegerite voorimehi. Üldse pärines põhiosa Tallinna ja Tartu vahel voo- ris käinud eestlastest voorimeestest Tartumaalt, vähemal määral Järvamaalt ja Viljandi komtuurkonnast ning üldsegi mitte Harjumaalt.

Talupoegade valik vooridesse polnud nähtavasti juhuslik. Sageli on Tartusse suunduvate vooride puhul märgitud, et voorimeesteks olid näiteks abti või ka praosti talupojad. *Marcus Laell*, kes läks 06.02.1555 Tartusse teele 2,5 lasti soolaga, mis oli 15 reel, oli abti talupoeg Pikknurmest (*Picknurm*; BHO: 456; EKNR: 486). Niisamuti oli abti talupoeg (*abbeth buer*) *Andres Szare (van Parrakull)*, kes läks 17.02.1555 Tallinnast Tartu teele 12 soolalastis reega. Paljude sarnaselt kirja pandud talupoegade isand sai olla vaid Kärkna tsistertslaste kloostri abt Hermann Wesel, kes oli 1552. aastast ühtlasi Tartu piiskop ning järelikult seotud Honerjegerite ärihuvidega.

Tihedalt oli Honerjegeritega seotud veel Tartu toompraost Moritz Wrangell, muide, aastatel 1558–1560 ka Tallinna piiskop (Lukas 1998: 275). Tema talupojad Kardlast (*Kaerdell*; BHO: 180; EKNR: 172), mis oli veel hiljuti Tähtvere vallas, läksid 01.02.1555 Tallinnast Tartu teele 13 soolalastis reega. Aasta hiljem, 1556. aasta detsembris olid soolavooris praosti talupojad *Jürgen Leyes, Kyessy Pep* jt Lohkvast (*Loefkoetten*; BHO: 316; EKNR: 331). Vooris käisid ka Tartu toomhärä (skolastiku) Blasius Molleri ja Toomel (*tho dom*) mainitud Johan Sabeli (preestri?) talupojad. Silmatorkav on siiski asjaolu, et suurem osa talupoegi oli vooriteenistuses just Tartu lähiümbruse küladest.

Lisame siia Tartu piiskopkonna aadli hulgas võimsa Tiesenhausenite suguvõsa, kelle valduses oli Liivimaa sõja eelõhtul neli vasallilinnust – Rannu, Konguta, Kavilda ja Vaabina – ühes arvukate küladega. Honerjegerite raamatutes on Tiesenhauseneid ja nende talupoegadest voorimehi märgitud sageli. Neist teateist aimub ainuüksi Tartumaal ulatuslik asustuslooline võrgustik, mis on kaupmeeste arvepidamises fikseeritud.

Honerjegerite kaubanduses viis teine oluline ühendustee idapiirile Narva, et sealt jätkuda Vene aladel. Tallinnast Narva kulges tee üle Jöelähtme, Kahala ja Kalamäe Haljalasse, sealt edasi kas läbi Rakvere või Rakverest põhja poolt möödudes üle Sämi silla, läbi Pada oru, Purtse ja Sillamäe Narva (Mickwitz 1938: 144; Bruns, Weczerka 1967: 767–769; Raid 2005: 187–196).

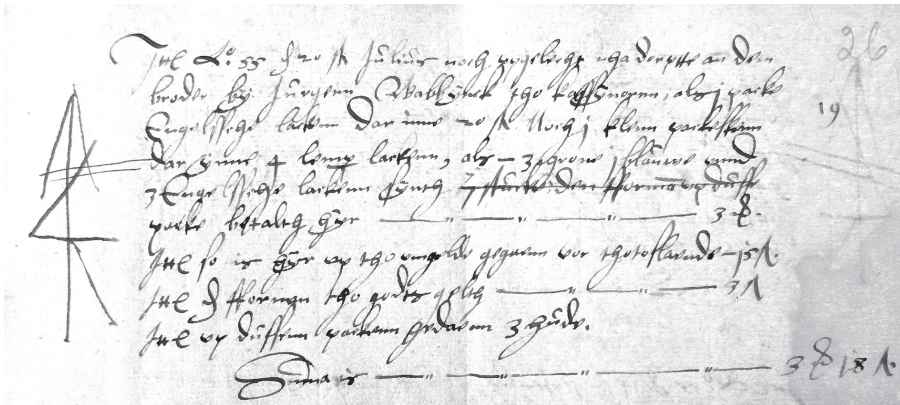
Honerjegerite raamatute andmete põhjal võib täheldada, et Tallinna ja Narva vahel liikunud talupoegadest voorimehed pärinesid peaaegu eranditult Virumaa küladest, mis asusid Narva lähistel (tihti on märgitud küla kaugus penikoormates (*myle*) Narvast). Identifitseeritud külad on Perjatsi (21.09.1555 *Peris, Parys* jt; BHO: 443; EKNR: 476 jj), Sämi (10.01.1556 *Semmakuellae*; BHO: 532; EKNR: 636), Tarakuse (13.01.1556 *Torrakueß kullae*; BHO: 584; EKNR: 655), Kudruküla (14.01.1556 *Kueddekuell*; BHO: 280; EKNR: 247), Vana-Sõtke (12.12.1554 *Wanna Szoetketh*; 14.09.1556 *Wanna Soettke*; BHO: 564; EKNR: 635), Vaivara (24.12.1555 *Wayeffe*; BHO: 639 jj; EKNR: 720), Purtse (26.01.1556 *Puersse*; BHO: 134; EKNR: 508), Utria (14.01.1556 *Vttrykuell*; BHO: 616; EKNR: 698), Peeri (14.01.1556 *Perikuell*; BHO: 443; EKNR: 472), Püssi (10.02.1556 *Pueß*; BHO: 134; EKNR: 529) jmt. Narvas oli kindlasti liikvel ka Novgorodist või Ivangorodist tulnud Vene voorimehi, kes liikusid samuti Tallinna ja Tartu poole, kuid Honerjegerite paberites neid ei ole mainitud.

9. Allikakriitika ja keeleline suhtlemine

Siin esitatud isiku- ja kohanimed on peamiselt näited, mis on õnnestunud allikatest usutavalt välja lugeda ja identifitseerida. Honerjegerite raamatutes leiduvate vanade eesti nimede täieliku kataloogi koostamine pole veel lõpetatud, see on aeganõudev ega pruugi kõigi nimede puhul õnnestuda. Ent ka praeguseks selgitatud nimede puhul püsib vigade tõenäosus ja seda mitmel põhjusel.

Esiteks on see nii selle pärast, et säilinud arveraamatud pole kirjutatud Jürgen Honerjegeri käega. Tegemist on algsete arveraamatute koopiatega, mida arvatavalt kasutati tõenditena vendade vahelise tüli kohtulikult arutamisel. Neist ühe raamatu või õigemini žurnaali esilehel seisab, et need arved on kollatsioneerinud, s.o originaaliga täpselt ühtivalt ümber kirjutatud *Klemanth Dyrickßen* ja *Hermen Koeltße*, kes mõlemad olid Tallinna kodanikud (TLA, 191.1.272, fol. 1r). Koopiate käekiri on küll hästi loetav, kuid täiesti erinev Jürgen Honerjegeri käekirjast, kui oletada, et kaupmees ise „pidas“ oma ärraamatuid.

Teine põhjus on tuntud asjaolu, et 16. sajandi keskpaiku puudus saksa keeles ühtne ortograafia, mis tähendab, et saksa keele ebajärjekindlus kandus üle ka eesti keele sõnade ja tekstide kirjapanekule. Erich Kobolt (1929: 129) rõhutas juba 1929. aastal: „Eesti tekstide ortograafia selgitamiseks on järjelikult vaja

Pilt 1. Hans Honerjegeri ja Jürgen Honerjegeri äriraamatu sissekanne 20. juulist 1555 (TLA, 191.1.270, fol. 26r). Teises tekstireas nimekuju *Jürgenn Wabbyncyk tho Kassynorm*

tolle aja saksa ortograafia ja foneetika arvestamist.“ Eesti alal oli siis alanud üleminek alamsaksa keelelt ülemsaksa keeleviisile, mistõttu sõltus õigekirja pilt palju kirjutaja päritolust, haridusest ja kogemusest. See tähendas ühtlasi, et valdavalt pandi eestikeelsed sõnad saksakeelses tekstis kirja kuulnud häälduse ja kirjutaja kogemuse järgi. Küllap oli Ida-Virumaal asuva Vana-Sõtke mõisa ja küla (BHO: 364; EKNR: 635) nime üles kirjutada keeruline, mida tõendavad kolm nimekuju: *Wanna Szoetketh*, *Wanna Soettke* ja *Olde Soetke*. Varieerub näiteks seegi, kuidas pandi kirja Kassinurmest pärit mehe nime *Jürgen Wabbanick*, olgugi et ta oli vendadele Honerjegeritele tuntud mees, kes sageli vooris käis (vt pilt 1).

Siit sugeneb järgmine küsimus: kuidas suhtles kaupmees ja/või tema sell talupoegadest voorimeestega? Kuidas lepitati kokku vooriveo tingimused, vooritasu jm? Kaupmees ja voorimehed leppisid vooriveo kindlasti kokku ilma mingi tõlgi vahenduseeta. Kui linnavorimehed oskasid vähesel määral saksa keelt, siis talupoegadelt seda eeldada ei saa. Järelikult pidid linnakaupmehed ja/või nende sellid, kes üldjuhul olid sakslased, aru saama kohalikust mittesaksa keelest ja seda rääkima.

Hansakaupmehed valdasid tavaliselt mitut keelt ning allikates leidub viiteid ka eesti keele õppimisele ja oskusele (Stieda 1885: 160–161). Saksa kaupmehe eestikeelne käibesõnavara ja väljendite arv ei pruukinud olla suur: piisas hädapärasest, et vastastikune arusaam toimiks. Selline keelelise ülemineku

hall ala pidi eksisteerima mõlemal pool, olles keele sotsiaalajaloo seisukohalt igapäevase suhtluse tingimatu eeldus.

Et talupoegadel võis keelelisi raskusi olla, sellest tunnistab väikene detail Honerjegerite arvetes. Tallinnast asus 08.01.1556 Tartu teele suur voor heeringatega. Seda juhtis Johan Wrangelli (*van Reppes*; BHO: 496; EKNR: 576) mõisa valitseja *Thonnys Wynckholth*, kes rääkis kõigi talupoegade eest (*secht vor alle buren*) (TLA 191.1.270, fol. 29v). Seda üksiknäidet ei saa ometigi pidada tunnuslikuks, st see võis olla erandlik juhtum.

10. Voorimeeste maailm

Talupoegade siinkirjeldatud suhteliselt massilist vooris käimist, iseäranis taliteedel regedega, ei ole võimalik lugeda isandate kehtestatud sunduseks. Eristada tuleb juhtumid, kui talupojad vedasid linnakaupmeestele oma isandate mõisatest vilja, peamiselt rukist, ja töid linnast maamõisatesse tellitud kaupu. Honerjegerite raamatute andmed osutavad pigem talupoegade endi lisateenistusele talvisel ajal, kui nad polnud koormatud tavapärase põllutöödega. Kuidas oli külameeste talvine vooris käimine reguleeritud, kas see toimus mõisavalitseja, kubjaste ja teiste ametimeeste loal ja teadmisel ning kas selle eest pidid voorimehed neile ka väikest tasu maksma, selle kohta allikates andmed puuduvad.

Tuleb arvata, et maamehed käisid vooris oma hobuste, regede ja/või vankritega, unustamata seejuures endile ja hobustele pikal teekonnal toidumoon. Külmal ajal pikki taliteid läbides tuli ette näha peatusi, milleks sobisid külakõrtsid. Pikemad reevoorid pidid olema eelistatud kas või julgeoleku ja kindluse huvides; talvised voorid, kus oli üle 10 ree, näivad olevat tavalised. Kui näiteks (Kärkna?) abti talupoeg *Marcus Laell* Pikknurmest (*Picknurm*; BHO: 456; EKNR: 486) viis 06.02.1555 Tartu 2,5 lasti soola, siis pidi tal olema vooris 15 rege. Seevastu Vene kaubaga laetud voorid polnud üldiselt nii pikad kui Tallinnast Tartu ja Narva minevad; *Jacob Vage* Vaivara külast (*Wayeffe*), kes oli Arendt Asserie talupoeg, saabus 24.12.1555 Narvast Tallinna kanepilaadungiga, mis oli vaid 4 reel.

Vooritasu maksti talupoegadele rahas või soolas. Vooritasu suurus pidi olema varem kokku lepitud kaupmehe ja voorimeeste vahel kas Tallinnas, Tartus või Narvas. Kui voorivanem oli värvanud endale voori talupoegi, siis oli ka nende tasu enne kokku lepitud. Rahamaksed olid tihti arvestatavalt suured.

Narva voorimees *Jürgen Somer*, kes tõi Tallinna 7 pakki lehmanahku, kokku 700 nahka, sai paki pealt tasu 2 marka, millest Narvas oli talle makstud ette 7 marka ja Tallinnas maksis kaupmees talle veel 7 marka. Vooritatu poolitamine sellisel moel oli kindel tava, mis pidi ilmselt tagama, et vooris olev kaup jõuab kindlalt pärale.

Märkida tuleb veel üht eripära: nimelt ei usaldanud linnakaupmehed eestlastest voorimeestele ega voorivanematele linnadevahelisi rahasaadetisi ega ka kulla või hõbeda toimetamist oma partneritele. Selliseid väärtasju usaldati üksnes sakslastest voorimeestele või vooriga kaasas olnud saksa kaubasellidele. Ometi ei kehtinud see tava kallite kalevikangaste vooriveos, mis eestlastele usaldati, niisamuti pidid voorimehed edastama ärikirju ja arveid. Honerjegerite arvepidamises leidub märkusi selle kohta, et vooriga pärale jõudnud kauba ülekaalumisel leiti seda vähem olevat, mispärast voorimehi süüdistati varastamises. Seda esineb küll harva.

Suurte soolavooride puhul maksti talupoegadele vooritatu enamasti soolas ja väheke rahas. *Hans Kies* Igaverest (*Iggiffer*; BHO: 126; EKNR: 109) viis 18.12.1554 Tartu 1,5 lasti soola. Talle lubati vooritatu iga ree pealt 5 külimittu ja Tartu kohale jõudes 3 killingit rahas, et aga kokku maksti talle 45 külimittu soola, siis pidi vooris olema 9 rege. Samal ajal ja sama kokkuleppega läks 1,5 lasti soolaga teele voorimees *Hans Kennake* (*tho Hupakull*; 12 penikoormat Tartust), kelle vooris oli samuti 9 rege. Vooritatu soolas oli siiski erinev, sageli maksti ainult 2–3 külimittu ree pealt, kuid on sissekandeid, kus ree pealt maksti koguni 7 külimittu.

Soolas makstav vooritatu oli nii üldine tava, et selle kohta oli käibel eestikeelne sõna: Tallinna suurkaupmees *Tonnies Smidt* kirjutas 01.02.1550 oma arvetes, et voorimees *Jürgenn Rebbenn* sai Tallinnas suure soolavoori igalt reelt 5 külimittu *palcka bola*, millele lisaks Tartus veel 1 killingi rahas (TLA, 230.1. B.h.16 II, fol. 100r). Teine Tallinna kaupmees, *Tonnies van der Lyppe*, märkis aga, et 26.01.1557 sai voorimees *Hans Poll*, kes elab Jõetagusel (*to Joentack*; EKNR: 130 jj) – üks penikoorem *Preedi* (*Syts*) mõisast –, 9 soolakoti veost 7 külimittu soola ree pealt, kuid et ta *hefft bi mi sin palck soltt 31.5 külmet* (TLA, 230.1. B.h.18, fol. 135v), mis tähendab, et mees oli jätnud oma vooritatu (31,5 külimittu palgasoola) kaupmehe hoovi. Kahjuks puuduvad andmed selle kohta, kuidas voorivanemad ja voorimehed palgaks saanud soola jagasid. Võib oletada, et nad müüsid või vahetasid selle oma küldes, sest kõike ei jõudnud nad ise tarbida.

Eestikeelsel mõistel *palgasool* on Euroopa vanas kultuuriloos üllatav paralleel. Nimelt arvatakse, et klassikalise ladina keele sõna *salarium* pärineb Rooma-aegsest tavast maksta sõduritele palka soolas (juhul muidugi, kui see pole rahvaetümoloogia). Ometi on tänapäeva prantsuse *salair* ja inglise *salary* sama sõnajuurega (OED 1991: 387 s.v. salary, GR 1989: 551 s.v. salaire).² Kui siia lisada tõsiasi, et sool, mida talumehed oma regedel Tartu ja Narva vedasid, oli pärit Euroopa kaugustest, Portugalist, Prantsusmaa läänerrannikult, Saksamaalt Lüneburgist ja mujalt, siis loob see visiooni Euroopa sotsio-kultuurilisest ühtekuuluvusest, millesse olid nende endi teadmata kaasatud ka Eesti talupojad.

Järeldusi kokkuvõtteks

Siinne põgus sissevaade eesti keele sotsiaalajaloo empiirikasse 16. sajandil lubab osutada uurimisküsimustele ja teha mõningaid järeldusi. Põhimõtteliselt pole tegemist originaalse lähenemisega ajalookirjutuses: mitmeid küsimusi on esitatud varemgi, väga palju allikmaterjali on leidnud kasutamist vanemas historiograafias (eriti Johansen, von zur Mühlen 1973; vrd Kala 2004). Teisalt on isiku- ja kohanimede uurijate käsutuses terve rida publitseeritud allikaid (Stackelberg 1929; Essen, Johansen 1939; Roslavlev 1970 jt), mille juurde tuleb uute küsimuste esitamisel ikka ja jälle tagasi pöörduda. Niisamuti on sellises töös kasutada väärtuslikud käsiraamatud (BHO 1985; EKNR 2016) ning eriuurimused ja kataloogid, mis süstemaatiliselt hõlmavad näiteks Põhja-Tartumaa kohanimede vanemat kihistust alates 1580. aastate Poola revisjonidest (Pall 1969; 1977; Liitoja 1992).

Liivimaa sõja puhkemisega 1558. aastal alanud pikem sõdade ajajärk muutis märkimisväärselt Eesti ala külaühiskonna asustuspilti: pagesid või hävisid pered, tühjaks jäid talud ja külad. Seepärast on vaja tuua teaduslikku käibesse allikaid, mis ulatuvad Liivimaa sõja eelsesesse aega ja dokumenteerivad viimaseid rahuaastaid enne suuri muutusi võõra võimu all. Tallinna 16. sajandi kaupmehe Jürgen Honerjegeri arveraamatute sissekanded Tallinna-Tartu ja Tallinna-Narva kaubavooride kohta sisaldavad arvukalt eestlastest voorimeeste ja vanade külade nimesid, mis pole teaduslikku käibesse jõudnud.

² Kindlasti ei tohi seda segi ajada ajaloolise soolamaksu (sks *Salzsteuer*, pr *gabelle*) mõistega.

Nende arveraamatute lehekülgedel peegeldub omalaadne suhtlemisüsteem: saksa kaupmees või tema sell pani suulise kõne põhjal kirja eesti voormeeste nimed ja n-ö aadressi (küla / elukoha linnas, ametinimetuse või sotsiaalse seisundi, isanda ja tema mõisa nime). Vanad eesti nimed ja sõnad on kaupmehe raamatupidamises harilikult täpselt dateeritud, mis kinnitab nende andmete usaldusväärsust.

Kuna eesti nimed-sõnad kirjutati üles häälduse järgi suhteliselt täpselt, siis viitab see asjaolule, et sakslaste ja eestlaste suhtluses oli tarvilisel määral vastastikust keelest arusaamist. Sellest annavad tunnistust muu hulgas alamsaksa keelde laenatud sellised eesti sõnad nagu *wabbanyck* 'vabadik', *kuell*, *kuella* 'küla', *wanna* 'vana', *kuebbyas* 'kubjas', *waerdyge* 'vardja', *sep* 'sepp', *palcka bola* 'palgasool' jt. Laensõnade kasutamise kõrval levisid kaubavoorides käinud talupoegade vahendusel siinse maa argiellu juba keskaja lõpul teadmised ja kogemused erinevatest kaupadest: toiduainetest ja jookidest, vürtsidest ja kalevikangaste värvirikkusest. Nende tsiviliseerivat mõju meie vanas keeles on vaja edasi uurida.

Arhiiviviidetes kasutatud lühendid

fol. – *folium*, ld. leht; r – *recto*, ld. (lehe) esiküljel; TLA = Tallinna Linnaarhiiv;
v – *verso*, ld. (lehe) pöördel

Arhiiviallikad

Tallinna Linnaarhiiv

Fond 191 – Tallinna Suurgild

Fond 230 – Tallinna magistraat

Kirjandus

Ahvenainen, Jorma 1963. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. – *Commentationes Humanarum Litterarum (Societas Scientiarum Fennica)* 34 (2), 1–253.

Ariste, Paul 1940. Saksa laensõnadest 16. sajandi eesti kirjakeeles. – *Eesti Keel* 3–4, 108–112.

BHO = Baltisches Historisches Ortslexikon 1985. Teil I. Estland (einschliesslich Nordlivland). Hrsg. v. Heinz von zur Mühlen. Bearbeitet v. Gertrud Westermann. Köln, Wien: Böhlau Verlag.

Blumfeldt, Evald 1957. Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit. – *Commentationes Balticae* III, 1. Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 3–47.

- Bruns, Friedrich, Hugo Weczerka 1967.** Hansische Handelstrassen. Textband. (= Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F., Bd. XIII, Teil 2.) Weimar: Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger.
- EKNR** = Eesti kohanimeraamat 2016. Koost Marja Kallasmaa jt. Toim Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Essen, Nikolai, Paul Johansen (toim) 1939.** Tallinna turberaamat 1515–1626. I osa: tekst. (= Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 9.) Tallinn.
- GR 1989** = Le Grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de Paul Robert. Deuxième édition entièrement revue et enrichie par Alain Rey. Tome VIII Raiso-Sub. Paris: Le Robert.
- Habicht, Külli 2003.** Vana kirjakeele uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48, 135–165.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperiodid. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspöld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 45–66.
- Johansen, Paul, Heinz von zur Mühlen 1973.** Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (= Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15.) Köln, Wien: Böhlau Verlag.
- Kala, Tiina 2004.** Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – Tuna 2, 8–22.
- Kerkkonen, Gunvor 1977.** Borgare och bondeseglare. Handelssjöfart på Reval genom och i SV-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal. Kring tvenne skuldböckers notismaterial detaljutredningar och reflexioner. (= Historiallisia Tutkimuksia 106.) Helsingfors: Suomen Historiallinen Seura.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Prillop, Külli Habicht 2004.** Eesti vana kirjakeele korpus: mis tehtud, mis teoksil. – Keel ja Kirjandus 4, 272–280.
- Kiparsky, Valentin 1936.** Fremdes im Baltendeutsch. (= Mémoires de la Société Néo-philologiques de Helsingfors XI.) Helsinki: Société néophilologique.
- Kivimäe, Jüri 1988.** Reval-Lübeck-Amsterdam: The triangle of trade on the eve of the Livonian war (1554–1557). – From Dunkirk to Danzig: Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350–1850. Essays in honour of J. A. Faber. Ed. by W. G. Heeres, Joop A. Faber e. a. Hilversum: Verloren Publishers, 299–315.
- Kivimäe, Jüri 2009.** Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus 8–9, 583–594.
- Kivimäe, Jüri 2023.** Jürgen Honerjeger – Tallinna suurkaupmees ja raehärra 16. sajandil. – Vana Tallinn 32 (36). Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 185–200.

- Kobolt, Erich 1929.** Alamsaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiat. – Eesti Keel 7–8, 129–168.
- Kobolt, Erich 1933.** Vanemaid isiku- ja kohanimesid. – Eesti Keel 2, 50–54.
- Kõrv, A[ugust] V[oldemar] 1937.** Meie kirjakeele arengu lühike ülevaade. – ERK [Eesti Rahvuslaste Klubide Liidu ajakiri] 9–10, 228–234.
- Künnap, Ago 1999.** *Mea culpa*, aga 1500. aasta eelsest eesti keelest ei tea me veel midagi. – Keel ja Kirjandus, 7, 441–444.
- Leimus, Ivar 2017.** Kaupmees Matheus Spielmanni arveraamatud 1568–1570 / Rechnungsbücher des Kaufmanns Matheus Spielmann von 1568–1570. (= Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 15.) Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.
- Lemm, Robert Arthur von 1960.** Dorpater Ratslinie 1319 – 1889 und das Dorpater Stadtamt 1878 – 1918. (= Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost – Mitteleuropas 48.) Marburg/Lahn: Johann Gottfried Herder-Institut.
- Ligi, Herbert 1961.** Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Liitoja, Ülle 1992.** Põhja-Tartumaa talud 1582–1858. I–III. Tallinn: Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv.
- Lukas, Tõnis 1998.** Tartu toomhärrad 1224–1558. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mickwitz, Gunnar 1938.** Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. (Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. IX. 8.) Helsingfors.
- Niitemaa, Vilho 1952.** Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. (= Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B, tom. 76,2.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Otsmaa, Liilia 1963.** Eesti laenudest balti alamsaksa keeles. – Töid saksa filoloogia alalt. I. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 131.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 35–62.
- Pall, Valdek 1969, 1977.** Põhja-Tartumaa kohanimed I–II. Tallinn: Kirjastus Valgus.
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus 10, 595–608.
- Praust, Valdo 2012.** Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ning selle rekonstrueerimise põhimõtted. – Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2011, 55–111.
- Praust, Valdo 2013.** Piibe maantee tekke- ja arengulugu. – Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2012, 99–185.
- Praust, Valdo 2014.** Sajanditevanune Tallinna–Paide–Tartu talimaantee koos Viljandisse suunduva kõrvalharuga. – Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2014, 17–113.

- Raid, Tõnu 2005.** Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Kirjastus Punnpaap OÜ.
- Roslavlev, Oleg (Hg.) 1970.** Polnische Akten I. 1582 – 1591. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 5.) München: Roslavlev.
- OED 1991** = The Oxford English dictionary. Second edition. Prepared by J. A. Simpson, E. S. C. Weiner. Volume XIV Rob-Sequyle.
- Stackelberg, Friedrich Baron 1929.** Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927. Tartu-Dorpat: C. Mattiesen, 78–254.
- Stieda, Wilhelm 1885.** Zur Sprachenkenntniss der Hanseaten. – Hansische Geschichtsblätter. Jg. 1884, 157–161.
- Sutrop, Urmas 1999.** Eesti keele vanimatest perioodidest. – Keel ja Kirjandus 9, 645–649.
- Süvalep, Arnold 1936.** Narva ajalugu I. Taani- ja orduaeg. (= Narva Ajaloo Seltsi toimetised nr 1.) Narva.
- Tophinke, Doris 1999.** Das kaufmännische Rechnungsbuch im Kontext städtisch-amtlicher Schriflichkeit. – Niederdeutsches Jahrbuch 122, 25–43.

Palkkasuola ja jumalanraha

Virolaiset ajurit hansakauppiaan palveluksessa
Liivinmaan sodan kynnyksellä

Jüri Kivimäe

Tämä lyhyt katsaus viron kielen sosiaalhistorian empiriaan 1500-luvulla antaa meille mahdollisuuden esittää tutkimuskysymyksiä ja tehdä eräitä johtopäätöksiä. Lähestymistapa ei periaatteessa ole historiankirjoituksessa omaperäinen. Useita kysymyksiä on esitetty aikaisemminkin, ja vanhemmassa historiografiassa on käytetty runsaasti lähdeaineistoa (erityisesti Johansen, von zur Mühlen 1973; vrt. Kala 2004). Toisaalta henkilö- ja paikannimien tutkijoilla on käytössään koko joukko julkaistuja lähteitä, joihin on uusia kysymyksiä esitettäessä palattava yhä uudelleen (Stackelberg 1929; Essen, Johansen 1939; Roslavlev 1970 jne.). Samoin tällaiseen työhön on käytettävissä arvokkaita käsikirjoja (BHO 1985; EKNR 2016) sekä erikoistutkimuksia ja luetteloita, jotka esimerkiksi kattavat systemaattisesti Pohjois-Tartumaan vanhemmat paikannimikerrostumat 1580-luvun puolalaisista tarkastuksista lähtien (Pall 1969, 1977; Liitoja 1992).

Liivinmaan sodan puhkeamisesta vuonna 1558 alkanut pidempi sotaisa jakso muutti merkittävästi Viron alueen kyläyhteisöjen asutusrakennetta: perheitä pakeni tai katosi ja maatiloja ja kyliä jäi tyhjilleen. Sen vuoksi on välttämätöntä tuoda tieteelliseen käyttöön lähteitä, jotka koskevat Liivinmaan sotaa edeltävää aikaa ja jotka dokumentoivat viimeiset rauhan vuodet ennen suuria muutoksia vieraan vallan aikana. 1500-lukulaisen tallinnalaisen hansakauppiaan Jürgen Honerjegerin tilikirjojen merkinnät Tallinnan ja Tarton sekä Tallinnan ja Narvan välisistä kauppareiteistä sisältävät lukuisia virolaisten ajurien ja vanhojen kylien nimiä, jotka eivät ole päässeet tieteelliseen käyttöön. Tilikirjojen sivut kuvastavat omanlaistaan viestintäjärjestelmää, jossa saksalainen kauppias tai tämän palvelija kirjasi suullisen keskustelun perusteella virolaisten ajurien nimet ja ns. osoitteet (kylän/asuinpaikan kaupungissa, ammatin tai sosiaalisen aseman, isännän ja tämän kartanon nimen). Vanhat virolaiset nimet/sanat on säännönmukaisesti päivätty tarkasti kirjanpidossa, mikä vahvistaa tietojen luotettavuutta. Virolaiset nimet/sanat merkittiin muistiin suhteellisen tarkasti ääntämykseen mukaan, mikä viittaa siihen, että saksalaisten ja virolaisten välillä vallitsi riittävä keskinäinen ymmärrys toistensa kielestä, mistä todistavat myös alasaksaan lainatut

sanat kuten *wabbanyck* – *vabadik* 'alustalainen', *kuell*, *kuella* – *küla* 'kylä', *wanna* – *vana* 'vanha', *kuebbyas* – *kubjas* 'kupias, työvouti', *waerdyge* – *vardjas* 'vartija; kupias', *sep* – *sepp* 'seppä', *palcka βola* – *palgasool* 'palkkasuola' ym. Lainasanojen käytön ohella maamme jokapäiväiseen elämään levisi jo keskiajan lopulla rahdinajossa käyneiden talonpoikien mukana tietoja ja kokemuksia erilaisista hyödykkeistä: elintarvikkeista ja juomista, mausteista ja verkakangasten värikkydestä. Niiden sivistävää vaikutusta vanhassa kielessämme on tutkittava tarkemmin.

Salary in salt and God's penny

Estonian coachmen in the service of Hanseatic merchants on the eve of the Livonian War

Jüri Kivimäe

This brief look at the empirical social history of the Estonian language in the 1500s allows us to address research questions and draw some conclusions. Basically, this approach is not original in historiography, as many questions have been raised before, and a lot of source material has been used in older historiography (especially by Johansen, von zur Mühlen 1973; compare Kala 2004). On the other hand, researchers of personal and place names have at their disposal a whole series of published sources, to which one must continually return when posing new questions (e.g. Stackelberg 1929; Essen, Johansen 1939; Roslavlev 1970). Similarly, in such work, valuable handbooks (e.g. BHO 1985; EKNR 2016), as well as special studies and catalogues, which, for example, systematically cover the older layers of place names in Northern Tartumaa, starting with the 1580s Polish revisions (e.g. Pall 1969, 1977; Liitoja 1992), are useful.

With the outbreak of the Livonian War in 1558, a prolonged period of warfare significantly altered the settlement pattern of the village society in Estonian territories, resulting in families fleeing or being destroyed, and farms and villages being abandoned. Therefore, it is essential to introduce into academic discourse sources that date back to the pre-war period of Livonia and document the last years of peace before major changes under foreign rule. The ledger entries of the 16th-century Tallinn Hanseatic merchant Jürgen Honerjeger, detailing the trade routes between Tallinn-Tartu and Tallinn-Narva, contain numerous names of Estonian carmen and old villages that have not yet entered scientific discourse. The ledger pages reflect a unique communication system in which German merchants, or their journeymen recorded, based on oral speech, the names of Estonian carmen and their “addresses” (village/residence in the city, professional or social status, landlord, and his manor). The old Estonian names/words in the merchant’s accounting are typically precisely dated, confirming the reliability of these data. Since the Estonian names/words were recorded relatively accurately according to pronunciation, this indicates a necessary level of mutual understanding of the language between Germans and Estonians, also evidenced by loanwords in Low German: *wabbanyck* – *vabadik* ‘freeman’, *kuell*,

kuella – *küla* ‘village’, *wanna* – *vana* ‘old’, *kuebbyas* – *kubjas* ‘overseer’, *waerdyge* – *vardjas* ‘guard’, *sep* – *sepp* ‘smith’, *palcka βola* – *palgasool* ‘salary in salt’, and others. Besides the use of loanwords, the knowledge of and experience with various goods – food-stuffs and beverages, spices, and the colour richness of woollen fabrics – spread into the daily life of the local land through peasants who travelled in trade caravans, a civilizing influence on our old language that needs further exploration.

„Noored eestlased“ Rootsi aja lõpul

Aivar Pöldvee

Selle traktaadikese pealkiri on laenatud autobiograafiast, mille Adrian Virginius (Vergin, Verginius) pani paberile 1706. aasta kevadel Tartus venelaste käes vangis olles. Esimesena juhtis tsiteeritud väljendile tähelepanu Kai Tafenau (2009a: 853 ja 2011a: 130).

Ülejäänud aga, kes olid eelmisel konverentsil olnud, ilmusid jälle kohale, ja peale selle tuli sinna härra *studiosus* Johann Hornung, praegune Karula pastor, kes oli minu poolel. Siin läksid nüüd asjad väheke leebemalt kui Liepas ja vanad pastorihärrad jätsid juba paljuski õiguse *n o o r t e l e e e s t l a s t e l e* [*denen jungen Ehsten; sõrendus AP*]. (Keelemõte 2023: 299)

Virginius meenutab siin kaht Eesti-, Liivi- ja Saaremaa parimate eesti keele tundjate kokkusaamist (vt Piiblikonverentsid 2003), kus vaadati üle põhjaeesti piiblitõlge ja arutati kirjakeele küsimusi, nii peensusi kui ka üldisemaid, mistõttu neid arutelusid on peetud esimesteks eesti keele konverentsideks. Vaidlustest tõusis ajapikku tõsisem tüli, mida konverentside kokkukutsuja Liivimaa ülemsuperintendent Johann Fischer nimetas koguni tähesõjaks (*Buchstabenkrieg*) (vt Pöldvee 2009). Esimene konverents toimus Valmiera lähedal Liepas Fischeri lauamõisas 27. augustist 25. septembrini 1686, teine jätkas alustatud tööd veidi muutunud koosseisus Pilstveres 21. jaanuarist 18. veebruarini 1687. Liepa konverentsist kirjutas Virginius nõnda:

Hiljem lisandusid härra Bengt Gottfried Forselius, *politicus*, ent eesti kooli asjus suurte teenetega mees, ja härra Magnus de Moulin, toona *studiosus*, praegu aga Viljandi lähedal asuva [Suure]-Jaani kiriku pastor. Minagi pidin sellel konverentsil osalema ja näitasin sinna kokku tulnud praostidele ja pastortitele, et nad polnud seni eesti keelest aru saanud ning et seniajani Tallinnas trükitud eestikeelsed raamatud, nii palju kui neid välja oli tulnud, olid vigased, mistõttu peaks keele asjus kindlam põhi olema, kui piiblitõlkest asja tahetakse saada. See tegi nad peaaegu kõik minu vastu vaenulikuks ja nad

panid hiljem kogu töö seisma, nii et Piibel pole tänase päevani eesti keeles ilmunud. (Välja arvatud õnnis Bengt Gottfried Forselius ja härra Magnus de Moulin, kes kohe minuga ühte nõusse hakkasid, kuid ei tahtnud oma nahka turule viia.) Sest kuigi tõde ise oli minu poolel ja ma oma vastaseid seal- samas konverentsil avalikult veensin, ei tahtnud nad ometi, et arvataks, nagu oleksid nad varem eksinud, ja et üks nii noor mees (nagu mina tookord olin) peaks neile tõde õpetama. (Keelemõte 2023: 299)

Adrian Virginius oli Liepas veel 22-aastane, teised „noored eestlased“ polnud palju vanemad, juuratudeng Bengt Gottfried Forselius vahest kahekümne- kuuene, Johann Hornung, kes osales Magnus de Moulini asemel Pilistvere konverentsil ja pidi töö tulemused puhtalt ümber kirjutama, oli Forseliusega ühealine. Liepas oli kohal ka noor Kolga-Jaani pastor Johann Forselius, Bengt Gottfried Forseliuse vennapoeg. Kõik nad olid omal moel ülemsuperintend- dent Fischeri protežeed ja mõttekaaslased, keda hoidsid lisaks ühistele sih- tidele koos nii põlvkondlikud kui ka mitmel puhul perekondlikud sidemed.

1. Kes nad olid?

Selle noorte meeste sõpruskonna avastas Vello Helk ühest reisialbumist. Kui Kieli ülikoolis usuteadust õppinud Andreas Will magistrina oma kodulinna Nürnbergi tagasi pöördus, kirjutasid tema kuus Eesti- ja Liivimaalt pärit kaas- tudengit, kõik tulevased pastorid, tema albumisse 11. septembril 1682 ühise lahkumispühenduse. Nimed said kirja sellises järjekorras: Johann Hornung, Gebhard Salemann, Magnus de Moulin, Petrus Koch, Adrian Verginius ja Andreas Hornung. Helgi (1992: 53) artikkel lõpeb oletusega: „Need noored eestimaalastest üliõpilased oskasid kindlasti ka eesti keelt. Võib-olla kasutasid nad seda Kielis omavahel usalduslikult vesteldes salakeelena?“

Ajaloolase oletus osutus tõeks, nagu selgub Jaak Urmeti ja Kristi Viidingu (2021) artiklist. Seltskonda lisandub mainitud noormeeste koolivend Eber- hard Eckholtz, Tallinna kaupmehe ja raehärra poeg. Eckholtz oli 1679. aasta detsembrist kuni 1680. aasta augustini tudeerinud koos Johann Hornungi, Gebhard Salemanni ja Bengt Gottfried Forseliusega Wittenbergis, ent asus seejärel augustis 1680 õppima Rostockis ning juunis 1682 Greifswaldis, kus kaitses sama kuu 27. päeval magistrikraadi. Tema promotsiooni puhul on kaasmaalastest (*Landes-Leute*) sõbrad Kielis koostanud ja lasknud seal- samas Joachim Reumannil trükkida õnnitlusvärsside kogumiku pealkirjaga

„Glück-wünschende Ehren-Zeilen“ („Austamisread õnnesooviks“). Nimeliselt esinevad kogumikus ladina- ja saksakeelsete luuletustega (sellises järjekorras ja muutmata nimekujudega) Johannes Hornung, Gebhard Salemann, Magnus de Molin, Petrus Koch, Adrianus Verginius, Andreas Hornung ja Isaacus Aulinus. Vihiku lõpetab eestikeelne luuletus, ühe virulase jutt oma unenäost, millele autor on alla kirjutanud *Keike Mah-Mehste nimmes*.

Wirrolane, luuletuse autor, oli arvatavasti Johann Hornung, kes kirjutas ka vihiku esimese, ladinakeelse luuletuse. Vennad Hornungid olid pärit Virumaalt ja oskasid viru keelt, mis oli sel ajal eesti (tallinna) keele sünonüümiks.¹ Paistab, et Johann Hornung oli Kielis kogu sõpruskonna ninamees, teiste nimed seisavad tema taga reas, mille kokkulangev järjekord kahes allikas ei pruugi olla juhus. Luuletuse teine ja neljas värss algavad sõnaga *kaz!* tähenduses 'vaata' nagu Gösekeni sõnastikus (Kingisepp jt 2010: 396 s.v. katsu). Vaatepildina avaneb luuletuses unenägu, mis algab justkui sõja või taplusega, kus välguvad noad, kirved ja puukaikad ning stseenist osavõtjad (*meije*) saavad haavata. Aga esmane mulje on petlik. Toimub hoopis akadeemiline rongkäik, mille ees käivad pillimehed ning järgnevad skeptrikandjad ja hea hulk ülikoolipere liikmeid, osa neist mustades talaarides, ning teiste seas promotsioonile suunduv „meie mees“ Ewert (s.o Eberhard), kellele oleks justkui aupäev või pulmad. Kes tõttaks nüüd Tallinna ning läheks sõbra kotta, et teatada isale aust, mis pojale on osaks saanud! (Vt Urmet, Viiding 2021: 853–856)

Uhhe Wirrolase Jutt unnest Pehst

KIß on se / Wennike; ons Sodda / ellik Rahwo?
Kaz Nugga / Kirwest / Puht: echk meije sahme hahwo.
Sihn on wist Tappeldus. Ep olle / rummal Mehs.
Kaz! Pillit Keiwat ehl. Et wata! Monne Kehs
On Kirjo Keppike. Kui kankest nemmat keiwat;
Kax punnast / ozzeko heht Kuskset aija Teiwat!
On toest heki hulk. Mond keiwat musta sehs /
Kui Pappit meije mahl? Et / wata! Meije Mehs.
Et wata! Söbbra Poik. Kust temma sattunt tenna?
Miß nemmat tottawat? Siht / Poiß / sap jerrel menna.

¹ Näiteks Hannoveris Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogus säilinud B. G. Forseliuse tallinnakeelse aabitsa (trükitud enne 1694. aastat) esimesele leheküljele on lisatud tindi- kirje *Wierisch oder Revalisch* 'viru- ehk tallinnakeelne' (Pöldvee 2022: 319).

Ep pehse ehemall. Jo monni prukip Suht.
Se on ùx Auwo Pew / echk Pulmat / ellik muht.
Keß tottax Tallinna /nink lehhex Sõbbra kotta.
Sax temmal rekida; et auwo tachtnut wotta /
Ewert / Ta armsamb Poik. Sull sako monda heht /
Sind Jummal satako keik lebbi maht nink Teht!
Lùhhedelt nink ruttust seije Kirja-Nahha pehle pandut
Keike Mah-Mehste nimmes.²

Programmilisena ja patriootlikuna kõlab samas vihikus tulevasele vaimulikule pühendatud Gebhard Salemanni mõte äratada koju jõudes rahvas sügavast surmaunest (*Dadurch das todte Volk aus tieffem Schlaff zu wecken*), sest seal, kus tammepuu (viide Eckhotzi nimele) on kasvanud, tuleks seda ka kasutada. Aga enne kui koos „maameestega“ (*Landes-Leute*) kodumaale tagasi pöördume, vaatame, kus ja kuidas kõik see algas.

2. Tallinna gümnaasiumis

„Noorte eestlaste“ noorpõlv jäi aega, kui Tartus ei olnud ülikooli, selle tegevus taastati 1690. aastal. Aastal 1675 avati Johann Fischeri algatusel Riias lütseum (*Schola Carolina*), aga Eestimaa kubermangu noormeeste kõige olulisemaks kooliks jäi Tallinna gümnaasium, siin valmistuti ülikooliõpinguteks. Tallinna gümnaasistide kohta leidub vaid laialipillatud andmeid, matrikleid pole 17. sajandist säilinud. On arvatud, et koolipoiste arv jäi sajandi teisel poolel 60–70 kanti, lõpetajaid ja ülikooli minejaid oli aastas alla kümne. Kaugemalt pärit poistele pakkusid professorid pansioni, teenides nõnda lississetulekut, mida aitasid suurendada ka eratunnid. Korteris ja kostil olid peamiselt maapastorite ja vaesemate mõisnike pojad, linnakodanike orvud ja välismaalased. Õppetöös ja pansionis päevast päeva koos olnud koolivennad said sõpradeks, keda sidusid ühised väärtused ja kogemused. Nii kujunes kestav sotsiaalne võrgustik. (Vt Tering 2008: 118; Kaju 2014; Tallinna ajalugu 2019: 235–244)

Tallinna gümnaasiumi rektoriks ja teoloogiaprofessoriks oli pärast eelmise rektori Jakob Mülleri surma saanud 1677. aastal Johann Heinrich Ladow (Ladovius). Sama aasta algul oli pannud ameti maha kreeka keele professor Georg Dunte ja tema kohale asus Böömimaalt pärit Michael Sigismundi,

² Luuletuse kirjaviisi ja rõhutused on säilitatud.

ilma näinud mees, kes oli reisinud Rootsis, Hollandis, Prantsusmaal, Inglismaal ja Šotimaal. Gümnaasiumis puhusid värsked tuuled, mida kinnitab ka 1678. aastal uuendatud õppekava. Varem kõnekunsti ja ajalugu õpetanud Ladow' professuuri võttis üle Johannes Hörnick (Hornicius), senine poeesiaprofessor. Poeesiaprofessoriks sai omakorda Stockholmist saabunud Jakob Gnospel(ius), kes oli pärit Brandenburgist ja tegutsenud lühikest aega koolirektorina Havelbergis. Matemaatikat ja õigusteadust õpetas Saksamaalt Hamelnist pärit noorepoolne Heinrich Julius Woltemate (sünd 1651).

Olustiku värvi tabamiseks ei tohi unustada gümnaasiumi kantorit, kes polnud pelgalt lauluõpetaja ja kolleeg alamates klassides, vaid mängis kesksel rollil kogu linna muusikaelus, sealhulgas juhendas organiste ja raemuusikuid. Linna muusikaelus löid kaasa ka gümnaasistid, lauldes Oleviste ja Niguliste kirikus jumalateenistustel nii koraale kui ka mitmehälset figuraalmuusikat, mida tuli põhjalikult harjutada. Lisaks jumalateenistustele ning gümnaasiumi koosolekutele ja tseremooniatele esineti pidudel ja matustel, mis tagas poiste väikese taskuraha. 1674. aastal sai gümnaasiumi kantoriiks *studiosus* Johann Valentin Meder, kelle puhul tõsteti esile tema 25 eluaasta kohta „ebaharilikku muusikalist kogemust“ ja kellest sai Tallinna nimekaim muusik 17. sajandil. Meder kirjutas Tallinnas ooperi „Die beständige Argenia“ („Kindlameelne Argenia“), mille kandsid 1680. aasta novembris Suurgildi saalis ette peamiselt gümnaasiumiõpilased. See oli esimene Eestis lavale toodud ooper. „Kindlameelse Argenia“ libreto kajastab antiikaja allegooriates äsjast Skåne sõda (1675–1679), selle järel sõlmitud rahu ja Rootsi kuninga Karl XI abiellumist Taani printsessi Ulrike Eleonorega. (Siitan 1999; Schaper 2013a, 2013b)

Õppetöö lahutamatu osa humanistliku haridusprogrammiga gümnaasiumis oli luuletamine, ja mitte ainult saksa keeles või vanades keeltes, vaid puhuti ka kohalikes. Eeskuju selleks näitasid professorid: Reiner Brockmannist algab eestikeelse kunstluule lugu (vt Lepajõe 2009; Alttoa, Valmet 1973: 10, 23–30; Brockmann 2000; Urmet 2022: 15–29). 1639. aastal Kadrinasse pastori ametisse lahkudes lausus Brockmann gümnaasiumile õpetussõnad:

Sa kingi neile oma kirjeldamatust halastusest, et nad jumalikku eneses, keelte ja kunstidega nõnda viimistleksid, et taevas võtaks vastu nende hinged ja surematus nende nimed. .. Önnistagu JUMAL kõrges heatahtlikult teie õpinguid, et sellest kuulsast kolleegiumist tuleks nagu Trooja hobusest välja lõputu hulk õpetatud mehi, kellel on head kombed, kes on kasvatatud

vagaduses, keelete ja vabade kunstidega, mida võõrad rahvad imetlevad, hindavad, mis hämmastab neid. (Brockmann 2000: 255–256)

Poesia ja retoorika olid õppekavas tihedalt põimitud, kuna luule kirjutamisel tuli järgida retoorikareegleid. Eeskuju võeti antiikluulest, mida püüti kõigekülgsest jäljendada ja ületada, misjuures põimiti paganliku antiigi ideid ja motiive kristlikega, antiikmütoloogiat piiblitlugudega (Viiding 2008: 150).

Heaks näiteks on Bengt Gottfried Forseliuse pikem saksakeelne luuletus, mis avaldati 1678. aastal tema varalahkunud vanema venna mälestustrükises. Neid nõtked ja küpseid aleksandriine on Ain Kaalep iseloomustanud kui tähelepanuväärset barokkluletust, mis täiendab meie kultuurilugu ja mille autor oli oma aja heal tasemel poet (Forselius 2002 [1678]: 42, tõlge 43–44). Neile, kes teavad Forseliuse saatust, mõjub tema värssides metafoorina kasutatud karile jooksva laeva motiiv justkui traagiline ennustus: *On puudu puri mul ja osav tüürimees / ei ankrukohtagi ma leia selles vees.*

Forselius alustas gümnaasiumiõpinguid millalgi 1675. aasta paiku, jõudis ülikooliküpseks 1679. aastal, asudes koos Gebhard Salemanna (snd 1659) 25. juulil õppima Wittenbergis (Tering 1981). Sama aasta 7. jaanuaril oli sealsamas immatrikuleeritud Forseliuse õepoeg Johann Hornung, kelle isa oli Rakvere pastor Gottfried Hornung. Salemanni isa oli Tallinna Oleviste kiriku pastor ja linna superintendent Joachim Salemann, hilisem Eestimaa piiskop. Erinevalt sõpradest valis Forselius õigusteaduse ja temast pidi saama *politicus*.

Nimetatud kolm sõpra olid juba Wittenbergis, kui 1680. aasta veebruaris saabus Tallinna gümnaasiumi 16-aastane Adrian Virginius. Tema „põgenes“ Riia lütseumist rektor Johannes Uppendorfi eest. Oma elulookirjelduses meenutab Virginius:

Ma ei suutnud ebaharilikult karmi ja orjastava distsipliini tõttu (mis tahtis kõik vaimud ühesarnaseks teha ja neid ühtviisi orja kombel kohelda, mis ka enamikku õpilasi muserdas) selle muidu väga kuulsa mehe õpetust ometi kaua taluda. Seetõttu käisin ma oma õndsale isale ohtrate palvekirjadega nii kaua peale, kuni ta mu Riia koolist ära võttis, ja 12. veebruaril *anno* 1680 viis ta mu Tallinnasse kuninglikku gümnaasiumi, kus teiste toonaste professorite kõrval iseäranis õnnis rektor ja gümnaasiumi inspektor härra Johann Heinrich Ladow mulle pärast avalikke tunde oma kodus *privatim* stiili-, poeetika-, retoorika- ja loogikaõpetust andis. Selle mehe kiituseks võin öelda, et nii nagu ta kõnekunstis paljudest üle oli, nõnda suhtus ta ka oma

õpilastesse heatahtlikult ning kohtles neid väga mõistlikult ja leebelt. (Keelemõte 2023: 292–293)

Tartu Ülikooli raamatukogus on säilinud üks Johann Hornungile kuulunud vaimulik raamat, kuhu omanik on kirja pannud oma reisimärkmed.³ Tema õpirännak algas 11-päevase laevasõiduga Travemündesse, kuhu ta jõudis 2. detsembril *anno* 1678. Seal reisib Hornung edasi Wittenbergi. Järgmine sissekanne ütleb, et ta on jõudnud 3. novembril *anno* 1680 pärast üheksapäevast meresõitu Tallinnasse ühes *Mons[eigneur]* Bengt Gottfried Forseliusega. Kirjanik võiks nüüd fabuleerida, kuidas Wittenbergi akadeemia õhku hinganud noormehed jõudsid nautima Suurgildi hoones ooperietendust, kus löid kaasa nende nooremad koolivennad, teiste seas Adrian Virginius, keda nad küll vist varem ei tundnud. Ajaloolane tohib sellisele võimalusele vaid öhkõrnalt vihjata.

Aga Hornungi reisimärkmed jätkuvad: augustis 1681 reisib ta koos oma venna Andrease ja *Mons[eigneur]* Auliniga Kieli, ja saab tagasi Tallinna 1683. aasta heinamäärpäeval. Musjöö Isaac Aulin oli Tallinna rootsi koguduse pastori poeg, kes jätkas hiljem õpinguid Wittenbergis ja Uppsalas ning sai 1689. aastal Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professoriks.

3. Kieli ja Wittenbergi ülikoolis

Merereis Tallinnast Kieli ülikooli käis üsna hõlpsalt, pealegi oli Schleswig-Holstein-Gottorf Rootsi liitlane, sealt oli pärit kuningas Karl XI ema Hedwig Eleonora. 1665. aastal asutatud Kieli ülikool (vt Rodenberg, Pauls 1955) saavutas kiiresti hea maine. 1670. aastate lõpul õppis seal õigusteadust Johann Reinhold Patkul (1660–1707), tulevane Liivimaa aadliopositsiooni juht. 1681. aasta augustikuus, kui vennad Hornungid kohale jõudsid, kanti matrikliraamatusse veel seitsme Eesti- ja Liivimaalt pärit noormehe nimi.

Veidi enne vendi Hornungeid oli Lübecki kaudu sellesse Holsteini akadeemiasse saabunud Adrian Virginius, kes meenutab seda oma elulookirjelduses (1706) nõnda: „6. augustil jõudsin Kieli ning tegin tollase vana kerge-meelse kombe kohaselt seal 11. augustil tollase filosoofiateaduskonna dekaani härra doktor Johann Daniel Morhofi [p.o Daniel Georg Morhof] all koos kahe

³ Johannes Lassenius. *Besiegte Atheisterey .. Hamburg: Bey Johann Nauman und Georg Wolff, Buchhändlern, 1673.* (Tartu Ülikooli raamatukogu, R III III 53).

kaasmaalasega, nimelt härra Petrus Kochiga, kes praegu on Harjumaal Jüri kiriku pastor, ja härra Petrus Kniperiga, läbi depositsiooniriituse.“ (Keelemõte 2023: 293) Peter Kniper oli Järva-Peetri pastori Johannes Kniperi poeg, samuti koolivend Tallinna gümnaasiumist, kuid tema ei jäänud Kieli kauaks, vaid asus peagi õppima Rostocki ülikoolis ja 1684. aastal Wittenbergis.

Lugedes Kieli sõpruskonna luulevihikut, torkab silma, et nende antiikmütoloogiast pärit motiivid ja retoorilised muustrid on väga sarnased Forseliuse värssidega. Need järgivad kaasaegse saksa juhuluule moodi, peegeldades samas Tallinna gümnaasiumi poeesia- ja retoorikaõpetuse taset, millele Kieli ülikool lisas oma kihi. Aga värssidesse on ilmselt peidetud ka üksnes siseringile mõeldud alltekste. *Wirrolase* eestikeelses luuletuses kirjeldatud unenäo algus võib olla mõistujutt, mis asjassepühendamata lugejale mõjus pelgalt intrigeeriva kujundina. Sellesama aasta kevadel, volbriööl oli Adrian Virginius ilmselt suupruukimise tõttu sattunud verisesse taplusse, millel olid saatuslikud tagajärjed. Need jälitasid teda elu lõpuni ja tulid kõneks ka hiljem, kui Virginius sattus keelevõitluste keerisesse. Ta kirjutab oma eluloos:

Muidu võin ma oma noorusaastate kohta tõega kiita, et ma olin päris vaga ja vaikne noormees. Ometi lasi suur Jumal mulle 1. mail *anno* 1682 Kieli akadeemias suure õnnetuse osaks saada. Sest öösel tuli mulle tänava peal vastu üks noor parun, Kielman von Kielmansegg⁴, kes oli koos kahe teenriga pummeldamas. Nood haavasid mu paremat kätt, nii et ma polnud pärast paljusid hoope ja torkeid enam võimeline oma mõõka kasutama. Selle haava pärast pidin ma 12 nädalat habemeajaja hoole all voodis lamama, sest mul oli pea-aegu terve käsi otsast ära ja luu täiesti läbi raiutud. Ehkki toonane akadeemia kirurg Joachim Köpke ja tema äi, vana Bützerus⁵, kogenud mees, tegid mu Jumala abiga, tänu kuulsa doktori ja meditsiiniprofessori härra Johann Daniel Majori⁶ arukusele hiljem jälle terveks, ei ole ma ometi suutnud oma paremat kätt taas selle varasema täieliku laitmatuseni viia. See ootamatu õnnetus tõi kaasa veel selle, et mu õnnis isa ei tahtnud mind kauemaks välismaale jätta,

⁴ Christian Albrecht Kielman von Kielmansegg (1664–1731). Tema isa oli riigiparun Hans Heinrich Kielman von Kielmansegg – Taani maanõunik, 1683 sala- ja maanõunik ning ülem-sõjakomissar, hiljem Schleswig-Holsteini asehaldur.

⁵ Martin Bützer – kloostrikiriku pastor 1674–1724. Kloostrikirikuks nimetati Kieli Püha Vaimu kirikut, mis oli varem kuulunud Kieli kloostrile. Alates Kieli ülikooli rajamisest 1665. aastal oli see ühtlasi ülikoolikirik.

⁶ Johann Daniel Major (1634–1693) – Kieli ülikooli meditsiini- ja botaanikaprofessor, ülikooli botaanikaiaia rajaja.

vaid käsutas mu koju, et näha, mis seisus ma olen, sest mõned olid siinmail levitanud jutte, nagu oleks mul parem käsi päris otsast raiutud. Mis ometi (mille eest Issand Jumal olgu kiidetud ja tänatud) polnud tõsi. Oma isa soovile pidin ma kuuletuma, nii et läksin Jumala nimel Lübeckis laevale ja jõudsin 23. juunil *anno* 1683 Tallinna kaudu koju. (Keelemõte 2023: 294–295)

3.1. Morhof ja Kortholt

Millise pagasiga „noored eestlased“ ülikooliõpingutelt koju pöördusid ja kuidas see võis mõjutada nende vaateid eesti keelele, millega nad edaspidi kiriku- ja koolitöös kokku puutusid? Kielis oli nende suurimaks eeskujuks arvatavasti Daniel Georg Morhof (1639–1691), ülikooli esimene kõnekunsti- ja poeesia-professor, 1673. aastast ajaloo-professor ja alates 1680. aastast ka ülembiblioteekar. Tema käe all läbiski Virginius koos sõpradega depositsiooniriituse.

1682. aastal ilmus Kielis trükis Morhofi mahukas (808 lk) ajalugu ja kirjanduslugu põimiv raamat keeltest ja luulest „Unterricht Von Der Teutschen Sprache und Poesie, deren Ursprung, Fortgang und Lehrsätzen. Wobey auch von der reimenden Poeterey der Außländer mit mehren gehandelt wird“ („Õpetus saksa keelest ja poesiast, nende lähteist, edenemisest ja reeglitest. Mille juures käsitletakse ka välismaa riimilist luulet ja muud“). See oli uenduslik võrdlev käsitus, mille ladinakeelseks edasiarenduseks sai seitsmeosaline „Polyhistor, Literarius, Philosophicus Et Practicus“ (1688–1708), omamoodi entsüklopeediline temaatiline teejuht kõigi kirja pandud teadmiste juurde, mida tänapäeval hõlmavad eeskätt humanitaar- ja sotsiaalteadused.

Neidsamu teemasid käsitles professor Morhof oma loengutes, kus tudengid said aimu ajaloo- ja keeleteaduse kõige uuematest suundadest üle Euroopa. Üheks kuumaks küsimuseks oli 17. sajandil universaalne ehk filosoofiline loogilistel algprintsüüpidel põhinev täiuslik keel, mida oleks hõlbus õppida ja mis annaks hoogu teaduste arengule ja teadmiste levikule. Sellesuunalisi ideid sündis mitmel pool Euroopas ja oli ka neid – näiteks Comenius –, kes lootsid seeläbi suurendada mõistmist rahvaste vahel, et lõpetada sõjad ja usutülid. Morhofi raamatus on universaalkeele kontekstis ära mainitud ja lühidalt tutvustatud: prantslaste „Grammaire Générale et raisonnée“ ehk Antoine Arnauld’ ja Claude Lancelot’ nn Port-Royali grammatika (1660) (vt Pöldvee 2011: 90–91), Cartesius ehk René Descartes, kelle arvates on võimalik luua uus üldine grammatika, mis aitab keele ära õppida viie-kuue tunniga, Johann

Joachim Becheri „Character, pro notitia linguarum universalis“ (1661), Athanasius Kircheri „Polygraphia nova e universalis“ (1663), George Dalgarno „Ars Signorum“ (1661), John Wilkinsi „An Essay Towards a Real Character, and a Philosophical Language“ (1668) ja lõpuks ka Joachim Frisich (1638–1684), Riia gümnaasiumi matemaatika- ja juuraprofessor. Frisich olla hilja-aegu sarnase keeletöö ette võtnud ja nimetanud selle Prantsuse kuninga auks *Lingua Ludovicea*, mille tutvustuse mõnel poognal on Morhofile Riias saatnud hea sõber Henning Witte. Frisichi töö pealkirjaga „Lingua ludovica s. Universalis“ ilmus väidetavalt Thornis (Toruń) 1681. aastal. (Morhof 1682: 459–465; Recke, Napiersky 1827: 615–616)

Morhofi õpetuse keskmes olid muidugi mõista saksa keel ja kirjandus, uuem keeleteadus Ickelsamerist Schotteliuseni ja poesia Opitzist Flemingini, kui mainida olulisemaid, aga ta seostas neid ajastuomaselt vanade keelte, antiikautorite, piibli ja Põhjamaade gootitsismiga ning võrdles teiste suuremate Euroopa keelte ja kirjandustega. Põhjala asjus olid Morhofi suuremateks autoriteetideks Ole Worm, Georg Stiernhielm, Johannes Schefferus ja Olaus Rudbeckius, kelle kõrval on kasutatud ka Petrus Bångi tööd „Priscorum Sveo-Gothorum ecclesia seu historia ecclesiastica de Priscis Sveo-Gothicae Terrae Colonis“ (1675), mille lehekülgedelt on ära trükitud soomekeelne karulaul (*karhunruno*) ja lisatud tõlge saksa keelde. (Morhof 1682: 411–413; karulaulu kohta vt Sarajas 1956: 76–82)

Siinne põgus Morhofi õpetuse ülevaade, mis annab vaid riivamisi aimu tema tohutust eruditsioonist, osutab mitmes seoses radadele, millel liigub „noorte eestlaste“ tulevane keeletöö. Morhofi loengute kuulamine ja raamatu tundmine jääb nende puhul küll oletuseks, kuid keeleteaduse uuematest suundadest mõjutatud avaram pilk aitaks seletada, miks nad sattusid 1680. aastate teisel poolel eesti keele ja tõlkimise küsimustes nii teravasse konflikti vanema põlvkonna vaimulikega.

Forselius jätkas neil aastail õigusteaduse õpinguid Wittenbergis. Juba 1670. aastate teisel poolel kujunes see kõige ligitõmbavamaks õpingukohaks Eesti- ja Liivimaalt pärit noormeestele ning seda tõmmet jätkus kaheks aastakümneks. 1682. aasta oktoobris jõudsid Kielist Wittenbergi ka Petrus Koch ja Isaac Aulin ning 1683. aasta septembris Andreas Hornung. Liikumine Kielist Wittenbergi või vastupidi oli selle sõpruskonna eelistatud valik – mõlemast ülikoolis püüti võtta parim –, aga nende kahega ei pruugitud piirduda. Üksteise tegemistega oldi kursis, vahetati ideid ja uudiseid ning kanti ülikoolides

omandatud hoiakud koju kaasa. Wittenberg oli 17. sajandil jätkuvalt luterluse tähtsaim vaimne keskus ning sealse ülikooli teoloogid, iseäranis Abraham Calovius (1612–1686), olid luterliku ortodoksia suurimad autoriteedid. Wittenbergist lähtunud jäik piiblikeskne ja skolastiline kõrgortodoksia oli mõõtuandev ka Rootsi riigis ja selle provintsid. Pastorikoha saamiseks oli Wittenbergi magistrakraad kaalukas argument. (Vt Tering 2008: 225–227, 303–304; Saard 2005: 253–259)

Kieli ülikooli usuteaduskonnast leiti eest teistlaadne õhkkond. Tollane esimene teoloogiaprofessor Christian Kortholt (1633–1694), kelle avalikke ja eraloenguid külastas usinalt ka Adrian Virginus (Keelemõte 2023: 294) ning arvatavasti koos temaga teisedki Tallinna koolivennad, kuulus luterluses uuendusi taotleva, Johann Arndtist mõjutatud nn elava ortodoksia pooldajate sekka. Kortholt kutsuti Kieli Rostockist, kus tema akadeemiline karjäär oli saanud alguse kreeka keele professorina. Juba 1670. aastast oli Kortholt kirjavahetuses Philipp Jacob Speneriga ja hindas kõrgelt tema programmist teost „Pia desideria“ (1675). Kortholti õpilaste seas oli neil aastail Virginiusega ühealine August Hermann Francke (1663–1727), tulevane Halle pietismi rajaja. Professori kodus kolm aastat (1679–1682) kostil olnud Francke hindas väga kõrgelt Kortholti jagatud teadmisi, mis tuginesid kirikuajaloo põhjalikule tundmisele, aga tunnistas siiski, et selline teoloogia puudutas rohkem tema pead kui südant. Samas oli Francke vaimustuses professor Morhofi *polyhistoria* stuudiumist. Kielist lahkus Francke Hamburgi, et täiendada end kuulsalt õpetlase Esdras Edzardi juures heebrea keeles. (Pietism 1993: 441; Wallmann 2005: 106)

Professor Kortholt oligi Morhofi kõrval Kielis teine tugev tõmbejõud ja inspireerija, mis pakub ühtlasi selgitust küsimusele, miks seal õppinud noormehed sattusid Liivimaa ülemsuperintendent Johann Fischeri orbiidile, kui väljenduda heliotsentriliselt. Fischer ja Kortholt olid usulistelt vaadetelt lähedased ning teineteise tegemistega tuttavad, näiteks 1686. aastal nimetas Kortholt Fischerit „ülimalt austatud sõbraks“, kes hoolitseb „kõigest väest ja innukalt selle eest, et liivimaalastele antaks allikaist endist usaldusväärset tõlgitud rahvakeelne piibel“ (Tafenu 2011b: 37). Allikatena on siin mõeldud piibli algkeeli, vana testamendi puhul heebrea keelt, mispuhul hakkab silma veel üks sarnane muster, meenutades Francket. Nimelt saatis Fischer Hamburgi Esdras Edzardi juurde keeleoskust täiendama Ernst Glücki, kes valmistus tõlkima piiblit läti keelde (Dunsdorfs 1979: 35–36; Glück, Polanska 2005: 11–13).

3.2. Descartes

Tähelepanuta ei või jätta üht ajajärgu vaimuilma suurimat mõjutajat René Descartes'i. Arvo Teringu hinnangul oli tema filosoofia sel ajal samasugune haritlaste seltskondlik jututeema, nagu sajand hiljem Kanti õpetus. Wittenbergis oli kartesianism aktuaalne: ajavahemikus 1660–1710 peeti seal vähemalt 26 dispuuti spetsiaalselt Descartes'i filosoofia üle, lisaks need disputatsioonid, kus Descartes'i mainiti kõrvutavalt või näitena. Enamik *cartesiana*-disputatsioone pärineb 1680. aastaist, eesistujateks tavaliselt mitte kauaaegsed professorid, vaid noored edasipüüdlikud magistrid, filosoofiateaduskonna adjunktid. Võimalik, et Wittenbergi ülikool oli üldse esimesi Saksa luterlikke ülikoole, kus Descartes'i õpetust loengutel käsitleti. Descartes'i üle disputeeris ka mitu baltisakslasest üliõpilast, esimesena neist teadaolevalt Joachim Salemann 1685. aastal magister Christoph Reuchlini eesistumisel teemal „Dubitatio cartesiana“ („Descartes'i kahtlus“). Joachim Salemanni vanem vend Gebhard alustas 1679. aastal Wittenbergis õpinguid koos Forseliusega ja liitus seejärel heade sõprade seltskonnaga Kielis. (Terling 1996: 185–188)

Kartesiaanlust näib kostuvat ka Forseliuse sõnadest kirjas Eestimaa piiskop Johann Heinrich Gerthile 28. juunil 1687: „Teie Kõrgeaususele olgu ainult kinnitatud: Jumal on mulle andnud seesuguse pea, et ma (ilma kiitlemata) suudaksin asjad hästi läbi mõelda ..“ Aga sellel lausel on ka teine pool, milles väljendub koduses pastoraadis kogetud ja Wittenbergis kinnitatud luterlik eluhoiak: „... tahaksin kõik ajaliku sinnapaika jätta ja teenida oma eluja väsimatu vaevanägemise ning usinusega suurt Jumalat“ (Wieselgren 1943: 97; Keelemõte 2023: 177–178). Forseliuse sõnastatud eluhoiak iseloomustab sama hästi tema koolivendi ja paljusid teisi põlvkonnakaaslasi, kellest said kirikuõpetajad ja mõnestki eesti keelemees. Meenutades Lutherit: „Seal, kus osatakse keeli, toovad nad endaga kaasa sellise valguse ja teevad nii suuri asju, et kogu ilm imestab“ (tsitaat: Lepajõe 2009: 766).

4. Kas „noored eestlased“ olid olemas?

Probleem on mitutpidi keerukas. Esiteks pole päris selge, millal oli „eestlane“ tekstides etnonüüm või millal ja mis seostes tähendas see midagi muud. Teiseks jääb küsitavaks, kas selle loo peategelased ka end ise grupina identifitseerisid ja püsivamalt nimetasid. Lisaks pole selge seegi, millised olid tollal

eestlaste enesenimetused ja kuidas neid kasutati. Aga püüame arutleda. Kui *Wirrolane* kirjutas 1682. aastal Kielis *Mah-Mehste* nimel, siis ilmselt mõtles ta midagi muud kui Adrian Virginius 1686. aastal Wastse Testamendi pöördumises *Armas Mahmehs*.

Se om / armas Mahmehs / mes sulle lühidelt septsinatstest Rahmatust sündi teedä anda. Nösse nühd / sah walgesz / sest sinno Walgus tulleb / nink Issanda Auwustus tösseb sinno ülle. Esa. 60 / 1. Erräjähgo ennämb entzi Rummalusse sisse / enge tennä Jummalat Süddämest / et temmä kah sulle / sinno Keelen / omma Sönnä om andnu luggeda / palle teddä temmä põha Waimo perräst / kä sinno walgustasz / nink olle sel heldel Jummalal / temmä Armo eest / Jummalapelgikkun Ellun Süddämest tennolik.

Tsiteeritud eessõna kirjutas ülemsuperintendent Johann Fischer, sama teksti lätikeeelne versioon (1685) Johann Ernst Glücki tõlkes algab: *Mihlais Latweeti* 'armas lätlane'. Eesti talupoegi nimetati sel ajal saksa keeles „mittesakslaste“ asemel üha enam „eestlasteks“, aga eestlaste omanimetusena löi see laiemalt läbi alles 19. sajandi teisel poolel (vt Beyer 2007). Johann Voldemar Jannsen kirjeldas veel 1862. aastal, kuidas Paide mehed pole teadnud, et nemad on *Eestimehhed* ja *Eestlased* (Paatsi 2012: 249). Seevastu Sangaste pastor Chilian Rauschert (vt Vahtre 1995) kasutas väljendit „eestlane“ (*der Este*) lausa tunde rõhuga, tema kirjas Forseliusele 15. mail 1688 leiduvad järgmised read:

Eestlane ütleb, jumalasõna on nüüd küllalt välja antud, kes tahab, saab seda nüüd õppida. .. Kes oleks võinud arvata, et eestlane seda vaevaks võtab? .. Kes oleks võinud arvata, et nii lühikese ajaga võiks katekismust, laulu- ja palve- raamatut koos U[ue] T[estamendiga] mõnes talumajas topelt leiduda? Kes oleks võinud arvata, et eestlane midagi raamatute peale kulutab? Eestlaste hulk paistab mulle nagu võssa kasvanud maa, mis head vilja kannab, kui see on üles haritud. .. Paljud eestlased saavad koolide varal siin- ja sealpool Tartut, Pärnu- ja Tallinnamaal nõnda kaugele viidud, et nad Issanda sõna järgi käima hakkavad, ja siis on ka nende rahu nagu veevoog ja nende õigus nagu merelained. (Wieselgren 1943: 112; vrd Andresen 1991: 71–73)

„Noored eestlased“ Virginiuse sõnastuses ei tähendanud ega hõlmanud muidugi eesti talupoegi, nii nagu *Mah-Mehs* oli kahemõtteline, märkides Kieli tudengite ringis muud kui Wastse Testamendi pöördumises. Kielis määratlesid meie „maamehed“ (*Landes-Leute*) end pigem ühest kandist pärit

natsioonina akadeemilise organisatsiooni mõttes, kui nad seda ka ametlikult polnud. Uppsala ülikoolis oli sel ajal natsioonidesse kuulumine juba kohustuslik ja ka saksa ülikoolides hakkasid 17. sajandi teisel poolel tudengite geograafilise päritolu (ld *natio*) põhjal välja kujunema *Landmannschaft*'id. Sellised *Landmann*'id olidki Kielis varem Tallinna gümnaasiumis õppinud „maamehed“ ja akadeemiline kokkukuuluvustunne tegi neist hiljem „noored eestlased“. Siin lisandub geograafilisele määratlusele keeleline tähenduskiht. Kuigi „noorte eestlaste“ seas pühendus Adrian Virginius eelkõige tartu kirja-keelele ja ülejäänud tegelesid tallinna ehk viru keelega, oli arusaam ühisest eesti keelest ometigi olemas.

Näiteks Hageri pastor Michael Möllenbeck tegi 1642. aastal eesti ortograafiat silmas pidades vahet hiljuti Eestimaale saabunud „uutel eestlastel“, kes tahavad keelt saksa keele järgi sundida, ja vanadel pastoritel, kes õppisid keelt talupoegadelt, mitte grammatikast, st 1637. aastal ilmunud Stahli keeleõpikust. Piiskop Joachim Jhering nimetas 1645. aastal kirjas Reiner Brockmannile selliseid keeleoskajaid „headeks loomulikeks eestlasteks“ (*gute natürliche Ehisten*). (Keelemõte 2023: 65–66) Johannes Gutsclaff seevastu nimetas oma lõunaeesti grammatika (1648) eessõnas „meie eestlasteks“ ühemõtteliselt „siinse kandi vaest talupojarahvast“ ja tõmbas selge etnilise eraldusjoone: „Kui tahetakse öelda: Nemad on eestlased, meie aga sakslased või rootslased?, siis pean ma vastama: „Jumal ei vaata isikut, vaid talle on vastuvõetav iga rahva hulgast see, kes teda kardab ja teeb õigust.““ (Keelemõte 2023: 69–70)

Ometi leidub veelgi näiteid selle kohta, et keeleoskajad vaimulikud nimetasid kolleege ja vahel iseendki eestlasteks. Pärnu pastori ja praosti, Tallinnast pärit Bernhard Freyeri kohta öeldakse 1689. aastal, et ta on „siin sündinud, enamjaolt maal kasvanud ja hea keeleoskusega eestlane (*Ehste*)“; ka tema ametijärglast Salomo Heinrich Vestringit nimetati „heaks eestlaseks“ (Köpp 1959: 68, 77; Keelemõte 2023: 230). Laiuse pastor Reiner Brockmann (Broockmann) noorem meenutas kirjas ülemsuperintendent Nicolaus Bergiusele 1702. aastal piiblikonverentse Liepas ja Pilistveres:

Enne konverentse arvas igaüks, et ta on h e a e e s t l a n e [*ein gutter Ehste*; sõrendus AP], aga alles siis, kui õigeks disputeerimiseks läks, läksid ta silmad lahti. Minu õnnis härra naisevend Bengt Gottfried Forselius oli iseäranis väga usin *minutissima* [ld kõige väiksemaid asju] eesti keeles tähele panema. (Keelemõte 2023: 286)

Seega paistab nii, et väljend „eestlane“ tähendas vaimulike seas eesti keele oskajat, oli ta siis „uus“, „hea“ või „noor“, millest omakorda võiks järeldada, et nemad võtsid selle pigem lingvonüümi tähenduses etnonüümi, küll saksakeelena, omanimetusena kasutusele enne päris eestlasi. Piiblikonverentsidel esile kerkinud „noored eestlased“ olid (esiteks) hea eesti keele oskusega, (teiseks) noored ja (kolmandaks) sarnase haridusliku taustaga. Eesti koguduste pastore rite poegadena puutusid nad lapsest saati kokku eesti keelega, rootsi taustaga Forseliuste kodukogudustes Harju-Madisel ja Ristil oli kohalikke keeli kolm: rootsi, saksa ja eesti (Pöldvee 2001: 97–118).

1680. aastate teise poole keelevaidlustes kõlas ebaküpse nooruse argument seda valjemalt, mida enam uuendustaotlused senise kirjaviisi pooldajate ja vanade raamatute kaitsjate positsioone ohustasid. Kõige teravamalt rünnati Bengt Gottfried Forseliust, kes esitas 1686. aastal Liepa konverentsil ülem-superintendent Fischeri heakskiidul põhjaceuti kirjaviisi uuendamise ettepanekud, mis Eestimaa konsistooriumis 12.–13. jaanuaril 1687 tagasi lükati (vt Keelemõte 2013: 158–166). Järgmise dokumendi, traktaadi 26 punktiga uue kirjaviisi kohta, andis Forselius Eestimaa konsistooriumile isiklikult üle 26. augustil 1687 ja selle sisu kajastavad ühe peamise oponendi, Keila pastori Anton Heidrichi märkmed 1688. aasta algusest (Keelemõte 2023: 186–190; vt ka Pöldvee 2010). Järgnevad Eestimaa konsistooriumi argumentid on suunatud neis kahes dokumendis esitatud ettepanekute vastu:

Ettepaneku pealkiri teatab küll, et see on esitatud Liepa konverentsil, kuid mitte, et midagi oleks vastu võetud, ega seda, et meie või teine pool oleks midagi heaks kiitnud, vaid Forselius teeb ja korraldab kõike ainuüksi iseenda nimel. Selles asjas poleks talle siin kuidagi saanud uuendust lubada, sest muidu võiks üks ette kanda ühesuguseid, teine teistsuguseid uudisajju, millega noored inimesed võiksid vanadele, rohkem koormatutele põhjustada talumatut rahutust ja mitmesuguseid ebamugavusi. Ometi kuulati see *studio-sus* Forselius meelsasti ära kui kaasmaalane (*Landsman*) ning vana ja vaga teeneka vaimuliku ja konsistooriumiliikme poeg .. ning kuna ta tahtis oma üksildust noorte talupoegade usinaks õpetamiseks kasutada; tema tähelepanu juhiti *publice* ja *privatim* sellele, et kuigi midagi saaks sellest uuendusest vastu võtta, ei ole see siiski nii oluline, et sellepärast peaks kõiki vanu raamatuid ebaõigeks pidama, uued täiesti teistmoodi trükkima ja nõnda ühes keeles kahesugused raamatud ja kahesuguse lugemise-laulmise tarvitusele võtma. (Keelemõte 2023: 195)

.. teiselt poolt on Forselius ise meie härra piiskopi ja konsistooriumi meeldetuletusele meelega vastu seisnud, seda enam et teda on *toties* [ld nii mitu korda] ka *privatim* manitsetud, et ta ei peaks ennast targemaks kui Jumala rahu puhkavaid suurte teenetega mehi Stahli, Salemanni, Gösekeni, Giläust jt ning kõiki neid, kes on nüüd ka *rationibus pro veteri orthographia etc.* [ld põhjendustele vana ortograafia jm kaitseks] alla kirjutanud. Ja kui ta uuendustest loobuks ning jätkaks ainult kooliõpetusega, nagu ta algul küllalt õnnestunult noori talupoegi vana kirjutamisviisi järgi [lugema] õpetas, saaks ta selle eest igapähele seda enam tänu, kuulsust ja armastust. (Keelemõte 2023: 197; Wieselgren 1943: 82–85)

„Talumatu rahutus ja mitmesugused ebamugavused“ on vägagi põlvkondlik vastuväide „noorte eestlaste“ uuendustele, mis polnud üksnes hästi põhjendatud ja loogilised, vaid ka tõenduspõhised, st koolides eesti õpilaste peal katsetatud. Need „mitmesugused ebamugavused“ ei piirdunud Forseliusega, vaid osutusid grupiviisiliseks. Uuendustele otsiti toetust ka väljastpoolt sõpruskonna kitsamat ringi. Kõige nimekamad muud poolehoidjad Eestimaal olid Gabriel Herlin Ristil ja Harju-Madisel, Christian Kelch Järva-Jaanis ning praostid Johann Matthäus Embken Vigalas ja Jeremias Rublach Järva-Madisel.

Kui püüda määratleda „noorte eestlaste“ tuumikut, siis ühe tunnusena torakab silma just „talumatu rahutuse“ põhjustamine vanema põlve kolleegidele. Lausa inetuks kiskus asi seoses Anton Heidrichi katekismuseõpikuga „Der richtigste Weg zum Himmel“ („Otseseim tee taevasse“), mille konarlikku eesti keelt tõlgiti Fischerile tutvustamiseks naeruvääristavalt, kohati pahatahtlikultki, ja autorit kostitati ülekohtuselt isiklike solvangutega (vt Põldvee 1989; Tafenau 2011a; Keelemõte 2023: 458–470). Tõlkis ilmselt Johann Hornung ja õli valas tulle Adrian Virginiuse kiri Forseliusele 28. juulist 1688, milles irvitatakse nime mainimata Heidrichi ja Keila kirikus asunud õpetliku sisuga pildi üle:

Ent teadku see keelepeksja, kes ta ka poleks, et teda ei peeta mitte millekski muuks kui ignorandiks niihästi algkeelte ja eesti keele kui ka tema teoloogia asjus .. Rohkem kui lihtsameelne pildihull taevassejuhataja on oma otseseimal eksiteel taevasse ju teoloogias ja keeles nii jämedalt eksinud, et tuleks tõega mõelda, kas sellist üldse saab preestri nimega koormata (kui ma seda ei tõenda, kannatan ma selle pärast). (Keelemõte 2023: 213–218; vt ka Wieselgren 1943: 120–124)

Kiri liikus mööda sõpruskonda ja kuuldused sellest jõudsid Eestimaa konsis-
tooriumi. 21. septembril ja 5. oktoobril 1688 viidi Toompeal läbi ülekuula-
mine (Wieselgren 1943: 124–126), mis selgitas, et Tallinna saabus kiri Geb-
hard Salemannile adresseeritud ümbrikus, Salemanni käest läks kiri koopiana
ringlema ning jõudis Petrus Kochi ja Isaac Aulinuse silma alla, originaal aga
Kochi õemehe ja Forseliuse usaldusaluse Christopher Schwabe kätte. For-
selius ise polevat keelanud kirja levitada, vaid arvanud isegi, et selle peaks
esitama reduktsioonikomissaridele⁷, kes olid juba talvel vahekohtunikena
keeletülisse kaasatud. Skandaal sai nii suur, et see jäeti lahendada piiskopile,
keda Stockholmist Tallinna oodati. Kindlasti ei jäänud lugejal märkamata, et
selle krõbeda kirja looga olid taas seotud vanad sõbrad ehk „noored eestlased“
Virginus, Hornung, Forselius, Salemann, Koch ja Aulinus.

Hornung ja Virginus olid läinud aasta jooksul teinud tihedat koos-
tööd, Virginus meenutab seda oma elulookirjelduses: „Sestap võtsin ma
20. novembril *anno* 1687 härra Johann Hornungi enda juurde Puhja, tema
tõlkis terve Uue Testamendi uuesti, kreeka keelse teksti järgi põhjaeesti keelde
ja andis selle tõlke päris puhtaks kirjutatud eksemplari *anno* 1688 härra ülem-
superintendent Fischerile üle.“ 1690. aastal, kui Virginus Riias lõunaeesti
kirikukäsiraamatut koostas, asendas teda Puhjas adjunktina Salomo Heinrich
Vestring, kes hiljem Riias ka korrektuuri luges. (Keelemõte 2023: 300–301)
Nii võiks Riia lütseumis ja Wittenbergis õppinud Vestringi samuti „noorte
eestlaste“ sekka arvata.

5. „Noorte eestlaste“ manifest

Kui eeldada, et „noorte eestlaste“ puhul oli tegemist rühmitusega,⁸ kas või
seestpoolt selgelt teadvustamata, aga väljastpoolt märgatud ja märgistatud
rühmitusega, siis kas võiks leida mõni tekst, mis manifesteeriks nende seis-
kohti ja kokkukuuluvust, rohkem kui *Wirrolase* luuletus *Keike Mah-Mehste
nimmes*? Kindlasti pole „noortelt eestlastelt“ ette tuua sellist kõlavat loosungit,
nagu üle kaheksa aasta hiljem Noor-Eesti puhul, küll aga võime rääkida üsna

⁷ Rootsi reduktsioonikomisjoni liige Carl Bonde ja Eestimaa rüütelkonna maanõunik Hans
Heinrich von Tiesenhausen, kes juhtisid läänistatud maade tagasivõtmist riigile, tegutsedes aju-
tiselt kubermangu kõrgeima võimuna.

⁸ Kristiina Ross (2019: 62) mainib väikest rühma mässumeelseid pastoreid, kes end „noorteks
eestlasteks“ nimetasid ja eesti keelt kuidagi omaks pidasid.

selgelt rääkida „noorte eestlaste“ keelemõtteviisist (vrd kirjandusmõtteviis; Hennoste 2008: 262–264) ja retoorikast. Selle alused võttis loogiliselt kokku sõpruskonna mentor ja patroon Johann Fischer 27. augustil 1687:

Kui ma keelt oskaksin, saaksin siin rohkem kaasa aidata, kuid nüüd pean üksnes *generaliter* [ld üldiselt] selle üle arutlema ja ütleva: 1) kõige parem olgu see kirjutamisviis, mille järgi on *experientia teste* [ld kogemuste põhjal] kõige ladusamini võimalik õpilane lugema panna; 2) need tähed, mida *indigena* [ld kohalik elanik] pole võimeline keeles hääldama, ei kuulu selle keele tähestikku. *Quod omnium linguarum inductione probatur* [ld Seda võib kõigi keelte põhjal järeldada]; 3) *flexiones vocum, constructiones, idiotismos* [ld sõnade muutmisi, konstruktsioone, idioome] pean mina õppima kohalikel ja mitte nemad minult. (Keelemõte 2023: 184)

Tsitaadile järgnes palju korratud võrdlus, kus Fischer mõistust järgides eelistaks prantsuse keelt õppida noorelt prantslaselt, mitte 50 aastat Prantsusmaal elanud sakslaselt. „Ja igauks naeraks viimase välja, kui ta üritaks väita, et Prantsusmaa peaks sakslastelt õppima prantsuse keeles rääkimist, sellepärast et tema grammatikas olla nii ja nii kirjas.“ (Keelemõte 2023: 184–185) Samadest põhimõtetest lähtus Forseliuse kirja- ja õppeviis (vt Pöldvee 2010; Pöldvee 2011: 94–101), mille kokkuvõtte kaheksas punktis võib leida Adrian Virginiuse eessõnast (1691) lõunaesti kirikukäsiraamatule, ühes argumentiga, et „sel viisil on lugemine ka eesti koolilastele palju lihtsamaks tehtud.“ (Keelemõte 2023: 259–261) 1693. aastal avaldas Johann Hornung samale põhjale rajatud Tallinna dialekti grammatika, mis lähtus Forseliuse uuendustest, sh kärbitud tähestikust ja uutest kaashäälikunimedest *ke, le, me, ne* jne.

1693. aastal ilmus Tallinnas uus põhjaesti kirikukäsiraamat nn vahelises ehk *medium*-kirjaviisis, milles pikki vokaale märgiti läbikriipsutatud *h*-tähega. Vastuseks lasi Fischer Riias trükkida oma versiooni, mille koostamine sai ülesandeks Adrian Virginiusele, Reiner Brockmann nooremale, Johann Daniel von Bertholdile, Magnus de Moulinile ja Johann Hornungile. Bertholdi juures Pilistvere pastoraadis sai töö valmis ja Virginius kirjutas seal samas 27. septembril 1694 raamatule eessõna. Tallinnas trükitud käsiraamatut võrdles Virginius vigaderohkuse poolest Augeiase tallidega. „Ristilöömise“ asemel oli seal „ristimine“ ja „laua“ asemel „laut“, nii et „lauajutus“ kõlas katekismuses *Koddo-Lauda-Pajatussed*. „Mida peab küll siinkohal sellest tallikõnест mõtlema lihtsameelne eestlane, kes niigi usub vana muinasjuttu, et

varem olla kõik mõistmatud loomad ja eluta olevused kõnelenud? Vähemalt lõpeb see asi naeruga,“ ironiseeris Virginus. Samas meenutas ta lahkunud sõpra:

Ortograafia on siin raamatus seesama, mille õnnis härra Bengt Gottfried Forselius kõigepealt eesti koolides kasutusele võttis; see vastab eesti sõnade hääldusele ning kogemus on noorte õpetamisel kinnitanud, et see teeb lugemise eestlastele palju kergemaks kui varem.

Eestimaa piiskop Joachim Salemanni 1695. aasta märgukirja peale keelas kuningas Riias trükitud käsiraamatu kasutamise ja selle hävinuks peetud eessõna publitseeriti eestikeelses tõlkes alles hiljaegu. (Keelemõte 2023: 264–269)

Epiloog

Pilistvere päevad 1694. aasta septembris jäidki vist „noortele eestlastele“ viimaseks korra ühises töös ja sõpruses kokku saada. Esimene noorus oli möödas, mitmel kogudus käes ja pere loodud. Virginius oli sama aasta märtsis kolinud Otepäele, seal sündis augusti lõpul perre teine laps. Forselius oli juba 1688. aasta sügisest merepõhjas. Tema töö eesti maakoolide inspektorina viieks aastaks üle võtnud Hornungist sai 1697. aastal Karula pastor. 1695. aastal algas suur ja laastav näljahäda, millest jõuti vaevalt toibuda, kui Rootsi vastu päästeti valla Põhjasõda. 1704. aasta septembris vahistasid venelased Virginiuse ja hoidsid teda pikalt Tartus piinarikkas vangipõlves. Virginiust süüdistati salakuulamises, milleks andis muu hulgas ettekäände üks Tallinnast vanalt sõbralt, gümnaasiumiprofessori ametit pidavalt Isaac Aulinilt saabunud kiri. Virginiuse pea raiuti maha 1706. aasta juuni lõpul, kui ta polnud veel 43 aastat vana. (Laidre 2008: 633–637)

Hornung sattus viinakuradi küüsi, oli sõja ajal vangis nii venelaste kui ka rootslaste käes ja tema elupäevad lõppesid Karulas 1715. aasta veebruaris (Keelemõte 2023: 575–578). Salomo Heinrich Vestring sai Pärnu eesti koguduse ja Tori pastoriks, koos Johann Daniel von Bertholdi, Magnus de Moulini ja teistega püüdis ta sõja ajal lõpule viia piiblitõlget. Berthold ja tõenäoliselt ka de Moulin surid 1710. aastal Tallinnas katku (Tafenu 2009b: 690–692), katk võttis ka Peter Kochi, Isaac Aulini ja Christian Kelchi. Vestring, kes oli 1709. aastal pietismisüüdistusega pastoriametist kõrvaldatud,

valiti 1711. aastal Pärnu praostiks, koostas mahuka eesti-saksa sõnaraamatu (Vestring 1998 [1710–1730]) ja suri kõrges vanuses 1749. aastal.

Selles loos pole väljamõeldisi, küll aga on sündinud asju esitatud nii, et need pakuksid ainet mõtterännakuteks ning vahest ka müüdi loomeks, iseäranis neile, kes asuvad „noorte eestlaste“ töid ja tegemisi analüüsima ja tõlgendama. Kui jätta kõrvale 17. sajandi keelemõtte ja kirjasõna üldisemad diskursid, siis esimese ahvatleva võrdlusvõimalusena torkab pähe Noor-Eesti, nagu juba vihjatud. Õigupoolest on Kristiina Ross (2005; 2019; 2022) juba otsast alustanud, tuues mängu Johannes Aaviku, purismi, sotsiolingvistika ja koloniaalse vaate. Selline kõrvutamine on küll paljuski spekulatiivne, kuid ei pruugi osutada mitte ainult atraktiivseks, vaid ka viljakaks. Kindlasti väärivad „noored eestlased“ edaspidi suuremat tähelepanu.

Kirjandus

- Alttoa, Villem, Aino Valmet 1973.** 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhu- luule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Andresen, Lembit 1991.** Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.
- Beyer, Jürgen 2007.** Ist *maarahvas* ('Landvolk'), die alte Selbstbezeichnung der Esten, eine Lehnübersetzung? – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 56, H. 4, 566–593.
- Brockmann, Reiner 2000.** Teosed. Peinepoy Bpokmannoy poihmata. Reineri Brockmanni opera. Reiner Brockmann's Werke. Koost ja toim Endel Priidel. Tartu: Ilmamaa.
- Dunsdorfs, Edgars 1979.** Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis: Latviešu ev.- lut. baznīca Amerikā.
- Forselius, Bengt Gottfried 2002 [1678].** An die hinterbliebene Frau Wittibe. Andreas Forseliuse mahajäänud lesele. Tlk Ain Kaalep. – Forseliuse Sõnumid 9, 40–44.
- Glück, Helmut, Ineta Polanska 2005.** Johann Ernst Glück (1654–1705). Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. Wiesbaden: Harasowitz.
- Hennoste, Tiit 2008.** Noor-Eesti enesekoloniseerimisprojekt. Teine osa. Olulised kirjandusmõtteviisid ja nende suhted kolonialismiga 20. sajandi algupoole eesti kirjanduses. – Methis 1–2. Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus, 262–275.
- Helk, Vello 1992.** Lisaandmeid perekond Hornungi kohta. – Tulimuld 1, 51–53.

- Kaju, Katre 2014.** Tallinna rootsiaegsed haridustrükised ja koolielu. – Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükikoda (1634–1828). 10.10.–18.12.2014. Näituse kataloog. Tallinn: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 37–92.
- Keelemõte 2023** = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Pöldvee. Tallinn: Emakeele Sihtasutus.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Köpp, Johan 1959.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat.
- Laidre, Margus 2008.** Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo.
- Lepajõe, Marju 2009.** Reiner Broockmanni värsside vältimatuses. – Keel ja Kirjandus 10, 758–776.
- Morhof, Daniel 1682.** Unterricht Von Der Teutschen Sprache und Poesie, deren Ursprung, Fortgang und Lehrsätzen. Wobey auch von der reimenden Poeterey der Außländer mit mehren gehandelt wird. Kiel: Joachim Reumann.
- Paatsi, Vello 2012.** „Terre, armas eesti rahvas!“ Kuidas maarahvast ja maakeelest sai eesti rahvas, eestlased ja eesti keel. – Akadeemia 2, 231–257.
- Pietismus 1993** = Geschichte des Pietismus. Bd. 1, Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Hrsg. v. Martin Brecht. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Piiblikonverentsid 2003** = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Pöldvee, Aivar 1989.** Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 9, 552–555; 10, 604–611.
- Pöldvee, Aivar 2001.** Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal. (= Harjumaa uurimusi 4.) Keila: Harjumaa Muuseum.
- Pöldvee, Aivar 2009.** Eesti „tähesõja“ taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus 8–9, 642–667.
- Pöldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus 5, 331–352; 6, 419–429.
- Pöldvee, Aivar 2011.** Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lugemise kunst. Koost Piret Lotman. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 60–122.
- Pöldvee, Aivar 2022.** Uudiseid vanimatest aabitsatest. – Keel ja Kirjandus 4, 309–326.

- Recke, Johann Friedrich von, Carl Eduard Napiersky 1827.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon. Bd. 1. A–F. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Rodenberg, Carl, Volquart Pauls 1955.** Die Anfänge der Christian-Albrechts-Universität Kiel. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 31. Neumünster: Wachholtz.
- Ross, Kristiina 2005.** *Algkmesest lõpmatusse kulgevad keeleuenduse kurvid.* – Keel ja Kirjandus 7, 521–525.
- Ross, Kristiina 2019.** Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1–2, 57–68.
- Ross, Kristiina 2022.** Eesti keele varauusaegne mänguruum. – Keel ja Kirjandus 8–9, 716–731.
- Saard, Riho 2005.** Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest tänapäevani. Tallinn: Argo.
- Sarajas, Annamari 1956.** Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa. Porvoo: Söderström.
- Schaper, Anu 2013a.** Gümnaasiumi kantoid ja muusikaelu Tallinnas Rootsi aja teisel poolel. – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koost Katre Kaju. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 20 (27).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 297–327.
- Schaper, Anu 2013b.** Poliitiline Argenia: Johann Valentin Mederi ooper „Kindlameelne Argenia“ omaaegsete sündmuste taustal. – Res Musica 5, 12–23.
- Siitan, Toomas 1999.** Tallinn ja saksakeelse ooperi sünd. – Teater. Muusika. Kino 11, 29–33.
- Tafenau, Kai 2009a.** Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus 11, 847–855.
- Tafenau, Kai 2009b.** Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 8–9, 688–708.
- Tafenau, Kai 2011a.** *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus.* Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. Koost Piret Lotman. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 123–150.
- Tafenau, Kai 2011b.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal. Käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tallinna ajalugu 2019** = Tallinna ajalugu II, 1561–1710. Koost Lea Kõiv, toim Tiina Kala, Toomas Tamla. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.
- Teriing, Arvo 1981.** Uut Bengt Gottfried Forseliuse õpingute kohta. – Keel ja Kirjandus 11, 681–683.
- Teriing, Arvo 1996.** René Descartes'i ideede jõudmisest Eesti- ja Liivimaale XVII sajandil ja XVIII sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 3, 179–188.

- Terling, Arvo 2008.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Urmet, Jaak (koost) MMXXII [2022].** Pruu, kuningas ja muusapoeg. Eesti luule algus. Eestikeelne luule 1637–1721 transpoetiseerituna 21. sajandi kirja- keelde / Wimberg. Reval: Emakeele Sihtasutus.
- Urmet, Jaak, Kristi Viiding 2021.** Täiendust XVII sajandi Eesti luulele. – Keel ja Kirjandus 10, 843–864.
- Vahre, Sulev 1995.** Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – Keel ja Kirjandus 1, 29–39; 2, 103–110.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730].** Lexicon estonico germanicum. Eesti- saksa sõnaraamat. Toim ja eessõna Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandus- muuseum.
- Viiding, Kristi 2008.** The Literary Background of Early Estonian Secular Writing. The Current Situation and Future Perspectives in Research. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Ed. by Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main: Peter Lang, 147–163.
- Wallmann, Johannes 2005.** Der Pietismus. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht.
- Wieselgren, Greta 1943.** B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. [Äratrükk: Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 1942.] Lund: Gleerup.

„Nuoret virolaiset“ Ruotsin vallan loppuaikoina

Aivar Pöldvee

Vuonna 1680 luotiin Liivin- ja Vironmaan (saksaksi *Livland* ja *Estland*) pitäjissä perusta virokielisille kouluille ja kirkollisen kirjallisuuden julkaiseminen eteni sekä Riassa että Tallinnassa. Raamatunkäännösten yhdenmukaistaminen synnytti pohjoisvirolaisen (tallinnan) kirjakielen kysymyksen, jota pohdittiin kahdessa konferenssissa vuosina 1686 ja 1687. Uudistusehdotusten lähtökohtia olivat Bengt Gottfried Forseliuksen aapinen, lukemaan opettamisen kokemukset ja Adrian Virginiuksen editoidun Uuden Testamentin (1686) tartonkielinen käännös. Ajatus talonpoikien kielen suosimisesta kielioppien kustannuksella käynnisti nk. kirjainsodan (*Buchstabenkrieg*). Virginiuksen omaelämäkerrassa (1706) kutsutaan Liivinmaan superintendentin Johann Fischerin tukemia uudistusten puoltajia „nuoriksi virolaisiksi“ (*die jungen Ehsten*, viroksi „noored eestlased“) ja asetetaan heidät vastakkain vanhojen Vironmaan pastoreiden kanssa. Etnisesti virolaisia ei 1600-luvun papiston joukosta tunneta, saksankieliset ilmaukset kuten „hyvä virolainen“ yms. viittasivat kielitaitoon. Artikkelitarkastelee „nuoria virolaisia“ ystäväpiirinä, jota yhdisti samanlainen tausta, yhteinen opintie ja myöhempi yhteistyö pietistimielisen Fischerin apulaisina. „Nuorten virolaisten“ ydinjoukko opiskeli Tallinnan kymnaasissa ja myöhemmin Kielin ja Wittenbergin yliopistoissa. Enemmistö heistä oli pastorien poikia, joista monet työskentelivät sittemmin kirkoissa ja kouluissa. Kielin yliopistossa suurimpia innoittajia olivat puhetaidon, runouden ja historian professori Daniel Georg Morhof sekä teologian professori Christian Kortholt. Jälkimmäisen oppilaana oli samoihin aikoihin August Hermann Francke, Hallen pietismin perustaja. „Nuoret virolaiset“ Bengt Gottfried Forselius (†1688), Adrian Virginius, Johann Hornung, Magnus de Moulin, Johann Forselius, Reiner Brockmann nuorempi, Salomo Heinrich Vestring ym. ovat uudistusmielisenä ryhmittymänä jatkotutkimuksen arvoisia.

“Young Estonians” at the end of the Swedish period

Aivar Põldvee

In the 1680s, the foundations were laid for Estonian-language schools in the parishes of Livonia and Estonia (Livland and Estland), and the publication of church literature progressed in both Riga and Tallinn. The unification of Bible translations raised the issue of the North Estonian literary language, which was discussed at two conferences, in 1686 and 1687. Proposals for innovation were based on Bengt Gottfried Forselius’s primer, experience in teaching reading, and the translation of the New Testament in South Estonian (1686) edited by Adrian Virginius. The idea of favouring the peasants’ language over grammars triggered the letter war (Buchstabenkrieg). In Virginius’s autobiography (1706), supporters of the innovations, backed by general superintendent of Livonia Johann Fischer, were called “young Estonians”, in contrast to the old pastors of Estonia. There are no records of ethnic Estonian clergy from the 17th century; such German terms as “good Estonian” (*die jungen Ehsten*), etc. indicated language skills. The article discusses the “young Estonians” as a circle of friends linked by similar backgrounds, shared education and later collaboration as aides to the pietism-inclined Fischer. Most of the “young Estonians” studied at the Tallinn Gymnasium and then at the Universities of Kiel and Wittenberg, most of them were sons of pastors, and many later worked in churches and as educators. At Kiel University, they were most inspired by the professor of rhetoric, poetry and history Daniel Georg Morhof, and the theology professor Christian Kortholt, whose student at the time was August Hermann Francke, the founder of Halle pietism. The “young Estonians”, including Bengt Gottfried Forselius (†1688), Adrian Virginius, Johann Hornung, Magnus de Moulin, Johann Forselius, Reiner Brockmann Jr., Salomo Heinrich Vestring and others, as an innovative group, merit further research.

Täiendusi Johann Hartmann Creidiuse eluloole

Kai Tafenau

On hästi teada, et vanimaid eestikeelseid raamatuid leidub arvukalt ka väljaspool Eestit. Jürgen Beyer (2014: 267–276) on uurinud tallinna- ja tartukeelse Uue Testamendi ning lätikeelse Uue Testamendi ja täispiibli säilinud eksemplare ning sedastanud, et suurt osa neist ei soetatud tegelikult lugemiseks, vaid need leidsid tee haritlastest kolleksionääride kogudesse. Aivar Pöldvee (2022: 320, 323) on sama arvanud välismaistesse kolleksioonidesse jõudnud 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse eestikeelsete aabitsate kohta: aabitsate katekismusetekstid pakkusid õpetlastele head võrdlusmaterjali rahvaste ja keelte päritolu uurimiseks, mis varauusajal hoogustus. Vanu eestikeelseid käsikirju on väljastpoolt Eestit teada tunduvalt vähem.

1. Vanimad eestikeelsed käsikirjad väljaspool Eestit

Kui jätta kõrvale üksikud juhuslikumat laadi üleskirjutused (16. sajandi kohta vt ülevaadet Ehasalu jt 1997), muu hulgas reisialbumite sissekanded (Helk 1974; 1975; 1977; 1978; 1987), siis on praegu 17. sajandist ja 18. sajandi algusest teada vaid kaks mahukamat käsikirja, mis asuvad väljaspool Eestit. Mõlemad on tallinnakeelse Uue Testamendi käsikirjad, üks Stockholmis, teine Münchenis. Esimene neist asub Rootsi Rahvusraamatukogus (Kuninglikus Raamatukogus). Tiitellehe teksti järgi on käsikiri valminud 1705. aastal ning esitatud 23. märtsil 1708 Pärnu konsistooriumile, st Liivimaa ülemkonsistooriumile, mis resideeris alates 1699. aastast Pärnus. Käsikirja autorit pole tiitellehel mainitud, kuid käekirja järgi on tuvastatav, et selle on kirja pannud Pilstvere pastor Johann Daniel von Berthold. (Cederberg 1927; Ross 2007b; Tafenau 2011: 20–26)

Rootsi sattus tänapäeval Stockholmi käsikirjana tuntud tõlge Põhjasõja ajal, kui Tartu ülikooli ja Liivimaa ülemkonsistooriumi arhiiv ning ülikooli

raamatukogu sõja ajalust Rootsi viidi. Stockholmi jõudsid evakueeritud varad hiljemalt 1710. aasta suvel ning 1717. aastast alates hoiti neid Kuninglikus Raamatukogus. Osa arhiivmaterjale toodi 1826. aastal Riiga, ülejäänud osa aga anti 1879. aastal üle Rootsi Riigiarhiivile. Enamik Tartu ülikooli dokumente saadeti Riist edasi Tartusse, raamatud jäid Kuninglikku Raamatukokku. (Feuereisen 1932: 267–268; Puksov 1932: 280–282) Ilmselt jäeti siis sinna ka Uue Testamendi käsikiri. Eesti avalikkusele tutvustati seda esimest korda 1827. aastal (A[rwidsson] 1827).

Ka praegu Münchenis Baieri Riigiraamatukogus hoitav nn Müncheni käsikiri jõudis Saksamaale Põhjasõja ajal, ent mitte organiseeritud evakueerimise käigus, vaid tänu sellele, et käsikirja omanik, Kursi pastor Johann Hartmann Creidius otsustas 1708. aastal minna Põhjasõjast räsitud Liivimaalt Saksamaale oma kodupaika.

Eesti kirjakeele ajalukku ongi Creidius läinud eelkõige tänu sellele käsikirjale. Eesti- ja Liivimaa pastorite eluloolisi andmeid sisaldavate teatmike järgi sündis ta 17. novembril 1655 Augsburgis, kus tema isa Hartmann Creidius oli Anna kiriku pastor. 1676. aasta 6. oktoobril immatrikuleeriti Johann Hartmann Creidius Wittenbergi ülikooli. 1692. aastal Liivimaale tulnud, oli ta 1693. aastal põgusalt leseasta pastor Viru-Nigulas. Aastatel 1693–1701 oli ta Põltsamaa kiriku diakon, 1701–1703 Kursi pastor. Põhjasõja ajal oli ta mitmel pool Eestimaa (Harju-Jaanis, Simunas ja Tallinnas) lühikest aega leseasta pastor. Veel mainitakse, et ta tahtis 1708. aastal sõjasegaduste tõttu Saksamaale minna ning et ta suri 1709. aasta paiku. (Ottow, Lenz 1977: 200; Aarma 2007: 50)

Creidius palus Liivimaa ülemkonsistoriumilt reisiluba, põhjendades oma soovi sellega, et tal pole võimalik sõjasegaduses oma koguduse juurde pääseda, sest see on sattunud vaenlase võimu alla. 24. märtsil 1708 rahuldaski ülemkonsistorium tema taotluse, võttes arvesse reisi tähtsust ja Creidiuselubadust sügiseks naasta. (Reiman 1895: 160–161)

Müncheni käsikirja olemasolu on Eestis teada juba alates 19. sajandi keskpaigast, kui 1858. aastal ilmus praeguse Baieri Riigiraamatukogu eelkäija Müncheni Kuningliku Õukonna- ja Riigiraamatukogu käsikirjade kataloogi seitsmes köide, kus seda on mainitud. Tänu käsikirja tiitellehele eelnevale märkusele, mis on ära trükitud ka selles kataloogis, on seda alati seostatud Johann Hartmann Creidiusel nimega. Tiitellehel 1694. aastaga dateeritud käsikirja on esimestest käsitlustest peale peetud selle tõlke ärakirjaks, mille Johann Hornung valmistas Liivimaa ülemsuperintendendi Johann Fischeri

korraldusel pärast piiblikonverentse 1687.–1688. aastal Adrian Virginiuse juures Puhjas. Veel on kataloogikirjes märgitud, et käsikiri on pärit Augsburgi karmeliitide raamatukogust. (Reiman 1893; Tafenau 2011: 20) Pühale Annale pühendatud Augsburgi karmeliitide klooster oli juba 1534. aastal linna valdusse läinud, 1537. aastal keelati kogu linnas katoliiklikud jumalateenistused ja suurem osa katoliku vaimulikkonnast lahkus sealt. Karmeliitide kloostri ja mõne teise tühjaks jäänud kloostri raamatukogude alusel loodi linna raamatukogu, mille tarvis ehitati 1563. aastal Anna kiriku lähedale eraldi hoone, kuhu linnaraamatukogu jäi järgmiseks 330 aastaks. Pärast seda, kui vaba riigilinn Augsburg ühendati Baieriga, saabus 1806. aastal Augsburgi komisjon, kes valis linna kloostri raamatukogudest ja linnaraamatukogust välja väärtuslikke käsikirju, inkunaafileid ja varatrükiseid ning lasi need viia Münchenisse õukonna raamatukokku. (Gier 2003) Sedakaudu võis ehk Münchenisse jõuda ka Creidiuse käsikiri.

2. Creidiusele kuulunud raamatud Augsburgis

Hiljuti selgus, et Creidius ei võtnud Saksamaale sõites kaasa mitte ainult Uue Testamendi käsikirja, vaid ka 1694.–1695. aastal Riias trükitud tallinna-keelse käsiraamatu „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“. See eksemplar on teiste selle raamatu teadaolevate eksemplaride seas ainulaadne selle poolest, et siin on säilinud Adrian Virginiuse koostatud saksakeelne eessõna, mis on ülejäänutest eemaldatud. Virginius tõi oma eessõnas näiteid Tallinnas trükitud kirikukäsiraamatutes esinevate vigaste keelendite kohta, mis kutsus esile Eestima piiskopi Joachim Salemanni protesti. Ta heitis raamatule ette seni harjumuspärasest erinevat kirjaviisi, muudetud laule ning eelkõige seda, et raamatu eessõnas oli endisaegsete vaimulike kallal kõvasti keelt teritatud ja varasemates Eestimaal välja antud raamatutes esinevaid väljendeid ülimalt Jumalat teotaval moel selgitatud. Salemanni protesti tulemusel keelas kuningas Karl XI käsiraamatu kasutamise juba 1695. aasta suvel. Järgmine kuningas Karl XII tühistas keelu Liivimaa ülemsuperintendendi Nicolaus Bergiuse taotlusel 1703. aastal, kuid tingimusel, et probleemne eessõna tuleb asendada uuega. (Keelemõte 2023: 264–272; Annus 2000: 127; Westling 1893: 529–530)

Praegu Augsburgi Riigi- ja Linnaraamatukogus hoitavas eksemplaris on tiitellehele eelneval lehel saksa keeles märgitud, et see on „kodu- ja kiriku-raamat Liivimaa või õigupoolest eesti keeles“ (*Hauß- und Kirchen-Buch in*

liffländischer oder eigentlich Esthnischer Sprach). Selle all on ladinakeelne märkus, et tegemist on kingitusega väga austatud ja õpetatud isand Joh. Hartm. Creidiuselt, augsburglaselt, kes oli sel ajal pagulasena Liivimaalt tulnud jutlustaja, ja lisatud daatum: 1709. aastal, veebruarikuus (*Donum Viri plur. Rev. atque Doctissimi, Dn. Joh. Hartm. Creidii, Augustani, tunc temporis Concionat. Exulantis ex Livonia. A.º 1709. mense Febr.*). Raamat on digiteeritud ja kättesaadav Baieri Riigiraamatukogu digitaalses raamatukogus.

Raamatu sisekaanel on Augsburgi linnaraamatukogu ekliibris ja tiitellehel pitsersaksakeelse kirjaga „Augsburgi linna omand“ (*Eigenthum der Stadt Augsburg*). Raamatu tekstis on tehtud pisiparandusi: parandatud trükivigu, ortograafiat (nt asendatud nõrku klusiile tugevatega ja vastupidi), sihitise käänet jm. Parandusi on tehtud terve raamatu ulatuses, kuid selle esimeses osas, evangeeliumide ja epistlite raamatus, on neid rohkem kui tagapool. Kuigi parandused on napid, nii et on raske kindlalt öelda, tundub siiski, et need pole kirjutatud Creidiusel käekirjaga. Kohati on parandusi tehtud ka leheservadele, ent need on mõnikord kaduma läinud, sest raamatu köitmisel on leheservad ära lõigatud. Tiitellehelt on niimoodi eemaldatud isegi ilmumisaasta.

Peale 1694.–1695. aasta kirikukäsiraamatu leidub Augsburgi Riigi- ja Linnaraamatukogus veel üks 17. sajandist pärit eestikeelne raamat: 1686. aastal ilmunud Wastne Testament. Jürgen Beyer on selle oma eespool mainitud artiklis (2014: 264) liigitanud pastoraadieksemplariks ja maininud, et see sisaldab käsikirjalisi parandusi tõlke kohta. Ta on illustratsiooniks lisanud näidise ühest sellisest parandusest, ning kuigi tegemist on ainult ühe eesti- ja ühe kreeka keelse sõnaga – tekstis on alla joonitud sõna *Kuldsep* ja leheservale kirjutatud Ἀργυροκόπος *Höbbesep* –, võib selle märkuse üpris kindlalt omistada Johann Daniel von Bertholdile, kelle kergesti äratuntava käekirjaga on kirjutatud koguni kaks tallinnakeelset Uue Testamendi käsikirja: eespool juba mainitud Stockholmi käsikiri ja Eesti Kirjandusmuuseumis hoitav nn Tartu käsikiri (Tafenu 2007: 564–566). Intrigeeriv on, et selles tekstikohas (Ap 19:24) on 1687. aastal Pilistveres üle vaadatud tõlkes ja Müncheni käsikirjas vasted *Kuldasep*, *Kullasepp*, *Kuldsep*, kuid Stockholmi käsikirjas juba *Höbbe-Sep* (Ross 2007a: 412–413). Kaugemale ulatuvate järelduste tegemiseks tuleks kõnealuse Wastse Testamendi eksemplariga muidugi lähemalt tutvuda. Praegu ei ole see digiteeritud.

Bertholdi käega tehtud märkused lubavad oletada, et seegi raamat jõudis Augsburgi Creidiusel kaudu. Berthold oli Pilistvere koguduse pikaajaline

õpetaja: ta alustas seal 1685. aastal adjunktõpetajana, sai 1689. aastal pastori-riks ja oli selles ametis kuni 1710. aastani, kui ta Tallinnas katku suri (Ottow, Lenz 1977: 174). Creidius tegutses Põltsamaa diakoni ja hiljem Kursi pastori-riksina sealsamas lähedal. Nende mõlema nimed käivad läbi 1703.–1705. aastal peetud kirjavahetusest, kui Liivimaa konsistooriumi initsiatiivil üritada leida trükkitoimetamiseks sobivat tallinnakeelse Uue Testamendi käsikirja (Köpp 1959: 73–74; Tafenau 2011: 22–26). Ühes tõenäoliselt 1706. aasta kevadest pärinevas nimekirjas Tartu distrikti pastorite asukoha kohta on nende mõlema asukohaks märgitud Tallinn (Bienemann 1902: 67). Bertholdit on mainitud selles Eesti- ja Liivimaa pastorite seltskonnas, kes 1706.–1707. aastal Tallinnas tallinnakeelse Uue Testamendi käsikirja läbi vaatasid (Westling 1893: 531–533). Kõike seda arvestades ei tundu tõenäoline, et eespool mainitud Wastse Testamendi eksemplar oleks võinud Augsburgi jõuda millalgi hiljem ja täiesti juhuslikult. Tundub tõenäoline, et Creidius kinkis Augsburgi linnaraamatukogule nii elmainitud kaks raamatut kui ka oma Uue Testamendi käsikirja.

3. Creidiuse Saksamaal peetud külalisjutlused

Peale raamatute ja Uue Testamendi käsikirja on Creidius Saksamaale maha jätnud muidki jälgi, mis on tänu raamatukogude ja arhiivide digiteerimisele lihtsasti kättesaadavaks muutunud. Selgub, et 1709. aastal on ta seal pidanud vähemalt kaks külalisjutlust, mis jõudsid ka trükki: esimese 30. jaanuaril oma kodulinnas Augsburgis püha Anna kirikus Pauluse sõnade kohta Ap 20:32 (Creidius 1709a), teise paastuaja neljandal pühapäeval, 10. märtsil Regensburgi *Neupfarrkirche*'s selle pühapäeva tavapärase evangeeliumi Jh 6:1–19 alusel (Creidius 1709b). Esimene neist on hoiul Augsburgi Riigi- ja Linnaraamatukogus, teine Regensburgi Riiklikus Raamatukogus. Mõlema trükise tiitellehel on teda nimetatud Jumala tahtel Liivimaalt lahkuma sunnitud jutlustajaks (*nach Gottes Willen vertriebener Prediger aus Lieffland*) ning mõlemal puhul on märgitud, et jutlus on peetud enne tema tagasipöördumist Rootsi, selle võimu all olevasse Liivimaa provintsi (*vor seiner Ruck-Reise nach Schweden in die darunter liegende Provintz Lieffland*). Creidiuse reisi eesmärk oli koguda annetusi enda ja oma lähedaste jaoks (Creidius 1709b: 7). Võõrsil annetuste kogumises polnud midagi ebatavalist, näiteks korraldati 1708. aastal Venemaale küüditatud Tartu kodanike toetamiseks korjandusi nii Riias, Tallinnas, Moskvas, Arhangelskis kui ka Erfurdis (Bienemann 1902: 190).

Mõlema jutluse sissejuhatuses kirjeldab Creidius Jumala karistusi, mis Liivimaad selle elanike pattude pärast olid tabanud. Kirjeldused ei lange küll sõna-sõnalt kokku, kuid on sisult sarnased. Regensburgi jutluses on põhjalikumalt kirjeldatud näljahäda, Augsburgi omas Põhjasõja koledusi.

Creidius kirjutab, et kõigepealt oli Jumal aastatel 1697–1699 nuhelnud liivimaalasi kohutava näljaga. 1697. aastal oli taevas muutunud raua ja maa vase sarnaseks ning suure põua ja vihmapuuduse tõttu ei kasvanud maast midagi. Järgmisel, 1698. aastal tuli sademeid küllaga, nii et rahe, äikese ja rajuilmadega kaasnenud üleujutused rikkusid saagi. 1699. aastal õnnistas Jumal põlde küll rikkalikult, kuid saatis saagikoristuse ajal arvutul hulgal põldhiiri, rotte ja muid kahjureid, kes söid vilja juba põllu peal ära, nii et talupoegadel polnud midagi rehe alla viia. Selle tagajärjel suri tuhandeid inimesi nälga. Paljud olid püüdnud kõhtu täita, süües ebaloomulikke asju, nagu surnud härgi, hobuseid, lehti ja muud sellist, suutmata siiski nälga kustutada. Creidius oli oma õuduseks isegi pidanud korduvalt nägema, kuidas vaesed inimesed istusid korjuse ümber, nagu oleks see mingi suur delikatess, ja söid seda nälja peletamiseks. Kuigi kuningas Karl XI ja teisedki tegid kiiduväärt korraldusi alamate elushoidmiseks, oli see kõik asjata. Creidiuse sõnul oli leib kaotanud toitvuse: inimesed küll söid seda, aga see ei täitnud kõhtu. Jahust ei saanud enam täiesti tavalist leibagi küpsetada, ja kui jahu oli kaks päeva vana, löid sinna ussid sisse, nii et see ei kõlvanud enam süüa. Creidiuse kinnitusel oli ainuüksi Põltsamaa koguduses, kus ta tollal diakon oli, surnud rohkem kui 5000 inimest; ja ta oli pidanud sageli laskma selleks palgatud meestel tee peal nälga surnud inimesi saja kaupa kokku vedada ja mõnikord 120 ja enamgi inimest ühte hauda matta. (Creidius 1709b: 5–6; vrd Creidius 1709a: A4p–A5)

Kui aga Liivimaa elanikud sellest Jumala viha vitsast õppust ei võtnud, karistas Jumal neid väga karmilt sõja ja verevalamisega ning andis nad naabrusasuva vihase vaenlase röövida, tappa ja laastata. Seda Jumala viha olid juba kaheksa-üheksa aastat tunda saanud niihästi kõrgest kui ka madalast soost inimesed, nii rikkad kui ka vaesed. Ja kui näljahäda oli puudutanud ainult vaeseid, siis sõda oli valusamalt tabanud just rikkaid: sajad suurepäraselt ehitatud kuninga, krahvide, vabahärrade ja aadlike lossid ja mõisad olid tuhaks saanud; paljud linnad, alevid ja külad olid maha põletatud ja neist olid järele jäänud kihvannikud; üle saja kiriku ja jumalakoja oli Creidiuse teada rusudeks tehtud. Tuhanded süütud alamad, aadlikud, vaimulikud, linnakodanikud ja talupojad, olid januse vaenlase kätte sattunud ja vangidena Moskvasse veetud

ning pidid nüüd ahelates ja köidikutes oma Jumala poole õhkama, et nad päästetaks. Paljud olid süütult mõrvatud, tükkideks raiutud, koos majadega põletatud ja mitmel muul moel armetult tapetud. Tuhanded olid selle kohutava sõja tõttu kogu oma vara kaotanud, nii et need, kellel varem oli küllalt olnud, pidid nüüd kerjaleiba otsima. Tuhanded pidid oma julgeoleku huvides minema halastamatu vaenlase eest metsadesse ja soodesse peitu, taluma häda ja viletsust. Konkreetsemalt peatub Creidius Narva ja Tartu saatusel. Kuulsa kaubalinna Narva oli vaenlane juba mitu aastat tagasi [1704. aasta augustis] vallutanud tormijooksuga, mille käigus oli inimverd valatud nagu vett ja oli palju hukkunuid. Tartu oli pärast mõnenädalast vastupanu hõivatud lepinguga [1704. aasta juulis], millest ei peetud aga kuigi kaua kinni. Aasta eest [1708] olid tsaari käsul niihästi Narvast kui ka Tartust kõik elanikud ja kodanikud koos naiste ja lastega vangidena Moskvasse veetud, ning seda tehti nii halastamatult, et ühele kodanikule anti ärasõiduks ainult üks jõuetu hobune koos reega, nii et ta sai sinna peale panna ainult oma naise, lapsed ja armsad sugulased, ülejäänud pidi aga maha jätma. Ei halastatud isegi sünnitavatele naistele, vaid palvetest hoolimata heitis vaenlane nad reele ja viis minema, nii et paljud neist hukkusid suures külmas ja lume sees. Vaenlane ei säästnud ka kõrgest ega madalast soost surijaid aadlikke, vaid nad võeti haigeveodist kaasa. Nii pidid Narva ja Tartu elanikud kogu oma vara, maja ja majatarbed maha ja vaenlasele saagiks jätma. Creidiuse sõnul oli eriti kahetsusväärne, et see häda, röövimine, põletamine, tapmine ja verevalamine ei olnud veel läbi saanud, vaid vaenlane käis ikka veel päevast päeva maal ringi ning tõi vaestele alamatele kaasa uusi õnnetusi. (Creidius 1709a: A5–A7; vrd Creidius 1709b: 6–7)

Ilmselt sellepärast, et Augsburg oli Creidiuse kodulinn, on seal peetud jutlus Regensburgi omast isiklikum. Creidius jutustab selles muu hulgas oma imepäraestest juhtumustest ning sellest, kui imeliselt oli ta Jumal teda kogu tema eluajal juhtinud ja iseäranis kutsunud ta oma teenistusse Rootsi kuningriiki ja selle koosseisu kuuluvale Liivimaale. Esimest korda oli Creidius oma kodulinnast Augsburgist lahkudes külalisjutluse pidanud 1681. aastal. Tema isa oli olnud vaimulik sealsamas püha Anna peakiriku juures, ent suri väga vara, kui Johann Hartmann oli ainult 26-nädalane. Creidiuse sõnul oli isa ta nõnda justkui juba hällis pühendanud Rootsi kuninga teenimisele, ja nii oli ta endas alati tundnud tungi näha Rootsi kuningriiki ja sõitis kohe pärast 1681. aastal peetud külalisjutlust oma Jumala kaitse all sinna. Ja kui

ta oli üheksa aastat Liivimaa provintsis ühe aadliku juures olnud ja tema lapsi õpetanud, sai talle selle aja jooksul teatavaks vaeste elanike suur pimeus Jumala ja tema poja tundmises ning talle läks väga hinge, et talurahva seas leidis seal tõesti paganaid, kes Jumalast ja tema sõnast vähe teadsid. See tekitanud temas kohe soovi kohalikku keelt õppida, et tänu tema väikesele abile saaks võib-olla mõned alamad Kristuse poole pöörata. Jumal õnnistaski tema ettevõtmist ja tal õnnestus keel lühikese ajaga ära õppida, nii et ta sai selles jutlustada ja vaestele inimestele jumalasõnast rääkida, kuigi ametlikult ta veel vaimulik ei olnud. Seejärel sai ta esialgu [1693] diakonikoha Põltsamaal, mõned aastad hiljem [1701] aga kutsuti ta Kursi pastoriks ning seal oli ta enda sõnul ametis ka kõnesoleva külalisjutluse pidamise ajal. (Creidius 1709a: 21–23)

Veel selgitab Creidius, miks ta oli pidanud oma kõrgest vanusest hoolimata Liivimaalt mõneks ajaks lahkuma ja raske reisi ette võtma. Selleks olid põhjust andnud ennekuulmatud ebainimlikud sõjaraskused ja -kannatused, milles Rootsi kuninga vaenlane moskoviit koos oma kaaskonna kalmõkkide ja Tšerkessia tatarlastega vaest Liivimaad juba üheksandat aastat hoidis. Nende röövimiste, tapmiste ja põletamiste tõttu oli Creidius koos paljude tuhandete vaeste alamatega kogu oma varast ilma jäänud ning vaevu eluga pääsenud. Creidius kogudus oli juba kaheksandat aastat sellises viletsuses, tema armsad kuulajad olid sattunud vaenlase võimu alla ja jätkuva sõjarahutuse tõttu polnud tal võimalik oma koguduse juurde jõuda, nagu ta hea meelega oleks tahtnud – selle kohta oli tal kuningliku kindralkubermangu ja kuningliku konsistoriumi usaldusväärne tunnistus ette näidata. Ometi oli ta mõnikord eluga riskides salaja oma koguduse liikmeid külastanud ja söandanud minna nende juurde soodesse ja metsadesse, et neid nende hädas jumalasõnaga lohutada. Aga et kurjad inimesed andsid sellest tema armastuse ajal tehtud tööst vaenlasele teada, pandi Creidiussele ja tema armsatele kuulajatele möödunud aasta kannatusnädalal ja lihavõttepühade ajal, kui ta neid viimane kord külastas, karmi surmanuhtluse ähvardusel peale keeld, et tema ei tohi neid enam külastada ja jumalasõnaga kosutada ning nemad ei tohi enam osaleda Rootsi vaimuliku peetud jumalateenistusel. Niisiis pidi ta oma armsa koguduse senikauaks, kuni Jumal tahab, maha jätma ja usaldama selle tema kõigevägevama kaitse alla. (Creidius 1709a: 23–25)

Peale selle tegi Creidius rist ja viletsust omajagu raskemaks see, et hulk tema armsaid kuulajaid, kelle seas oli ka tema enda lähedasi, olid vangidena

Moskvasse viidud ja pidid nüüd ahelates ja köidikutes nii ööl kui ka päeval Jumalalt päästmist paluma. Ja see suur häda koos kaastundliku armastusega oma lähedaste vastu oli sundinud teda ette võtma rasket reisi Augsburgi, et järele katsuda, kas ehk on tema õndsas isa teened sealsetel kõrgetel ja madalatel isikutel veel meeles ning kas ta võiks saada lahketelt südametelt toetust iseenda ja oma lähedaste lohutuseks. Mingil määral oligi tema lootus täide läinud, sest Augsburgi linna raad oli ta palvet kuulda võtnud ja armuliselt lubanud tal lahketelt südametelt abi taotleda. (Creidius 1709a: 25–26)

Nagu Johann Hartmann Creidius oma eluloolises ekskursis ütleb, oli tema isa olnud Augsburgi Anna kiriku vaimulik: 5. oktoobril 1606 Ülem-Hesse-nis Friedbergi linnas sündinud Hartmann Creidius (Creide) oli pärast ülikooliõpinguid Gießenis ja Marburgis olnud vaimulik kodulinnas Friedbergis; 1649. aastal sai temast Augsburgi Anna kiriku diakon ja hiljem pastor. Ta suri 8. augustil 1656 Schwabachis, kuhu oli siirdunud tervisvetele. (Heppe 1876) Hartmann Creidius avaldas mitu jutlusekogumikku, osalt mitmes trükis, ja neid anti välja veel ka pärast tema surma.

Seni trükis ilmunud lühielulugudes on Johann Hartmann Creidiuse õpingukohtadest mainitud ainult Wittenbergi ülikooli, kuhu ta immatrikuleeriti 6. oktoobril 1676. Saksa kultuuriruumis ilmunud 17. sajandi trükiste kataloogis VD17 leiduvates elulooandmetes on tema õpingukohtadena nimetatud veel Gießenit, Tübingeni ja Straßburgi. Nende ülikoolide matriklid kinnitavad seda: Gießenis on ta immatrikuleeritud 9. mail 1674 (Klewitz, Ebel 1898: 72), Tübingenis 22. mail 1678 (Bürk, Wille 1953: 373) ja Straßburgis 12. juulil 1678 (Knod 1897: 648). Gießenis on ta 1676. aasta veebruaris hilisema radikaalse pietisti Johann Wilhelm Peterseni eesistumisel üles astunud akadeemilise dissertatsiooniga „Osculum legis naturae cum praecepto primo decalogi“ („Loomuseaduse suudlus dekalooži esimese käsuga“; Petersen, Creidius 1676) ja järgmisel aastal Wittenbergis kirjutanud lühikese ladinakeelse tervitusluuletuse disputatsiooniga esinenud sõbrale (Quenstedt, Opffermannus 1677).

Senistes elulookirjeldustes on Creidiuse õpingute järel pikem lünk. VD17-s on oletatud, et ta võis vähemalt mõnda aega olla pastori ameti kandidaat Maini-äärses Frankfurdis, enne kui 1692. aastal Eestimaale jõudis. Eespool refereeritud külalisjutlusest aga selgub, et Creidius oli juba 1681. aastal läinud Liivimaale ja töötas seal enne vaimulikuks saamist üheksa aastat koduõpetajana.

Johann Hartmann Creidiuse lesk Catharina Sendenhorst abiellus Tallinnas uuesti 22. jaanuaril 1711 (Ottow, Lenz 1977: 200). Mis sai tema esimesest abikaasast pärast seda, kui ta oli 1709. aasta märtsis Regensburgis jutluse pidanud, pole teada.

Kirjandus

- Aarma, Liivi 2007.** Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. 2. raamat: Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn: [G. ja T. Aarma Maja OÜ].
- Annus, E[ndel] (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (= Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus].
- A[rwidsson, Adolf Iwar] 1827.** Beschreibung eines ehstnischen Manuscripts des neuen Testaments, in der Königlichen Bibliothek zu Stockholm. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. 18. Heft. Pernaui: [J. H. Rosenplänter], 1–10.
- Beyer, Jürgen 2014.** Mittedaksakeelset Piiblid sakslaste jaoks? Esimeste läti-, tartu- ja tallinnakeelsete piiblitrukiste kasutamisest. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost Katre Kaju. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 21 (28).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 248–282.
- Bienemann, Fr[iedrich] jun. 1902.** Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst zeitgenössischen Aufzeichnungen. (= Bibliothek Livländischer Geschichte 3.) Reval: Verlag von Franz Kluge.
- Bürk, Albert, Wilhelm Wille (Bearb.) 1953.** Die Matrikeln der Universität Tübingen. Bd. 2: 1600–1710. Tübingen: Universitätsbibliothek.
- Cederberg, A[rno] R[afael] 1927.** Uue Testamendi eestikeelne tõlge 1705. a. ja selle käsikiri Stokholmi kuninglikus raamatukogus. – Eesti Keel 6, 60–66.
- Creidius, Johann Hartmann 1709a.** Augspurgisches Danck und Denckmahl, Aus den Worten Pauli in der Apostel-Geschicht am 20. Cap. v. 32. In einer Gast-Predigt, Bey Hoch-ansehnlicher und Volckreich-versamleten Gemeine in der Haupt-Kirchen zu St. Anna, vor seiner Ruck-Reise nach Schweden in die darunter liegende Provintz Lieflland, den 30. Januar. 1709. zum Vale hinterlassen und vorgestellt von Johann Hartmann Creidt v. Augspurg, anjetzo aber nach Gottes Willen vertriebener Prediger aus Lieflland. Augspurg: Gedruckt und zufinden bey Johann Jacob Lotter auf dem Obern Graben. <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11234619-7>.
- Creidius, Johann Hartmann 1709b.** Nothwendige Lebens-Pflichten, Welche wir in acht nehmen müssen, Wann GOtt uns als seine Kinder seegen, und in

seinem Seegen zum Leiblichen Leben erhalten und ernehren soll. Aus Dem ordentlichen Sontags-Evangelio am 4. Sontag in der Fasten Laetare genannt, In einer Gast-Predigt Bey hochansehnlicher und Volkreich versammelter Gemeine in der Haupt-Kirchen die Neue-Pfarr genannt, In des Heil. Röm. Reichs Freyen Stadt Regenspurg, den 10. Martii 1709. Vor Seiner Ruck-Reise nacher Schweden, in die darunter liegende Provintz Lieffland zum danckbaren Andencken und Vale hinterlassen und vorgestellet Von Johann Hartmann Creidt, von Augsburg, anietzo aber nach GOTTes Willen vertriebenem Prediger aus Lieffland. Regenspurg: Gedruckt und zu finden bey Johann Ernst Frantz. <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11115102-5>.

- Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Feuereisen, Arnold 1932.** Ein Notstand des baltischen Archivwesens. Beitrag zur Geschichte der Regierungsarchive in den Ostseeprovinzen. – Arbeiten des Zweiten Baltischen Historikertages zu Reval 1912. Hrsg. von der Estländischen Literarischen Gesellschaft zu Reval und die Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga. Reval: Franz Kluge, 239–278.
- Gier, Helmut 2003.** Staats- und Stadtbibliothek (Augsburg). 1. Bestandsgeschichte. – Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland, Österreich und Europa. Hrsg. von Bernhard Fabian. Digitalisiert von Günter Kükenshörer. Hildesheim: Olms Neue Medien. [https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?Staats-_Und_Stadtbibliothek_\(Augsburg\)](https://fabian.sub.uni-goettingen.de/fabian?Staats-_Und_Stadtbibliothek_(Augsburg)).
- Helk, Vello 1974.** Album Amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest (Järg). – Tulimuld 1, 24–29.
- Helk, Vello 1975.** Album amicorum II. – Tulimuld 1, 28–31.
- Helk, Vello 1977.** Album amicorum III. – Tulimuld 3, 150–154.
- Helk, Vello 1978.** Album amicorum IV. – Tulimuld 3, 140–143.
- Helk, Vello 1987.** Album amicorum V. – Tulimuld 1, 31–32.
- Heppe, Heinrich 1876.** Creide, Hartmann. – Allgemeine Deutsche Biographie 4, 583. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124735320.html#adbcontent>.
- Keelemõte 2023** = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Pöldvee. Tallinn: Ema-keele Sihtasutus.
- Klewitz, Ernst, Karl Ebel (Hrsg.) 1898.** Die Matrikel der Universität Gießen 1608–1707. Gießen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung.

- Knod, Gustav C. (Bearb.) 1897.** Die alten Matrikeln der Universität Strassburg 1621 bis 1793. Bd. 1: Die allgemeinen Matrikeln und die Matrikeln der philosophischen und theologischen Facultät. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Köpp, Johan 1959.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Stockholm]: Eesti Vaimulik Raamat.
- Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat ..** Riga: Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, 1695. Augsburgi Riigi- ja Linnaraamatukogu eksemplar: <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb11288779-8>.
- Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament ..** Riga: Gedruckt durch Johann Georg Wilcken, 1686. Augsburgi Riigi- ja Linnaraamatukogu eksemplar.
- Ottow, Martin, Wilhelm Lenz (Hrsg.) 1977.** Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln, Wien: Böhlau.
- Petersen, J[ohann] Wil[helm], Joh[ann] Hartmann Creidius 1676.** In nomine Jesu Osculum legis naturae cum praecepto primo decalogi, quod in dissertatione academica ostendit, et consensu ac praescitu Venerandae Facultatis Philosophicae, praeside J. Wilh. Petersen, Philosophiae Magistro, Lubecensi, Ad diem 29. Januarii An. 1676. hora locoque consueto, Publicae Eruditorum censurae et disquisitioni submittit Joh. Hartmannus Creidius, Augustanus. Giessae: Typis Vietor Müllerianis. <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10964861-0>.
- Puksov, F[riedrich] 1932.** Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 252–282.
- Pöldvee, Aivar 2022.** Uudiseid vanimatest aabitsatest. – Keel ja Kirjandus 4, 309–326. <https://doi.org/10.54013/kk772a2>.
- Quenstedt, Joh[ann] Andreas, Zacharias Opffermannus 1677.** I. N. J. Exercitatio theologica De praecipuo S. Scripturae scopo Jesu Christo, Quam praeside .. Joh. Andrea Quenstedt .. Publico θεολογούντων examini A. MDCLXXVII. Ad D. [...] Junii .. subjicit M. Zacharias Opffermannus, Friedberga-Wetteravus. Wittebergae: Typis Johannis Sigismundi Ziegenbeins. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:tuda-tudigit-139570>.
- Reiman, W[illem] 1893.** Der Codex livo-esthonicus. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1892. Dorpat: C. Mattiesen, 22–33.
- Reiman, W[illem] 1895.** Zweiter Nachtrag zum „Codex livo-esthonicus“. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat: C. Mattiesen, 159–167.
- Ross, Kristiina (koost) 2007a.** Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Ross, Kristiina 2007b.** Stockholmi käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 567–571.
- Tafenau, Kai 2007.** Tartu käsikirjast. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 564–566.
- Tafenau, Kai 2011.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- VD17** = Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. <http://www.vd17.de>.
- Westling, Gustav Oskar Friedrich 1893.** Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments 1715. Eine kirchengeschichtliche Studie. – Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland, Bd. 49, 433–454, 518–537.

Täydennyksiä Johann Hartmann Creidiuksen elämäkertaan

Kai Tafenau

Kursin pastori Johann Hartmann Creidius on tunnettu viron kirjakielen historiassa siitä, että hän kirjoitti vuonna 1694 uudelleen merkittävän kielimiehen Johann Hornungin tallinnankielisen Uuden Testamentin käännöksen, jonka tämä oli laatinut Liivinmaan kenraalisuperintendentti Johann Fischerin toimeksiannosta vuosina 1687–1688. Hornungin alkuperäiskäännös ei ole säilynyt. Creidiuksen käsikirjoitusta säilytetään Münchenissä Baijerin osavaltionkirjastossa. Hiljattain on käynyt ilmi, ettei käsikirjoitus ole ainoa viron kirjakielen historian kannalta olennainen teos, joka päätyi Creidiuksen kautta Saksaan. Augsburgin osavaltion- ja kaupunginkirjastossa on säilynyt hänelle kuulunut vuosina 1694–1695 Riiassa painettu tallinnankielinen kirkkokäsikirjan eksemplaari, joka on sen vuoksi huomionarvoinen, että se sisältää kulttuurihistoriallisesti varsin mielenkiintoisen ja ainoan tiedossa olevan Adrian Virginiuksen saksankielisen esipuheen, joka poistettiin aikoinaan kaikista muista tunnetuista eksemplareista kriittisen sävynsä vuoksi.

Creidius lähti Suuren Pohjan sodan aikana Saksaan etsimään itselleen ja läheisilleen toimeentuloa. Hän oli kotoisin Augsburgista, jossa hänen isänsä Hartmann Creidius oli ollut Pyhän Annan kirkon pastori. Kaksi Johann Hartmannin Saksassa pitämää saarnaa on säilynyt painatteina: vuoden 1709 tammikuussa Augsburgissa pidetty saarna ja maaliskuussa Regensburgissa pidetty saarna. Hartmann kuvasi saarnoissaan muun muassa Liivinmaata kohdanneita onnettomuuksia: nälänhätää ja sotaa. Augsburgin saarnassa hän luo katsauksen henkilökohtaiseen historiaansa. Siitä käy ilmi, että Creidius oli saapunut Liivinmaalle jo kymmenisen vuotta aikaisemmin kuin tähän asti on ajateltu – vuonna 1681 – ja että ennen kirkollisen viran saamista hän oli työskennellyt siellä kotiopettajana. Creidiuksen elämänvaiheista Regensburgissa pitämänsä saarnan jälkeen ei ole tietoa.

Additions to the biography of Johann Hartmann Creidius

Kai Tafenau

In the history of the Estonian written language, Johann Hartmann Creidius, a pastor from Kursi, is known for transcribing, in 1694, a translation of the New Testament in the Tallinn dialect, which had been produced by the notable linguist Johann Hornung at the request of the General Superintendent of Livonia, Johann Fischer, in 1687–1688. Hornung's original translation has not survived. Creidius's manuscript is housed in the Bavarian State Library in Munich. It has recently come to light that the manuscript was not the only work of significance to the history of the Estonian written language that reached Germany through Creidius. The State and City Library of Augsburg holds a copy of the Tallinn church manual, printed in Riga in 1694–1695, which belonged to Creidius. This copy is noteworthy because it contains what is believed to be the only known copy of the culturally significant preface in German by Adrian Virginius, which had been removed from all other known copies due to its critical tone at the time.

Creidius went to Germany during the Great Northern War to seek support for himself and his family. He was from Augsburg, where his father, Hartmann Creidius, had been the pastor of the Church of St. Anne. Two printed sermons given by Johann Hartmann Creidius in Germany have survived: one in Augsburg in January 1709 and another in Regensburg in March of the same year. Among other things, he described the calamities that had befallen Livonia, including famine and war. In the Augsburg sermon, he also provided an overview of his life. From this, we learn that Creidius had arrived in Livonia about ten years earlier than previously believed, in 1681, and had worked as a tutor there before taking on a clerical position. What became of Creidius after he gave his sermon in Regensburg is unknown.

Elu Põhjasõja varjus: Reinerus Reineruse poeg Broocman

Raimo Raag

Igaüks, kes on vähegi tuttav eesti vanema kirjakeele ja kultuurilooga, teab Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professorit, hilisemat Kadrina Katariina koguduse hingekarjast, arvukate kirikulaulude eesti keelde tõlkijat ja esimeste eestikeelsete juhuluuletuste autorit Reiner Brockmanni ning tema samanimelist poega, Laiuse Püha Jüri koguduse pastorit ja Põhja-Tartumaa praosti, kes samuti tõlkis kirikulaule eesti keelde ning osales 1686. ja 1687. aastal korraldatud piiblitõlkekonverentsidel. Vähem tuntud on aga sama perekonna kolmas Reiner, Laiuse Brockmanni poeg. Tema küllaltki sündmusrohke elukäigu ja mitmeplaanilise tegevuse tutvustamiseks ongi järgnevad read mõeldud. Kirjutis on ühtlasi *un petit hommage* eesti vanema kirjakeele viljakale uurijale Külli Habichtile tema juubeli puhul.

Kui Reinerus Broocman¹ on Eestis vähem tuntud kui tema samanimeline isa ja vanaisa, siis Rootsis, eriti Norrköpingi linnas, on vastupidi. Norrköpingis antakse välja iga-aastast Broocmani kultuuriauhinda (*Broocmanpriset*, aastast 1958), Norrköpingi kesklinnas on temanimeline väljak (Broocmanplan), Norrköpingi Saksa väljaku (Tyska torget) ääres asuvas Hedvigi kirikus ripub orelirõdu alusel seinal Broocmani elusuuruses portree (sama väljaku ääres on ka Norrköpingi raekoda) ning aastal 2016 ilmus Stockholmis asuva Kuningliku Metsanduse ja Põllumajandusakadeemia (Kungl. Skogs- och lantbruksakademien) väljaandena Broocmani 1200-leheküljelise talupidamise ja

¹ Et käesoleva loo peategelane järjekindlalt kirjutas oma perekonnanime kujul *Broocman* (enne Norrköpingisse elama asumist kahe *n*-iga), on siinses kirjutises jäänud selle kirjakuju juurde. Tema isa kirjutas perekonnanime kahe *o*- ja kahe *n*-iga: *Broocmann*. Et vältida pojaga äravahetamist, lisas isa Broocmann oma hilisemates kirjades allkirjale sõna *Senior*, nii nagu poegki mõnel puhul lisas allkirjale *Junior*. Samal kaalutlusel kasutan järgnevalt isa perekonnanime järel sõna *vanem*: *Broocmann vanem* (kahe *n*-iga). Poja kohta kasutan nimekuju *Broocman* (ühe *n*-iga).

kodumajanduse käsiraamatu uustrükk koos autori elu ja tegevust ning tema käsiraamatu tausta põhjalikult avavate kirjutistega kaheksalt autorilt (Tunón 2016). Kuid juba ammu enne selle teose ilmumist oli Broocman pälvinud üsna laialdast tähelepanu.

On kirjeldatud Broocmani tegevust Norrköpingi saksa koguduse hinge- karjasena (Westerlund jt 1919: 163–164; Gullberg 1968; Kalm 1980; Helmfrid 1993), trükikoja rajaja ja kirjastajana (Klemming, Nordin 1983 [1883]; Schüch 1923; Loos 1968) ning laiahaardelise talupidamise ja kodumajanduse käsiraamatu autorina (Erixon 1938; 1955; Lundgren 1938; 1939; Olsson 1953). Broocmani kohta on avaldatud ka mitu erineva põhjalikkusega elulugu (SBL 1858–59: 305–306; Boëthius 1925–26: 415–420; Köpp 1937a: 15–20; 1937b: 109–119; EPL 1977: 187; Raag 1998; Vahtre 2002: 114–116; 2005: 230–233). Et Broocmani elu ja tegevuse vastu huvi tundvad rootsi autorid on pigem huvitunud tema tegevusest Norrköpingis, kuna aga eesti autorid on keskendunud eelkõige tema elule enne Liivimaalt lahkumist, püüdsin neid lähenemisi ühendada rootsikeelses kaastöös eespool viidatud Håkan Tunóni toimetusel ilmunud väljaandes (Raag 2016). See käsitlus ongi käesoleva kirjutise eesti- keelne versioon, mida on kohendatud ja täiendatud.

Broocmani elu ja tegevust kajastavaid allikaid leidub peamiselt Rootsi Riigiarhiivi fondides: riigiregistratuuris (s.o kuninglikust kantseleist lähtunud kirjade fond), kuningale saadetud kirjade, Tartu-Pärnu ülikooli, Liivimaa ülemkonsistoriumi, kantseleikolleegiumi ja Liivimaa majandusasehalduri fond. Seda materjalihulka täiendavad Rahvusarhiivi Liivimaa rootsiaegse kuberneriga, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu konsistoriumi ja EELK Laiuse koguduse fondis ning Norrköpingi linnaarhiivis leiduvad arhivaalid.

1. Lapsepõlv ja haridus

Reinerus Reineruse poeg Broocman sündis Laiuse kiriklas 28. augustil 1677 (EPL 1977: 187). Tema ema oli Sophia (ka Sophie) Forselius, Bengt Gottfried Forseliuse õde (Vahtre 2005: 229; Andresen 1991: 10). Alghariduse omandas ta isakodus (Westerlund jt 1919: 163; Boëthius 1925–26: 415). Üks tema ja ta õdede-vendade õpetaja oli pommerlane Christian Kelch, kes 1680. aastate algul töötas kaks aastat perekondade Forseliuse ja Broocmanni koduõpetajana (Pöldvee 2002: 133–134) ning kellest hiljem sai Järva-Jaani ja Viru-Jaagupi pastor ning Liivimaa kaheosalise kroonika autor.

Broocmani ametlik koolitee algas 16-aastaselt, kui ta 24. märtsil 1694 kanti Riia Schola Carolina (hilisema nimega Lyceum Carolinum) õpilaste nimekirja (Tering 1984: 340). Selle kooli asutamiseks oli lüübeklasest Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer saanud kuningalt loa 4. augustil 1675 (Wieselgren 1964: 29). Teine selline kool, mida tuntakse kroonukoolina, rajati Tartusse. Tartu kroonukooli rektorina töötanud Arvid Molleri sõnul oli Riia lütseum tuntud selle poolest, et andis põhjalikud teadmised klassikalistest keeltest (kreeka ja ladina) ning heebrea, süüria ja kopti keelest (Moller 1755: 49; vt ka A. Schwartz, P. Schwartz 1888: II–III; Westling 1901: 80; Wieselgren 1964: 44).

Poolteist aastat hiljem astus Broocman Tartu ülikooli. Immatrikuleerimisel 6. detsembril 1695 pandi tema eesnimena kirja Reinhold (Tering 1984: 340). (Tema ülikooli immatrikuleerimise aastana on mainitud ka aastaarvu 1694 (Westerlund jt 1919: 163), kuid see on ilmne eksitus.) Ülikooli valik pole üllatav. Kuningliku dekreediga oli kaks aastat selles õppeasutuses õppimine tehtud kohustuslikuks kõigile, kes soovisid avalikku tööd Läänemere provintsid (Piirimäe 1985: 33; Tering 2008: 305, 582).

Ülikooli astudes kasutas Broocman kohe võimalust demonstreerida oma ladina keele oskust. Sisseastumisele järgneval päeval saabus ülikooli kantslerile Reinhold Broocmani ladinakeelne stipendiumitaotlus (SE/RA/2402/2402.4/B/471: kirja saabumise kuupäev 07.12.1695). Nähtavasti kasutas Broocman tol ajal veel eesnime Reinhold, kuid hilisemate kirjade all käibib eesnimena eranditult Reinerus, seda vaatamata keelele (saksa, ladina või rootsi), milles ta need kirjutas. Stipendium määrati talle 1696. aasta teiseks semestriks (Tering 1984: 340).

Tartu ülikoolis õppis Broocman kaks aastat. Nagu ta hiljem ühes Liivimaa ülemkonsistoriumile adresseeritud kirjas mainib, esines ta õpingute ajal avaliku kreekakeelse kõnega (SE/RA/2402/2402.3/416: 15.06.1704) ning vähem kui aasta pärast ülikooli astumist, 5. septembril 1696, kaitses ta teoloogia-professor Olaus Mobergi eesistumisel väitekirja „*Aútotheótes unigeniti filii Dei æterni*“ (Westerlund jt 1919: 164; Boëthius 1925–26: 415; Jaanson 2000: 376, nr 1079) („Igavese Jumala ainusündinud poja iseeneslik [s.o tõeline] jumalikkus“). Broocman pühendas töö neljale inimesele: kindralsuperintendent Johann Fischerile, oma isale, Liivimaa majandusasehaldurile Gustav Adolf Strömfeltile ja Tartu raehärrale Johannes Olraule. Nimed annavad vihje selle kohta, keda Broocman nägi või tahtis näha oma patrooni või toetajana.

Usulist õhkkonda, milles Broocman Tartus elas, iseloomustas luterliku ortodoksia ja pietismi vastandus. Kui kollektivistlik luterlik ortodoksia tähtsustas usuliste kombetalituste välist täitmist, siis pietism rõhutas igäihe isiklikku suhet usuga, südamelähedust, kogukondlikku palvetamist ja piibliuurimist ning ilmikute kaasamist usutalitustesse. Vaatamata Rootsi kesk- võimu ja kiriku juhtkonna keelavale suhtumisele pietistlikku liikumisse ja pietistide kogunemistele võisid Stockholmi suhtes perifeerias asuva Tartu ülikooli need õppejõud, kel olid pietistlikud sümpaatiad, lubada endale sellele suunale poolehoidu avaldamist.

Üks pietistlike sümpaatiatega Tartu ülikooli õppejõude oli professor Michael Dau (vt nt Piirimäe 1999: 99, 226; Friedenthal 2021). Ta polnud küll teoloogiaprofessor, kuid tegeles usuküsimustega süvitsi. Oma kirjutistega oli ta mõjukas ja populaarne, kusjuures ta olevat suutnud Tartus esialgu ajaloo-professori kohale asudes 1693. aastal kiiresti tagada endale ülikooli professorite piiramatu poolehoidu (Rauch 1969 [1943]: 150, 190–191). Dau on ka see õppejõud, keda Broocman hiljem nimetas kui professorit, kelle õpet ta olevat erilise hoolega jälginud (SE/RA/2402/2402.3/416: 15.06.1704).

Teine mõjukas pietistliku mõtlemisega isik, kellega Broocman kokku puutus ja kellele ta oma väitekirja pühendas, oli kindralsuperintendent Johann Fischer. Liivimaa kõrgeima kirikliku juhina oli Fischer ülikooli taasavamisel 1690. aastal saanud selle prokantsleriks ja esimeseks teoloogiaprofessoriks. See, et ta pietismile kaasa tundis, oli avalik saladus. Juba enne Liivimaale kolimist seoses superintendentidiks määramisega 1673. aastal (kindralsuperintendentidiks sai ta 1678. aastal) oli Fischerist saanud pietismi ühe juhtfiguuri Philipp Jacob Speneri isiklik sõber, kellega ta pidas Liivimaal elades kirjavahetust (Westling 1901: 93; Rauch 1969 [1943]: 188–189; Wieselgren 1964: 27; Piirimäe 1999: 99, 226). Ootuspäraselt saatis Fischer ka oma pojad õppima pietismi tugipunkti Halle ülikooli (Tering 2008: 306–307). Järelikult olid nii Daul ja Fischeril kui ka teistel pietismi pooldavatel professoritel head võimalused kujundada ja mõjutada vaimset õhkkonda, milles viibisid Broocman ja teised üliõpilased.

Kuigi ei saa olla kahtlust, et Broocman puutus õpingute ajal Tartu ülikoolis kokku pietistliku usukäsitusega, pärineb tema esmatutvus selliste ideedega ilmselt veelgi varasemast ajast. Kui ta õppis Riia lütseumis, oli kooli rektor holsteinlane Johann Uppendorp (ka Uppendorf), kes õpetas *prima's* ehk lõpuklassis (A. Schwartz, P. Schwartz 1888: II). Enne kui Uppendorp sai

1677. aastal Riia lütseumi rektoriks, oli ta juba Stockholmi saksa kooli rektorina ilmutanud sümpaatiat Philipp Jakob Speneri ideede vastu (Pleijel 1935: 157; Rauch 1969 [1943]: 195, 349). Seetõttu võib oletada, et nii teoloogiaõpetus kui ka jutlused Riia lütseumis olid kantud pietistlikust vaimust, eriti kuna õpilased olid vabastatud kirikus käimise kohustusest ja õpetajad olid need, kes suuresti hoolitsesid selle eest, et noorte usuline kasvatus ei jääks hooletusse (Moller 1755: 50). Riia lütseumi õpetajate – rektori, prorektori, alamrektori ja kolleegi – katsumise ja töölevõtmise oli kuningas usaldanud kindralsuperintendent Fischerile (A. Schwartz, P. Schwartz 1888: I–II). Näib, et nendele ametikohtadele eelistas Fischer nimetada isikuid, kes usuküsimustes jagasid tema seisukohti. Teadaolevalt on nii Johann Uppendorp Riias kui ka Michael Dau Tartus pooldanud pietismi, kusjuures Dau töötas aastast 1683 Riia lütseumi konrektorina. Temast sai hiljem ülikooli professor ja, nagu nägime, Broocmani peamine õppejõud.

Riia lütseumi õpilased õppisid seega keskkonnas, mis oli kantud pietismi vaimust. Aga Broocmani kohta ei saa täielikult välistada võimalust, et ta oli pietistliku mõttelaadi mõjuväljas juba enne õpinguid Riias ja Tartus, nimelt alates noorpõlvest Laiusel, oma isa ja isa otsese ülemuse Johann Fischeri kaudu. Broocmann vanema kohta ei tea kindlalt väita, et ta oli pietismi pooldaja, aga võib oletada, et Fischer vähemalt mingil määral sidus teadlikult oma muu tegevusega mõttekaaslasid ehk pietismisõbralikke inimesi, näiteks Piibli eesti ja läti keelde tõlkimisel, ja et Broocmann vanem kuulus nende hulka. See ei kehti siiski ilmselt Johann Ernst Glücki kohta, kes tõlkis Fischeri ülesandel Piibli läti keelde. Glück pidas küll kirjavahetust August Hermann Franckega, aga ei pruukinud pooldada pietistlikku mõttesuunda (Glück, Polanska 2005: 57). Broocmani kohta tuleb samas tõdeda, et ta ilmutab oma hilisemas elus, Norrköpingis, pietismisõbralikkust või vähemalt mõistvat suhtumist sellesse suundumusesse (sellest lähemalt allpool).

Tartus kerkib Broocmani nimi esile veel seoses üliõpilase Otto Leonhard Clodti algatatud komöödia lavastamise katsega, mida kirjeldab Georg von Rauch. Lavastuses kaasa lüüa soovivad üliõpilased pöördusid ka kaasüliõpilase Gustavus Adamus Richteri poole, kes oli nagu Clodtki aadlisoost. Richter solvus ja leidis, et sellises asjas kaasalöömine pole „sündsatele üliõpilastele ja aadlikele“ sobiv. Igaüht, kes osaleb, tuleks pidada häbituks (*infam*). See oli Clodtile liig mis liig ning ta haaras oma mõõga, mispeale tekkis kaklus. Asi jõudis ülikooli senati ette, kes kuulas asjaosalised üle. Et nende hulgas oli ka

Reinerus Broocman, järeldab von Rauch, et just tema oli esitatava komöödia autor (Rauch 1969 [1943]: 411–412). Rauch vahetab siiski ära isa ja poja, pidades komöödia autoriks Broocmann vanemat, mis ilmselt pole õige.

Nagu paljud teisedki toleaeagsed Rootsi kuninga alamad jätkas Broocman õpinguid Wittenbergi ülikoolis. Sinna immatrikuleeriti ta 11. augustil 1697 nime all Bernhold Broocmann (Juntke 1952: 36). Eesnime selline kuju on usutavasti tingitud matrikli sissekande väärtõlgendusest selle hilisema trükkitoimetaja poolt, sest nagu mainitud, oli Broocman varem seni ise kasutanud enda kohta eesnime Reinhold(us).

Nii nagu Tartu ülikoolis õppimine oli ootuspärane, oli seda ka edasiõppimine Wittenbergis: seal jätkas õpinguid enamik 1690. aastatel Riia lütseumis õppinutest (Tering 2008: 115). Wittenbergi ülikool ei sallinud aga kõrvalekaldeid ortodokssest luterlikust joonest. 17. sajandi lõpukümnenditel nägid Wittenbergi teoloogid oma peamise vastasena Philipp Jacob Spenerit ja 1690. aastatel, kui Broocman seal õppis, oli nende hukkamõist suunatud peamiselt Halle ülikooli professoritest kolleegidele (Tering 2008: 226), mis oli ju Halle pietismi kants.

2. Liivimaale tagasi

Pärast paariaastaseid õpinguid Wittenbergis pöördus 21-aastane Broocman kevadel 1699 sünnimaale tagasi. Mõni kuu varem, jaanuari algul, oli elavate hulgast lahkunud Tärvastu koguduse pastor soomlane Stephan Callenius. Kui surmateade jõudis praost Broocmann vanemani, pöördus ta kirjaga Liivimaa ülemkonsistoriumi poole ja pakkus vabale kohale välja oma poja. Isa rõhutas palvekirjas poja teeneid: põlise liivimaalasena valdab tema poeg koguduse mõlemat, saksa ja eesti keelt; on õppinud nii Tartu akadeemias kui ka kuulsas Wittenbergi ülikoolis eelkõige keeli, aga ka teoloogiat. Lisaks on ta reisinud läbi mitme Saksa linna ja Tärvastu kogudus soovib teda oma hingekarjaseks (SE/RA/2402/2402.3/413: 04.02.1699). Kuu aega hiljem esitaski koguduse esindaja kirja, milles kordas osaliselt Broocmann vanema argumente, kuid tõstis 1686. aasta kirikuseaduse toel eriti esile Broocmani eesti keele oskust ning auväärset ja korralikku käitumist (SE/RA/2402/2402.3/413: 09.03.1699).

Asja muutis segaseks kindralsuperintendent Johann Fischeri umbes samaaegne pöördumine Liivimaa ülemkonsistoriumi poole, milles ta pakkus mitmele vabanenud Liivimaa vaimulikukohale välja uued ametikandjad.

Fischeri ettepaneku alusel võinuks Tarvastu pastoriks nimetada hoopis Heinrich Teuchneri ja Broocman tulnuks suunata abiõpetaja (adjunkti) kohale Nõos (SE/RA/2402/2402.3/413: 08.02.1699). Seal oli oodata nii pastori- kui ka adjunktikoha vabanemist seoses Tartu ülikooli kolimisega Pärnusse, mis oli kavandatud suveks 1699.

Broocman ei saanud kumbagi ametikohta, sest ta ei olnud jutlustamisõiguse omandamiseks sooritanud Liivimaa ülemkonsistooriumile vajalikku *examen rigorosum*'it ehk ranget eksamit. Seetõttu esitas Broocman ülemkonsistooriumile taotluse, et ta lubataks *examen rigorosum*'ile (SE/RA/2402/2402.3/413: 03.05.1699). Selle sooritamise järel pühitseti ta 30. juulil 1699 Tartus kirikuõpetajaks (Westerlund jt 1919: 163; Boëthius 1925–26: 415; Köpp 1937b: 109–110). Johann Fischeri soovi järgi saigi Heinrich Teuchner Tarvastu õpetajaks (EPL 1977: 119) ja Nõo pastoriks Lorenz (Laurentius, Lars) Qwist (Quist) (Väänänen 1987: 258–259), Broocman asus aga tööle isa abiõpetajana Laiusel.

Need sündmused leidsid aset süngel taustal. 1690. aastate teine pool oli kogu Rootsi kuningriigis rõõmutu aeg. Aprillis 1697 suri kuningas Karl XI ja kuu aega hiljem hävis tulekahjus Stockholmi kuningaloss. Korduvad ikaldused 1695–1697 tõid kaasa väga väikese või peaaegu olematu saagi. Toidupuudus põhjustas alatoitluse ja näljahäda, mis omakorda soodustas düsenteeria, tüüfuse ja teiste nakkushaiguste levikut. Hädad tabasid eriti tugevalt kuningriigi põhja- ja idaosa. Eesti- ja Liivimaal suri mõne aasta jooksul nälja või haiguste tagajärjel viiendik elanikest (täpsemalt talurahva suremuse kohta suure näljahäda ajal vt Seppel 2020).

Kõige rängemalt tabatud piirkondade hulka kuulus Laiuse kihelkond. Kirjas kindralsuperintendent Johann Fischerile mainib Broocmann vanem, et Laiuse kalmistule maeti üle 800 inimese lisaks neile, kes visati vaikselt hauamägedele (Liiv 1938: 40; SE/RA/2402/2402.3/410: 13.07.1697)². Kui arvestada, et Broocmann vanema koguduses elas umbes 3500 hinge (Vahtre 2002: 110; 2005: 225), tähendab veidi üle 800 inimese kaotus – elanikest ligi veerandi – rahvaarvu märkimisväärset vähenemist. Veel neli aastakümnet hiljem mäletas suurt näljahäda ka Broocman (1739: VIII, 7), kui ta kirjutas oma majapidamisraamatu teises osas:

² Hauamägedele visatud hingedega (*auff den Calmuten .. sind verscharret worden*) viitab Broocmann vanem kombele matta surnu pühitsemata maale ilma pastori osavõtu ja ilma kirstu või surilinata. See oli eelkristlik tava, mis püsis osa eesti talurahva hulgas (vt Westling 1896: 32). Sõna *Calmuten* lähtub eesti sõna *kalm* mitmuse vormist *kalmud*.

[see] leidis aset 1695. aastal suure näljahäda alguses, mis kestis tervelt 3 aastat, mille jooksul hukkus 33 000 inimest, peale nende, keda metsloomad metsas ära söid.

Süngest ajast hoolimata võib öelda, et Reinerus Broocmani elus oli seni kõik laabunud ja märgid viitasid tulevasele rahulikule äraelamisele hingekarjasena Põhja-Liivimaal. Peatselt puhkenud sõda muutis aga ka tema sünni- ja kodukandi sõja tallermaaks ning purustas igasugused sellesuunalised lootused. Hädad ja katsumused algasid varsti pärast Narva lahingut novembris 1700.

3. Kuningas Laiusel

Pärast võitu Vene vägede üle Narva all otsustas kuningas Karl XII mitte pöörduda tagasi oma pealinna, kus ta saanuks sõjaväsimusest puhata ja jõudu koguda eelseisvateks katsumusteks sõjatandril. Jäädes oma vägede juurde, jagas noor kuningas talvekorteris oma alluvate üksluist elu. Kogu Rootsi väliarmee paigutati Eesti- ja Liivimaa idaossa, peamiselt Tartu ja Tallinna ning Tartu ja Rakvere-Narva vaheliste maateede äärde. Sealt sai armee vajaduse korral kiiresti liikuma panna kas Narva, Pihkva või Riia suunas. Rootsi vägede sõlmpunkt oli Laiuse, mille ordulossi varemetsesse seadis end sisse kuningas. Laiuse lähedal asuvas Kivijärve mõisas peatus krahv Carl Piperi juhitud kuninga välikantselei ja Kivijärvest veidi ida poole, Palupere ja Iravere küllasse, paigutati kuninga ihukaitsevägi. Kuningas saabus Laiusele mõni päev enne 1700. aasta jõule. Järgneva napilt poole aasta kestel, 19. detsembrist 1700 mai lõpuni 1701, valitseti niisiis Rootsi riiki sellest kirikukihelkonnast, kus Broocmann vanem pidas kirikuõpetaja ja praosti ametit ning tema poeg töötas abipastorina.

Talvekorteris viibimise aega püüdsid Rootsi sõjaväelased sisustada mitmeti. Asjalike toimetuste kõrval – maakuulamine, mõned sõjaretked ja vägede ülevaatused – käis noor kuningas Laiuse lähiümbruses korduvalt jahil. 28. jaanuaril tähistati kuninga nimepäeva, mis algas jahiretkega, järgnes pidusöök ja väikese nimepäeva puhul kirjutatud lavatüki etendus Jõgeva mõisas (Raag 2012). Asjalike ajaviidete hulka võib veel lugeda õppused, mida organiseeris Narva lahingus hakkaja sõjapealikuna silma paistnud ning kohe peale lahingut kindralmajoriks ülendatud krahv Magnus Stenbock 7. märtsil oma asupaigas Jõgeva mõisas, et sõduritel ja ohvitseridel ei ununeks sõjapidamise oskused.

Selleks laskis krahv Stenbock rivistada üles üksused, et ühed kõigi sõjakunsti reeglite järgi ründaksid ja teised kaitseksid tõelises suuruses kindlustust, mis oli enne Stenbocki käsul lumest ehitatud (Annerstedt 1906: 48–49; Quennerstedt 1916: 42–43). See võte meeldis kuningale niivõrd, et krahv Stenbock nimetati mõni päev hiljem, 11. märtsil 1701 kogu jalaväe kindralinspektoriks, mispuhul kinkis kuningas talle uhke hobuse. Stenbocki riviõppused põhinesid vähemalt osaliselt tema koostatud käsikirjal, mis sai aluseks uuele, samal aastal Tallinnas trükitud Rootsi jalaväe väljaõppereglemendile (Raag 1991; 2012; 2023: 66).

Rootsi kuningas võttis Laiusel viibides veel osa eesti talupojapulmast. Ühes oma kirjas õele Ulrika Eleonorele Stockholmis kirjeldas kuningas mõrvoja isakodust väljatoomist ja pulmarongi. Kirjeldus on küll toonilt naljatlev, kuid sisuliselt korrektselt edasi antud. (Raag 1991) Pulmad toimusid August Quennerstedti (1916: 44) väitel Laiuse lossi peahoone suures saalis, mis paiknes kuninga magamistoa kõrval. Kuningal tuli veel enda sõnul viibida „kõrgesti õndsas hertsog von Gelderni vennapoja“ peenes pulmas. Seda sündmust nimetas ta ühes õele Ulrika Eleonorele 20. märtsi kuupäevaga kirjutatud kirjas (Carlson 1893: 45). Pole õnnestunud kindlaks teha, kelle pulmad need olid. Nime järgi võiks oletada perekondlikku seost Tallinna raehärra ja kammerhärra ning tema poja, Rakvere (hiljem Haljala) kirikuõpetaja magister Konstans (Constans) von Gelderniga, keda mainib Hugo Richard Paucker (1849: 171, 178) oma Eestimaa vaimulike biograafilises leksikonis.

Selsamal aastal, 1701, astus abiellu ka Broocman. Pole teada, kas pulmad toimusid veel kuninga Laiusel viibimise ajal või hiljem. Kuninga Laiusel kirjutatud kirjadest vihjet nende toimumise kohta ei leia (Carlson 1893), samuti mitte teistest Rootsi kuninga Laiusel viibimise kirjeldustest (Kelch 1875: 174–209; Nordberg 1740: 137–160; Quennerstedt 1916: 29–60). Broocmani väljavahetuse, Anna Catharina Goldha(h)n oli sündinud Liivimaa pastori tütreks 1680. aastal (Boëthius 1925–26: 415), olles seega oma mehest kolm aastat noorem. Pruudi isa oli Tartu triviaalkooli endine direktor ja hilisem Kursi Maarja-Eliisabeti koguduse pastor Johan Nicolaus Goldhahn, kes suri 1701. aastal (tema kohta: EPL 1977: 241), jättes lese ja lapsed äärmisesse viletsusse.

Näib, et Broocmannide pere sai kuningliku tähelepanu osaliseks. Laiuse lossi ja kirikla vahemaa oli vaid umbes kolm kilomeetrit. Üks arvukatest tant-supidudest, millega Rootsi ohvitserid selle kandi mõisates vaba aega veetsid, toimus Laiuse kiriklas (Laidre 1995: 242), kuid pole teada, kas kuningas sellel

osales. Koguteose „Tartumaa“ andmeil käinud kuningas „talveõhtuil tihti Laiuse kirikuõpetaja Reinerus Broocmann'i pool aega viitmas ja istutanud kevadel mälestuseks õpetaja aeda kolm pärna, milledest üks praegugi [1925] veel alal ning traditsiooni põhjal „Kaarli pärna“ nime kannab“ (Tartumaa 1925: 243).

Rootsi valitseja harjumust käia Laiuse kiriklas Broocmann vanemaga juttu ajamas mainib ka Quennerstedt (1916: 44), viidates „pastor E. Körberilt“ saadud andmetele³. Puude istutamine kirikla aeda võib muidugi olla tõepõhjata rahvajutt, sest igipõliste puude istutamise omistamine Rootsi kuningale on tuntud eesti muistendi motiiv (Tedre 1998: 574). Üldse tekib küsimus, kas Rootsi kuningas Laiuse lossi läheduses asuvat kirikla külastamise sageduses pole liialdatud. Kuid kohaliku koguduse pastor ja Tartumaa praost oma perega pidi kahtlemata olema kuningale ja tema lähikondsetele ning ümberkaudsetes mõisates ja külades peatuvatele Rootsi väejuhtidele teada-tuntud. See seik omas oletatavasti mõningat tähtsust, kui Broocman sattus kümme aastat hiljem oma perega sõjapõgenikuna Stockholmi.

Jätkuv sõda tõi möödapääsmatult kaasa katsumusi ja ohvreid. Kohalikud elanikud pidid riigi sõjaväe ülalpidamisele kaasa aitama. Sõjaväe toiduga varustamine oli koormav, sest Ingeri-, Eesti- ja Liivimaa polnud pärast pikka näljaaega 1690. aastate keskel veel päriselt toibunud. Tuntakse ju seda aega Eesti ajaloo suure näljahäda aastatena. Perekond Broocman täitis oma kohust kuningas ja riigi ees ustavalt. Kogu kirikla viljasaak eraldati sõjaväele (Boëthius 1925–26: 416) ja Broocmani kaks venda teenisid sõjaväes, mõlemad jõudsid kapteni auastmeni.

4. Laiuse abiõpetaja, sõjaväevaimulik ja Lohusuu pastor

Kui kuningas lahkus 17. juunil 1701 koos oma sõjaväega Laiuselt (Annerstedt 1906: 49) ja suundus lõunasse lootuses kuningas Augustiga lõplikku lahingut lüüa, jäeti Eesti- ja Liivimaa kaitseks ainult suuremate kindluste garnisonid ning ööverst (septembrist 1701 kindralmajor) Wolmar Anton von Schlippenbachi juhitud 2300 ratsanikust ja 800 jalaväelasest koosnev välivägi. Selle koosseisu kuulusid kohalike elanike seast värvatud maakaitseüksused,

³ Teave kuninga külaskäigu kohta Laiuse kiriklasse pärineb usutavasti August Wilhelm Hupeilt (1774: 267), kes refereerib kohalikku pärimust. Teavet kordab Eduard Philipp Körber (1802: 133), mis näikse olevat see E. Körberi käsikiri, mida mainib Quennerstedt.

nimetuse poolest pataljoniid või rügemendid, mida oli arvult kümme-kond. Igas pataljonis pidi olema 300 meest, mis jagunesid kuueks kompaniiks.

Maakaitseüksuste kohta võib oletada, et nende relvastus ja väljaõpe oli puudulik. Igal juhul oli Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa kaitsevõime nõrk, mis võis mõjuda tsaar Peetri vägedele meelitavalt. Kuigi Vene väed olid Narva all saanud väga raske kaotuse osaliseks, polnud kuningas Karlil sugugi õnnestunud neid purustada ning need olidki koondatud aladele Liivimaa külje all, Peipsist idas ja kagus. Rootsi kuninga tähelepanu oli seevastu suunatud hoopis lõunasse.

Kindralkuberner Erik Dahlbergi kevadel 1701 antud korraldusele järgnedes teenis Broocman vabatahtlikult ja tasu saamata terve aasta sõjaväevaimulikuna „härra parun ja ööverstleitnant Taube pataljonis“ (SE/RA/2402/2402.3/416: 15.06.1704). See oli 1701. aasta talvel Põltsamaal formeeritud, ööverstleitnant Bernhard Wilhelm Taube juhtimisel ja ööverst Volmar Anton Schlippenbachile alluv Põltsamaal ja Pärnus tegutsenud maamiilitsa pataljon, mida mainivad Jöran Nordberg (1740: 160), Adam Lewenhaupt (1921: 691) ja Kalle Kroon (2007: 185–187). „Nüüd seisavad kõik mu kolm poega kuningliku majesteedi teenistuses,“ kirjutab Broocmann vanem kindralkubernerile, krahv Erik Dahlbergile 8. oktoobril 1701 (EAA.278.1.XX-19: 52).

Broocmanil polnud sõjaväes kerge põli. Kindlasti osales ta 29. detsembril 1701 Erastvere lahingus, kus kindralmajor von Schlippenbachi väliarmee sai kindral Boriss Šeremetjevi juhitud Vene armeeüksuse käest lüüa. See oli esimene Vene vägede võit Põhjasõjas ja tsaar Peeter näitas oma tunnustust, edutades pärast lahingut Šeremetjevi feldmarssaliks. Broocman osales arvata-vasti ka juulis 1702 Võrtsjärvest lõuna pool toimunud Hummuli lahingus, kus Liivimaa väliarmee taas jäi Vene vägedele alla. Selles lahingus kaotas ööverstleitnant Taube pataljon väidetavalt 40 protsenti oma koosseisust (Kroon 2007: 184). Schlippenbachi väekoondise riismed põgenesid Pärnusse. Usutavasti oli Broocman nüüd lasknud end „meelitada vastu võtma õnnetut kutset Pärnusse, mis mind täielikult laostas“, nagu ta hiljem hindas olukorda Liivimaa ülemkonsistooriumile läkitatud kirjas (SE/RA/2402/2402.3/416: 15.06.1704). Pole õnnestunud selgitada tema Pärnusse kutsumise täpsemaid asjaolusid.

Kuu aega enne Hummuli lahingut pöördus Broocmann vanem Liivimaa ülemkonsistooriumi poole palvega vabastada poeg sõjaväevaimuliku ametist ja taas määrata Laiuse abiõpetajaks (SE/RA/2402/2402.3/415: 18.06.1702). Peatselt avanes teine võimalus vähendada Laiuse pastori töökoormust ja

parandada mitmepealise pere toimetulekut. Millalgi aastal 1700 oli nimelt surnud üks Broocmann vanema praostkonna pastoreid, pisut kahtlase mainega endine eskadronijutlustaja Gabriel Rubellius, kes pärines Soomest. Ta oli Lohusuu kogudust teeninud alates 1690. aastate keskpaigast (Hiiemets 2014 [1933]: 61–63; EPL 1977: 397). Rubelliuse surma tõttu oli Lohusuu väike pastoraat olnud peaaegu kaks aastat ilma hingekarjaseta, kuigi Broocmann vanem oli praostina korraldanud, et Lohusuu endise emakihelkonna Torma pastor paar korda käis Lohusuu jutlustamas ja kogudusele sakramentidest osasaamist võimaldamas, nagu kirjeldab olukorda Avinurme mõisnik Jean Enander Liivimaa ülemkonsistoriumile läkitatud rootsikeelses kirjas (SE/RA/2402/2402.3/415: 22.11.1702).

Ebaturvaliste olude tõttu ei olnud teised naaberkihelkonna pastorid julgenud ette võtta teekonda kõrvalisse Lohusuu, mistõttu Broocmann oli seal aegajalt käinud talitusi läbi viimas. Selline kord ei olnud rahuldav. Probleemile lahendust otsides pöördus Broocmann vanem Liivimaa ülemkonsistoriumi poole palvega määrata poeg Lohusuu pastoriks, kuid koos kohustusega abistada isa Laiusel (SE/RA/2402/2402.3/415: 30.01.1703). Ülemkonsistorium tuli palvele vastu: poeg määrati Lohusuu koguduse õpetajaks kohustusega jätkata Laiuse kogudust teenimist abiõpetajana (SE/RA/2402/2402.3/385: 406, 426).

Ise väitis Broocmann hiljem, et tema teenistus sõjaväevaimulikuna oleks jätkunud, kui tema vananev isa poleks teda häda pärast Laiusele kutsunud. Topelteenistus – pastorina Lohusuu ja abiõpetajana Laiusel – oli ilmselt väga vajalik, sest Laiusel ei elanud mitte ainult Broocmanni abikaasa koos kolme lapsega, vaid ka Broocmanni mõlemad lehestunud õed, üks kolme ja teine kahe lapsega, ning lehestunud ämm oma lastega. Noore Broocmanni tagasitulek sõjaväest lahendas mitu probleemi: Lohusuu kogudus sai lõpuks oma kauaoodatud hingekarjase, Broocmann vanema töökoormus vähenes ja Laiuse pastoraadi suure leibkonna toimetulek paranes.

Broocmann vanema töökoormus oli tõepoolest suur. Hingekarjaseks teenis ta oma kogudust, praostina korraldas Tartu ülejõe praostkonna 11 koguduse tööd ja eesistujana juhatas Tartu alamkonsistoriumi. Lisaks ametikohtadega otseselt seotud ülesannete täitmisele oli ta vähemalt Liepa ja Pilstivere keelekonverentside ajast saadik olnud pühendunud vaimuliku kirjavara tõlkimisele tallinna keelde ja tõlgete redigeerimisele (Köpp 1937a: 16; 1937b: 107; Siirak 1965: 147, 150). Tõlgitavate-redigeeritavate teoste hulka

kuulus Uus Testament; selle tõlkimine tallinna keelde ja käsikirja trükiks ettevalmistamine oli meeskonnatöö, mis tõi kaasa ootamatuid komplikatsioone ja venis liialt kaua (Köpp 1959: 72–74; Ross 2008: 242–245). Veel on teada, et Broocmann vanem tegutses 18. sajandi esimestel aastatel selle nimel, et vabastada 1695. aasta tallinnakeelne käsiraamat keelu alt (Köpp 1937a: 16; 1937b: 107; Salu 1951: 194–195, 199).

5. Laiuse pastor

1702. aasta suvel muutus sõjaolukord tõsisemaks. Vene väed laastasid Ida-Eesti- ja Liivimaa peaaegu takistamatult. Põletati maha Põltsamaa ordulinnus ning Paide ja Viljandi linn koos ümberkaudsete mõisate, kirikute ja küladega. Kahel korral saabusid Vene väesalgad Lohusuhu ja Laiusele, esimest korda 29. juulil 1702, mil nad põletasid maha Laiuse kiriku, kirikla ja ümberkaudsed külad. Leekide ohvriks langesid isegi küla koolimajad ja kõik kooliraamatud. (Köpp 1937a: 18; 1937b: 163; Kuuse 1995: 10–11)

Inimesi ei ajanud kodudest põgenema mitte ainult Vene väesalkade rüüstetöö, vaid ka röövlid ja marodöörid. Olukord oli niivõrd kindlusetu, et Otepää pastor Adrian Virginius (ka Verginius, Vergin, Virgin) asus omal algatusel korraldama Tartust lõunas asuvate alade valvet ja kaitset (Rosen 1936: 60). Teist korda jõudsid Vene väed Laiusele sügisel 1703 ja Broocmann vanem oleks enda sõnutsi äärepealt vangi langenud, kuid pääses läbi tihnikute ja soode põgenedes. Tema väitel otsisid Tartumaa kirikuõpetajad koos perede ja koguduseliikmetega varjupaika mõnes kindlustatud linnas või kaugemal sisemaal asuvas linnas (SE/RA/2402/2402.3/416: 06.05.1704; Köpp 1937a: 19–20).

Kuigi venelased jõulude eel rüüstasid ja põletasid naaberkihelkonnas Tormas, pöördus Broocmann vanem perega Tartust Laiusele tagasi. Noor Broocman meenutas olukorda aastakümneid hiljem nii: „sel aastal [1704] pidin jätma kogu oma seemnevilja [Vene salkade] hävitada ja taganema Tallinna, kui vaenlane hakkas piirama lähimat linna Tartut“ (R. Broocman 1736: II, 68). Piiramine algas juunis. Lahingutes langes Broocmani vanem vend Erik Johan, kui ta osales 28. juunil rünnakul, mille sooritasid Tartut kaitsvad Rootsi väed vaenlase kaevikute vastu (Skytte 1916 [1705]: 243–246, 296; Moller 1755: 100). Kindlasti peab ka Kelch (1875: 390) silmas Erik Broocmani, kui nimetab, et *Capitein Erich Brochmann* langes Tartu all, nagu ka Nordberg (1740: 563),

kuigi temal on nimi moonutatud: *Capitain Brachmann*. (Üldse on Nordbergi ja Kelchi kroonika „Continuationis“ palju kokkulangevusi, mille tõttu võib oletada, et Nordbergi käsitlus suuresti toetus Kelchi kroonikale.) Samal kuupäeval viis aastat hiljem, 28. juunil 1709, langes Poltaava all Broocmani teine vend Carl Gustaf, kes oli samuti kapteni auastmes (Lewenhaupt 1921: 85). Enne lahingut oli ta taotlenud üleviimist Liivimaale, et, nagu ta seda põhjendas, jõudumööda aidata kaasa kalli, tõsiselt ohustatud kodukandi kaitsmisele.

Nende sündmuste ajal, 1704. aasta nelipühadel, suri Broocmann vanem rabandusse (*Schlagfluß*); nelipühade pühapäev langes sel aastal 5. juunile. Poeg teatas surmajuhtumist Liivimaa ülemkonsistoriumile kirjalikult (SE/RA/2402/2402.3/416: 15.06.1704). Samas kirjas avaldas ta veel soovi vabanevad Laiuse kirikuõpetaja kohta endale saada. Soovi toetas koguduseliikmete nimel kiriku eestseisus (SE/RA/2402/2402.3/416: kuupäevata kiri saabus 18.07.1704) ja Liivimaa eesti alade majandusasehaldur Gustaf Adolf Strömfelt (Köpp 1959: 111) – meenutagem, et Strömfelt oli üks neist neljast mehest, kellele oli Broocman kaheksa aastat varem pühendanud oma väitekirja. Liivimaa ülemkonsistorium esitas Broocmani kandidatuuri kuningale kinnitamiseks. Kuningas, kes viibis Jaroslavis (praeguse Poola kaguosas), kinnitas Broocmani Laiuse koguduse pastoriks 18. augustil 1704 (SE/RA/1112/B/635: 742v–743r).

Ohtlikuks muutunud sõjaolukorra tõttu polnud Broocmanil ja tema perel Tallinna pagendusest Laiusele naasmine kergesti teostatav. Pärast paarikuist piiramist alistusid Tartu kaitsjad Vene vägedele 13./14. juulil 1704 (lähemalt vt Laidre 2008: 568–610) ning linn ja ümbruskond langes Vene vägede meelevalda. Tallinnast kirjutas Broocman 2. augustil 1704 Liivimaa ülemkonsistoriumile, et ta ei soovi asuda „moskoviidi“ vallutatud alale, vaid kavatseb, kui ülemkonsistorium seda lubab, võtta vastu ööverstleitnant Henrik Gustaf Buddenbrocki kutse Liivi maatragunieskadroni sõjaväevaimuliku kohale, et kindlustada oma perele elatis (SE/RA/2402/2402.3/416: 02.08.1704). Veel oktoobris ei olnud temani jõudnud teade, et kuningas oli nimetanud ta Laiuse pastoriks, ega Liivimaa ülemkonsistoriumi antud nõusolek, et ta võib astuda teenistusse von Buddenbrocki maakaitseeskadroni vaimulikuna. Seetõttu kordas ta oma taotlust saada oma isa järglaseks Laiusel. Põhjusena tõi ta esile raske majandusliku olukorra ning rõhutas ka seda, et tema ülalpidamisel on seitse last (SE/RA/2402/2402.3/416: 13.10.1704). Taotlus küll rahuldati, kuid Liivimaa ülemkonsistoriumi tõrkumise tõttu ei võinud ta Laiuse pastori

kohale asuda kohe. Ülemkonsistoorium soovis nimelt täpsustusi Broocmani kohataotluse võimalike tagamaade ja tema eksami sooritamise kohta. Broocman selgitab oktoobri keskel Riiasaadetud kirjas, et keegi polevat käskinud ega sundinud teda isa järel vabanenud kohta endale nõutama, tema taotluse ajend olevat loomulik kiindumus (*natürliche Inclination*) oma sünnikoha vastu ning selle kogukonna eriline armastus ja poolehoid (*besondern Liebe und Affection*). Eksami kohta vastab ta samas kirjas, et keegi polevat teda palunud seda edasi lükata ja et ta oli lähtunud kehtivast kirikuseadusest (SE/RA/2402/2402.3/416: 13.10.1704).

Sõjalukorrrast tingituna oli vahepeal päevakorrale tõusnud ka põhimõteline küsimus, kas vaenlase vallutatud alade pastorid peaksid jätkama seal koguduse teenimist või mitte. Küsimuse muutis nimelt teravaks venelaste nõue, et kirikuõpetajad peavad vanduma truudust Vene keisrile ja kohustuma mitte säilitama sidet Rootsi kuninga ega tema väejuhtidega (Moller 1755: 118; Köpp 1937b: 112). Küsimuse oli algatanud Otepää kirikuõpetaja Adrian Virginius. Asi anti kuningliku valitsuse otsustada, kelle vastus aga viibis 1706. aasta alguseni. Kuningas soovitas konsistooriumil asja hästi järele kaaluda ja Vene komandandiga Tartus läbi rääkida tarvilikkude kindlustuste saamiseks kogudustesse naasvatele õpetajatele. Et vahepeal olid olud muutunud rahulikumaks, eriti Tartumaal, anti kirikuõpetajatele nõu pöörduda kogudustesse tagasi. Konsistoorium päris vastavateilt õpetajatelt, kas nad on selleks valmis, kui venelased annavad tarviliku julgeoleku kindlustuse. Broocman vastas omalt poolt, et ta ei tunne maailmas suuremat soovi, kui olla temale „usaldatud lammaste juures“. Samas rõhutas ta, et pole sugugi selge, kui palju võib uskuda sellist tagatist: venelastel on kreeka usk ja terve nende lubadus „seisab kruvidel“ (on väga muutlik), sest on ju teada, et nende juures „piinatakse inimesi lihtsa kahtluse pärast ja jäetakse ilma igasugusest seaduse kaitsesest“. (Köpp 1937b: 112)

Üldine olukord muutus mõnevõrra kindlamaks siis, kui Tartu ümbruses hakkasid tegutsema Rootsi ratsaväeüksused, ehkki linn ise oli endiselt vaenlase käes ja koos Vene vägede kätte langenud Narvaga jätkuvate rüüsteretkede lähtepunktiks. Vaatamata pingelisele ja ebakindlale olukorrale naasis Broocman oma kogudusse, nagu nähtub asehaldur Gustav Adolf Strömfeltile 18. septembril 1706. aastal Laiuselt läkitatud kirjast (SE/RA/54113: 18.09.1706).

1707. aasta mais küüditati Tartust Moskvasse 279 ja septembris veel 40 inimest (Laidre 2008: 638–641). Sama aasta sügisel püüdsid Rootsi üksused

linna põhjast ja lõunast blokeerida, hoolimata sellest, et nad jäid Vene vägedele arvuliselt alla. Vene sõjaväe juhtkond hindas aga rootslaste arvu valesti ja uskus, et Rootsi põhijõud on kuningas Karli juhtimisel naasnud Läänemere kubermangudesse. Seepeale käskis tsaar Peeter kindralmajor Otto Rudolf von Schaumbergi koos oma ratsaväepolguga (Peterburist) päästa Tartu. Et rootslastel oleks võimatu kasutada Eesti- ja Liivimaaid lähtekohana Venemaa (uue) pealinna Peterburi ründamiseks, anti Vene vägedele käsk need kubermangud laastada; see käsk ka täideti (Laidre 2008: 649–651).

Tekkinud olukorras otsustas Broocman Laiuselt lahkuda ja hakata taas sõjaväevaimulikuks. Tema asehaldur Strömfeltile saadetud kahe kirja dateeringust selgub, et ta lahkus enne 1707. aasta oktoobrit (SE/RA/54113/14: Kalliküla 14.10.1707; Helme 18.11.1707). Broocman naasis oma eelmisesse üksusesse, von Buddenbrocki maatragnieskadroni, millel oli nüüd ööversteitnant Magnus von Brömseni isikus uus ülem ja mis oli üks Tartu blokaadis osalenud üksustest. Sellesse eskadroni, mis koosseisu arvu poolest vähemalt aeg-ajalt ulatus pataljoni suuruseni (Arfwidsson 1936: 401), jäi Broocman arvatavasti kuni selle laiali saatmiseni Riias, kui linn pärast kaheksakuulist piiramist juulis 1710 kapituleerus venelastele. Sealt põgenes Broocman Tallinna, võib-olla meritsi, kuna Pärnu kaudu kulgev maantee oli Vene vägede linna piiramise tõttu läbimatu.

6. Sõjapõgenik

29. septembril 1710 alistus Tallinn tsaar Peetri vägedele. Viimane Rootsi tugi-punkt Läänemere provintsideks oli langenud. Sõjaga kaasas käinud rüüstamised ja laastamised, samuti nõrgad viljasaagid, üldine hädaaeg, katku ja muude haiguste levik nii sõjaväelaste kui ka tsiviilelanike seas olid vallandanud üsna ulatusliku põgenemise turvalisematesse paikadesse mere taga (Aminoff-Winberg 2007: 51; Sepp 2013 [1926]).

Soome põgenenute hulgas oli ka Reinerus Broocman ja tema pere. Uusimaal mais 1711 asehaldur Strömfeltile kirjutatud palvekirjas teatab ta, et on täiesti laostunud, olles sunnitud naeruväärselt odava hinna eest (*Schand Preis*) põgenemisel kaasa haaratud vara maha müüma, et elus püsida. Ta vabandab Strömfelti ees, et tal isiklikult pole võimalik Turu linnas viibiva Strömfelti ette ilmuda, kuna tema asukoht Uusimaal on Turust nii kaugel, et ta ei pääse jalgsi linna, samas kui rahaline olukord ei võimalda küüdi eest tasuda. Ühtlasi

pärib ta, kas tal poleks saksa preestrina (*ich alß Teutscher Prediger*) võimalik teenida Strömfelti alluvuses olevate saksa ohvitseride, allohvitseride ja sõdurite hingekarjasena, et sel moel teenida endale ja lähikondsetele elatist. (SE/RA/2402/2402.2/IIA/330: 08.05.1711)

Väidet perekonna häda kohta kinnitab asjaolu, et sama aasta veebruaris oli Broocman kantud Turu piiskopkonna nende pagulaste nimekirja, kes saavad toetust piiskopkonnas põgenike heaks korraldatud korjandusest laekunud summadest. Selle nimekirja järgi maksti toetus Broocmanile välja 25. veebruaril 1711 (Aminoff-Winberg 1995: 153, nr 6671). Sama aasta suvel näib ta olevat saanud teist korda toetust, seekord kuninga korraldusel. Broocman tänab 1712. aasta märtsi algul kuningale saadetud kirjas kõrge kuningliku soosingu eest, mille ta pälvis eelmisel suvel, kuid teatab, et üle poole sellest on kulunud võlgade maksmiseks, mille tõttu ta nüüd pöördub uuesti kuninga poole lisatoetuse saamiseks, kas oma kahe sõjaväljal langenud venna väljavõtmata palga kujul, mida ta küsib nende ainsa pärijana endale, või 700 taalri hõbemündi suuruse summa pealt arvestatav kolmeaastane intress, et tema ja ta perekond ei oleks sunnitud haarama kõige alandavamalt kerjakeppi, *allerschimpflichsten Bettlerstab* (SE/RA/1133/1133.11/~1: kuupäevata kiri). Riiginõukogu toetas 12. märtsil 1712 tema palvet ja edastas asja täitmiseks riigikontorile (SE/RA/1112.1/B/658: 723).

1712. aasta kevadtalvel kanti „Ööverstleitnant Brömse[ni] eskadroni rügemendipastor Reinerus Brokman“ koos oma kallima (*Kieresta*) ehk abikaasa Anna Catharina Goldhahni, kahe lapse ja kahe teenijatüdrukuga (*pijgor*) Eesti-, Liivi- ja Ingerimaalt ning Soomest Stockholmi saabunud 807 põgeniku nimekirja, mille kammerkolleegium oli lasknud koostada ja kuningale saata (SE/RA/1134/4/83: 03.04.1712). Põgenemise kaasa teinud kaks last olid 1706. aastal sündinud Adam Reinhold ja 1709. aastal sündinud Carl Fredric. Nende sünniaastatest võib järeldada, et Broocmani ülejäänud kolm last, keda ta mainib oma kirjas Liivimaa ülemkonsistoriumile 1704. aasta oktoobris (SE/RA/2402/2402.3/416: 15.06.1704), ei olnud enam elus. Usutavasti sündis perre hiljem veel üks laps, kes aga väiksenä suri, sest Westerlundi jt (1919: 163) andmeil olevat Broocmani Liivimaal surnud lapsi olnud neli: kaks poega ja kaks tütar.

Stockholmi saabudes oli Broocman 34-aastane ja tema abikaasa 31-aastane ning nad olid pidanud nii mõndagi läbi elama. Vast saabunute põli polnud ka katkutaudi all kannatavas ning sõjapõgenike suurte hulkade majutamise,

toitlustamise ja abistamise probleemiga kimpus olevas Stockholmis kerge, nii et Broocmanil osutus elatise leidmine niisama edutuks kui Uusimaal. Ta ei osanud rootsi keelt või vähemalt mitte piisavalt, et saaks rootsikeelses koguduses teenida, lisaks ei olnud ükski pealinna saksa koguduse vaimuliku-kohtadest vaba.

Siiski naeratas Broocmanitele õnn: nimelt sattusid nad kuninga isikliku sõbrana tuntud riigimehe Arvid Horni kaitsva tiiva alla (Boëthius 1925–26: 417). Ilmselt polnud see juhus. Sõja puhkedes oli Horn järgnenud kuningale ja võitnud Karl XII usalduse muu hulgas oma vaprusena Narva lahingu ajal Rootsi vägede vasakul tiival. Võib oletada, et Horn oli pärast Narva lahingut Laiusele talvekorterisse jäädes – Juhan Kõpu andmeil peatus ta oma üksusega Palupere ja Iravere külas (Kõpp 1937b: 156) – saanud tuttavaks nii Laiuse õpetaja Broocmann vanema kui ka tema pojaga. Kui aga Anna Catharina Goldhahni ja Broocmani pulmad toimusid Rootsi vägede talvekorteris viibimise ajal, võib isegi oletada, et Horn oli neist osa võtnud. Nüüd, kümme aastat hiljem, oli Hornist saanud kantseleipresident ja ta juhtis riiginõukogu. Sellise positsiooni ja mõjuvõimuga mees võis, kui ta seda soovits tahta, loomulikult abistada kodutuks jäänud tuttavat peret – ja nähtavasti ta seda tegigi.

Tänu Horni eestkostele ja toetusele sai Broocman vähem kui aasta jooksul pärast Stockholmi saabumist töökoha abipastorina Hedvigi koguduses Norrköpingis, „et mitte näljast hukkuda“, nagu ühed tema biograafid karme asjaolusid täpsustavad (Westerlund jt 1919: 163). Üks lisapõhjus, miks Broocmani pere ei jäänud Stockholmi, on ehk see, et idapõgenikke – neid oli 20 000 kuni 30 000, kellest ligemale 2000 olid Eesti-, Liivi- või Ingerimaalt (Aminoff-Winberg 2007: 103) – püüti tahtlikult suunata tööle mujale Rootsis, sest pealinna kogudused lihtsalt ei suutnud nende kõigi eest vajalikul määral hoolt kanda ja äkki juurde tekkinud paljudele töökätele jõukohast tööd pakkuda. Pealegi oli pealinnas puhkenud katk. Igatahes suundus Broocmani pere 1712. aasta algul Norrköpingisse.

Norrköping asub Rootsi idarannikul, Stockholmist 175 kilomeetrit lõuna pool Brävikeni lahe ääres Motala strömi jõe suudmes. Linnas elas tol ajal 5000–6000 elanikku, kuid vahetult enne Broocmanide saabumist, 1710. aasta oktoobrist kuni 1711. aasta hilissügiseni, oli linna rahvaarvu ulatuslikult kahandanud epideemia, mis viis hauda veidi üle 2000 elaniku (Helmfrid 1971: 503). Linna, selle majanduse ja kaubanduse täielik taastumine võttis kaua aega isegi vaatamata jõudsalt kasvanud tekstiilitööstusele. Alates

Pilt 1. Norrköpingi saksa koguduse Hedvigi kirik (Foto: Östergötlands museum)

sajandivahetusest polnud linna suurim ettevõtte enam mitte Holmens Bruki relvavabrik, vaid Dragi villavabrik (Helmfrid 1971: 3).

Stockholmi kõrval oli Norrköping Rootsi tähtsaimaid sadamalinnu, millel oli nii oma tolliamet kui ka laevatehas. Linnas tegutsesid veel triviaalkool, apteek ja neli kirikut, igaüks omaette kogudusega. Neist oli Hedvigi kogudus tekkinud seoses saksa ja hollandi käsitöölise ja kaupmeeste sisserändega. Sisserännanud asusid tööle peamiselt Liège'ist pärineva kaupmehe Louis De Geeri rajatud paberi-, tekstiili-, relva- ja laevatehastesse.

Troonist loobunud kuninganna Kristiina, kelle elatusmaade hulka Norrköpingi linn ja loss kuulusid, lubas pärast linnakülastust 1660. aasta septembris kohalikel sakslastel luua oma koguduse. Kuna ekskuninganna volitustes oli kahtlusi, kinnitati koguduse moodustamine ja selle juurde saksa kooli asutamine järgmisel aastal kuningliku kirjaga (Kalm 1980: 30 jj; Helmfrid 1993: 3, 51 jj). Kogudus oli isikupõhine, nii et sellega võisid inimesed liituda sõltumata elukohast. Saksa kogudusega liitunud leibkondade arv kõikus 125 ja 150 vahel, mis võib vastata umbes 600 inimesele (Helmfrid 1971: 503). Kogudusel valmis 1673. aastal Norrköpingi raekoja väljaku ääres kirik, mis sai nimeks Hedvigi kirik (pilt 1). Nimi pandi Karl X Gustavi abikaasa, leskkuninganna Hedvig Eleonora järgi.

Hedvigi koguduses teenis pastorina eakas ja haiglane pastor Johannes Andræ Coelerus (Köhler), kes oli sündinud Lübeckis. Broocmanile pakutud abiõpetaja amet oli küll pastorikohast madalam ametikoht, kuid tagas pagulasperele kasina, ent kindla sissetuleku: koguduse abiõpetaja aastapalk oli 600 taalrit vaskmünti pluss mõned lisad, kusjuures pastori aastapalk koos lisadega oli selle summaga võrreldes peaaegu kahekordne (Helmfrid 1971: 504; 1708. aasta palgaandmed). Amet sobis Broocmanile muus osas nagu valatult. Oli ju 1613. aastal asutatud Hedvigi kogudus Norrköpingi saksa soost kodanike kogudus ja seega saksakeelne.

7. Uut elu alustamas. Norrköpingi pastor ja praost

Pool aastat pärast Broocmani perekonna saabumist Norrköpingisse, 11. oktoobril 1712, suri praost Köhler pärast mitu kuud kestnud haigust 71 aasta vanusena. Kuu aega hiljem 13. novembril, sai Broocman koguduse kutse hakata tema järglaseks. Järgnevatel valimistel, mida juhatas piiskop Jacob Lang, hääletasid kõik koguduseliikmed Broocmani ametisse nimetamise poolt. Seda võib võtta kui viidet sellele, et napi poole aasta jooksul oli ta abiõpetajana suutnud koguduse liikmete seas populaarsust koguda. Veel kuu aega hiljem, 10. detsembril, andis riiginõukogu Broocmanile korralduse asuda pastori ametikohale. Türgis sultani palees Timurtaschis (praeguse Türki linna Edirne lähistel) 26. juunil 1713 allkirjastatud kuninga volitus saabus aga Norrköpingisse alles aastavahetusel 1713–1714, nii et 21. jaanuaril 1714 pühitseti Broocman pidulikult uude ametisse. (SBL 1858–1859: 305–306; Westerlund jt 1919: 161; Helmfrid 1971: 509)

Kui Broocman asus Norrköpingi saksa koguduse hingekarjase ametisse, ei olnud mitte ainult linna, vaid ka koguduse majanduslik olukord väga nõrk. Koguduse puhul oli põhjus selles, et oli võetud hulga laenu, et katta suuri kulusi Hedvigi kiriku ümbruse tänavate sillutamiseks 1700. aasta suvel, kirikutorni ehitamiseks (see valmis 1711) ning pastoraadi, kooli ja muude ruumide remondiks. Näib, et Broocman pingutas kogu hingest selle nimel, et rahaasjad saaksid varakamate koguduseliikmete toel korda, sest võlgadest õnnestuski kogudusel vabaneda ainult nelja aastaga (Helmfrid 1971: 509). Ka järgnenud kümnenditel ilmutas Broocman asjatundlikkust rahaasjades, samuti isiklikus plaanis. Ilmselt pakkus elu Norrköpingis talle küllalt võimalusi oma ettevõtlikule vaimule rakendust leida.

Lisaks Hedvigi kiriku taastamisele hoolitses Broocman linna saksa kooli eest: koguduse hingekarjasena oli ta kooli inspektor. Õppetöö oli seal vahepeal katkenud, kuid Broocman suutis Mathias Scheele kujul leida pedagoogi, kes oli nõus õpetajakohustuse enda peale võtma ja koolitöö taastama. Ettepanekut toetas ka linnapea, nii et koolitöö läks uuesti käima. (Loos 1968: 13; Helmfrid 1971: 512)

Norrköpingis kasvas Broocmani perekond kiiresti. 1713. aasta talvel sünnitas Anna Catharina Goldhahn poja, kes sai nimeks Johan Henric ja ristiti sama aasta 26. veebruaril. Järgmisel aastal sündis poeg Gustaf Adolph, kes ristiti 17. juunil 1714, kuid kes suri järgmisel talvel; ta maeti 30. jaanuaril 1715. Veel samal aastal sündis perre tütar Anna Catharina, kelle ristised olid 2. detsembril 1715. Poolteist aastat hiljem sünnitas Anna Catharina poja Reinerti, kes ristiti 15. juunil 1717. Viimaseks lapseks sai poeg Benjamin, kes sündis 17. veebruaril 1720 ja suri pooleaastasena 21. juulil. (Westerlund jt 1919: 163–164) Viimase lapse sündimise ajal oli Anna Catharina 40 aastat vana. 11 lapsest, kelle ta oli maailma toonud, said täiskasvanuks ainult neli: Liivimaal sündinud pojad Adam Reinhold ja Carl Fredric ning Norrköpingis sündinud poeg Johan Henric ja tütar Anna Catharina. Täisealiseks saanud laste arv võib siiski olla viis, sest poeg Reinerti edasise elukäigu kohta pole õnnestunud jälgi leida, oletatavasti suri ta lapsena või noorelt.

Reinerus Broocman suutis oma uude ellu nähtavasti kiiresti sisse elada ja asus, nagu nägime, energiliselt oma hingekarjase ametikohustusi täitma. Teda iseloomustatakse kui õpetatud ja ettevõtlikku meest. Viimane omadus leiab tema eluloos korduvalt kinnitust. Muu hulgas hakkas ta kavandama saksa teoloogi Christian Scriveri teose „Seelenschatz“ („Hingeare“) avaldamist rootsi keeles. See umbes 3000 lehekülje paksune teos ilmus aastatel 1675–1692, sisaldas autori Magdeburgis peetud jutlusi ja seda peetakse pietismi teesillutajaks. 5. märtsil 1719 andis kuninganna Ulrika Eleonora Broocmanile kümneaastase privileegi Scriveri teoste avaldamiseks rootsi keeles (Boëthius 1925–26: 417), kuid välised asjaolud sundisid plaani mõneks ajaks edasi lükkama: sõda polnud lõppenud.

1719. aasta suvel rüüstas võimas Vene laevastik admiral Fjodor Apraksini juhtimisel kogu Rootsi idarannikut. Löögi alla sattus ka tähtsa sadamalinna tuntud Norrköping. 30. juulil sisenes Vene laevastik Bråvikeni lahte, mille järel suur hulk ratsanikke ja sõjamehi maabusid Norrköpingi lähedale ning tungisid kaitsetusse linna. Kogu linn põletati maha, hävingust pääsesid

Pilt 2. Reinerus Broocman. Johan Stålbomi elusuuruses portree valmis 1744. aastal, mõni aasta pärast portreeteritava surma (Foto: Harri Blomberg, Wikimedia Commons)

vaid kaks maja ja tollihoone. Maha põles ka 40 aastat varem valminud Hedvigi kirik, samuti selle kõrvale ehitatud kirikla. Perekond Broocman oli taas Vene vägede hävitustöö tulemusena jäänud peavarjuta: kõigepealt Laiusel, nüüd Norrköpingis.

See katsumus Broocmani ei heidutanud, vaid innustas tegema pingutust, mida tema elulugudes sageli mainitakse ja mis viis selleni, et kogudus tellis kohe pärast tema surma Soome päritolu kunstnikult Johan Stålbomilt elusuuruses portree, mis seniajani ripub Hedvigi kiriku oreilirõdu alusel seinal (pilt 2). Broocmani algatatud üleriigilise korjanduse tulemusel – toetusi õnnestus saada nii eraisikutelt kui ka riigilt – taastati Hedvigi kirik isegi uhkema, kui see oli olnud enne tulekahju ning alates novembrist 1721 oli seda taas võimalik kasutada usutalitusteks (Gullberg 1968: 146; C. F. Broocman 1760: 114). Broocmani algatatud korjan-

dus ei toonud sisse mitte ainult piisavalt raha kiriku taastamiseks, vaid jättis isegi 15 000-taalrise ülejäägi, mis taasinvesteeriti kiriku tulevasteks vajadusteks (Braad *sine anno*: 100). Kiriku taga valmis 1720. aastate teisel poolel veel viie suure toaga kivist kirikla, mille ehitamiskulud osaliselt kaeti linna eelarvest (Loos 1968: 101).

8. Trükikoja ja raamatukaupluse asutaja

Kui sõda oli Uusikaupunki rahuga lõppenud ja Norrköpingis hakati üle saama Vene vägede rüüsteretke halvimatest tagajärgedest, pöördus Broocman tagasi Scriveri põhjaneva teose rootsi lugejatele kättesaadavaks tegemise juurde. Selle väga ulatusliku töö tõlkimist ja avaldamist oli vaja majanduslikult kindlustada. Seda Broocman suutis, taotledes kuningalt luba kutsuda üles kogu

Pilt 3. Reinerus

Broocmani 1723. aastal
asutatud trükikoda
asus hoovis aadressil
Drottninggatan 13.
Nüüdseks on hoone
lammutatud (Foto:
K. L. Lindelöw 1934,
Norrköpings stadsarkiv)

riigi kirikukogudusi raamatut ette tellima ja teha kulude katteks ettemakse. Vastav kuninglik otsus langetati 8. mail 1722 ja saadeti täitmiseks piiskopkondale laiali (Boëthius 1925–26: 417).

Teose trükkimine Stockholmi kuninglikus trükikojas edenes Broocmani arvates liiga aeglaselt, mistõttu ta pidas vajalikuks taas pöörduda kuninga poole. Seekord taotles ta luba trükikoja asutamiseks. Taotlus rahuldati kuningliku privileegiga 13. augustil 1723 (Lundgren 1938: 5; Loos 1968: 99). Nii sündis Norrköpingi esimene püsiv trükikoda, kirjastus ja raamatupood (pilt 3). Samal aastal nimetati Broocman praostiks (Braad *sine anno*: 100; SBL 1858–1859: 305; Westerlund jt 1919: 161). Trükikoja rajamine oli iseenesest märkimisväärne tegu, eriti Broocmani ametit silmas pidades, aga ka seepärast, et trükikodasid polnud tol ajal Rootsis kuigi arvukalt, Helena Backmani (2016: 910) teatel oli neid aastal 1700 kõigest 15. Broocmani trükikoda töötas kahe trükipressiga (Sundelius 1798: 135) ning aasta pärast alustamist kuningale saadetud palvekirjast selgub, et seal oli 16 töötajat (SE/RA/1133/1133.12/~1: saabunud 14.09.1725).

Christian Scriveri teose rootsikeelne tõlge kannab pealkirja „Siäle-skatt“ („Hingeare“) ja selle esimene osa ilmus Stockholmis 1723. Järgmised viis osa trükiti Broocmani juures Norrköpingis ja need ilmusid aastail 1724–1727.

Broocman teost ise ei tõlkinud, küllap ei pidanud ta ennast selleks rootsi keeles piisavalt tugevaks. Selle töö tegi ära tema ametivend Antonius Münchenberg, kes oli Norrköpingi külje all oleva Borgi ja Löti ühendatud maakoguduse hingekarjane.

Scriveri teose avaldamine oli ainult algus. Järgnevail aastail arendas Broocmani trükikoda elavalt tegevust. Selle trükiteodangut uurinud Helena Backmani (2016: 927–932) andmeil ilmus aastani 1736 (kaasa arvatud) 79 trükist, juhutrukiseid arvestamata.

Ootuspäraselt oli Broocmani kirjastuse ja trükikoja toodangus esikohal usukirjandus. Piiblit trükiti kahel korral (1728, 1735), samuti Augsburgi usutunnistust: kõigepealt saksakeelsena (1724), seejärel rootsi keeles (1730). Broocmani ametivennad avaldasid tema kulu ja kirjadega oma ladinakeelseid traktaate või piibliseletusi. Eelmise näiteks on Lundi piiskopi Andreas Rydeliuse ladina keele õpik algajatele „Grammatista philosophans seu Colloquia & sermones“ („Filosoofiline grammatika koos vestluste ja jutlustega“; 1726, 1733, 1741) ja viimase näide on Göstringe praostkonna Ekeby koguduse kirikuõpetaja Johannes Zerli „Thenne effterföljande enfalliga korta förklaring öfwer Ruths book“ („Järgnev lihtne seletus Ruti raamatu kohta“; 1725).

Broocman avaldas ka kirjelduse Rootsi asumaa kohta Põhja-Ameerikas Pennsylvanias, pealkirjaga „Kort berättelse om then swenska kyrkios närvarande tilstånd i America samt oförgripeliga tankar om thesz vidare förkofring, vpstälte af Andrea Hesselio, för thetta probst och kyrkioherde i Pensilvanien“ („Lühike jutustus rootsi kiriku praegusest olukorrast Ameerikas ning kõigutamatud mõtted selle edasiseks arendamiseks, esitanud Andreas Hesselius, Pennsylvania endine praost ja kirikuõpetaja“; 1725).

Kirjastus vahendas palju saksa vaimulikku kirjandust rootsi keeles, näiteks saksa luuletaja, juristi ja õukonnakantsleri Ahasverus Fritschi teosed „Then syndige kyrko-såwaren til warning“ („Hoiatuseks patusele kirikus magajale“) ja „Then syndige kyrckio-sqwalraren“ („Patune kirikus lobiseja“), mõlemad ilmusid 1725.

Mõni üksik teos oli ilmalikku laadi, näiteks Johan Skytte peokõne rootslaste ja jöötide algupärast (1724, uustrükk) ning Uppsala ülikooli kuulsa füüsiku Anders Celsiuse teos „En underrettelse huru man efter solens ojämnna rörelse bör rätt ställa ett uhrwärk, at thet hela åhret igenom behåller en jämn och oförändrad gång“ („Sõnum sellest, kuidas päikese ebaühtlase liikumise järgi võiks uuri õigeks seada, et see aasta läbi ühtlaselt ja muutumatult käiks“; 1727).

Sisult sügavalt usklik, kuigi ilmaliku ametniku ja poliitiku kirjutatud, oli vabahärra Josias Cederhielmi neljaleheküljeline luuletus „En borgerlig aflidens tanckar nyåhrs morgon 1728“ („Surnud kodaniku mõtted uue aasta hommikul 1728“). Kummastav pealkiri tuleneb sellest, et autor kirjutas selle pärast seda, kui teda sunniti lahkuma mõjukalt ametikohalt riiginõukogus.

Lisaks raamatute väljaandmisele tegi Broocman katse anda välja rootsikeelset ajakirja Den förswenskade Patriotten (Rootsindatud Patrioot). Selle esimene number oli lisatud ajalehe Stockholmske Post-Tidningar (Stockholmi Postisõnumid) 6. numbrile 1727, kuid sellega algatus piirduski (Sylwan 1892: 131). Ajakirja eeskujuks oli aastatel 1724–1726 Hamburgis ilmunud moraalne nädalaleht Der Patriot, üks mõjukaid perioodilisi väljaandeid, mis levitas 18. sajandi alguses Saksamaal valgustusajastu ideid. Ilmselgelt kuulus Broocman nende inimeste ringi Rootsisis, kes seda saksa nädalalehte lugesid. Ka eespool mainitud Anders Celsiuse töö avaldamine justkui viitaks Broocmani huvile loodusteaduste ja tehnika arengu vastu, mis oleks kooskõlas tärkava valgustusajastu vaimuga. Oletus Broocmani huvi kohta loodusteaduste arengu vastu leiab omajagu tuge muu hulgas sellest, et oma ühes läkituses Kuninglikule Teadussotsieteedile Uppsalas (Kungliga Vetenskaps-Societeten i Uppsala) kirjeldab ta 2. mai 1733. aasta päikesevarjutust nii, nagu see paistis Norrköpingi silmapiirilt (SE/UUB/REA000136184: kuupäevata kiri). Kirjeldus pole mitte ainult üksikasjalik, vaid ka selge ja korraliku, et mitte öelda kalligraafilise käekirjaga paberile pandud.

Nii trükiäris kui ka kirjastamises olid Broocmanile abiks kaks Liivimaaal sündinud poega Carl Fredric ja Adam Reinhold. Vanim poeg Adam Reinhold oli mõnda aega trükikoja tehniline juhataja, enne kui ta hakkas tubakapoodnikuks ja kolis Örebrosse, kust aga tuli Norrköpingisse tagasi. Peamine abiline trükikojas oli poeg Carl Fredric, kes asus isa trükiasjanduses abistama varakult. Tema nimi esineb kahe väljaande tiitellehel trükkalina esimest korda 1727. aastal, nii Christian Scriveri teose „Guds barnas herlighet och salighet“ („Jumala laste hiilgus ja õndsus“) kui ka Piibli puhul. Siis oli Carl Fredric alles 18-aastane. Hiljem õppis ta trükikunsti välismaal ja täiendas haridust veel Wittenbergi ülikoolis, kuhu immatrikuleerus 25. septembril 1730 (Juntke 1966: 48). Pärast Norrköpingisse naasmist kanti isale antud trükikoja privileegid üle Carl Fredricile aprillis 1732 (Klemming, Nordin 1983: 263; Backman 2016: 912).

9. Seosed Liivimaaga

Võiks küsida, kas ikka on juhus, et üks esimesi teoseid, mille avaldab Liivimaal sündinud kirjastaja ja trükikoja omanik Reinerus Broocman Rootsisis, on Johan Skytte mainitud peokõne. Skytte oli omal ajal teatavasti olnud Liivimaa kindralkuberner ja Tartu ülikooli rajaja. Samas ülikoolis oli Broocman ise õppinud ja Tartu oli tema isakodu lähim suurem linn.

Küsimus kerkib, kuna Broocmani kirjastamistegevuses leidub teisigi vihjeid tema noorusmaale. Sakslase Johann Jacob Schützi ühe teose, „Ett christeligt memorial, eller minne-book“ („Kristlik memoriaal ehk mälestusraamat“; 1726), rootsi keelde tõlkijaks on Johann(es) Gezelius noorem, kes oli Tartus sündinud ning kellest hiljem sai Narva superintendent ja veel hiljem Turu piiskop. Tema piiskopiks olemise ajal korraldati Turu piiskopkonna kogudustes kirikukorjandusi sõjapõgenike heaks. Korjandustest laekunud summade jaotamist juhtis piiskop ise, kusjuures abisaajate hulka kuulus ka Broocmani pere. Henric(h) Johan Siversilt, kes sai 1735. aastal Norrköpingi Hedvigi koguduse abiõpetajaks, ilmus Broocmani kirjastusel kokku üheksa teost. Siversi isa oli sündinud Liivimaal. Tuleks mainida ka liivimaalasest raamatukõitjat Nicklas Rodet, kes oli Broocmani kirjastuse väljaannete edasimüüja Lundis⁴.

Läänemere provintsidega seotud inimesi leidis isegi üsna lähedal: Reinerus Broocman ja tema pere polnud ainsad põgenikud idast, kes olid sattunud Norrköpingisse. Üks esimesi oli olnud Narva kaupmees Henrik Bruyn, kes taotles Norrköpingi kodanikuks saamist 1706. aastal. Teine oli samuti Narvast, velsker Joest Andreas Mællem, kes kanti pärast mõnda aega Norrköpingis viibimist seal linnakodanike kirja 10. septembril 1710. (Helmfrid 1971: 13)

Nende ja mitme teise Liivi- või Eestimaa seose põhjal oleks küll liialdus kõnelda Eesti- või Liivimaa põgenikevõrgustikust Rootsisis pärast Põhjasõda, kuigi paljud sõjapõgenikud said kindlasti omavahel tuttavaks või olid üksteise olemasolust teadlikud. Johanna Aminoff-Wibergi (2007: 122–124) väitel tekkisid mitmel pool Rootsisis, kaasa arvatud Norrköpingis, sõjapõgenike kogukonnad, kusjuures lähestikku elavad põgenikud tundsid lausa kohustust üksteist võimaluste piires toetada. Samas pole aga ka kahtlust, et Liivimaa oli

⁴ 1691. aastal Valmieras sündinud Nicklas Rode ei olnud sõjapõgenik, vaid sattus Malmösse ja Lundi selliaastatel raamatukõitmist õppides. 1707. aastal sai temast Lundi linna raamatukõitja (Karlson 1939: 46).

Reinerus Broocmanile südamelähedane ning et see sümpaatia peegeldus tema töös trükkali, kirjastaja ja kirjanikuna.

Broocmani elu Rootsi perioodi Liivimaa-suunaliste vihjete hulka kuulub juba nimetatud vabahärra Josias Cederhielm, kelle üks teos ilmus Broocmani kirjastuse väljaandena. Upplandi maakonnas sündinud Cederhielm oli kuninga kantselei registraatorina teinud kaasa kuninga sõjateekonna Eesti- ja Liivimaal. Ta peatus peaaegu pool aastat Laiuse vahetus läheduses Kivijärve mõisas, kus ta usutavasti tutvus ka kohaliku pastori ja tema poja, Reinerus Broocmaniga. Sellega Cederhielmi side Liivimaaga ei piirdunud. Poltaava lahingus sai Cederhielm haavata, langes venelaste kätte vangi ja viibis Vene vangistuses kuni 1722. aastani. Vangistuses tõlkis ta rootsi keelde Halle pietismi juhtkuju August Hermann Francke teose „Die Lehre vom Anfang christliches Lebens“ („Õpetus kristliku eluviisi algusest“), mis ilmus Tallinnas 1718. aastal pealkirja „Lähra om Begynnelsen till ett Christeligt Lefwerne“ all. Pärast vangist vabanemist ja Rootsi naasmist sai Cederhielmist 1720. aastate Rootsi riigipäevade ajal üks pietismi tulihingelisemaid pooldajaid (Pleijel 1935: 272). See on asjaolu, mis Broocmani võimalikke pietistlikke sümpaatiid silmas pidades väärrib märkimist.

Cederhielmi ja pietismiga seoses on huvitav tõdeda, et üks neid saksa usu-tegelasi, kelle teoseid Broocman avaldas, on Johann Arndt. Arndti peetakse Martin Lutheri kõrval kõige mõjukamaks luterlikku mõtlemist mõjutanud teoloogiks. Ta oli tegev 16. sajandi lõpus ja järgneva sajandi alguskümnenditel ning üritas sünteetida keskaegset katoliiklikku müstitsismi luterliku vagadusega hardaks, südamlikuks luterlikuks müstitsismiks. See vastandus tol ajal – eriti vist Rootsi riigis – valitsenud kangele ja kombetalituste välisele täitmisele fikseerunud kollektivistlikule luterlikule ortodoksiale.

Arndti teoseid loeti ja väärtustati Rootsis juba 1610. aastatel, eriti kõrgaadlike hulgas, sajandi keskpaiku laiemaltki (Montgomery 2002: 64–65). Populaarsuse levikule aitas tõhusalt kaasa tema kahe teose – „Paradies-Gärtlein“ („Paradiisi rohuaed“) ja „Vier Bücher Vom wahren Christenthumb ..“ („Neli hingelist raamatut tõelisest kristlusest“) – rootsikeelse tõlke esmatrüki ilmumine vastavalt 1646. ja 1647. aastal.

Tallinnas tegutses Aivar Pöldvee väitel juba aastail 1617–1620 Arndti austajate rühm, kuhu kuulusid teiste hulgas rootsi kõrgaadlikud Gabriel Bengtsson Oxenstierna ja Jacob De la Gardie. Arndti ideedest mõjutatuks peab Pöldvee ka Johann Wolfgang Boeclerit, teose „Der Einfältigen Ehsten

Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewonheiten“ („Lihtsate eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused“) autorit, kelle patroonid Claes Tott, De la Gardied ja Stenbockid olid samuti Eestimaaga seotud rootsi kõrgaadlikud. (Pöldvee 2008: 155–158)

Arndtist sai pietismi ja vennastekoguduse liikumise varane eelkäija. Rootsi jõudsid pietistlikud ideed osalt pietismikantsiks kujunenud Halle ülikoolis õppinud üliõpilaste kaudu (Montgomery 2002: 181), osalt just pärast Põhja-sõda koju naasnud sõjameeste kaudu, kes olid selle liikumisega kokku puutunud Venemaal vangis olles Tobolskis ja mujal (Åberg 1991: 133–141, 214–217).

Tekkinud huvi pietismi ning ka jätkuvat huvi Arndti ja tema palvusteoste vastu kasutas nüüd ära Broocman, avaldades 1732. aastal oma kirjastuse kulu ja kirjadega Arndti peateose pealkirjaga „Fyra anderika böcker om en sann-christendom“ („Neli hingelist raamatut tõelisest kristlusest“). Sellele olid lisatud mõned pisemad teosed ja palvused.

Tölke ilmumise eellugu on mõtlemapanev. Krahv Carl Piper oli Karl XII välikantsleile ülem, kuninga lähimaid nõuandjad nii sise- kui ka välispoliitilistes küsimustes. Välikantsleile eesotsas oli ta veetnud 1701. aasta esimese poole Laiusel Kivijärve mõisas. Poltaava lahingus (1709) langes Piper Vene vang. Vangistuses leidis ta kosutust pietistlikku kirjandust lugedes ja tõlkis rootsi keelde need palvused, mis juhatavad sisse Arndti teose peatükke (Pleijel 1935: 224). Mais 1716 Piper suri ja tema põrm toimetati septembris 1718 Venemaalt Rootsi. Lesk Christina Piper lasi Västeråsi piiskopkonna kirikuõpetajal Johan Lindil tõlkida muud Arndti teose osad ning pöördus teose trükkimiseks Broocmani poole. Mingil põhjusel polnud Christina Piper aga taotlenud tõlkele avaldamisõigust, nii et Broocman viivitas tema tellimuse täitmisega, andis teose ise välja ja pistis kasumi enda taskusse. Christina Piper pöördus kaebusega kuninga Fredrik I poole, väites, et tal polnud olnud kavatsust raamatuga äri ajada, kuid leidis, et talle on ülekohtu tehtud ja nõudis Broocmani väljaande käibelt kõrvaldamist. Kuidas tüli lahenes, pole teada. (Schück 1923: 256–259; Norrhem 2010: 208–209; Backman 2016: 922)

Kui Broocmani talitusviis ei olnud kuritegelik, siis oli see vähemalt häbi-väärne, kuid asjaolu, et ta trükkis Arndti loomingut tõlkeid rootsi keelde nii enne kui ka pärast Arndti palvusteoste ilmumist⁵, võib siiski viidata sellele,

⁵ 1729. aastal ilmus Johann Arndti „Informatorium Biblicum“ („Teave Piiblist“) tõlge rootsi keelde ning 1734. aastal „The siu konung Davids bot-psalmer“ („Kuningas Taaveti seitse patukahetsuslaulu“).

et Arndti peateose avaldamine oli kooskõlas tema orientatsiooniga usuküsimustes. Ärilisest seisukohast võttes oli Arndti teose avaldamine igati õigeaegne tegu – pietism oli Rootsis vägagi päevakorral – ja kinnitab muljet, et Broocmanil oli hea ärivaim.

Broocmani elulugudes rõhutatakse, et ta suutis arendada raamatute avaldamise ärilist külge edukalt. Selle väite toetuseks võib tähelepanu juhtida tema äriprospektidele, milles reklaamiti kirjastuse tooteid. Ta taotles ja saigi loa müüa oma kirjastuse väljaandeid pealinnas, laatadel ja maal. Leviku edendamiseks kasutas ta varem Rootsis rakendamata võtet: kohalikke müügiesindajaid.

Reklaami avaldas Broocman ka ajakirjanduses. Post-tidningenis (Postisõnumid) teatab ta 1727 Scriveri teose „Själe-skatt“ müümisest Stockholmis kaupmehe Hindrich Wilkensi, Jönköpingis apteekriherra Johan Timmermani, Örebros kaupmeheherra Adam Reinhold Broocmani (vanim poeg, kes oli tubakakaupmees) ja Norrköpingis herra kirjastaja enda juures. Teiste edasimüüjate ehk tänapäeva mõistes jaekaupmeestena nimetatakse vürtsipoodnik Sebastian Gahmi Norrbros Stockholmis, raamatukaupmees Johan Henrik Russwormi Uppsalas, kaupmees Jobst Schultzi Örebros, raamatuköitja Nicklas Rodet Lundis ja apteeker Jacob Martin Rothschutzi Nyköpingis. Kohalike edasimüüjate võrgu loomise võttega sai Broocman Rootsi raamatukaubanduse uuendajaks.

10. Mõisaomanik ja kõrtsipidaja

Eduga ei jäänud tulemata ka varanduslik tõus. Neli aastat pärast trükikoja avamist, 7. septembril 1728 ostis Broocman Himmelstalundi mõisa, mis asub Motala strömi nimelise jõe ääres Norrköpingi südalinnast veidi läänes (pilt 4). Mõisa varasemate omanike hulgas paistab silma ööverst Otto Schulman (1601–1654), kes oli Saaremaa mehi. Himmelstalund oli aga Vene rüüsteretke ajal langenud punase kuke saagiks ja vajab remonti, nii et millalgi 1730. aastatel lasi Broocman või tema poeg Carl Fredric püstitada praeguse härrastemaja. Siia rajas perekond Broocman endale uue kodu.

Kuid sellest oli veel vähe. Aastal 1708 oli avastatud, et mõisa vahetus läheduses asuva allika vesi sarnanes koostiselt kuulsa Medevi brunni tervistavale veele. Uudis levis kiiresti ning Himmelstalund omandas kuulsuse ja populaarsuse terviseveeallikana. Allika juurde ehitati Broocmani korraldusel salong,

Pilt 4. Himmelstalundi mõis, mille Reinerus Broocman omandas sügisel 1728
(Foto: Harri Blomberg, Wikimedia Commons)

mis on seniajani alles. Selle ümber tekkinud seltsielu laienes peatselt enamgi. 1733. aasta jaanuaris maavanem Erik Gammal Ehrenkronale saadetud palvekirjas kirjeldas Broocman oma raskusi hobuste ja veiste söötmisel Himmelstalundis. Heina sai nii vähe, et loomi tuli õlgedega sööta, „mis [loomadele] jõudu ei anna“ (SE/E010/NSA_6794-1/F 2/1: 12.01.1733). Lahja sööda kompenseerimiseks kasutati tol ajal viinapõletamisjäätmekoguseid ehk praaka (rootsi keeles *drank*). Maaomanikuna oli Broocmanil õigus kroonumaksu eest enda tarbeks viina põletada, kuid saadud jäätmekogus ei olnud tema vajadusteks piisav. Seetõttu taotles ta maavanem Ehrencronalt luba põletada ettenähtust rohkem viina ja avada terviseveeallika salongi juurde kõrts, et suurem viinakogus leiaks kasutamist. (SE/E010/NSA_6794-1/F 2/1: 12.01.1733) Paari nädala möödudes rahuldaski maavanem „pärast uurimist ja kinnituse leidmist“ Broocmani taotluse. Aastamaks riigikassasse määrati 8 riigitaalrile hõbedas. (SE/E010/NSA_6794-1/F 2/1: 26.01.1733) Kõrts sai tuntuks nime all Sexstyverskrogen (Kuueveeringukõrts) (pilt 5). Olgu märgitud, et Himmelstalundi tuldi tervist parandama veel 1870. aastatel.

Juunis 1736 müüs Broocman Himmelstalundi oma pojale Carl Fredricule, kes jäi selle omanikuks surmani 1761. Mõisa pojale müümise ajaks oli

Pilt 5. Himmelstalundi mõisa lähedale ehitatud kõrts (Foto: Harri Blomberg, Wikimedia Commons)

Broocman hakanud ka oma muid tegemisi ja kohustusi kokku tõmbama. See kinnitab seda, mis ilmneb allikatestki: tema tervislik seisund halvenes.

Kaks aastat enne Himmelstalundi müüki oli ta teatanud soovist loobuda haiguse tõttu Hedvigi koguduse pastori ametist ja soovitas oma järglaseks magister Johan Samuel E(c)ksteini. Ekstein oli sündinud Stettinis ja pühitsetud vaimulikuametisse Linköpingi toomkirikus, teeninud samast aastast Broocmani abiõpetajana ja abiellunud novembris 1732 Broocmani tütre Anna Catharinaga. (Westerlund jt 1919: 164; Gullberg 1968: 152) Broocmani lahkumissoovile tuldi vastu 1735. aasta alguses ja Ekstein valiti tema ametijärglaseks (Gullberg 1968: 152; Boëthius 1925–26: 415; Braad *sine anno*: 100).

Uueks abiõpetajaks pärast Eksteini kutsuti lüübeklane Henric(h) Jacob Sivers, kes oli omandanud magistrakraadi Rostockis. Sivers, kelle isa oli sündinud Liivimaal, ei huvitunud ainult teoloogiast, vaid oli ka luuletaja ja loodusteadlane. Uurimisreisil Taanis ja Rootsis oli ta murdnud jalaluu ning viibis pikalt Linköpingis, kui ta kutsuti teenima Norrköpingi Hedvigi kogudusse. Abielludes 1737. aasta augustis Linköpingi lähedal Örtomtas pastor Nils Aschaniuse tütre Anna Maria Aschaniusega, lõi ta perekondlikud sidemed Broocmani perekonnaga, sest Broocmani poeg, trükkal Carl Fredric, abiellus kuu aega hiljem Anna Maria Aschaniuse neli aastat noorema õe Magdale-naga. (Westén 1814: 239–241; SBL 1858–1859: 307; Boëthius 1925–26: 414; Lundgren 1939: 188)

11. Talurahvapostilli autor

Peale selle, et Broocman tõlkis või lasi tõlkida ja avaldas trükist teiste kirjutatud teoseid, võttis ta lõpuks nõuks ise sule haarata. Esimene vihje selle kohta pärineb Rootsi riigipäevalt 1727, kui ta 7. augustil pakkus talupojaseisuse esindajatele end talurahva heaks avaldama „talurahvapostilli“ (*bondepostilla*), nagu ta seda ise nimetas (Landahl 1939: 741). Põhiline pole siin sõna *postilla*, mis tähistab Piibli tekstide järgi koostatud jutluste kogumikku, vaid fraas *talurahva heaks*, mis viitab hoopis teise suunda. Jutt käis põllumehele tema kutsetegevuses huvi pakkuvast raamatust, teisisõnu talu- ja kodumajapidamise käsiraamatust.

Broocmani soov oli, et riigipäeva saadikud teeksid koju jõudes oma kodukohtades sellele teosele reklaami. Seda soovi lubati ka täita, aga teose trükist ilmumine venis. Selle põhjus muutub mõistetavaks, kui tutvuda tulemusega: 1200 neljandikkaustas lehekülge teksti kahe köite peale ära jaotatud. Pealegi oli Broocman kirjutanud oma raamatu saksa keeles. Esimese osa eessõnas tänab ta nimelt „praegust Norrköpingi triviaalkooli rektorit ning Linköpingi gümnaasiumi valitud ajaloo ja moraali lektorit härra magister Martin Lidéni“ selle eest, et too „vabadel hetkedel“ autorile teose kirjutamise ajal ja saksa-keelse käsikirja rootsi keelde tõlkimisel „sageli ulatas oma lahke ja abistava käe“. Esimene köide ilmus 1736 ja teose täispikk pealkiri on ühtlasi korralik sisuseletus, mistõttu see olgu siinkohal tõlkes ära toodud:

Täielik Rootsi Majapidamisraamat. Rootsi maamajapidamisest üldiselt ja eriliselt, nii maja sees kui väljas, mõisatest, põllundusest, vilja paljundamisest, heinamaadest, rehest, tubaka istutamisest, tapuaedadest, igasugusest suuremast ja väiksemast loomakasvatusest ja -ravimisest, iluaedadest ja muudest aedadest, metsadest, kokakunstist, maiustuste ja kõiksugu likööride valmistamisest jne, jne, samuti paljud suurepärased ja kasulikud majanduslikud saladused. Vanadest ja uutest, nii saksa kui rootsi majapidamisraamatutest ja enda kogemustest lähtuvalt kokku kirjutanud Reinerus Broocman, P[astor] ja P[raost].

Teine osa järgnes juba kolm aastat hiljem pealkirja all

Rootsi majapidamisraamatu teine osa. Rauatehastest, looma- ja linnujahist, linnasetegemisest, küpsetamisest, viinapõletamisest, destilleerimisest, küünlavalamisest, seebikeetmisest, veini valmistamisest ja hoidmisest, vii-

napuuväätidest, värvimisest, järvedest ja kalastusest, haigete kodusest ravist, ravimtaimede kasutamisest ja lõpuks paljud valitud majapidamisvõtted.

Nagu pealkirjadest võib järeldada, on Broocmani talupojapostill sisult üsna eklektiline. Raamatut koostades lähtus autor oma sõnutsi varasematest rootsi ja saksa teostest, samuti omaenda kogemuste pagasist. Tegelikult refereeris või tsiteeris Broocman postilli esimeses (täies ulatuses tema enda koostatud) osas päris ohtralt ladina-, vähemal määral inglisis-, prantsus-, kreeka- ja itaalia-keelseid teoseid (Bring Larsson 2016: 983). Pealegi kasutas ta teiste inimeste tähelepanekuid, neile otse viidates. Näiteks tunnistab ta, et ta ise kunagi pole näinud ega söönud uudisrooga kartulit, nii et vastavas peatükis refereerib ta ühe nimepidi nimetatud ametivenna kirjeldust. Hästi toob ta esile Rootsi eri paikkondade erinevusi töövõtetes, tööriistades, arvamustes ja pärimustes.

Väljavõtteid Broocmani talupojapostillist on ilmunud eesti keeles Juhan Kahki ja Artur Vassara koostatud „Eesti NSV ajaloo lugemiku“ esimeses köites (1960: 245–249). Need käsitlevad põllutööriistu (koos Liivimaa adra joonisega Broocmani teosest), kütisetegemist, linakasvatust ja talguid ning on tõlgitud Õpetatud Eesti Seltsi juubelikogumikus ilmunud Sigurd Erixoni saksakeelse artikli (1938) tsitaatidest.

Päris sageli teeb Broocman juttu Liivimaast, eriti esimese köite teises osas, milles räägitakse põllutöödest ja põllutööriistadest. Kui ta asub esimest korda oma raamatus Liivimaa olusid lähemalt kirjeldama, seda seoses adra eri tüüpide eristamise ja kasutamisega, juhatab ta oma käsitlust sisse väikese vabandusega: „Loodan niisiis, et heatahtlik lugeja pahatahtlikult ei tõlgenda asjaolu, et ma siinkohal ka soovitan Liivimaa atra, mille kuju selgub lisatud vaselõikest“ (R. Broocman 1736: II, 43). Edaspidi ei pea autor enam vajalikuks arvukate Liivi- ja Eestimaa olude ja nähtuste kirjelduse pärast vabandusi välja mõelda.

See, mis Broocmani arvates on kiiduväärt, saab kiita, mis laiduväärt, seda ta ka arvustab: „Aga Liivimaa talupojad mõistavad seda kunsti paremini, nad teevad rukkihakke, mis lumele ja vihmale vaatamata aastaid väljas kahju kannatamata võivad seista, jah, nad valmistavad ka 30, 40, 50 ja 60 koorma suuruseid heinakuhje ja nii sümmeetrilisi, et neid on lust vaadata, ja täiesti ilma vardata“ (R. Broocman 1736: II, 79). Kiita saab veel näiteks Liivimaal ja Kuramaal levinud komme vilja lõigata sirbi ja mitte vikati abil, sest nii minevat tunduvalt vähem viljateri kaotsi, ilma et ajakulu oleks oluliselt suurem:

„naisterahvas suudab sirbiga lõigates päevas kergesti kaks külimittu maad lõigata“. Märkimisväärne on siin ehk see, et Broocman rootsikeelses tekstis kasutabki eesti sõna *kül[i]mit*, seda küll kohe lugejaskonnale tuttavama suurusel asendades: „2 külimittu maad ehk meie Rootsi mõõdu järgi neto üks halvspann maad“ (R. Broocman 1736: II, 76). Rootsi *halvspann*, sõnasõnaliselt tõlkes 'pool vakka', vastab veidi rohkem kui 36 liitrile. See lause juhatab sisse põhjaliku kirjelduse, kuidas Liivimaal teravilja koristati.

Broocman kiidab Eesti- ja Liivimaa rehte ja rehepeksu, mille tulemusel vili kuivab korralikult ja säilib kauem. Tema väitel leiduvat Östergötlandis ja Upplandis, s.o Kesk-Rootsi idaosas, hooneid, mis olevat Liivimaa rehe moodi ehitatud, ning tema raamatus leidub isegi reheelamu plaan (R. Broocman 1736: II, 86–87).

Broocman teeb oma teoses ühtlasi ettepaneku Liivimaa eeskuju järgi reformida Rootsi metsakasutust. Nimelt laidab ta lageraiet ning soovib metsa jagada hoopis 30 sektorisse ja neid järk-järgult, aastati langetada, et metsas kasvaks alati igas vanuses puid (R. Broocman 1736: V, 33). Seda ettepanekut peetakse esimeseks katseks koostada metsamajandamisplaan ja see tagab Broocmanile kindla koha Rootsi metsanduse ajaloos (Lundgren 1938: 6; 1939: 186).

Kiita saab veel näiteks Tallinna õlu („Tallinna õlu on samuti hea maitse poolest kuulus“), millele järgneb selle pruulimise üksikasjalik õpetus (R. Broocman 1739: IX, 17–19).

Broocmani teos on laadilt õpetav, kuid selles leidub ka poliitilisi noote. Tõelise kristlasena ei varja autor sugugi oma põhimõtet vastumeelsust orjuse suhtes, milles pidid ju eesti ja läti talupojad veel kaua elama. Orjust kui nähtust taunis ta otsesõnu ja seda juba raamatu esimese osa alguses: „Et orjus, mis veel esineb kristliku maailma mõnedes paikades, on Rootsis, Jumalale tänu, lõppenud, siis tuleb nii sakstel kui nende teenritel kristlikult ja rahu-meelselt alama rahvaga olla, aru saades, et ka lihtsast soost isikud on inimesed ning et neil on nendega üks Jumal ja Taevaisa“ (R. Broocman 1736: I, 74). Veel väärub mainimist, et Broocman käsitleb oma sünnikanti, Läänemere provintse, alati Rootsi osana, nagu poleks need 15 aastat tagasi sõlmitud Uusi-kaupunki rahuga Rootsile kaotsi läinud.

Kuid Broocmani teos polnud ainult maatalupidamise mitmekülgne, tõsisajaline ja sirgjooneline käsiraamat. Nii mõnigi kord vürtsitab autor oma käsitlust väikeste juhtumite ja näidetega isiklikust elust. Need kirjeldused

teevadki tema küll ladusalt kirjutatud, kuid veidi vanaperemeheliku ja kohati kareda sõnaseadmisega raamatu elavamaks ja nüüdislugejale põnevamaks; samuti heidavad need mõningat lisavalgust 17. sajandi lõpu Põhja-Liivimaa eluolule ja autori isiklikule elukäigule. Näiteks tubakakasvatamist kirjeldades jutustab ta järgmise loo (R. Broocman 1736: II, 95):

Tubakast on suur kasu välispidiste kahjustuste puhul nii inimestel kui loomadel. Olen ise kohalviibijana oma silmaga näinud kaunis suurt ja imelist näidet selle kohta, kui üks mu lähedasi sugulasi, 17-aastane noormees, sügisel mardipäeva ajal võttis ette reisi Riiast, kus ta käis koolis, koju vanemate juurde, aga ta oli väga õhukeselt riides ja et ta nüüd reisis kiriklast mööda, kus mu õndsad vanemad elasid ja me olime lähedases suguluses, sõitis ta meie juurde, et veidi puhata ja end värskendada. Niipea kui ta tuppa sooja tuli, lõi külm välja üle kogu ta keha, nii et ta sarnanes pidalitõbisele, nii sõrmed kui varbad olid otsekui kokku kasvanud ja ta ei suutnud ei kõndida ega seista, vaid pidi voodisse pikali heitma, suutmata ise kahvlit või nuga käsitada, vaid teda tuli nagu väikest last voodis sööta. Kohe saadeti sõna lähimasse linna arstile, velskrile ja apteekrile, saadi mitmesuguseid ravimeid nii sees- kui välispidiseks kasutamiseks, millest aga mitte mingisugust kasu ei olnud, seni kui üks taluperenaine tuli, kel oli asja mu õndsas ema juurde, kes kohe küsis, kui noormeest voodis nägi, mis tal viga, ja pärast vastust ütles: seda kurjust võib järgmise lihtsa koduse moodusega ravida ja parandada. Võetagu lihtsalt vaid vana õlut ja katki lõigatud tubakaribasid, lastagu sel kõigel keeda, seni kui see muutub paksuks kui õli, viidagu haige sauna ja lastagu tal higistada, siis leiate varsti soovitava tulemuse ja toime. Mu õnnis ema toimis kohe järgmisel päeval õpetuse kohaselt ja suure imestusega võidi sedastada, kuidas kõik, mis kehal oli välja lõõnud, varsti kuivas ja järgmisel päeval hakkas maha kukkuma, nii et poiss võis kõndida, seista ja süüa, mida kõike ma, nagu öeldud, omaenda silmaga näinud ja pealt vaadanud olen.

Sarnaseid isiklikku laadi juhtumeid jutustab Broocman raamatus siin-seal teisigi. Seoses loomade kirjeldusega mainib ta näiteks, kuidas hundikari sattus öösel tema Laiuse kirikla õuele ja tekitas paksu pahandust (R. Broocman 1739: VIII, 9–10). Põtradest ja põdrajahi meetoditest kirjutades ei lähe ta mööda kuningas Karl XII viibimisest Laiusel (R. Broocman 1739: VIII, 4):

Tema Kõrgesti Õnnis Kuninglik Majesteet Karl Kaheteistkümnes, kui ta pärast õnnelikku aktsiooni Narva all talvel 1701 viibis Laiusel talvekorteris,

tegi ühel päeval korralduse põdrajahi pidamiseks metsas oma 1 Rootsi miili [= 10 689 meetrit] kaugusel lossist, ja laskis oma käega 3 suurt põtra, mis Tema Kõrgesti Õndsa Kuningliku Majesteedi suureks meeleheaks samal õhtul regedel lossi toimetati Kuninglike jahimeeste saatel, kes kogu teekonna ajal oma metsasarvi puhusid.

Talurahvapostilli teist osa ei suutnud Broocman ise lõpetada. Ta lahkus siit ilmast 3. märtsil 1738, pool aastat enne oma 61. sünnipäeva ja veidi rohkem kui aasta enne talurahvapostilli teise osa trükipressi alt tulekut. Matusetalitus toimus Hedvigi kirikus 17. märtsil.

Isa surma puhul avaldas pojapoeg Nicolaus (Nils) Reinhold Broocman eraldi trükisena lõppriimilise luuletuse rootsi keeles (HS 1738). Teine leinatrükis (GW 1738) sisaldas neli luuletust. Esimene on ladina keeles ja selle autor oli kuninga õukonna vaimulik David Evansson, kes ühtlasi oli Norrköpingi Püha Olavi koguduse hingekarjane, seega Broocmani ametivend. Teise, pikima leinaluuletuse kirjutas Broocmani väimehest ametijärglane magister Johan Samuel Ekstein, kelle luuletus on saksa keeles, nagu ka kolmanda leinaluuletuse autori Henric(h) Jacob Siversi oma. Sivers oli Hedvigi koguduse abiõpetaja ja Broocmani kirjastusel ilmunud üheksa teose autor. Viimane Broocmanile kirjutatud leinaluuletus oli rootsikeelne sonett Petrus Olai Tempelmanilt, kes oli Norrköpingi Johannese koguduse abiõpetaja.

Broocmani lesk Anna Catharina Goldhahn elas veel 17 aastat, usutavasti poja Carl Fredrici peres Himmelstalundis. Pojapoja välja antud matuse-trükise tiitellehe järgi suri ta 29. jaanuaril 1754 ja maeti sama aasta 8. veebruaril (N. R. Broocman 1754). Surres oli Anna Catharina Goldhahn peaaegu 74 aastat vana.

Anna Catharina ja Reinerus Broocmanil oli sündinud kokku 11 last. Neist viis tulid ilmale Norrköpingis. Kui perekonnapea suri, oli tema lastest elus veel ainult üks, poeg Carl Fredric. Kaks tüdarta ja kaks poega olid noorelt surnud Liivimaal. Vanim poeg Adam Reinhold (kes nagu ka Carl Fredric oli sündinud Liivimaal) suri 1734, neli aastat enne isa. Tütar Anna Catharina, kes abiellus 1732 isa järeltulijaga Hedvigi koguduse hingekarjase kohal, suri neli aastat hiljem, oletatavasti lapsevoodis, seega samuti enne isa surma. Norrköpingis sündinud poja Johan Henricu kohta on teada vaid see, et temast sai Venemaal majandusdirektor. Vennad Gustaf Adolph, Reinert ja Benjamin surid kõik noorelt. Trükikojas oli oma hoole alla võtnud poeg Carl Fredric.

Tema assessorist poeg Nils Reinhold Broocman suri mais 1770. Surma järel oksjonile pandud trükiste nimekirjas (Förtekning 1770) on 13, mis on ilmunud Riias, kaks Tartus ja üks Tallinnas, lisaks 27 Tartu ülikooli väitekirja ning Christian Kelchi Rudolphstadtis 1695. aastal trükitud „Lieffländische Historia“. Üks Tartus trükitud raamatuid on Johannes Gutsلاffi lõunaeesti keele grammatika „Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam“ („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest“).

Ilmselt tundsid Broocmani järglased veel kaua mõningast huvi selle kandi vastu, kust olid nende vanemad või vanavanemad omal ajal põgenenud. Broocmani lapselaps Nils Reinhold Broocman oli 21-aastasena, 1754. aasta teisel poolel koos Taani ajaloolase Jacob Langebekiga ette võtnud reisi ümber Läänemere ning külastanud selliseid kohti nagu Narva, Tallinn, Pärnu ja Riia, aga mitte vanaisa ja vanavanaisa kodu Laiusel (Loit 1954: 85). See-eest Narvast Tallinna sõites möödus ta ilmselt oma vanavanaisa sünnikodust Kadri-nast, mis jääb ju Narva ja Tallinna vahele, kuid Broocmani päevikus pole seal peatumisest ühtegi sissekannet (UUB, Nordin 1038).

Rootsis kasutasid Broocmani kaasaegsed vahel tema kohta tiitlit *magister*. Nii toimivad näiteks Rootsi vaimulike, kodanike ja talupojaseisuse riigipäeva protokollide autorid (Norberg 1982: 16 jm; Staf 1951: 86; Landahl 1939: 507) ning pojapoeg Nicolaus (Nils) Broocman nii isa kui ka ema matuste puhul avaldatud leinatrukises (HS 1738; ACG 1754), kuid mitte koguduse leinaluuletuste autorid (GW 1738). Wittenbergi ülikooli matriklis (Juntke 1952: 36) puudub märge Broocmani magistrakraadi kaitsmise kohta ja veel 1699. aasta mais Wittenbergist Liivimaale naasnuna allkirjastab ta pöördumise Liivimaa ülemkonsistoriumile fraasiga „Reinerus Broocmannus S. S [= Sacrosanctae] Theologiae Studiosus“ (SE/RA/2402/2402.3/413: 3. V 1699) (‘ülipüha usu-teaduse üliõpilane’). Oma kirju allkirjastades ei kasuta ta ise kunagi nime ees lühendit M. [= Magister]. Ka talurahvapostilli tiitellehel on autorinimele lisatud ainult P. & P. [= Pastor et Praepositus, ’pastor ja praost’]. Järelikult tuleb Reinerus Broocmanile magistrakraadi omistamine pidada eksituseks.

Lõpetuseks

Reinerus Broocmani kuus aastakümnet kestnud elus eristuvad selgesti kaks ajajärku: Liivimaal elatud peaaegu kolm ja pool kümnendit ning sellele järgnev kaks ja pool kümnendit kestnud pagulaspõlv Norrköpingis. Liivimaa

perioodi jäid noorusaastad, õpingud koduprovintsis ja võõrsil, töötasingud, pidev mure enda ja pere ülalpidamise pärast ning Põhjasõjast tingitud kannatused. Siis tuli põgenemine ja Norrköpingi elujärk. Seal sai Liivimaa sõjapõgenikust Reinerus Broocmanist taas kirikuõpetaja, aga ka praost, kirjastaja ja raamatukaupmees, mõisnik, viinakoja omanik ja kõrtsipidaja. Tema tegevust kõikides nimetatud valdkondades võib iseloomustada sõnaga edukas. Sõjapõgenik mitte ainult ei kohanenud uue ümbrusega, vaid suutis isegi jätta jäädava jälje Rootsi kultuurilukku, unustamata sealjuures oma Läänemere idakaldale jäänud sünni- ja noorusmaad. Broocmani kahte eluperioodi omavahel võrreldes võib tekkida mulje, et need olid hästi vastandlikud. Siiski oli neil üks ühendav joon: nendele langes suures osas Põhjasõja sünge vari.

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv, Tartu

EAA.278 Liivimaa rootsiaegne kuberner

Rootsi Riigiarhiiv (Riksarkivet), Stockholm

SE/RA/1112 Riksregistraturet

SE/RA/2402 Livonica II

SE/RA/54113 Ekonomiståhållaren i Dorpat (Pernau) Gustav Adolf
Strömfelts kontors arkiv

Norrköpings Linnaarhiiv (Norrköpings stadsarkiv)

Braad *sine anno* = SE/E010/NSA_6331-1/A/26 Braad, Christopher

H[enrik]. Ostro-Gothia literata. Det lärda Östergötland ifrån äldre tider framställt och til de närwarande fortsatt, III:de Tomen, ifrån 1687 til och med 1728

SE/E010/NSA_6794-1 Gustavianska Stiftelsen

Uppsala Ülikooli raamatukogu (Uppsala universitetsbibliotek)

SE/UUB/REA000136184 Kungliga Vetenskapssocietetens enquete rörande
solförmörkelsen den 2 maj 1733, A554

Nordinska samlingen (N) 1038. Dagbok på en resa genom Finland, Lifland,
Tyskland och Danmark 1753, 1754 i sällskap med J. Langebek

Trükitud allikad

ACG 1754. Wid Salig Probstens, wid Tyska församlingen i Norköping, Hög-Ärewördige och Hög-Lärde Herr Mag. Reineri Broocmans Efterlemnada Makas, Fru Annæ Catharinæ Goldhahns Graf .. Norköping. (Uppsala universitetsbibliotek, Personalverser över enskilda 1750–1759.)

- Broocman, Nils Reinhold 1754.** Salig Probstens, wid Tyska Församlingen i Norköping, Hög-Årewördige och Hög-Lärde Herr Mag. Reineri Broocmans Efterlemnada Makas, Dygdädla Fru Annæ Catarinæ Goldhahns Graf, Den 8. Febr. Framtedt, sedan Hon på sit 74 år förbytte detta timmeliga vti ett bättre lif, den 29 Januari 1754. Norköping. (Uppsala universitetsbibliotek, Personalverser över enskilda 1750–1759.)
- Carlson, Ernst 1893.** Konung Karl XII:s egenhändiga bref. Stockholm: P. A. Norstedt & söner. <http://runeberg.org/karl12bref/>.
- Förtekning 1770.** Förtekning på framledne assessor Brocmans bok-samling, som genom auction skall försäljas i huset n:o 57 i Lilla Watn-gränden 1 trappa up d. octob. 1770. Upsala: Joh. Edman.
- GW 1738.** Bey Dem Grabe Des Weyland Hoch-Ehr-Würdigen und Hochgelahrten Herrn, Hrn. Reineri Broocmanni, Hochverdienten Präpositi und Pastoris emeriti bey der teutschen Gemeine zu S. Hedwig in Norköping, .. Norköping. (Uppsala universitetsbibliotek, Personalverser över enskilda 1730–1739.)
- HS 1738.** Herde-sång, Framledne Probstens och Kyrckioherden wid Tyska Församlingen I Norköping, Den Högårewyrdige och Höglärde Herren, Nu ewinnerligen Salige Herr Mag. Reinerus Broocman, Med hederligt följe til sitt hwilorum beledsagades, som skedde uti Norköpings Tyska Kyrkiu den 17. Martij 1738, Med wördnad framgifwen Af Then Saliga Dödas Soneson Nicolaus Reinerus Broocman. Norköping. (Uppsala universitetsbibliotek, Personalverser 1710–1739.)
- Körber, Eduard Philipp 1802.** Vaterländische Merkwürdigkeiten I. Topographie und Geschichte, der vornehmsten alten Schlösser, Klöster und anderer merkwürdigen Örter in Lief-Ehst und Curland... mit gehörigen Grundrissen und Abbildungen... kivike.kirmus.ee, EKLA-11275-62240-17109.
- Landahl, Sten 1939.** Bondeståndets riksdagsprotokoll, 1, 1720–1727. Stockholm: Riksgäldskontoret.
- Liiv, Otto 1938.** Suur näljaag Eestis 1695–1697. Valimik dokumente suurest näljaajast. (= Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused IX.) Tartu, Tallinn.
- Norberg, Axel 1982.** Prästeståndets riksdagsprotokoll, 6, 1723. Stockholm: Riksdagens förvaltningskontor.
- Skytte, Carl Gustaf 1916.** Öfversten och kommandanten Carl Gustaf Skyttes berättelse om Dorpats belägring 1704. – Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter XI. Lund: Gleerup, 217–326.
- Staf, Nils 1951.** Borgarståndets riksdagsprotokoll från frihetstidens början, 2, 1723. Stockholm: Riksgäldskontoret.

Kirjandus

- Åberg, Alf 1991.** Fångars elände. Karolinerna i Ryssland 1700–1723. Stockholm: Natur och Kultur.
- Aminoff-Winberg, Johanna 1995.** Finska flyktingar i Sverige under stora ofreden. Flyktingförteckningar. (= Datateknik för släktforskning rf:s publikationer 4.) Helsingfors.
- Aminoff-Winberg, Johanna 2007.** På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Andresen, Lembit 1991.** Kirjamees ja rahvaalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.
- Annerstedt, Claes 1906.** Fältmarskalken grefve Magnus Stenbock. Minnesteckning. (= Svenska Akademiens handlingar ifrån 1886, 20.) Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Arfwidsson, Fredrik 1936.** Försvaret av Östersjöprovinserna 1708–1710, I–II: 2. Gävle: Gefleborgs tryckeriaktiebolag.
- Backman, Helena 2016.** Reinerus Broocman som förläggare. – En fullständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskiötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare, 1–2. (= Kungl. Skogs och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 73; Centrum för biologisk mångfald, CBM:s skriftserie 103.) Red. Håkan Tunón. Stockholm, 909–940.
- Boëthius, Bertil 1925–26.** Reinerus Reineri Broocman. – Svenskt biografiskt lexikon under redaktion av Bertil Boëthius. Sjätte bandet: Brandt–Bygdén. Stockholm: Bonnier, 415–420.
- Bring Larsson, Linnea 2016.** Kommentera, komplettera, kritisera. Broocmans användning av referenser och egna erfarenheter i hushållsboken. – En fullständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskiötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare, 1–2. (= Kungl. Skogs och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 73; Centrum för biologisk mångfald, CBM:s skriftserie 103.) Red. Håkan Tunón. Stockholm, 977–1013.
- Broocman, Carl Fredric 1760.** Beskrifning Öfwer the i Öster-Götland Befintelige Städer, Slott, Sokne-Kyrkor, Soknar, Säterier, Öfwer-Officers-Boställen, Jernbruk och Prestegårdar, med mera. [1]. Norrköping: Johan Edman.
- Broocman, Reinerus 1736.** En Fullständig Svensk Hus-Hålds-Bok. Om Svenska Land-Hushåldningen i gemen och i synnerhet, så in- som utom huset, om

Landtgodts, åkerbruk, sädens förmerande, ängar, rior, tobaksplantering, humlegårdar, allhanda större och mindre boskaps- och creaturs skötsel och curer, lust- och trädgårdar, skogar, kokekonsten, confiturer och allehanda liqueurers tilredande &c. &c jemte många förträffeliga och nyttiga arcana oeconomica. Utur gamla och nya, såwål Tyska som Swenska Hus-Hålds-Böcker och egen erfarenhet sammanskrifwen Af Reinero Broocman P. & P. Norrköping.

Broocman, Reinerus Reineri 1739. Then Swenska Hus-Hålds-Bokens Andre Del. Om Jern-wärck, Jagt och Fåglafänge, Mältande, Bakande, Brännande, Distillerande, Liusstöpande, Twålsjudande, Wins præparerande och skötzel, Winranckor, Fergande, Siöar och Fiskerier, Husmedel för siuka, Örters brukande til läkedomar och til slut många utwalda Hus-hålds-Grep. .. Norrköping.

EPL 1977 = Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begonnen von Paul Berent †. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger und Helmut Speer, herausgegeben von Martin Ottow und Wilhelm Lenz †. Köln, Wien: Böhlau.

Erixon, Sigurd 1938. Eine alte Quelle für estnische Volkskunde. – Litterarum Societas Esthonica 1838–1938: Liber saecularis II. (= Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae 30.) Tartu: Mattiesen, 911–929.

Erixon, Sigurd 1955. Hushållsböcker. – Studier och översikter tillägnade Erik Nylander den 30 januari 1955. (= Liv och Folkkultur. Serie B, Volym I.) Stockholm: Samfundet för svensk folklivsforskning, 1–21.

Friedenthal, Meelis 2021. Varavalgustuslik haridusprogramm Liivimaa jaoks. Michael Dau eklektilise filosoofia juurutamisest. – Kirik, keel ja kool: haridusideed, varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koost Piret Lotman. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 17. Raamat ja aeg 6.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 117–138.

Glück, Helmut, Ineta Polanska 2005. Johann Ernst Glück (1654–1705): Pastor, Philologe, Volksaufklärer im Baltikum und in Russland. (= Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 1.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Gullberg, Erik 1968. Norrköpings historia 8. Norrköpings kommunalstyrelse 1719–1862. Stockholm: Norrköpings kommuns historiekommitté.

Helmfrid, Björn 1971. Norrköpings historia 3:6. Tiden 1655–1719. Stockholm: Norrköpings kommuns historiekommitté.

Helmfrid, Björn 1993. Norrköpings Tyska församling, dess genesis och tidiga historia. (= Publikationsserie berörande Norrköpings och Norrköpingstraktens historia 22.) Norrköping: Föreningen Gamla Norrköping.

- Hiimets, Johannes 2014 [1933].** Torma kihelkonna ajalugu. Torma: Tormalaste Kodupaigaühendus.
- Hupel, August Wilhelm 1774.** Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland 1. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Jaanson, Ene-Lille 2000.** Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu.
- Juntke, Fritz 1952.** Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe Teil 2 (1660–1710). (= Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a.d. Saale 1.) Halle.
- Juntke, Fritz 1966.** Album Academiae Vitebergensis: Jüngere Reihe Teil 3 (1710–1812). Halle.
- Kahk, Juhan, Artur Vassar 1960.** Eesti NSV ajaloo lugemik, I. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Kalm, Ingvar 1980.** Hedvigs församling under 300 år. Bidrag till församlingens historia. Norrköping: Hedvigs församling.
- Karlson, William 1939.** Bokband och bokbindare i Lund. Lund: A.-B. Ph. Lindstedts Univ.-Bokhandel.
- Kelch, Christian 1875.** Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707: mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius. Dorpat: Schnakenburg.
- Klemming, Gustaf Eduard, Johan Gabriel Nordin 1983 [1883].** Svensk boktryckerihistoria 1483–1883. Jubileumsutg. med tillägg 1983 av Lars Tynell. Bromma: Mannerheim & Mannerheim.
- Kroon, Kalle 2007.** Kolme lövi ja greifi all Põhjasõjas. Eestlased ja lätlased Rootsi armees. Nähtuna sotsiaalmajanduslike muutuste taustal 17. sajandi lõpul – 18. sajandi alguses. [Tallinn:] Argo.
- Kuuse, Kersti 1995.** Lohusuu läbi aegade. Küla 1599., kirik 1667., kool 1697. aastast. [Lohusalu:] Kersti Kuuse.
- Köpp, Johann 1937a.** Drag ur livet i Laiuse socken under den svenska tiden. – Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat 1937. Tartu: Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts, 7–37.
- Köpp, Juhan 1937b.** Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Köpp, Johan 1959.** Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Uppsala:] Eesti Vaimulik Raamat.
- Laidre, Margus 1995.** Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Laidre, Margus 2008.** Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo.
- Lewenhaupt, Adam 1921.** Karl XII:s officerare. Biografiska anteckningar. [1–2.] Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Loit, Aleksander 1954.** En resa genom östersjöprovinserna år 1754. – Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-estniska samfundet XII. (= Ny följd 3.) Lund, 82–138.
- Loos, Viggo 1968.** Norrköpings historia 9. Kulturen i Norrköping 1719–1800-talets mitt. Stockholm: Norrköpings kommuns historiekommitté.
- Lundgren, Hjalmar 1938.** Himmelstalund och lärdomssläkten Broocman. Norrköping: Norrköpings Tidningars Aktiebolag.
- Lundgren, Hjalmar 1939.** På skilda stigar: essayer och skizzer. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Moller, Arvid 1755.** Fata Dorpati. Den I förra tiden namnkunniga Lifländiska Staden Dorpts Öde. Wästerås: Johan Laur. Horn.
- Montgomery, Ingun 2002.** Sveriges kyrkohistoria. 4. Enhetskyrkans tid. Stockholm: Verbum.
- Nordberg, Jöran Andersson 1740.** Konung Carl Den XII-tes historia; Förre Delen, ifrån Hans Maj:ts Födelse År 1682 Til slutet af *Junii* Månad år 1709. Stockholm: Pet. Momma.
- Norrhem, Svante 2010.** Christina och Carl Piper. En biografi. Lund: Historiska media.
- Olsson, Bror 1953.** Broocmans Bondepostilla. – Bokvännen, 8. Stockholm: Sällskapet Bokvännerna, 132–135.
- Paucker, Hugo Richard 1849.** Ehtlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval: Lindfors Erben.
- Piirimäe, Helmut 1985.** *Academia Gustavo-Carolina* (1690–1710). – Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. Toim Karl Siilivask. Tallinn: Perioodika, 28–45.
- Piirimäe, Helmut 1999.** Ülikoolilinn Pärnu / Pärnu – the University Town. Tartu: Tartu Ülikool, Pärnu kolledž.
- Pleijel, Hilding 1935.** Svenska kyrkans historia, 5: Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.
- Pöldvee, Aivar 2002.** Laiendusi Laiuse haridusloole. – Põhjasõda, Karl XII ja Laiuse: Ajaloo- ja kirjanduskonverents Laiusel 27. oktoobril 2000. Ettekanded. Jõgeva: Jõgeva Vallavalitsus, 130–147.
- Pöldvee, Aivar 2008.** „Lihtsate eestlaste ebausukombed“ ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole. – Ajalookirjutaja aeg. Aetas historicorum. Koost Piret Lotman, toim Siiri Lauk. (= Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 11. Raamat ja aeg 1.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 141–227.

- Quennerstedt, August 1916.** Ur Carl XII:s lefnad. Skildringar. Förra delen. Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Raag, Raimo 1991.** Raudpea Eestimaal pulmas. – Keel ja Kirjandus 2, 70–76.
- Raag, Raimo 1998.** Reinerus Reineri Broocman junior – en baltisk flykting i Sverige. – Bröd och salt: svenska kulturkontakter med öst. En vänbok till Sven Gustavsson redigerad av Roger Gyllin, Ingvar Svanberg, Ingmar Söhrman. Uppsala: Slaviska institutionen, Uppsala universitet, 58–73.
- Raag, Raimo 2012.** Lustimäng ja kiituselaul karlipäeval 28. jaanuaril 1701. Rootsi nimepäevatraditsiooni ilmalikustamise algus ja Eesti. – Akadeemia 5, 893–908.
- Raag, Raimo 2016.** Reinerus Reineri Broocman. Ett liv i nordiska krigets skugga. – En fullständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskiötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare, 1–2. Red. Håkan Tunón. (= Kungl. Skogs och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 73; Centrum för biologisk mångfald, CBM:s skriftserie 103.) Stockholm, 871–908.
- Raag, Raimo 2023.** Rootsi kirjakultuur uusaegsel Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal. Toim Jüri Viikberg. (= Emakeele Seltsi toimetised 82.) Tallinn.
- Rauch, Georg von 1969 [1943].** Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag.
- Rosen, Carl von 1936.** Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall. Andra delen, Andra Afdelningen: Försvaret av Östersjöprovinserna 1701–1704. Stockholm: Norstedt.
- Ross, Kristiina 2008.** Estonian Bible translations. – Common roots of the Latvian and Estonian literary languages. Ed. by Kristiina Ross, Pēteris Vanags. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 235–252.
- Salu, Herbert 1951.** Förbjuden estnisk litteratur under svensktiden. – Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-estniska samfundet X. (= Ny följd 1.) Lund, 169–203.
- SBL 1858–1859.** Svenskt biografiskt lexikon. Ny följd. Andra bandet. Bergenstråhle till Böttiger. Örebro: N. M. Lindhs boktryckeri.
- Schwartz, Anton, Philipp Schwartz 1888.** Zur Geschichte des Gouvernements-Gymnasiums in Riga. Riga: Buchdruckerei von W. F. Häcker.
- Schück, Henrik 1923.** Den svenska förlagsbokhandelns historia. Senare delen. Stockholm: Norstedt.

- Sepp, Hendrik 2013 [1926].** Andmeid põgenemise kohta Eestist Rootsi. – Hendrik Sepp. Läänemere ajalootuuled. Koost Simo Runnel. Tartu: Ilmamaa, 287–298.
- Seppel, Marten 2020.** Talurahva suremuse põhjused Eesti- ja Liivimaa Suure näljahäda ajal (1696–1697). – Tuna 2, 10–25.
- Siirak, E[rna] 1965.** Eesti kirjasõna rootsi koloniaalvõimu perioodil (1629–1710). – Eesti kirjanduse ajalugu, I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim A[arne] Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 125–160.
- Sundelius, Hans Olof 1798.** Norrköpings minne. Norrköping: Ad. Fr. Raam.
- Sylwan, Otto 1892.** Sveriges periodiska litteratur under frihetstidens förra del (till midten af 1750-talet). Lund.
- Tartumaa 1925 = Tartumaa:** Maadeteaduseline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. (= Eesti. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus I.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tedre, Ülo 1998.** Rahvaluule. – Eesti rahvakultuur. Koost ja toim Ants Viires, Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 545–587.
- Teriing, Arvo 1984.** Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. (= Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis V.) Tartu.
- Teriing, Arvo 2008.** Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Tunón, Håkan (red.) 2016.** En fulständig svensk hus-hålds-bok af Reinerus Reineri Broocman. En handbok i gårds- och hushållsskiötsel i vid mening från 1700-talets första hälft samt Broocmans värld och hushållsbok belyst i åtta artiklar av nutida forskare, 1–2. Red. Håkan Tunón. (= Kungl. Skogs och Lantbruksakademien, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 73; Centrum för biologisk mångfald, CBM:s skriftserie 103.) Stockholm.
- Vahtré, Sulev 2002.** Reiner Broocmann Laiuse hingejarjasena (1666–1704). – Põhja-sõda, Karl XII ja Laiuse. Ajaloo- ja kirjanduskonverents Laiusel 27. oktoobril 2000. Ettekanded. Jõgeva: Jõgeva Vallavalitsus, 109–129.
- Vahtré, Sulev 2005.** Aus dem Leben und Werk von Pastor Reiner Broocmann (ca. 1640–1704). – Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag. Hrsg. von Mati Laur und Enn Küng in Verbindung mit Stig Örjan Ohlsson. (= Nordistica Tartuensia 13.) Tartu: Akadeemiline Ajalooselts, 224–247.
- Väänänen, Kyösti 1987.** Herdaminne för Ingermanland I. Lutherska stiftsstyrelsen, församlingarnas prästerskap och skollärare i Ingermanland under svenska tiden. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Westén, Aron 1814.** Svenska kongl. hof-clericiets Historia, 1:3. Örebro: Nils Magnus Lidh.

- Westling, Fr[edrik] 1896.** Meddelanden om den kyrkliga kulturen i Estland under det svenska väldets tid: kyrkohistorisk studie. Sundsvall.
- Westling, Fr[edrik] 1901.** Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. – Kyrkohistorisk Årsskrift (2), 43–107.
- Westerlund, Johan Alfred, Johan Axel Setterdahl, Erik Meurling 1919.** Linköpings stifts herdaminne. Tredje delen. Linköping.
- Wieselgren, Greta 1964.** Johann Fischer – Livlands nye apostel. – Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-estniska samfundet XVII. (= Ny följd 8.) Lund, 26–58.

Elämä Suuren Pohjan sodan varjossa: Reinerus Broocman

Raimo Raag

Reinerus Broocmanin (s. 28.8.1677, Laiuse, Liivinmaa – k. 14.3.1738, Norrköping, Ruotsi) pitkä ja tapahtumarikas elämä – kirkkoherrana Laiusella, kenttäpappina Liivinmaalla Suuren Pohjan aikaan, kirkkoherrana Norrköpingissä ja rovastina, menestyvänä kustantajana, kirjakauppiaana, tilanomistajana ja kapakan isäntänä – on herättänyt tieteellistä kiinnostusta sekä Virossa että Ruotsissa. Koska Broocmanin virolaiset elämäkerrat ovat keskittyneet ennen kaikkea hänen elämäänsä ennen kuin hän pakeni Liivinmaalta perheineen ja ruotsalaiset kirjailijat ovat olleet kiinnostuneempia hänen Norrköpingin-toiminnastaan, yritetään tässä kirjoituksessa yhdistää näitä lähestymistapoja korjaten samalla joitakin aikaisempia virheitä ja tuoden lisää vivahteita Broocmanin elämään ja tekoihin. Oletetaan, että Broocman tunsi tiettyä vetoa pietismiin, luterilaisen kirkon liikkeeseen, johon hän tutustui opiskeluvuosiinaan Riiassa ja Tartossa, ellei jo aikaisemmin lapsuudenkodissaan Laiusella. Sotapakolaisena Norrköpingissä Broocman ei ainoastaan sopeutunut uuteen ympäristöönsä, vaan hän onnistui jopa jättämään pysyvän jäljen Ruotsin kulttuuriperintöön unohtamatta syntymä- ja nuoruutensa maataan Itämeren itärannalla.

A life in the shadow of the Great Northern War: Reinerus Broocman

Raimo Raag

The long and eventful life of Reinerus Broocman (born 28 August 1677, Laiuse, Livonia – died 14 March 1738, Norrköping, Sweden), a church minister in Laiuse, an army chaplain in Livonia during the Great Northern War, a church minister and dean in Norrköping, a successful publisher, bookseller, landowner and innkeeper, has attracted scholarly interest both in Estonia and Sweden, but as his Estonian biographers have focused primarily on his life before Broocman and his family fled from Livonia, and Swedish authors have been more interested in his activities in Norrköping, this contribution tries to combine these approaches while correcting some earlier oversights and providing further details regarding Broocman's life and deeds. It is suggested that Broocman felt a certain attraction to Pietism, a movement in the Lutheran Church that he was exposed to in his student years in Riga and Tartu, and perhaps even earlier in his childhood home in Laiuse. As a war refugee in Norrköping, Broocman not only adapted to his new surroundings, but even managed to leave a lasting mark on Sweden's cultural heritage, without forgetting the land of his birth and youth on the eastern shore of the Baltic Sea.

**KIRJAKEELE
KOIDIKUL**

Verbi *saada* suomen vanhimmassa kirjakielessä

Kaisa Häkkinen

Verbi *saada* kuuluu nykysuomen keskeisimpään sanastoon. „Suomen kielen taajuussanastossa“ (Saukkonen ym. 1979) se on sijalla 10. Sitä yleisempiä verbejä ovat vain *olla* (1.) ja *voida* (9.). Myös viron *saama* kuuluu kielen keskeisimpien sanojen joukkoon. Se on nykyviron verbeistä toiseksi yleisin (Tragel, Habicht 2012: 1372).

Nykysuomessa *saada* ilmaisee peruserkityksessään entiteetin siirtymistä jonkun tai jonkin omistukseen, hallintaan, alaisuuteen, käyttöön tms. vastaanottajan tai kohteen näkökulmasta. Lisäksi sillä on muita leksikaalisia merkityksiä ja kieliopillisia funktioita. Modaaliverbinä *saada* voi ilmaista esimerkiksi mahdollisuutta, lupaa, suositusta, käskyä, uhkausta, joutumista tai pakkoa. Funktio täsmentyy kontekstin, muun sanaston ja lauseen myönteisyyden tai kielteisyyden mukaan (VISK § 1569–1570).

Myös syntaksin näkökulmasta *saada* on monipuolinen. Leksikaalisena verbinä sitä käytetään prototyyppisesti transitiivisena predikaattiverbinä, jota täydentää nominiobjekti (esim. *Lapsi saa lahjan*). Vanhahtavassa tai runollisessa kielessä, esimerkiksi „Kalevalassa“, *saada* voi esiintyä intransitiivisena liikeverbinä ’tulla, saapua’, ja myös abstraktimpi merkitys ’alkaa, ruveta’ on mahdollinen (Jussila 2009: 336–338). Modaalista *saada*-verbiä täydentää toisen verbin infiniittinen muoto, joka suomessa on useimmiten A-infiniitin perusmuoto (esim. *Lapsi saa leikkiä*).

Suomen *saada*-verbin ja sen sukukielisten vastineiden merkitysten ja funktioiden kehitystä ovat tarkastelleet mm. Julius Mägiste (1936) ja Pauli Saukkonen (1966) jo ennen nykyaikaisten kieliopillistumisteorioiden syntyä. Työtä ovat sekä vanhan että myöhemmän kirjaviron osalta jatkaneet Ilona Tragel ja Külli Habicht (esim. Tragel, Habicht 2012; Habicht 2014; Tragel, Habicht 2017). Duha Elsayed (2019) on vertaillut *saada*-verbin käyttöä futuurin apuverbinä vanhassa kirjasuomessa ja vanhassa kirjavirossa. Näiden

tutkimusten jatkoksi tarkastelen, miten *saada*-verbiä on käytetty suomen vanhimmassa kirjakeleessä.

1. *Saada*-verbin alkuperä

Verbillä *saada* on varmoja etymologisia vastineita itämerensuomesta permiläiskieliin asti. Vastineita on ehdotettu myös samojedikielistä (esim. UEW 1988: 429), mutta näitä ei nykyään pidetä uskottavina (Aikio 2015: 53, 56). Sanavartalon oletetaan alkuaan olleen kaksitavuinen, mutta itämerensuomessa sanansisäinen velaarinen spirantti on vokaaliutunut, jolloin tuloksena on ollut pitkän vokaalin sisältävä yksitavuinen vartalo (rekonstruktioista Älgu: s.v. saada).

Verbin vartalon on yleensä katsottu kuuluvan uralilaisten kielten perintösanaanastoon, mutta nykyään sille tunnetaan kaksikin indoiranilaista lainaselitystä (Koivulehto 1999: 227; Parpola 2010: 313). Näistä paremmin perusteltuna pidetään Asko Parpolan selitystä, jonka mukaan suomalais-permiläinen **sayi-* on lainaa kantaindoiranin verbijuuresta **saH-*. Tämän edustaja muinaisintiassa merkitsee 'voittaa, tavoittaa, saada'. (Holopainen 2019: 209–210.) Semanttisesti selitys on uskottava siinä tapauksessa, että suomensukuisissa kielissä alkuperäiseen merkitykseen oletetaan sisältyneen transitiivinen 'saada haltuunsa, hallintaansa'. Alkuperäiseksi merkitykseksi on kuitenkin oletettu intransitiivinen 'tulla, saapua'. Tähän luontevasti liittyvän transitiivisen merkityksen 'saavuttaa, tavoittaa' kautta on avautunut tie muulle transitiiviselle käytölle (esim. Saukkonen 1966: 5). Sekä suomessa että virossa verbin kieliopillistuminen on jatkoa transitiiviselle tai translatiiviselle ('tulla joksikin') käytölle (kieliopillistumispoluista esim. Tragel, Habicht 2017: 29).

Mordvasta *saada*-verbille on esitetty kaksi eri vastinetta, esim. ersän *sams* 'tulla, saapua; tulla joksikin; saada kiinni, saavuttaa, osua' ja *sajems* 'ottaa, anastaa; saada; voittaa' (SES: s.v. saada). Näin ollen on mahdollista ajatella, että kysymyksessä on kaksi alkuaan erillistä verbiä, kantaauralilainen perintösana ja indoiranilainen laina, jotka myöhemmin ovat sekaantuneet keskenään. Ersän *sams* edustaisi tällöin perintösanaa ja *sajems* lainaa. Sanavartalon alkuperää koskevat tiedot ovat kirjallisuudessa ristiriitaiset. Esi-merkiksi Ante Aikio (2015: 53) esittää vartalon kantaauralilaiseksi rekonstruktioiksi **saxi-* 'arrive; get' eikä tuo esiin mahdollista lainaperäisyyttä.

Sellaistakin on ehdotettu, että verbi olisi molemmissa kielikunnissa perintöä näiden yhteisestä indouralilaisesta kantakielestä, mutta tämä monessa mielessä hypoteettinen selitys ei ole saanut kannatusta (Holopainen 2019: 210).

2. Tutkimusaineisto

Suomen vanhinta kirjakieltä edustavat tässä tutkimuksessa Mikael Agricolan suomenkieliset teokset (MAT I–III, 1543–1552). Agricolan ajalta on säilynyt muutamia käsikirjoituksia, joiden *saada*-verbit olen käynyt tarkistuksen vuoksi läpi, mutta koska käsikirjoitukset ovat paljon suppeampia kuin Agricolan teokset eikä niissä ole mitään kvalitatiivisesti poikkeavaa, jätän ne tässä tutkimuksessa syrjään.

Agricolan teokset ovat käytettävissä morfosyntaktisena tietokantana (MATMT), jossa teosten suomenkielinen sanasto on lemmattu ja kutakin sanaesiintymää voi tarkastella lausekontekstissaan. Lemmatun tietokannan kaikki esiintymät on tarkistettu ja jaettu alakategorioihin käsityönä. Tietokannan mukaan *saada*-verbin esiintymiä on 654, mutta tästä on vähennettävä kolme nominiksi kiteytynyttä partisiippia ja yksi väärin koodattu *sama*-pronomini, joten varsinaisten verbiesiintymien määräksi jää 650.

Agricolan frekvenssitiedot ovat vain suuntaa antavia, sillä raamatulliset ja liturgiset tekstit ovat sisällöltään yksipuolisia ja niissä toistuvat samat tai samantapaiset ilmaukset. Toistuvia ovat esimerkiksi *He ouat palcans sanet* (A-II-35, Matt. 6:2, 6:5, 6:16) ja *Anocat ia te saatte* (A-III-007, Joh. 15:7). Tutkimustapa on ensisijaisesti kvalitatiivinen, ja luokittelun lähtökohtana ovat syntaktiset ominaisuudet.

3. Agricolan leksikaalinen *saada* ja objektitäydennys

Valtaosa (451 tapausta) Agricolan *saada*-verbin esiintymistä edustaa leksikaalista käyttöä, jossa *saada* on transitiivinen predikaatti ja sitä täydentää nominiobjekti. Objektisanoina on kaikkiaan 166 eri lekseemiä. Näistä 13 on pronomineja, joista tavallisimmat ovat demonstratiivipronomini *se* (19 esiintymää) ja relatiivipronomini *joka* (11 esiintymää). Tyypillinen esimerkki pronominiobjektista on esim. *caiki mite te tadhotta / anocat ia sen te saatta* (A-III-162, Joh. 15:7).

Nominiobjekti voi edustaa konkreettista tai abstraktia tarkoitetta. Konkreettisista saamisen kohteista tavallisin on *palkka* (17 esiintymää), abstrakteista yleisimmät ovat *armo* (19 esiintymää) ja *henki* (18 esiintymää). Useimmiten objektisanoja on vain yksi, mutta myös rinnasteisten objektien esiintyminen on mahdollista, esim. *Joista me Lohutoxen / toiuon / turuan ia wissin Auun henesse saama* (A-III-254). Useissa objektirakenteissa *saada* esiintyy possessiivisessa tai habitiivisessa merkityksessä 'saada itselleen, halltuunsa, hallintaansa'. Saaminen voi olla osalliseksi pääsemistä tai kohteeksi joutumista ilman saajan panosta (*Se saapi Siugnauxen HERRALDA*, A-III-242, Ps. 24:5), mutta se voi tapahtua myös subjektin tavoitteellisen toiminnan ansiosta (*Tocat tenne niste caloista iotca te nyt saitte*, A-III-188, Joh. 21:20).

Merkitysryhmät eivät ole selvärajaisia, ja merkityksiä voi olla useita samanaikaisesti, jolloin on tulkinnanvaraista, mitä pidetään ensisijaisena. Kokemisen ja kohteeksi joutumisen merkitykset sisältyvät esimerkiksiin *he saauat pelghon ia curitoxen sinun colemastas* (A-III-053). Kognition lisämerkitys on esimerkissä *Ja iwri saman ööne / quin Joseph Engelilte sanoman sai / nin hen Egyptijn wietijn* (A-III-077). Aiheuttaminen ja onnistuminen sisältyvät esimerkiksiin *Jonas heite parannoheen sai* (A-III-686).

Toistuvuutensa takia fraasimaisilta kokonaisuuksilta vaikuttavat esimerkiksi *saada loppu* (16 esiintymää), *saada valta* (16 esiintymää) ja *saada voitto* (15 esiintymää). Niiden rakenne ei poikkea normaalista objektirakenteesta, objektin muoto määräytyy lauseyhteyden perusteella ja ilmaukset voidaan ymmärtää sananmukaisesti osiensa perusteella: *Sijne caicki pahws sapi lopun* (A-III-064); *Anna nijnen Jumalattomaden pahuden sada yxi loppu* (A-I-259); *Mutta sine pysyt ninkuttas olet / Ja sinun Woodhes euet loppua saa* (A-III-360, Ps. 102:28) (*loppu*-sanän substantiivitulkinna Heinenen 2020: 257).

Fraseologian termein näitä ilmauksia voi kutsua ei-idiomaattisiksi funktioverbirakenteiksi tai tukiverbirakenteiksi (Heinonen 2013: 50 alav. 9; Korhonen 2018: 61). Näissä merkitykseltään yleisluontoiseen *saada*-verbiin liittyy nomini, josta ilmaus saa lopullisen merkityksensä. Tällaisten rakenteiden suosimista on kielenhuollossa nimitetty substantiivityyliksi tai substantiivitaudiksi (Rintala 1968: 328–329), ja niiden asemesta on suositeltu pelkkiä verbejä, joiden merkitys on sama, esim. *saada loppu* → *loppua*, *saada voitto* → *voittaa*. Substantiivityyli on ominaista hallintokielelle, joka on alkuaan syntynyt ruotsista kääntämällä, ja sitä on tietoisesti kehoitettu välttämään (Koivusalo, Huovinen-Nyberg 1985: 64).

Muutamat ilmaukset ovat nykysuomalaiselle outoja sanaston muuttumisen takia, vaikka rakenne sinänsä on sama kuin nykysuomessa. Agricolalla näky esiintyy sekä merkityksessä 'näky' että 'näkö': *Ja hen näki Näwuyn cautta ycden Miehen nimelde Ananias siselletuleuan / ia paneuan kädhens henen pälens / ette henen piti saaman näwuyns iellens* (A-II-337, Ap. t. 9:12). Perusana *tila* esiintyy Agricolalla myös merkityksessä 'tilaisuus': *coska mine saan tilan / nin mine cutzutan sinun tykeni* (A-II-382, Ap. t. 24:25).

Joissakin tapauksissa fraasi sisältää osia, jotka eivät juurikaan esiinny muissa yhteyksissä. Tällöin voidaan puhua idiomaattisista fraaseista. Agricolalla tällainen on *saada ylikäsi* 'päästä voitolle': *Eipe heiden pidhe woittaman eli ylikädhen saaman* (A-III-301). Agricolalla *ylikäsi* esiintyy kerran perusmuotoisena substantiivina merkityksessä 'voitollinen asema', mutta yleensä (4 esiintymää) se muodostaa fraasin *saada*-verbin kanssa. Malli on saatu germaanisista kielistä, ja nimenomaan *saada*-verbin käyttö on mukaelmaa ruotsista (*fåå öffuerhandena*), sillä Lutherin Biblian vastaavassa fraasissa käytetään verbiä *nehmen* 'ottaa'. Muussa vanhassa kirjasuomessa *ylikäsi* esiintyy myös muiden verbien kanssa (*ottaa, pitää*).

Yhdessä tapauksessa transitiivinen *saada* ilmaisee kiinni tarttumista: *Ja hen rupeis henen kijni / ia saij henen caulasta* (A-II-74, Matt. 18:28). Tämä on käännöslaina ruotsalaisesta Bibliasta: *Och han toogh fatt på honom, och fick honom j halsen* (GVB).

Nominin lisäksi *saada*-verbin objektina voi olla sivulause. Agricolalla tällaisia tapauksia on 10. Yleensä objektina on relatiivilause: *eipe te saa mite te pydhette* (A-II-664). Tästä on kaksi poikkeusta. Aiheuttamista tai aikaansaamista ilmaiseva esimerkki *ette he sanomattomille hoocauxille rucoelisit / ia saijsit rucouxillans / ette he tundesit Isen Jumalan* (A-I-477) on käännetty latinasta, ja alkutekstissä *saada*-verbin paikalla on *impero* 'määrätä, toimittaa' (*ut – – precibus imperent*; Gummerus 1947: 256). Toinen poikkeava esimerkki on *te oletta meilde saaneet / quinga teiden pite waeldaman* (A-II-567). Tässä *saaneet* on käännöstä saksan tai ruotsin verbistä, joka merkitsee vastaanottamista (*empfangen/undfå*). Nykyisessä raamatunsuomennoksessa *saaneet*-verbin paikalla on *oppineet*.

Edellisten lisäksi Agricolalla on yhdeksän tapausta, joissa transitiivisen *saada*-verbin A-infinitiivin translatiivi toimi finaalityyppisen predikaattiosana, esim. *sine Israel olet tötetehnyt minua saadhaxes* (A-III-490, Jes. 43:22). Esimerkissä *Mutta se on tarpelinen saadhaxens ijancaikisen terueydhen*

(A-I-859) omistusliitteellinen translatiivi esiintyy geneerisenä, mitä nykykirjakelessä pidetään kielivirheenä.

Yhdessä tapauksessa transitiivisesta *saada*-verbistä on käytetty MA-infinitiivin illatiivia adjektiivin laajennuksena (*ette me – – loppumatoinde elemiste saamahan olisima aijna achkerat*, A-I-395).

4. Agricolan *saada*-verbin täydennyksenä adverbiaali

Sekä nykysuomessa että virossa on lukuisia vakiintuneita rakenteita, joissa *saada*-verbiä täydentää adverbiaali, esimerkiksi adverbi tai määrämuotoon kiteytynyt nomini (esim. Habicht, Trigel 2014: 828). Vanhimmassa kirjasuomessa kiteytymiä on vain muutamia. Selvin esimerkki on *saada anteeksi*, jossa *saada*-verbiin liittyy *antaa*-verbin johdoksen *anne* translatiivimuoto. *Anne* ei esiinny tavanomaisena substantiivina Agricolan kielessä, mutta se tunnetaan 1700-luvun kirjakeilestä merkityksissä 'anti, lahja; annos' (VKS s.v. *anne*). Agricolalla substantiivi *anne* esiintyy vain perusosana yhdyssanassa *suunanne* 'suudelma'. *Anteeksi* esiintyy Agricolalla useimmiten *antaa*-verbin täydennyksenä, mutta myös *saada anteeksi* esiintyy kolme kertaa. Sen tilalla tavallisempi vaihtoehto on nominiobjekti: *saada anteeksiantaminen*.

Toinen fraasimainen yhdistelmä on *saada kyllä* 'saada kylliksi t. yltäkylläisesti', esim. *Mutta ette he raudit ouat / ia kyllä saanuet* (A-III-629, Hoos. 13:6). On tulkintakysymys, katsotaanko *kyllä* fraasin osaksi vai erilliseksi adverbiksi, sillä *kyllä* esiintyy Agricolalla adverbina muissakin yhteyksissä. Fraasimainen *saada kyllä* esiintyy kolme kertaa.

Kolmatta adverbiaalitäydennyksen tyyppiä edustavat tapaukset (4 esiintymää), joissa ilmaistaan kurinpidon tai rangaistuksen kohteeksi joutumista. Näissä adverbiaalina on adpositiorakenne, esim. *sille me saama meiden Töiden ansion ielken* (A-II-238, Luuk. 23:41). Nykyisessä raamatunsuomennoksessa sama kohta kuuluu: *meitä rangaistaan tekojemme mukaan*.

5. Agricolan transitiivinen *saada*-verbi ilman objektia

Agricolan teksteistä löytyy tapauksia, joissa leksikaaliseen *saada*-verbiin ei liity nominitäydennystä, mutta nämä ovat lähes kaikki (25 tapausta) elliptisiä transitiivilauseita. Toiminta kohdistuu objektiin, jota ei ole mainittu. Osassa objekti on mainittu jo edellä eikä sitä toisteta, esim. *Nein me sijs sula*

Armo keriaätkem / nin quin mwtkin Jumalalliset Mailman alghusta pysit / ia saijt (A-I-308). Osa tapauksista on yleismerkityksisiä, jolloin objektiksi voidaan ajatella mitä tahansa, esim. *Sille iocahinen quin ano / hen saapi* (A-II-38, Matt. 7:8).

Yhdessä tapauksessa *saada*-verbin objektin korvaa adverbi. Kyseisen ilmauksen (Hepr. 11:13) muunkielisissä esikuvissa on ilmi pantu objekti, mutta Agricola on käyttänyt sen asemesta adverbia *semmenkään* '(ei) minkään vertaa': *Neme caiki ouat Uskosa cooluet / ia euet ole nijste Lupauxista semmengen saanuet* (A-II-649). Suomen murteissa ja vanhassa kirjakielessä *semmin* tai *semmenkin* merkitsee yleensä erityisesti, etenkin, nimenomaan, mutta myös merkitys 'ei senkään vertaa' tunnetaan (NS s.v. *semmin*).

6. Agricolan saada intransitiivisena liikeverbinä

Intransitiivisena liikeverbinä *saada* 'tulla, saapua' on Agricolalla harvinainen. Kaksi esimerkkiä löytyy Apostolien tekojen 21. luvusta: *Ja coska me saima Jerusalemijn / nin Weliet kernasti meite watanrupesit* (A-II-372, Ap. t. 21:17); *Ja coska Pauali rupeis saaman Scantzin siselle / sanoi hen Sodhanpämiehelle* (A-II-374, Ap. t. 21:37).

Ruotsalaisessa Bibliassa (GVB) on molemmissa kohdissa (Ap. t. 21:17 ja 37) *komma*-verbi. Lutherin Bibliassa on ensimmäisessä tapauksessa *kommen*, mutta toisessa asia on ilmaistu passiivirakenteen avulla ('tulla vietyksi'). Tämä osoittaa, että *saada*-verbiin ei liity onnistumisen merkitystä (vrt. Habicht, Tragel 2014: 890). Jälkimmäisen esimerkin malli on ruotsin *Och som nu Paulus begynte komma in j lägret* (Ap. t. 21:37), jossa on esikuva myös Agricolan *ruveta*-verbille. Ei ole varmaa, onko käänös lähtöisin juuri Agricolan kynästä, sillä hän käänsi Uutta testamenttia Wittenbergissä, jossa yhteistyökumppanina oli viipurilainen Simon Henrici (Nikkilä 1993). Karjalan kielessä *saada* esiintyy merkityksessä 'tulla', ja myös kalevalaisen runouden vastaava merkitys selittyy karjalaisperäiseksi. Jos *saada*-verbin merkitys 'tulla' olisi kuulunut Agricolan omaan sanavarastoon, sen olettaisi esiintyvän useammin.

Konkreettisen tulemisen merkityksestä *saada*-verbille kehittynyt 'tulla joksikin' ei esiinny Agricolan teoksissa. Kalevalaisessa runoudessa sekin tunnetaan (esim. *sain tuosta [marjasta] kohulliseksi*; Jussila 2009: 337), mutta suomen yleiskirjakieleen se ei ole kotiutunut. Tässä kohdin on olennainen ero

verrattuna viroon, jossa ’tulla joksikin’ on *saada*-verbin tavallinen merkitys ja samalla tärkeä välivaihe kieliopillistumispolulla (Habicht, Trigel 2014: 836–839; Elsayed 2019: 199).

7. Agricolan *saada* kieliopillisena verbinä

Agricolalla on kaikkiaan 127 tapausta, joissa *saada* esiintyy modaaliverbinä pääverbin A-infinitiivin perusmuodon yhteydessä. Lisäksi on kaksi elliptistä tapausta, joissa edellä mainittua infinitiiviä ei toisteta, esim. *Ja hen pysi nähdä Jesust / cuca hen oli / ia ei sanut Canssalda* (’ei kyennyt näkemään’) (A-II-223, Luuk. 19:3). Infinitiiveistä huomattavan yleisiä ovat havaitsemista tai kognitiota ilmaisevat *nähdä* (32 tapausta), *tietää* (14) ja *kuulla* (11). *Tuntea*-verbin konsonanttivartalon sisältävä rakenne *saada tuta* näyttää jo Agricolan kielessä kiteytyneen rangaistuksen tai muun kokemuksen ilmaukseksi. Agricolalla ei ole sen tyyppisiä geneerisiä, subjektittomia ilmauksia kuin nykysuomen *Saa nähdä, miten käy*.

Agricolan kielessä myös pääverbin A-infinitiivin translatiivi on mahdollinen, joskin harvinainen (4 tapausta): *he saauat Lapsens nădhexens* (A-III-478, Jes. 29:23). Merkitys on sama kuin A-infinitiivin perusmuodolla.

Enemmistö modaaliverbitapauksista on sellaisia, joissa *saada* ilmaisee kykyä, mahdollisuutta tai tilaisuutta, joskin tulkinta vaatii yleensä tietoa kontekstista. Esimerkki *Sille eipe te ole sen wooren tyge / iota ruueta saa* (A-II-653, Hepr. 12:18) ei ilmaise lupaa (’on sallittua koskettaa’) vaan kykenemistä (’voi koskettaa’), sillä siinä korostetaan vuoren olevan käsin kosketeltava. Selviä luvan ilmauksia on vähemmän, esim. [Joseph] *rucoli Pilatust ette hen sais poisotta Jesusen Rumin* (A-II-304, Joh. 19:38).

Suomessa *saada* ei ole kehittynyt kieliopilliseksi futuurin apuverbiksi, mutta useisiin sen avulla rakennettuihin ilmauksiin sisältyy futuurin tai todennäköisyyden merkitys. Esimerkki tulkintamahdollisuuksien moninaisuudesta on Barukin kirjassa (2:21), jossa Agricolan käännös sisältää *saada*-verbin (*te saat asuua sijne maassa, jonga mine annoin teijen Isillen*, A-I-146, Bar. 2:21), mutta Otto Brunfelsin (1528) rukouskirjassa, jota Agricola on käyttänyt primaarilähteenään, on pelkkä preesensmuotoinen ’pysyä’-verbi (*so bleibt jr im Lande*). Vulgatassa on morfologinen futuuri (*sedebitis*), Luther on kääntänyt kohdan *werden*-futuurilla (*so werdet jr im Lande bleiben*). Kustaa Vaasan Biblia (GVB) sisältää sekä *skola*-futuurin että lupaan tai mahdollisuuteen viittaavan

fā-verbin: *så skolen j få bliffua j landena*. Agricolan *saada*-verbi on ilmeisesti käännöstä ruotsista. Apokryfikirjojen tarkistetussa nykysuomennoksessa on toinen modaaliverbi (*voitte asua*).

Kielteisiä lauseita on vain 17. Osa on selviä kieltoja ([nainen on vapaa solmimaan uuden avioliiton] *iota ei hen saanut tehdhä / ennenquin hen sijte endisesta päsi*, A-II-412). Osan tulkitsee nykysuomalainen automaattisesti väärin. Esimerkissä *mine tiedhen ettei te sillen saa nähä minun Casuotani* (A-II-370, Ap. t. 20:25) ilmauksella *ei saa nähä* on vain futuurin funktio. Nykysuomessa *ei saa puhua* ilmaisee deonttista kieltoa, mutta Agricolan esimerkissä *Ja quin hen vloskeui / ei hen sanut heille puhua* (A-II-162, Luuk. 1:22) on kyse puhekykynsä menettäneestä Sakariaasta ('ei pystynyt puhumaan'). Nykysuomessa *saada* voi ilmaista kykenemistä transitiiviverbinä (*En saa sanaa suustani*), mutta ei niinkään modaaliverbinä. (Ks. myös Tragel 2007.)

Tulkintavaikeuksia on myös myönteisissä lauseissa. Esimerkiksi Joonan kirjan (1:2) reunahuomautuksessa kuvataan Niniven kaupungin muurin leveyttä: *Ja sen Lauius / ette colme Rattat sait codhatta keskenens* (A-III-666). Tämän mahdollisuutta tai myönnytystä ilmaisevan kohdan Agricola on suomentanut Sebastian Münsterin latinankielisestä raamatunlaitoksesta, jossa ei ole mitään modaaliverbiä (*ut ternis plaustris essent pervia*; Heininen 2008: 111).

8. Agricolan muut *saada*-verbin sisältävät rakenteet

Agricolalta löytyy seitsemän finaalityrakennetta, joissa predikaattiosana on modaalisen *saada*-verbin A-infinitiivin translatiivi ja pääverbi on A-infinitiivin perusmuodossa, esim. *Ja sijte aigasta etzi hen tila / sadhaxens hende pette* (A-II-98, Matt. 26:16). Leksikaalisen *saada*-verbin sisältävät finaalityrakenteet on esitelty luvun 3 lopussa.

Agricolan omasta esipuhe-runosta löytyy yksi esimerkki resultatiivirakenteesta, jossa *saada*-verbiin liittyy passiivin menneen ajan partisiipin assimiloitunut partitiivimuoto: *Ellei Me Somalaiset szaa. Prentettu* ['painettua'] *coco Biblia* (A-III-438). Sama merkitys voidaan suomessa ilmaista myös käyttäen partitiivin asemesta translatiivimuotoa (*saada tehdyksi*), mutta Agricolalla tätä ei esiinny.

Suomen itämurteista tunnettua käytäntöä, jossa *saada* merkitsee alkamista ja pääverbi on MA-infinitiivin illatiivissa (Saukkonen 1966: 6), ei

Agricolan teoksissa esiinny. Yleiskielessä tämä rakenne tunnetaan Kalevalan sitaateista: *Mieleni minun tekevi – – saaani sanelemahan*. Sen sijaan esiintyy yhden kerran muodoltaan vastaava rakenne, joka ilmaisee teettämistä: *Ei ole se Romarein tapa / ette Inhiminen ennen mestatan / quin se / ionga päle cannetan / sapi henen Rijtaweliens henen siusansa* [’sivussansa, vierellään’] *seisoman* (A-II-383, Ap. t. 25:16).

9. Tiivistelmä tuloksista

Mikael Agricolan julkaisemat yhdeksän kirjaa (1543–1552) muodostavat suomalaisen kirjallisuuden perustan. Teoksissa on suomenkielistä tekstiä noin 2400 sivun verran. Valtaosa on suomennosta Raamatun teksteistä ja liturgisesta kirjallisuudesta, mutta kirjat sisältävät myös Agricolan itse sepittämiä runoja ja tietokirjallisuuteen perustuvaa aineistoa. Teokset on muokattu morfosyntaktiseksi tietokannaksi, jonka avulla on mahdollisuus tarkastella kutakin lekseemiä lausekontekstissaan. Tätä aineistoa olen tutkinut selvittääkseni, millaisissa funktioissa Agricola on käyttänyt *saada*-verbiä.

Saada-verbin oletetaan uralilaisissa kielissä olevan alkuaan intransitiivinen liikeverbi, jonka vanhin merkitys on ollut ’tulla, saapua’. Agricolan kielestä löytyy kaksi esimerkkiä tästä käyttötavasta. Suomessa ja virossa verbille on kehittynyt uusia, keskenään osittain erilaisia käyttötapoja. Esimerkiksi Agricolalla tai nykysuomen yleiskielessä *saada* ei esiinny translatiivisessa merkityksessä ’tulla joksikin’, joka virossa on tavallinen. Joka tapauksessa monifunktionen *saada/saama* kuuluu molemmissa kielissä yleisimpien verbien joukkoon.

Agricolan teoksissa on kaikkiaan 650 *saada*-verbin esiintymää, joista enemmistö edustaa verbin leksikaalista käyttöä. Näistä valtaosassa *saada* on transitiiviverbi, jota täydentää ilmi pantu nominiobjekti. Perusmerkityksessään *saada* ilmaisee vastaanottajan näkökulmasta entiteetin siirtymistä jonkun tai jonkin omistukseen (possessiivinen) tai haltuun (habitiivinen), mutta merkitys täsmentyy asiayhteyden, muun sanaston ja kontekstin perusteella. Koska tutkittu aineisto on perusluonteeltaan uskonnollista, siinä korostuvat osalliseksi pääsemisen tai kohteeksi joutumisen merkitykset (*saada armo, henki, rangaitus* tms.). Muutamat usein toistuvat yhdistelmät (*saada loppu, saada voitto*) ovat kiteytyneet fraaseiksi, joissa *saada* on haalistunut tukiverbiksi. Muutamissa tapauksissa, esim. *saada anteeksi, saada* muodostaa fraasin adverbien kanssa.

Agricolan teoksissa on 127 tapausta, joissa *saada* toimii modaaliverbinä ja pääverbin muoto on nykysuomen tapaan A-infinitiivin perusmuoto. Myös translatiivi on Agricolalla mahdollinen, joskin harvinainen. Selvä ero nyky-suomeen verrattuna on se, että modaalinen *saada* esiintyy Agricolalla sekä myönteisissä että kielteisissä lauseissa merkityksessä 'kyetä, pystyä' samaan tapaan kuin virossa, ts. paikoissa, joissa nykysuomalainen käyttäisi *voida*-verbiä. Suomessa *saada* ei missään vaiheessa ole kielio pillistunut futuurin apuverbiksi niin kuin vanhan kirjaviron *saama*, mutta Agricola käyttää sitä jonkin verran käännöstensä esikuvakielten futuurin vastineena. Lisäksi useat *saan nähdä* -tyyppiset ilmaukset ovat tulevaisuuteen viittaavia.

Valtaosa Agricolan tekstistä on muista kielistä käännettyä. Koska pyhien tekstien kääntäminen tapahtui perinteisesti sana sanalta, myös *saada*-verbin käytössä on epäidiomaattisia piirteitä. Usein on esikuvana ollut ruotsin *få*. Monet käännöskielen piirteet, esimerkiksi tukiverbirakenteet, ovat kotiutuneet kirjakieleen pysyvästi, vaikka niitä onkin myöhemmin yritetty karsia tietoisien kielenhuoltotyön avulla.

Aineslähteet

GVB = Gustaf Vasas Bibel = Biblia, Thet är, All then Helgha Scrifft på Swensko. Upsala 1541. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb9559536-faksimil>.

Lutherin Biblia = Biblia, Das ist: Die gantze heilige Schrifft / Deusch / Auff's new zugericht. Wittenberg 1545. Näköispainos. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1967.

MAT = Mikael Agricolan teokset I–III [1543–1552]. Uudistettu näköispainos. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.

MATMT = Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta versio 1.1, Korpus [korpus]. Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-2019121804>.

Vulgata = Biblia sacra, ex postremis doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, & probatissimorum exemplarium fidem, cum argumentis, indice, & Hebraicorum nominum interpretatione. Lugdunum: Bouille 1542. <http://catalog.ateneubcn.org/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=18765>.

Muut lähteet

Aikio, Ante 2015. The Finnic secondary *e*-stems and Proto-Uralic vocalism. Journal de la Société Finno-Ougrienne 95, 25–66. <https://journal.fi/susa/article/download/82642/41883/>.

- Álgu** = Álgu-tietokanta. Saamelaiskielten etymologinen tietokanta. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://kaino.kotus.fi/algu/>.
- Apokryfikirjat** = Vanhan testamentin apokryfikirjat 2009. Helsinki: Kirkon keskusrahasto, Kotimaa-Yhtiöt Oy/ Kirjapaja.
- Brunfels, Otho 1528.** Biblisch Bettbuechlin Der Altuaetter vnd herrlichē Weiberen beyd Alts vnd Newes Testaments. Schott: Straßburg. <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001919E00000000>.
- Elsayed, Duha 2019.** Suomen ja viron PITÄÄ- ja SAADA-verbien käyttö futuurin apuverbeinä varhaisissa raamatunkäännöksissä. – Virittäjä 123 (2), 194–210. <https://doi.org/10.23982/vir.65380>.
- Gummerus, Jaakko 1947.** Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet II. (= Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XLIV: 2.) Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Habicht, Külli, Ilona Tragel 2014.** Verbiga *saama* väljendatud leksikaalsed kategoriad ja konstruktsioonid. – Keel ja Kirjandus 11, 826–844. <https://doi.org/10.54013/kk684a2>.
- Heininen, Simo 2008.** Mikael Agricolan Vanhan testamentin reunahuomautukset. (= Suomi 196: 1.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heininen, Simo 2020.** Mikael Agricola psalmien suomentajana. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1459.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Heinonen, Tarja Riitta 2013.** Idiomien leksikaalinen kuvaus kielenkäytön ja vaihtelun näkökulmasta. Helsinki: Unigrafia Oy.
- Holopainen, Sampsa 2019.** Indo-Iranian borrowings in Uralic: Critical overview of the sound substitutions and distribution criterion. Helsinki: Unigrafia Oy.
- Jussila, Raimo 2009.** Kalevalan sanakirja. Helsinki: Otava.
- Koivulehto, Jorma 1999.** Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. – Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Toim. Paul Fogelberg. (= Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153.) Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 207–236.
- Koivusalo, Esko, Liisa Huovinen-Nyberg 1985.** Selkeä virkakieli. Helsinki: Valtion koulutuskeskus.
- Korhonen, Jarmo 2018.** Fraseologia. Kiinteiden sanayhtymien tutkimus. Helsinki: Finn Lectura.
- Mägiste, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuuri algupärasest ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.
- Nikkilä, Osmo 1993.** Agricola ja kumppanit. Vanhimman raamatunkielemme äänne- ja muoto-opillisia piirteitä. – Virittäjä 97, 594–610.

- NS** = Nykysuomen sanakirja 1951–1961. Valtion toimeksiannosta teettänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Parpola, Asko 2010.** New etymologies for some Finnish words. – Anantañ Śāstram. Indological and linguistic studies in honour of Bertil Tikkanen. Ed. by Klaus Karttunen. (= Studia Orientalia 108.) Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Raamattu** = Pyhä Raamattu. Vanha testamentti. Uusi testamentti. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Jyväskylä, Helsinki: Gummerus.
- Rintala, Päivi 1968.** Tyyliopin perusteita. – Osmo Ikola. Suomen kielen käsikirja. Helsinki: Weilin & Göös, 316–341.
- Saukkonen, Pauli 1966.** Itämerensuomalaisten kielten tulosijainfinitiivirakenteiden historiaa II. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 140.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Saukkonen, Pauli, Marjatta Haipus, Antero Niemikorpi, Helena Sulkala 1979.** Suomen kielen taajuussanasto. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- SES** = Suomen etymologinen sanakirja 2022. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72.) Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <https://kaino.kotus.fi/ses>.
- Tragel, Ilona 2007.** Modaalverbide *saama/saada* ja *võima/voida* vastandkasutus eesti ja soome keeles. – Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában. Toim Márta Csepregi, Virpi Masonen. (= Urálistikái tanulmányok 17.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Finnugor Tanszék.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2012.** Grammaticalization of Estonian *saama* 'to get'. – Linguistics 50 (6), 1371–1412. <https://doi.org/10.1515/ling-2012-0043>.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2017.** *Saama*-verb grammatilistes konstruksioonides. – Keel ja Kirjandus 1, 22–40. <https://doi.org/10.54013/kk710a3>.
- UEW** = Károly Rédei 1988. Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VISK** = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. Iso suomen kielioppi. Verkkoversio. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Verkkoversio. <http://scripta.kotus.fi/visk>.
- VKS** = Vanhan kirjasuomen sanakirja. Verkkosanakirja. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38.) <https://kaino.kotus.fi/vks>.

Verb *saada* soome vanimas kirjakeeles

Kaisa Häkkinen

Mikael Agricola teosed on soome kirjakeele vundament. Selle materjali põhjal uurin, millistes funktsioonides esineb soome verb *saada* 16. sajandi keskpaigas. Analüüs sai inspiratsiooni Külli Habichti ja Ilona Trageli uurimustest sõna *saama* kohta eesti vanas kirjakeeles.

Agricola teostes esineb *saada*-verb kokku 650 korral, millest suurem osa esindab verbi leksikaalset kasutust. Arvatakse, et uurali keelte *saada* oli algselt intransitiivne liikumisverb tähendusega 'tulla, saabuda', kuid Agricola tekstides on selle tähenduse kohta vaid kaks näidet.

Enamasti on Agricola *saada* transitiivne verb, mida laiendab nimisõnaline objekt. Oma põhitähenduses väljendab *saada* mingi entiteedi üleminekut kellegi või millegi omandusse või valdusse, aga lõpliku tähenduse kujundavad ülejäänud lause ja kontekst. Et uuritav materjal on religioosse sisuga, tõusevad esile ka tähendused, kus saaja saab millestki osa ja on objektiks, ilma et ta saamisse ise panustaks. Mõned sageli korduvad kombinatsioonid on kujunenud kinnisväljenditeks, näiteks *saada loppu* 'lõppeda', *saada voitto* 'võita'.

Umbes viiendik Agricola *saada*-verbi kasutustest täidab grammatilist ülesannet, esinedes modaalkonstruksioonis abiverbina. Selge erinevus tänapäeva soome keelest on see, et modaalne *saada* esineb Agricolal nii jaatavates kui ka eitavates lausetes nagu eesti keeleski tähenduses 'võida, suuta', tänapäeva soomlane kasutaks aga verbi *voida*.

Agricola tekst on valdavalt tõlkeline ja nii on ka tugiverbiühendid, millele üldise tähendusega verbi asemel annab põhitähenduse nimisõna, sündinud rootsi tarindite vastena. Tugiverbiühendid on üks Agricola tõlkekeele jooni, mis on kirjakeelde püsivalt kinnistunud, kuigi keelekorraldus on hiljem püüdnud nende vastu võidelda. Tuleviku abiverbiks ei ole *saada* (erinevalt eesti keelest) soome keeles kujunenud, kuid Agricola tõlgetes tuleb siiski ka sellist kasutust ette.

The verb *saada* ‘to get’ in the oldest literary Finnish

Kaisa Häkkinen

Michael Agricola’s works constitute the foundation of literary Finnish. Based on this material, I have researched the functions in which the Finnish verb *saada* appears in the middle of the 16th century. The analysis was inspired by Külli Habicht’s and Ilona Tragel’s research on the verb *saada* in Estonian.

In Agricola’s works, there are a total of 650 occurrences of the verb *saada*, the majority of which represent the lexical use of the verb. It is assumed that *saada* in the Uralic languages was originally an intransitive motion verb, ‘to come, to arrive’, but there are only two examples of this usage in Agricola’s texts.

Most of the time Agricola’s *saada* is a transitive verb complemented by a noun object. Basically, *saada* indicates the transfer of an entity into the ownership (possessive) or possession (habitative) of someone or something, but the actual meaning is determined by the rest of the sentence and context. Since the studied material is religious in content, the meanings of becoming involved or being targeted are emphasised. A few frequently repeated combinations have crystallised into phrases, e.g. *saada loppu* ‘to end’, *saada voitto* ‘to win’.

About one-fifth of Agricola’s occurrences of *saada* represent modal uses. A clear difference from modern Finnish is that the modal *saada* appears in both positive and negative sentences in the sense of ‘to be able to’ in the same way as in Estonian. In similar passages, a modern Finn would use the verb *voida*.

Since Agricola’s texts are mainly in translation, the use of *saada* also shows non-idiomatic features. In Finnish, *saada* has not developed into an auxiliary verb for the future tense, as *saada* has in Old Estonian, but a similar use does occur in Agricola’s translations. Some features of the translated language, e.g. support verb constructions, have permanently settled into the written Finnish, even though later attempts have been made to combat them in language maintenance work.

Vaiheelta välille – Mikael Agricolan teosten kielen vaihe- ja väli-vartaloiset adpositiot

Heidi Salmi

Mikael Agricolan (n. 1510–1557) teosten kieli (vastedes lyhyemmin Agricolan kieli) edustaa vanhinta kirjoitettua suomen kieltä ja poikkeaa monella tavalla nykyisestä kirjakielestä. Yksi huomiota herättävä ero nykykirjasuomeen on runsas adpositiorakenteiden käyttö. Agricolan kieli on pääosin käännös-suomea, jonka lähdekielinä ovat toimineet indoeurooppalaiset kielet saksa, ruotsi, latina ja kreikka, jotka käyttävät usein prepositiorakenteita silloin, kun suomessa on käytössä jokin sijamuoto. Lähdetekstien rakenteiden noudattaminen selittää Agricolan tekstien runsasta adpositiorakenteiden määrää ja adpositiorakenteiden käytön erilaisuutta suhteessa nykykieleen. Agricolan kielen adpositioita on tarkasteltu useissa eri tutkimuksissa (ks. erit. Salmi 2009; 2010a; 2010b; 2014a; 2014b; 2019), ja myös nykysuomen adpositiotutkimus on ollut vilkasta (esim. Ojutkangas 2017; Huumo 2019; 2021; Teeri-Niknamoghdam ym. 2020; Teeri-Niknamoghdam 2021; viron kielen adpositioista ks. esim. Habicht 2001; Jürine, Habicht 2013). Tämä tutkimus täydentää aiempaa adpositiotutkimusta ja valottaa suhteellisen harvinaisen mutta mielenkiintoisen adpositioparin, *väli-* ja *vaihe-*vartaloisten adpositioiden, esiintymistä ja merkityksiä Agricolan kielessä.

*Väli-*sana on yleisitämerensuomalaisen *väljä*-sanan johdos (**välji* > *väli*) (SKES; SSA; Häkkinen 2004 s.v. väli), ja *vaihe-*sana on esiintynyt kirjasuomessa sen kanssa rinnan merkityksessä 'väli' Agricolasta alkaen: sen ulko-paikallissijaiset muodot ovat olleet 'välillä, väliltä, välille' -merkityksisiä postpositioita. *Vaihe-*sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä, kuten viron *vahe* 'väli, välimatka, ero, liitos' ja liivin *va'it* 'väli, ero'. Sanan alkuperäinen asu on luultavasti **vaješ*, ja siitä on kehittynyt **vajeh*-muodon kautta muoto *vaihe*. Itämerensuomalaisten kielten **vaješ* on luultavasti johdos

vanhemmasta *vaja*-sanasta, jonka alkuperäinen merkitys on mahdollisesti 'väli(paikka), tyhjä kohta, rako' (SKES; SSA; Häkkinen 2004 s.v. *vaihe*.)

Tarkastelen tässä artikkelissa sitä, millaisia adpositiorakenteita *väli*- ja *vaihe*-vartaloiset adpositiot muodostavat, millaisista rakenteista ne on suomennettu, missä merkityksissä adpositioita käytetään Agricolan kielessä ja onko niiden käyttö muuttunut jollakin tavalla Agricolasta nykysuomeen. Tutkimusaineisto on poimittu ennen Agricola-tietokannan valmistumista luki- malla Agricolan teokset läpi, mutta Agricola-tietokannasta (*Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta*) tehtyjen hakujen avulla on vielä varmis- tettu, että kaikki esiintymät ovat mukana aineistossa. Tutkimuksen keskei- senä metodina on vertailu, jota tehdään Agricolan kielen ja nykykielen välillä mutta myös Agricolan kielen ja lähdekielten välillä.

1. Väli- ja vaihe-adpositiot Agricolan kielessä ja niiden vastineet lähdeteksteissä

Agricolan kielessä on 32 *väli*-vartaloista adpositiota ja 26 *vaihe*-vartaloista adpositiota. *Vaihe*-vartaloisista adpositioista yleisiä ovat adessiivi *vaiheella* ja allatiivi *vaiheelle*. *Vaiheelta*-adpositiota on vain yksi esiintymä. Myös *väli*-vartaloisista adpositioista käytössä ovat lähinnä ulkopaikallissijaiset muodot ja niissäkin adessiivi ja allatiivi ovat yleisimmät sijamuodot. Lisäksi *välissä* ja *välitse* esiintyvät Agricolalla kerran. Ablatiivia *väliltä* ja sisäpaikallissijoja *välistä* ja *väliin* ei esiinny Agricolan kielessä. (Ks. taulukko 1.)

Taulukko 1. Agricolan kielen *väli*- ja *vaihe*-vartaloiset adpositiot

Adpositio	Määrä
<i>vaiheella</i>	17
<i>välillä</i>	15
<i>välille</i>	15
<i>vaiheelle</i>	8
<i>välissä</i>	1
<i>vaiheelta</i>	1
<i>välitse</i>	1

Taulukko 2. *Väli*- ja *vaihe*-vartaloiset adpositiot Mikael Agricolan teoksissa

Teos	<i>vaihe</i>	<i>väli</i>	Yhteensä
Uusi testamentti	6	12	18
Weisut ja ennostukset	6	5	11
Profeetat	7	1	8
Rukouskirja	3	4	7
Messu		6	6
Piina	1	2	3
Psalttari	2	1	3
Käsikirja	1	1	2
Yhteensä	26	32	58

Kun tarkastellaan *väli-* ja *vaihe-*vartaloisten adpositioiden jakautumista teoksittain, huomataan, että Uusi testamentti ja Messu suosivat *väli-*vartaloi-
sia adpositioita ja Vanhaa testamenttia sisältävä Profeetat *vaihe-*vartaloi-
sia adpositioita. Muissa teoksissa ei ole samanlaisia eroja adpositioiden yleisyy-
dessä, kuten taulukosta 2 näkyy. On kuitenkin huomattava, että adpositioiden
kokonaismäärä on pieni, ja siksi huomiolle ei tule antaa liikaa painoarvoa.

Vaihe- ja *väli-*vartaloi-
set adpositiot ovat kiinnostava pari myös siksi, että Agricolan käyttämistä lähdeteksteissä (lähdeteksteistä ks. Hjelt 1909;
Itkonen-Kaila 1997) niitä vastaavat samat prepositiot. Ruotsinkielisissä lähde-
teksteissä niitä vastaa *emellan/emellom* (GVB ja NT), Lutherin saksannoksessa
zwischen (L), latinankielisissä lähdeteksteissä *inter* (V ja ER) ja kreikankieli-
sessä *μεταξὺ*-adverbiaaliprepositio (KR), kuten esimerkeistä (1) ja (2) näkyy.

- (1) Ja ylitte caiki neite / ombi **meiden ia teiden welille** swri iopa kinitetty – –
(A-II-218, Luuk. 16:26)
Vnd vber das alles / ist **zwischen vns vnd euch** eine grosse Klufft befestiget
– – (L)
Och vthöffuer alt thetta, är **emellom oss och idher** befestath it stoort swalg
– – (NT)
Och offuer alt thetta, är **emellan oss och idher** befest itt stoort swalg – –
(GVB)
et in his omnibus **inter nos et vos** chasma magnum firmatum est – – (V)
Et super haec omnia, **inter nos & vos** hiatus ingens firmatus est – – (ER)
Καὶ ἐπὶ πᾶσι τοῦτοις, **μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν** χάσμα μέγα ἐστῆρικται – – (KR)
- (2) Ja quin Herodes tachtoti henen edestodha / sen saman öön Petari macais **cad-
hen Sotamiehen waihella** / sidhottuna cahcteen kahlein – – (A-II-345, Ap.t.
12:6)
– – jona Herodes aikoi asettaa Pietarin oikeuden eteen, Pietari nukkui **kah-
den sotilaan välissä**. (R)
Vnd da jn Herodes wolt furstellen / in der selbigen nacht / schlieff Petrus
zwischen zween Kriegsknechten / gebunden mit zwo Ketten – – (L)
När nu Herodes wille hafft honom före, j then samma nattena soff Petrus
emellan två krigsknechtar, bunden medh två kädhior – – (NT)
När nu Herodes wille hafft honom före, j then samma nattenne soff Petrus
emellan två krigsknechtar, bunden medh två kädhior – – (GVB)
cum autem producturus eum esset Herodes in ipsa nocte erat Petrus dor-
miens **inter duos milites** vinctus catenis duabus – – (V)

Quum autem producturus eum esset Herodes, in ipsa nocte dormiebat Petrus **inter duos milites**, vinctus catenis duabus – – (ER)

Ἵτε δὲ ἔμελλεν αὐτὸν προάγειν ὁ Ἡρώδης, τῇ νυκτὶ ἐκεῖνῃ ἦν ὁ Πέτρος κοιμώμενος **μεταξὺ δύο στρατιωτῶν**, δεδεμένος ἀλύσει δυοῖ – – (KR)

2. Väli- ja vaihe-adpositiorakenteet

Kaikki Agricolan teosten *väli-* ja *vaihe-*vartaloiset adpositiot ovat postpositiioita, ja ne muodostavat rakenteen genetiivimuotoisen nominin kanssa. Adpositiot edellyttävät monikkomuotoisen tai vähintään kahdesta yksikkömuotoisesta nominista koostuvan täydennyksen niiden merkityksestä johtuen.

Väli- ja *vaihe-*vartaloiset adpositiot eivät eroa täydennyksen rakenteen suhteen toisistaan: kummankin täydennys on noin kolmasosassa esiintymiä monikkomuotoinen ja kahdessa kolmasosassa täydennys koostuu vähintään kahdesta nominiosasta, jotka voivat olla joko yksikkö- tai monikkomuotoisia. Neljässä tapauksessa adpositiorakenteen nominiosan toinen osa tulee vasta postposition jälkeen, kuten esimerkiksi (3). Esimerkissä (4) *joka-*relatiivilause rikkoo adpositiorakennetta vielä tätäkin enemmän. Esimerkissä (5) adpositio on toistettu *väli-*adposition kummankin nominiosan jälkeen.

- (3) Mine panen Wainon Sinun ia Waimon welille, ia **Sinun Siemenes welille ia waimon Siemenen** (A-II-004, 1. Moos. 3:15)
- (4) Ja teiden pite site wastan iellensnäkemen, mike eroitus ombi sen Wanhurskan ia sen Jumalattoman waihel, ia **sen waihel** ioca Jumalata paluele, **ia sen** ioca ei hende paluele. (A-III-765, Mal. 3:18)
- (5) Ja mine panen wainon **sinun welilles, ia sen Waimon welille**, ia **sinun Siemenes welille, ia henen Siemenens welille** (A-III-136, 1. Moos. 3:15)

Myös nykysuomessa kyseiset adpositiot ovat postpositiioita, joita käytetään genetiivin tai possessiivisuffiksin kanssa (NS s.v. välillä, -ltä, -lle, välissä, -stä, -in, välitse). *Vaihe-*vartaloiset adpositiot poikkeavat Agricolan *vaihe-*vartaloisista adpositioista sikäli, että myös monikkomuotoisia ulkopaikallissijoja *vaiheilla*, *vaiheilta*, *vaiheille* käytetään adpositiioina.

3. Väli- ja vaihe-vartaloisten adpositioiden semantiikka

Väli- ja vaihe-vartaloisia adpositioita käytetään keskenään samoissa merkityksissä, mutta adpositioiden käytössä on myös eroja. Adpositioiden merkitykset on esitetty alla olevassa taulukossa 3, ja merkityksiä käsitellään seuraavaksi tarkemmin.

Taulukko 3. Väli- ja vaihe-vartaloisten adpositioiden merkitykset

Adpositio	'kesken'	'ero kesken'	'sijanti'	'aika'	'väylä'	Yhteensä
<i>välillä</i>	4	3	4	5		16
<i>välille</i>	10		4			14
<i>välissä</i>			1			1
<i>välitse</i>					1	1
Yhteensä	14	3	9	5	1	32
<i>vaiheella</i>	2	9	8			19
<i>vaiheelta</i>			1			1
<i>vaiheelle</i>			3	1		6
Yhteensä	4	9	12	1	0	26

Suurinta osaa Agricolan kielen *väli*-adpositioista käytetään kahden tai useamman ihmisen tai ihmisryhmän keskinäisestä suhteista merkityksessä 'kesken' (6). Vain kahdessa adpositiorakenteessa toinen osapuoli on muu kuin ihminen (käärme ja viinitarha). *Vaihe*-adpositiot esiintyvät harvemmin osapuolten keskinäisiä suhteita ilmaisevissa rakenteissa merkityksessä 'kesken' (7). Ison suomen kieliopin mukaan myös tällaiset 'kesken'-merkityksiset *väli*-vartaloiset adpositiot ilmaisevat suhteellista sijaintia, välissä tai välillä olemista, kuten *Kiista johtajan ja alaisen välillä (~ kesken) päättyi*. (VISK § 677.) Olen kuitenkin erottanut 'kesken'-merkityksiset adpositiot omaksi ryhmäkseen enkä ole laskenut näitä suhteellista sijaintia ilmaiseviksi, koska niillä ilmaistaan kahden tai useamman osapuolen keskinäistä suhdetta. Niillä adpositioilla, jotka olen lukenut kuuluviksi abstraktin sijainnin ryhmään, ei ole vastaavaa funktiota. (Vrt. (12).)

(6) Nin tuli Rijta **heiden wälilens** / Cuca heiste Swrin piti oleman. (A-II-233, Luuk. 22:24)

(7) Ja mine särijn sen toisen minun * Sauuani / Couan / ette mine rickoisin welieinkeskuxet **Judan ia Israelin vaihel**. (A-III-747, Sak. 11:14)

Agricolan 'kesken'-merkityksisten *väli-* ja *vaihe-*vartaloisten adpositioiden välillä on nähtävissä työnjakoa: siinä missä *väli-*vartaloiset adpositiot ilmaisevat tyypillisesti keskinäisiä suhteita, suurin osa *vaihe-*vartaloisista adpositioista esiintyy yhteyksissä, joissa on kyse kahden osapuolen välillä tehtävästä erosta tai päätöksestä, jossa osallisena on jokin eron tekevä tai määrittelevä ulkopuolinen osapuoli (8). *Väli-*vartaloiset adpositiot esiintyvät tällaisessa merkityksessä harvemmin (9).

- (8) Ja teiden pite site wastian iellensnäkemen / mike eroitus ombi **sen Wanhurskan ia sen Jumalattoman waihel** / ia **sen waihel** ioca Jumalata paluele / ia sen ioca ei hende paluele. (A-III-765, Mal. 3:18)
- (9) -- ia ei tehnyt ychten eroitusta **heiden welillens ia meiden** -- (A-II-354, Ap. t. 15:9)

Sekä *väli-* että *vaihe-*vartaloiset adpositiot ilmaisevat sijaintia kahden esineen, paikan tms. välissä (10, 11). Adpositiorakenteita käytetään myös abstraktimassa sijainnin merkityksessä (12). Kaikkien abstraktia sijaintia ilmaisevien adpositiorakenteiden nominiosat merkitsevät Jumalaa ja ihmistä/ihmisiä. Uuden testamentin adpositiorakenteessa on kyse tyypillisesti Jeesuksen olemisesta Jumalan ja ihmisten välillä, välittäjänä.

- (10) Sine puhaiset Lächtet laxoisa, nijn ette wedhet **Mäkein wälise** wootauat. (A-I-207, Ps. 104:10)
- (11) Ja teiden pite pakeneman sen Laxon teden, ioca ombi neinen minun **Worteni waihel**, Sille se Laxo **Mäkein waihel** pite vlottuman Azalin asti. (A-III-753, Sak. 14:5)
- (12) Sille ette yxi Jumala on, ia yxi Wälimies **Jumalan ia Inhimisten wälille**, nimiten, se Inhiminen Christus Jesus. (A-II-578, 1. Tim. 2:5)

Adessiivimuotoista *välillä-*adpositiota käytetään myös temporaalisesti ilmaisemassa aikaa kahden ajankohdan välissä (13). Temporaalinen on myös esimerkin (14) *vaiheelle-*adpositiorakenne, mutta siinä ei ole kyse kahden ajankohdan välistä vaan tietystä ajasta 'ajaksi'.

- (13) Quin nyt Juttat Sinagogast wlosmenit, nin Pacanat rucolit, ette he **Sabbathin wälille** ne Sanat heille puhuisit (A-II-350, Ap. t.13:42).
- (14) quin iocapeiuenen meno kylle osottapi, quinga palio paha seke itze Perkele, ette henen lomansa ia iäsenense **Auioskeskon waihelle** matcan saattauat (A-III-016).

Agricolan kielen ainoalla *välitse*-muodolla ilmaistaan väylää tai reittiä (15).

(15) Sine annat Lectet Laxoissa ylescohuua, nin ette wedhet **Mäkein welitze** wootauat (A-III-362, Ps.104:10).

Valtaosa sekä *väli*- että *vaihe*-vartaloisista adpositioista muodostaa adpositiorakenteen ihmistä tai Jumalaa ilmaisevien nominien kanssa. Täydennys ilmaisee joitain kertoja myös maantieteellistä paikkaa, rakennusta ja eläintä. Kaikki aikaa ilmaisevat nominin muodostavat rakenteen *väli*-vartaloisten adpositioiden kanssa ja muutamat abstraktitarkoitteiset ja ruumiinosaa merkitsevät nominin *vaihe*-vartaloisten adpositioiden kanssa.

Sekä *väli*- että *vaihe*-adpositiorakenteet määrittävät tyypillisimmin tekoa ilmaisevia verbejä, melko usein myös substantiiveja, tilaa ilmaisevia verbejä ja liikettä ilmaisevia verbejä. Adpositiorakenteet liittyvät myös tiettyihin verbeihin tai verbirakenteisiin. *Väli*-adpositiorakenteet määrittävät huomattavan usein *olla*-, *panna*- tai *tulla riita*- tai *vaino*-rakenteita (yhteensä 12 esiintymää eli yli kolmasosa kaikista esiintymistä). *Vaihe*-adpositiorakenne määrittää vain kerran *olla riita* -rakennetta. Vastaavasti *vaihe*-adpositiorakenteet määrittävät tyypillisimmin *tuomita*-verbiä (5 esiintymää), *väli*-adpositiorakenne määrittää sitä kerran.

4. Väli- ja vaihe-vartaloisten adpositioiden merkitysten muutokset Agricolasta nykykieleen

Nyky-suomessa ulkopaikallissijaisia *väli*-vartaloisia adpositioita käytetään ilmaisemaan sijaintia, ulottuvuutta tai liikettä kahden toisistaan ainakin suhteellisen etäällä olevan esineen, paikan tms. välisellä alueella. Temporaalisesti adpositioita käytetään ilmaisemaan, että jokin tapahtuu kahden ajankohdan välisenä aikana. Lisäksi adpositiota käytetään ilmauksissa, joissa on kyse kahden tai useamman keskinäisistä suhteista: 'kesken'. (NS; KS s.v. välillä, -ltä, -lle; myös VISK § 689.)

Sisäpaikallissijaiset muodot *välissä*, *välistä* ja *väliin* eroavat ulkopaikallissijaisista siten, että siinä missä ulkopaikallissijat ilmaisevat toisistaan etäällä olevien esineiden välissä olemista, sisäpaikallissijojä käytetään suhteellisen lähekkäisten esineiden, paikkojen tms. välisessä tilassa, lomassa, raossa tai välillä olemisesta. Myös sisäpaikallissijojä voidaan käyttää temporaalisesti merkityksissä 'kahden ajankohdan välisenä aikana, lomassa'. Adpositioita

käytetään myös ilmauksissa, jotka merkitsevät jonkin estämistä tai johonkin puuttumista tai sekaantumista. (NS; KS s.v. välissä, -stä, -in.) *Välitse*-adposition merkitys on 'lomitse, välitse' (NS, s.v. välitse).

Vaihe-vartaloisten adpositioiden merkitys on Agricolan kielessä ollut sama kuin *väli*-vartaloisten adpositioiden. Adpositioita ei kuitenkaan käytetä enää nykysuomessa synonyymisesti *väli*-vartaloisten adpositioiden kanssa. Nykysuomessa *vaihe*-vartaloiset adpositiot ovat tyypillisesti monikossa (*vaiheilla*, *vaiheilta* ja *vaiheille*) ja merkitsevät 'lähistöllä, ympärillä, paikkeilla, nurkilla, seutuvilla, tienoilla, tietämillä'. *Vaihe*-vartaloisia adpositioita voidaan käyttää myös ajasta, määristä tms. (NS; KS s.v. vaihe.)

Adpositioiden merkitysten muutoksia voidaan tarkastella vertaamalla niiden käyttöä Agricolan raamatunsuomennoksissa ja nykyisessä vuoden 1992 raamatunsuomennoksessa. Kahdestakymmenestä kohdasta, joissa Agricolan raamatunsuomennoksessa¹ on *väli*-vartaloisen adpositio, kahdeksassa kohdassa on myös nykysuomennoksessa käytetty *väli*-vartaloista adpositiota (16), kaksi kohtaa on suomennettu *kesken*-adpositiolla (17), yksi *kanssa*-adpositiolla, yksi *keskenään*-adverbilla ja seitsemän muunlaisella rakenteella.

(16) Ei ole ychten eroitusta **Judasten ia Grekein welille**. (A-II-441, Room. 10:12)
Juutalaisen ja kreikkalaisen välillä ei ole eroa. (R)

(17) Ja quin hen sen sanonut oli, nin tuli yxi rijta **Phariseusten ia Saduceusten wälille**. (A-II-377, Ap.t. 23:7)

Tuskin hän oli tämän sanonut, kun **fariseusten ja saddukeusten kesken** puhkesi ankara kiista. (R)

Kesken, *keskenä* ja *kanssa* -adpositiot esiintyvät jo Agricolan kielessä, mutta näistä *kesken* on hyvin harvinainen, vain neljä esiintymää, ja näiden adpositioiden merkitys on 'joukossa, keskuudessa'. *Keskenä*-adpositio on Agricolalla yleisempi kuin *kesken*, ja se esiintyy Agricolan kielessä myös merkityksessä 'kesken, välille, välillä', kuten *CUsta Sodhat ia Rijdhat tuleuat teiden keskenen?* (A-II-663, Jaak. 4:1) (Salmi 2009: 42, 44–37.) Myös *kanssa*-adpositiota käytetään Agricolan kielessä ilmaisemaan kahden tasaveroisesti rinnasteisen tekijän suhdetta, kuten *Soui nopiast sinun rita welies cans* (VKS s.v. kanssa).

¹ Lisäksi Agricolan Uuden testamentin esipuheissa on kolme ja loppuhuomautuksessa yksi *väli*-vartaloisen adpositio. Näitä tekstiosuuksia ei ole nykyisessä Uuden testamentin suomennoksessa eikä niitä ole huomioitu tässä kohtaa.

Kahdeksan sekä Agricolan suomennoksessa että nykysuomennoksessa esiintyvän *väli*-vartaloisen adposition lisäksi nykyisessä Uuden testamentin² suomennoksessa on yksitoista *väli*-vartaloista adpositiota sellaisissa kohdissa, jotka Agricola on suomentanut muulla tavalla. Niistä kolme ilmaisee konkreettista sijaintia ja kahdeksan henkilöiden tai ryhmien keskinäistä suhdetta. Uuden testamentin aineiston perusteella *väli*-adposition käyttö on siis hieman lisääntynyt Agricolasta nykykieleen.

Agricolan raamatunsuomennoksessa on kuusitoista *vaihe*-vartaloista adpositiota. Näiden sijaan nykyisessä raamatunsuomennoksessa on *väli*-vartaloisen adpositio seitsemän kertaa (ks. esim. (2)), *kesken*-adpositio kolme kertaa, *joukossa*-adpositio kerran ja muunlainen käännös viisi kertaa.

Nykyisessä Uudessa testamentissa on viisi *vaihe*-vartaloista adpositiota kohdissa, jotka Agricola on suomentanut muulla rakenteella. Nämä kaikki ovat monikkomuotoisia adessiiveja. Adpositioista neljä ilmaisee ajallista läheisyyttä, yksi esiintyy kiteymässä *kahden vaiheilla*. Ajallista läheisyyttä nykyisessä Uuden testamentin suomennoksessa ilmaisevien *vaihe*-adpositioiden kohdalla on Agricolalla *liki*-adpositio. Agricolan kielen *lähes*, *läsnä* ja *liki* -adpositioita tarkastelevassa artikkelissa (Salmi 2010a) todetaankin, että Agricolan kielen *liki* on tyypillisesti temporaalinen adpositio ja ilmaisee ajallista läheisyyttä. *Liki* esiintyy Agricolan kielessä vain muutaman kerran spatiaalisessa merkityksessä ilmaisemassa lähellä olemista. Myös tämä aiempi tutkimus osoittaa, että *vaiheilla*-adpositiota käytetään Uuden testamentin nykykäännöksessä Agricolan *liki*-adposition sijaan. (Salmi 2010a: 106.)

Tämän tutkimuksen perusteella *vaihe*-vartaloisten adpositioiden merkitys on muuttunut Agricolasta nykykieleen siten, että spatiaalinen merkitys on muuttunut välissä olemisen ilmaisemisesta lähellä olemisen ilmaisemiseen. Samalla tavoin temporaalinen merkitys on muuttunut ajallista läheisyyttä ilmaisevaksi.

² Tarkastelu keskittyy tässä Uuteen testamenttiin, koska Agricola on suomentanut koko Uuden testamentin, mutta vain osia Vanhasta testamentista.

5. Yhteenveto ja päätelmät

Väli- ja *vaihe-*vartaloiset adpositiot muodostavat lähes samamerkityksisten adpositioiden joukon. Ne edellyttävät monikkomuotoisen tai vähintään kahdesta yksikkömuotoisesta nominista koostuvan täydennyksen. Valtaosa adpositioista muodostaa Agricolan kielessä adpositiorakenteen ihmistä tai Jumalaa ilmaisevien nominien kanssa, mikä selittyy adpositioiden merkityksellä keskinäisten suhteiden ilmaisijoina sekä uskonnollisten tekstilajien kautta.

Sekä *väli-* että *vaihe-*vartaloiset adpositiot esiintyvät samoissa spatiaalisissa merkityksissä ilmaisemassa välillä olemista, mutta *väli-*vartaloiset adpositiot ovat hieman useammin temporaalisia kuin *vaihe-*vartaloiset, joista temporaalisia on vain yksi. Vaikka Agricolan kielen *väli-* ja *vaihe-*vartaloisia adpositioita käytetään samoissa merkityksissä, adpositioiden välillä on myös työnjakoa: adpositiot merkitsevät yleisimmin 'kesken', mutta *väli-*vartaloiset adpositiot ilmaisevat yleensä keskinäisiä suhteita ja *vaihe-*vartaloiset adpositiot esiintyvät puolestaan yhteyksissä, joissa on kyse osapuolen välillä tehtävästä erosta, jossa eron tekee tyypillisesti joku ulkopuolinen osapuoli.

*Väli-*vartaloisia adpositioita käytetään nykysuomessa samoissa merkityksissä kuin Agricolan kielessäkin. *Vaihe-*vartaloisten adpositioiden merkityksen sijaan on muuttunut siten, että ne ovat alkaneet merkitä läheisyyttä välissä olemisen ja keskinäisten suhteiden ilmaisemisen sijaan, jolloin *väli-* ja *vaihe-*vartaloisten adpositioiden merkitys on eriytynyt. Adpositiosysteemi on muuttunut Agricolasta nykysuomeen myös siten, että Agricolan kielessä harvinainen spatiaalinen *kesken-*adpositio on yleistynyt ja alkanut ilmaista keskinäisiä suhteita ja korvannut tarkasteltavia adpositioita ja erityisesti *vaihe-*vartaloisten adpositioiden käytön tässä merkityksessä. Keskinäisiä suhteita ilmaistaan niin Agricolan kielessä kuin nykykielessäkin myös ainakin *kanssa-*adpositiolla ja *keskenään-*grammilla. Kiinnostava adpositiosysteemissä tapahtunut muutos on myös Agricolan kielen temporaalisen *liki-*adposition korvautuminen *vaiheilla-*adpositiolla.

Mielenkiintoisia jatkotutkimuksen aiheita olisivat kaikkien keskinäistä suhteita ilmaisevia adpositioiden semantiikan lähempi tarkastelu sekä sen selvittäminen, miten ja milloin *väli-* ja *vaihe-*vartaloisten adpositioiden paradigma täydentyy uusilla sijamuodoilla ja miten adpositioiden työnjako kehittyi nykyiselleen vertailemalla tekstejä 1500-luvulta 2000-luvulle.

Aineslähteet

- A** = Mikael Agricolan teokset 1–4. Vanhan kirjasuomen korpus: Agricola. Kotimaisien kielten tutkimuskeskus, Helsinki. http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri1rk1_rdf.xml.
- ER** = Desiderii Erasmi Roterdami opera omnia VI. Lugduni Batavorum 1705. Näköispainos. London: The Gregg Press Limited, 1962. – Sisältää Uuden testamentin Erasmuksen latinankielisen käännöksen.
- GVB** = Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526, utgivet av Natan Linqvist. Stockhom 1941 ja Biblia, Thet är, All then Helgha Scrifft, på Swensko. Tryckt j Upsala 1541. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb9559536-faksimil>.
- KR** = Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia VI. Lugduni Batavorum 1705. Näköispainos. London: The Gregg Press Limited, 1962. – Sisältää Erasmuksen julkaiseman kreikankielisen Uuden testamentin v:n 1535 laitoksena.
- L** = Luther, Martin, D.: Die gantze Heilige Schriff Deudsch, Wittenberg 1545. Herausgegeben von Hans Volz unter Mitarbeit von Heinz Blanke. Textredaktion Friedrich Kur. München 1972.
- MATMT** = Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta versio 1.1, Korp [korpus]. Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-2019121804>.
- NT** = Thet Nyia Testamentit på Swensko af år 1526. Red. Aksel Andersson. Den Svenska Kyrkan vid minnesfesten 1893 i ödmjukhet tillegnad, 1893. Uppsala.
- R** = Pyhä Raamattu. Vanha testamentti. Uusi testamentti. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. <http://www.evl.fi/raamattu>.
- V** = Hieronymi Vulgata. <http://www.intratext.com/X/LAT0001.htm>.

Muut lähteet

- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hjelt, Arthur 1909.** Mikael Agricola Uuden Testamentin kääntäjänä. Juhlaesitelmä Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikokouksessa 19. p. tammik. 1908. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Huomo, Tuomas 2019.** Why Monday is not in front of Tuesday: On the uses of English and Finnish FRONT adpositions in SEQUENCE metaphors of time. – *Linguistics* 57, 607–652.

- Huumo, Tuomas 2021.** *Hyvin edessä, ihan yläpuolella, melkein vierellä* – Mitä astemääritteet kertovat akseligrammien semantiikasta. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 12 (1), 113–152. <https://doi.org/10.12697/jeful.2021.12.1.04>.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Helsinki: WSOY.
- Itkonen-Kaila, Marja 1997.** Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit. (= Suomi 184.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jürine, Anni, Külli Habicht 2013.** Kaassõnade tsükiline areng. – Keel ja Kirjandus 10, 736–750. <https://doi.org/10.54013/kk671a2>.
- KS = Kielitoimiston sanakirja 2022.** Toim. Tarja Riitta Heinonen, Minna Haapanen, Leena Joki, Riina Klemettinen, Ilona Paajanen, Minna Pyhälähti. <http://mot.kielikone.fi/mot/turkuyo/netmot.exe?UI=figr&height=153>.
- NS = Nykysuomen sanakirja 1951–1961.** Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Ojutkangas, Krista 2017.** Suomen *mukaan*-sanan kieliopillistuminen: seuralaissuhteesta tiedon alkuperän ilmaisemiseen. – Sananjalka 59, 181–216.
- Salmi, Heidi 2009.** Mikael Agricolan kielen *keski*-vartaloiset adpositiot. – Sananjalka 51, 25–57.
- Salmi, Heidi 2010a.** Mikael Agricolan kielen adpositiot *läsnä, lähes* ja *liki*. – Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010. Toim Sirkka Saarinen, Kirsti Siitonen, Tanja Vaittinen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 259.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 97–111.
- Salmi, Heidi 2010b.** Mikael Agricolan teosten kielen *ala-*, *ylä-* ja *pää-*vartaloiset adpositiot. (= Turun yliopiston julkaisuja C 307.) Turku: Turun yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-4506-1>.
- Salmi, Heidi 2014a.** Mikael Agricolan teosten kielen *ohe-*, *viere-* ja *sivu-*vartaloiset adpositiot. – Sananjalka 56, 171–185.
- Salmi, Heidi 2014b.** Mikael Agricolan teosten kielen *sisä-*vartaloiset adpositiot. – Virittäjä 118, 473–500.
- Salmi, Heidi 2019.** Lähdetekstien vaikutus Mikael Agricolan tekstien vihastumista ilmaisevien verbien rektioihin. – Virittäjä 123, 222–238.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja 1955–1981.** (= Lexica societatis finno-ugricae XII.) Toim. Y. H. Toivonen (1); Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen Aulis J. Joki (2); Erkki Itkonen, Aulis J. Joki (3–4); Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola (5–6); Satu Tanner, Marita Cronstedt (7). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä: etymologinen sanakirja I–III 1992–2000.** (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- Teeri-Niknammoghadam, Krista 2021.** *Edessä ja edellä: Suomen ete-vartaloisten tilagrammien merkitykset ja metaforisuus.* (= Turun yliopiston julkaisuja B527.) Turku: Turun yliopisto.
- Teeri-Niknammoghadam, Krista, Tiina Kelloniemi, Tuomas Huomo 2020.** *Bus- sissa takana vai letkan perässä? Sijainnin ilmaiseminen liikkuvan kiintopis- teen sisäpuolella.* – Virittäjä 124, 161–189.
- VISK** = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. *Iso suomen kielioppi.* Verkkoversio. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Verkkoversio. <http://scripta.kotus.fi/visk>.
- VKS** = Vanhan kirjasuomen sanakirja. Verkkosanakirja. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38.) <https://kaino.kotus.fi/vks/>.

Mikael Agricola teoste keele *vaihe-* ja *väli*-tüvelised kaassõnad

Heidi Salmi

Artiklis vaadeldakse Mikael Agricola (u 1510–1557) teoste *väli*- ja *vaihe*-tüvelisi kaassõnu. Artikkel vastab küsimustele, milliseid kaassõnafraase *väli*- ja *vaihe*-tüvelised kaassõnad moodustavad, milliste konstruktsioonide eeskujul need on soome keelde toodud, millistes tähendustes neid Agricola keeles on kasutatud ning kas nende kasutus on mingil moel muutunud teel Agricola keelest tänapäeva soome keelde. Lisaks vaadeldakse neid kaassõnu suhtes teiste tähenduselt lähedaste kaassõnadega. Uurimismeetodina kasutatakse peamiselt Agricola keele ja tänapäeva keele võrdlust, aga ka Agricola keele ja lähtekeelte võrdlust.

Agricola keeles on *väli*- ja *vaihe*-tüveliste kaassõnade kõige levinum tähendus 'vahele', 'vahel', 'vahelt', kuid neil on selge tööjaotus. *väli*-kaassõnad väljendavad tavaliselt vastastikuseid suhteid (nt *Nin tuli Rijta heiden wälilens* 'nii tuli nende vahele riid'), *vaihe*-kaassõnad esinevad seevastu kontekstides, kus kirjeldatakse erinevust osapoolte vahel mingi välise võrdleja vaatenurgast (nt *Ja teiden pite site wastan iellens-näkemen / mike eroitus ombi sen Wanhurskan ia sen Jumalattoman waihel / ia sen waihel ioca Jumalata paluele / ia sen ioca ei hende paluele* 'Ja te peate seda edaspidi jälle nägema, mis vahe on õige ja jumalatu vahel, ja selle vahel, kes teenib Jumalat, ja selle, kes teda ei teeni'). Nende kaassõnade ruumiline ja ajaline kasutus on samasarnane, kuigi *väli*-kaassõnad on sagedamini ajalised kui *vaihe*-kaassõnad.

Tänapäeva soome keeles kasutatakse *väli*-kaassõnu samades tähendustes nagu Agricola keeleski. *vaihe*-kaassõnade tähendus on aga muutunud: need on hakanud tähistama millegi lähedal olemist, mistõttu *väli*- ja *vaihe*-tüveliste kaassõnade tähendused on lahknenud. Kaassõnasüsteem on Agricola keelega võrreldes muutunud ka näiteks selles osas, et Agricola keeles harva esineva ruumikaassõna *kesken* kasutusala on laienenud ja see on hakanud väljendama vastastikuseid suhteid, asendades selles tähenduses iseäranis *vaihe*-kaassõnu.

Adpositions with the *vaihe-* and *väli-* stems in Mikael Agricola's works

Heidi Salmi

The article examines the *väli-* and *vaihe-*stem adpositions in the language of Mikael Agricola's (approx. 1510–1557) works. It answers questions about what types of adpositional structures are formed by *väli-* and *vaihe-*stem adpositions, from what structures they have been translated, in what meanings these adpositions are used in Agricola's language, and whether their usage has changed from Agricola's time to modern Finnish. Additionally, the adpositions are analysed in relation to other closely related adpositions. The central method of the study is comparison, conducted between Agricola's language and modern language, as well as between Agricola's language and the source languages.

The most common meaning of *väli-* and *vaihe-*stem adpositions in Agricola's language is 'among', but there is a clear division of tasks, as *väli-*stem adpositions generally express mutual relationships and *vaihe-*stem adpositions appear in contexts involving a distinction made between parties, typically by some external party. However, the spatial and temporal usage of the adpositions is similar, although *väli-*stem adpositions are more often temporal than *vaihe-*stem adpositions.

In modern Finnish, *väli-*stem adpositions are used with the same meanings as in Agricola's language. The meanings of *vaihe-*stem adpositions, on the other hand, have changed such that they have begun to denote proximity instead of expressing being in between and mutual relationships, leading to a differentiation in the meanings of *väli-* and *vaihe-*stem adpositions. The adpositional system has also changed from Agricola's time to modern Finnish in other ways, such as the fact that the spatial *kesken* adposition, which was rare in Agricola's language, has become common and has started to express mutual relationships, particularly replacing the use of *vaihe-*stem adpositions in this meaning.

Sulaumasta syntyneet – adpositioalkuiset yhdysverbit Mikael Agricolan teoksissa

Tanja Toropainen, Nobufumi Inaba

Mikael Agricolan tekstejä lukiessa huomio kiinnittyy siellä täällä rakenteeseen, jossa partikkeli näyttää olevan yhtä aikaa sekä adpositio- että yhdysverbirakenteen osa. Tällainen rakenteita yhdistävä partikkeli on muun muassa *edellä*. Esimerkissä (1) se on postposition funktiossa monikon toisen persoonan pronominin genetiivimuodon yhteydessä (*teiden edhellenkieun*), mutta samalla se on myös yhdysverbin *edelläkäydä* prefiksimäinen adverbi-osa. Esimerkissä partikkelin yhteyttä genetiivitäydennykseen vahvistaa se, että partikkeliin on liittynyt monikon toisen persoonan omistusliite (*edhellen 'edelläne'*).

(1) nin mine **teiden edhellenkieun** Galilean (A-II-100, Matt. 26:32)

(2) Coskas sencaltaista **Weliein edessepidhet** (A-II-580, 1. Tim. 4:6)

Samanlainen yhdistävä tehtävä on myös esimerkissä (2) esiintyvällä partikkelilla *edessä*, sillä se näyttää kuuluvan samalla sekä adpositiorakenteeseen (*Weliein edesse 'veljien edessä'*) että yhdysverbiin *edessäpitää* 'opettaa'. Tapausten erona on se, että esimerkin (1) osasanat voisi kirjoittaa erilleen (*teiden edhellen kieun*) merkityksen juurikaan tai lainkaan muuttumatta, sillä *käydä*-verbille voisi hyvin ajatella määritteeksi lokaatiota ilmaisevan adpositiorakenteen. Sen sijaan esimerkissä (2) rakenteen osien erilleen kirjoittaminen (**Weliein edesse pidhet*) hajottaisi yhdysverbillä ilmaistun merkityskokonaisuuden. Yhdysverbin taustalla on vieraskielinen prefiksiverbi, mahdollisesti latinan *propono* (V) tai saksan *vorhalten* (L). Rakenneosasten lisäksi vieraista kielistä on lainautunut merkitys 'esittää, opettaa'. Vastaavaa merkitystä ei synnyisi *pitää*-verbin ja sitä määrittävän lokatiivisen adpositiorakenteen (*veljien edessä*) kokonaisuudesta.

Agricolan aikaan suomen kirjakielen ortografia oli vakiintumatonta, ja yhteen ja erikseen kirjoittamisesta ei ollut olemassa sääntöjä. Olisi houkuttelevaa tulkita esimerkkien (1) ja (2) selittyvän ortografian vakiintumatomuudella. Selitys tuntuu kuitenkin liian yksityiskoiselta, sillä esimerkkien kaltaisia adpositiorakenteen ja yhdysverbin muodostamia rakenteita on Agricolan teoksissa suhteellisen paljon, lähes puolitoistasataa. Jotta rakenteesta saisi hyvän käsityksen, se vaatii yksityiskohtaista tarkastelua ja vertailua lähdeteksteihin. Tässä artikkelissa esittelemme, millaisia kahden rakenteen sulaumat ovat, ja pohdimme, miten ja miksi erikoinen rakenne on syntynyt. Tutkimus antaa tietoa paitsi itse sulaumarakenteesta myös Agricolan käännöstekniikasta.

Artikkeli etenee aineiston ja aiemman tutkimuksen esittelystä (luku 1) analyysilukuun, jossa tarkastellaan sulaumaa morfologian (2.1) ja syntaksin (2.2) kannalta. Luvussa 3 pohditaan syitä rakenteen syntyyn vertailemalla aineistoa Agricolan suomennosten pohjana olleisiin teksteihin. Vieraiden kielten vastineita on nostettu Agricolan esimerkkien rinnalle jo luvussa 2, sillä rakenne on tiukasti kytköksissä käännösprosessiin. Lisäksi Agricolan esimerkkejä on helpompi hahmottaa ja tulkita, kun rinnalla on muiden kielten vastineita. Viimeisessä luvussa selvitetään rakenteen kohtaloa Agricolan jälkeisessä kirjakielessä.

1. Aineisto ja aiempi tutkimus

Agricola julkaisi kaikkiaan yhdeksän suomenkielistä teosta (MAT I–III, 1543–1552). Niistä kahdeksassa esiintyy ainakin yksi adpositiorakenteen ja yhdysverbin sulauma (ks. taulukko 1). Yhteensä esiintymiä on 147. Esiintymiä on eniten kahdessa ensimmäisenä julkaistussa laajassa teoksessa, „Rukouskirjassa“ (1544) ja „Uudessa testamentissa“ (1548). „Uudessa testamentissa“ esiintymiä on 78, eli yli puolet koko aineistosta. „Rukouskirjassa“ on 35 sulaumarakenteen esiintymää. Myöhemmissä teoksissa sulaumia on selvästi vähemmän. Vuonna 1549 ilmestyneissä liturgisia tekstejä sisältävissä „Käsikirjassa“ ja „Messussa“ sekä „Piinassa“ esiintymiä on 9, joista 7 „Käsikirjassa“. Vanhan testamentin tekstejä sisältävissä „Psalmtarissa“ (1551), „Veisuissa“ (1551) ja „Profeetoissa“ (1552) sulaumarakententeita on yhteensä 25. „Aapissa“ (1543, 2. painos 1551) esiintymiä ei ole lainkaan. Tutkimuksen aineisto on kerätty Mikael Agricolan morfosyntaktisesta tietokannasta (MATMT).

Taulukko 1. Adpositiorakenteen ja yhdysverbin sulaumat Agricolan teoksissa

Aapinen	–
Rukouskirja	35
Uusi testamentti	78
Käsikirja	7
Messu	1
Piina	1
Psalttari	8
Veisut	13
Profeetat	4
Yhteensä	147

Aihetta ei ole tutkittu aiemmin, eikä siitä oikeastaan ole mainintoja kirjallisuudessa. Martti Rapolan tutkimuksessa (1963: 84) tosin on esimerkkinä tapaus, jossa Agricolan sulaumarakenne on poistettu vuoden 1642 „Bibliasta“. Rapola ei kuitenkaan kommentoi rakennetta sen enempää. Hyvin todennäköisesti ainakin osa Agricola-tutkijoista on kuitenkin kiinnittänyt huomiota erikoiseen rakenteeseen, mutta se ei syystä tai toisesta ole antanut aihetta tarkempaan tutkimukseen. Syinä voivat olla rakenteen marginaalisuus ja sulaumaan liittyvä outouden tai virheellisyyden tuntu. Yksittäisenä tapauksena vastaan tullessaan rakenne voi näyttäytyä vakiintumattomasta ortografiasta johtuvana. Rakennetta ei välttämättä ole koettu kiinnostavaksi siksiäkään, ettei sillä ole merkitystä nykykielen kannalta, eläähän se lähinnä vain Agricolan teosten sivuilla. Agricolan yhdyssanoja käsittelevään artikkeliväitöskirjaan (Toropainen 2017) adpositioalkuiset yhdysverbit eivät tulleet mukaan, koska niitä ei ollut käsitelty aiemmassa tutkimuksessa ja uuden osatutkimuksen tekeminen olisi laajentanut ja viivästyttänyt työtä.

Adpositioyhdysverbit pilkistelevät näkyviin muutamissa kohdissa „Vanhan kirjasuomen sanakirjassa“ (VKS¹). Koska kirjallisuudessa ei ole rakenteesta juuri muita mainintoja kuin sanakirjan esimerkit, ne ovat erityisen arvokas aines tutkimuksen analyysin ja pohdinnan tueksi. Sanakirjassa mukana olevia esimerkkejä esitellään analyysin yhteydessä luvussa 2. VKS:sta ei tietenkään löydy suoraa vastausta siihen, miksi juuri tietyt tapaukset on

¹ Tätä kirjoitettaessa sanakirjasta on julkaistu väli a–puhdistaminen.

otettu mukaan sanakirjaan ja tietyt jätetty pois, mutta esimerkit tarjoavat jonkinlaisen kuvastimen, johon analyysin havaintoja voi peilata.

Adpositioyhdysverbit näkyvät VKS:ssa muutamassa esimerkissä. Varsinaisina hakusanoina ovat verbit *eteenottaa* ja *eteenpanna* sekä lisähakusanoina verbit *alaheittää* ja *alakäydä* (s.v. *alleheittää*, *allekäydä*). Näissä sana-artikkeleissa hakusanojen yhteydessä esitetyistä esimerkeistä adpositioyhdysverbeiksi ovat tulkittavissa Agricolan esiintymät. Muiden kirjoittajien teksteistä poimitut esimerkit ovat tavallisia adverbialkuisia yhdysverbejä. Sanakirjassa on myös esimerkit adpositioyhdysverbeistä *alapaiskata*, *alasaada* ja *alatulla*, mutta ne eivät ole hakusanan eivätkä lisähakusanan asemassa, vaan *alasaada*-verbin esimerkki on *linkokivi*-artikkelissa, ja *alapaiskata* ja *alatulla* löytyvät *ala*-partikkelin eri merkitysryhmien esimerkeistä. Adpositioyhdysverbeiksi tulkittavat muodosteet *alalyödä* (*alansalöit*², A-III-319), *alapainaa* (*ialghas alapajna*, A-I-254), *edellämennä* (*teiden edhelenmenepi*, A-II-108, Matt. 28:7), *jälkiinseisoa* (*hywen ielkinseisotta*, A-II-606, 1. Piet. 3:13) ja *kanssaottaa* (*cansansottapi*, A-II-201) eivät tule lainkaan näkyviin sanakirjassa hakusanoina tai esimerkkeinä. Se, että erikoista rakennetyyppeä ei ole systemaattisesti kuvattu sanakirjassa, ei ole mikään ihme, koska rakennetyyppeä ei ole käsitelty tutkimuskirjallisuudessa muutenkaan.

Adpositioyhdysverbit nousevat esiin Kaisa Häkkisen tekeillä olevassa Agricola-sanakirjassa, jonka käsikirjoitusta olemme saaneet käyttää artikkelia tehdessämme. Sanakirjassa verbirakenteet kuvataan adpositioalkuisiksi yhdysverbeiksi. Mahdollisesti samantapaisesta rakenteesta on kyse myös Georg Müllerin saarnateksteissä esiintyvissä perifrastisissa verbeissä, joita Külli Habicht nimittää suhdesanafraaseiksi, esim. *kaela peale läkitama* 'saattaa harteille' ja *ilma sisse tulema* 'tulla maailmaan' (Habicht 2000: 94). Habicht kuvaa suhdesanafraaseja näin: „[ne] ovat formaalisesti kolmeosaiset, mutta lauseopin kannalta ja konstituenttien puolesta kuitenkin kaksiosaisia, koska nomini ja suhdesana kuuluvat syntaktisesti yhteen“.

Tässä tutkimuksessa rakennetta nimitetään sulaumaksi. Suhdesanafraasien tapaan rakenteessa esiintyvä nomini ja partikkeli kuuluvat yhteen, ja nominin rinnalla partikkeli on tulkittavissa postpositioksi. Partikkeli kuuluu yhteen

² Agricolan teoksissa on monin paikoin käytetty vokaalimerkin päälle merkittyä nasaaliviivaa korvaamaan nasaalikonsonanttien merkkejä. Artikkelin esimerkeissä nasaaliviivat on lukemisen helpottamiseksi korvattu nasaalin kirjainmerkeillä, jotka tekstinsisäisissä esimerkeissä on jätetty kursivoimatta ja sisennetyissä esimerkissä on kursivoitu.

kuitenkin myös verbin kanssa, jolloin se on germaanisten ja klassillisten kielten prefiksejä muistuttava adverbi. Koska partikkeli näyttää toimivan samanaikaisesti kahdessa funktiossa, rakenteen nimitykseksi sopii hyvin sulauma.

Olemme päätyneet käyttämään myös termiä partikkeli sen perinteisessä merkityksessä taipumattomien tai vaillinaisesti taipuvien sanojen yläkäsitteenä (vrt. esim. Penttilä 1963: 498; Hakulinen 1979: 73–74; Hakulinen, Karlsson 1979: 83–85), koska tarkasteltava kielenaines voi toimia sekä adverbina että adpositiona ja toisinaan on tarpeellista puhua aineksesta ottamatta kantaa siihen, toimiiko se nominin vai verbin rinnalla. Verbikompositumista käytämme pääosin termiä yhdysverbi, sillä se on vakiintunut suomen kielen tutkimuksessa (esim. Penttilä 1963: 271–272; Ikola 1986: 107; Vaittinen 2003). Uutena nimityksenä otamme käyttöön termin adpositioalkuinen yhdysverbi ja lyhyemmin adpositioyhdysverbi, kun puhumme verbikompositumista, jonka alkuosan partikkeli on tulkittavissa yhtä lailla adpositioksi kuin adverbiksi. Monien kielten tutkimusperinteessä partikkelin ja verbin muodostamia rakenteita nimitetään prefiksi-, partikkeli- ja fraasiverbeiksi. Artikkelissa käytämme näitäkin termejä, kun rakennetta verrataan vieraskielisiin vastineisiin.

2. Adpositiorakenteen ja yhdysverbin sulaumat

2.1. Rakenneosat

Tarkasteltava rakenne muodostuu adpositiorakenteesta ja yhdysverbistä, joita yhdistää yhteinen partikkeli, joka on sekä adpositiorakenteeseen kuuluva postpositio että verbirakenteeseen kuuluva adverbi. Tällainen käytön kahtalaisuus on partikkeleille tyypillistä niin suomessa kuin muissakin kielissä (esim. VISK § 678, 694), mutta sulautuminen samassa tekstinkohdassa kahteen eri tehtävään ei liene tavallista. Sulaumarakenteessa esiintyviä partikkeleita on kaikkiaan 15. Suurin osa on tulosijaisia: *ala* 'alle', *ete(h)en* 'eteen', *jälkiin* 'jälkeen', *perään*, *pääle* 'päälle', *sisäl(le)* 'sisälle', *tyge* 'luokse, tykö', *vasta(h)an* 'vastaan', *yle* 'ylle', *ympärille*³ 'ympäri', *ympärins* 'ympäri, ympärillä'. Olosijaisia ovat partikkelit *edel(lä)*, *edessä*, *kanssa* ja *tyken(ä)* 'luona'. Partikkelissa *ylitse* on kautta kulkemista ilmaiseva prolatiivin tunnus. Useimmat edellä esitellyistä

³ Ainoassa esimerkissä partikkeli on muodossa *ympärillen* (*Ne minun ympärillenlaskexet ninquin wesi lackamat*, A-I-296, Ps. 88:18). Muodon loppu-*n* voi kuulua joko allatiivin sijapäätteen *-llen*-varianttiin tai olla yksikön 1. persoonan omistusliite.

partikkeleista esiintyvät Agricolan teoksissa myös itsenäisinä sanoina, jolloin niitä käytetään niin adverbeina kuin adpositioinakin. Itsenäisesti käytetyistä partikkeleista *ala*, *kanssa* ja *ympärille* on Agricolan teoksissa kuitenkin vain adpositioesiintymiä.

Osa partikkeleista on yhdistynyt usean eri verbin kanssa. Esimerkiksi erilaisia *ala*-alkuisia adpositioyhdysverbejä on kahdeksan⁴, *vastaan*-alkuisia kuusi⁵ ja *päälle*- ja *tyge*-alkuisia neljä⁶. Toisaalta on partikkeleja, jotka ovat osana vain yhdessä adpositioyhdysverbissä, kuten *edessä* (*edessäpitää* 'olla jotakin mieltä; opettaa'), *kanssa* (*kanssaottaa* 'ottaa kanssaan t. mukaan') ja *ylitse* (*ylitsevuodattaa* 'vuodattaa ylitse').

Myös muutamat verbit esiintyvät aineistossa useaan adpositioon sulautuneena. Tällaisia ovat verbit *ottaa*, *käydä* ja *seisoa*⁷. Tavallisempaa kuitenkin on, että rakenteen osana oleva verbi esiintyy vain yhdessä adpositioalkuisessa kompositumissa, esimerkiksi (*ala*)heittää, (*tyge*)laskea, (*tykenä*)olla 'olla läsnä t. paikalla', (*ala*)paiskata, (*vastaan*)rikkoo, (*sisälle*)särpää 'särpiä, imeä ahneesti'.

Samoista rakenneosista, partikkelista ja verbistä, muodostuva yhdysverbi voi olla niin adpositio- kuin adverbialkuinen. Konteksti määrittelee sen, miten partikkeli on mahdollista tulkita. Esimerkeissä (3) ja (4) esiintyy verbi *ala-antaa* ja esimerkeissä (5) ja (6) verbi *alaheittää*. Kummallakin yhdysverbillä on merkitys 'alistaa'. Esimerkissä (3) verbiä edeltää monikon ensimmäisen persoonan pronominin genetiivimuoto (*meiden*), joka osoittautuu *ala*-postposition täydennykseksi. Persoonapronominin ja partikkelin yhteyttä vahvistaa lisäksi partikkelissa oleva monikon ensimmäisen persoonan omistusliite (*ala-n* 'allemme'). Esimerkissä (4) *ala-antaa*-verbin edellä on allatiivimuotoinen adverbiaali (*Christuselle*). Tässä tapauksessa *ala*-partikkeli on tulkittava adverbiksi. Samankaltainen tilanne on myös esimerkeissä (5)

⁴ *ala-antaa* 'antaa alaisuuteen, haltuun; alistaa', *alaheittää* 'heittää alle; alistaa', *alakäydä* 'alistua, kärsiä', *alalyödä* 'alistaa väkivallalla', *alapainaa* 'painaa alle', *alapaiskata* 'alistaa, antaa haltuun', *alasaada* 'kaataa, alistaa', *alatulla* 'tulla (jonkin) alaiseksi'.

⁵ *vastaankarata* 'nousta, hyökätä vastaan', *vastaankäydä* 'mennä vastaan; käydä huonosti', *vastaanpanna* 'asettaa vastaan', *vastaanrikkoo* 'rikkoo vastaan, tehdä väärin', *vastaanruveta* 'ottaa vastaan, ottaa luokseen', *vastaanseisoa* 'vastustaa'.

⁶ *päällekarata* 'karata päälle, hyökätä kimppuun', *päälleottaa* 'ottaa vastaan', *päällepuettaa* 'pukea ylle', *päällepukea* 'pukea ylle', *tygekutsua* 'kutsua luokseen', *tygelaskea* 'päästää luokseen', *tygeottaa* 'ottaa itselleen, luokseen, vastaan', *tygetulla* 'tulla luokse, liittyä'.

⁷ *eteenottaa* 'aikoa, ryhtyä tekemään', *kanssaottaa*, *päälleottaa*, *tygeottaa*; *alakäydä*, *edelläkäydä* 'mennä, kulkea edellä; mennä edeltä', *vastaankäydä*; *jälkiinseisoa* 'pyrkii, tavoitella; vainota', *vastaanseisoa*, *ympäriseisoa* 'seisoa ympärillä'.

ja (6). Esimerkissä (5) alistamisen tai jonkin valtaan asettamisen merkitys rakentuu sulaumasta, jossa on *heittää*-verbin lisäksi postpositio *ala* ja sen genetiivimuotoinen täydennys (*henen Jalcains* 'hänen jalkojensa'). Esimerkissä (6) *alaheittää*-verbi on puolestaan liittomuotoisen predikaatin osa (*ombi alaheitteny*), jonka rinnalla on subjektina relatiivipronomini (*ioca*) ja objektina demonstratiivipronomini (*ne*). Jälkimmäisessä tapauksessa verbikompositumin partikkeliosa on adverbi. Kahtalaisia esiintymiä on lisäksi ainakin verbeillä *edelläkäydä*, *edessäpitää*, *päällekarata*, *sisällemennä*, *vastaankäydä*, *vastaanrikkoo*, *vastaanruveta* ja *vastaanseisoa*.

- (3) HERRA / Perkelet mös **meiden alanannetan** sinun Nimes cautta (A-II-197, Luuk. 10:17)
- (4) Jolla hen salaisest osotta / Ette se Juttain Waldakunda ia Laki piti lopun saaman / ia caiken Mailman Waldakunnat häuitettemen / ia Christuselle **alaan-nettaman** (A-III-722)
- (5) Caiki sine olet **henen Jalcains alaheitteny** (A-III-222, Ps. 8:7)
- (6) Waan henen tehdhens / ioca ne ombi **alaheitteny** ydhen toiuon päle (A-II-436, Room. 8:20)

Erlaisia adpositioyhdysverbejä on aineistossa 37. Jotkin adpositiolla alkavat yhdysverbit ovat varsin yleisiä: *vastaanseisoa* (37 esiintymää), *sisällemennä* 'mennä sisään, saapua' (19), *vastaanruveta* (16), *päällepukea* (9), *ala-antaa* (8), *edelläkäydä* (7), *alaheittää* (6), *eteenottaa* (5), *tygeottaa* (5). Toisaalta on myös vain pari kolme kertaa esiintyviä adpositioyhdysverbejä (esim. *aläkäydä*, *eteenpanna* 'asettaa eteen, käyttöön, tarjolle') ja täysin uniikkeja verbejä, kuten *alalyödä*, *jälkiinseisoa*, *yllepukea* 'pukea ylle', *ympärielleaskeita* 'laskeutua ympärille', *ympärinssattua* 'osua kohdalle'.

2.2. Syntaktinen analyysi

Selvimmän adpositioalkuisiksi yhdysverbeiksi hahmottuvat sulaumat, joissa postpositiolausekkeen täydennyksen paikalla on genetiivimuotoinen persoonapronomini ja yhdysverbin partikkeliosaan on liittynyt omistusliite, kuten esimerkeissä (1), (3), (7)–(9), (20). Esimerkissä (7) postpositiolauseke muodostuu *hän*-pronominin genetiivistä ja *sisälle*-postpositiosta, johon on liittynyt kolmannen persoonan omistusliite (*henen siselle-ns*). Esimerkissä (8) on monikon kolmannen persoonan pronomini genetiivissä ja omistusliitteinen

edellä-postpositio (*heiden edele-ns*). Esimerkkien (1) ja (9) persoonapronominin edustavat monikon toista persoonaa. Kummassakin tapauksessa lausekkeeseen kuuluu *edellä*-postpositio, jossa on monikon toisen persoonan omistusliite (*teiden edhel(l)-en*). Tarkasteltavien yhdysverbien adpositio-osan täydennyksinä esiintyy myös ensimmäisen persoonan genetiivimuotoisia pronomineja. Esimerkissä (3) on monikon ensimmäisen persoonan pronomini (*meiden ala-n*) ja esimerkissä (20) on yksikön ensimmäisen persoonan pronomini (*minun ala-ni* 'minun alleni').

(7) ia ele testedhes **henen sisellensmene** (A-II-135, Mark. 9:25)

καὶ μηκέτι **εἰσελθῆς εἰς αὐτόν** (KR)

et amplius ne **introeas in eum** (V)

vnd **farest** hinfurt nicht **jnn jn** (L)

och **gack** intet meer här effter **in vthi honom** (NT/GVB)

(8) Ja JESUS **heiden edelenskeui** (A-II-139, Mark. 10:32)

καὶ ἦν **προάγων αὐτοὺς** ὁ Ἰησοῦς (KR)

et **praecedebat illos** Iesus (V/ER)

Vnd Jhesus **gieng fur jnen** (L)

och Jesus **gick för them** (NT/GVB)

(9) Hen **teiden edhelenmenepi** Galileaan (A-II-108, Matt. 28:7)

καὶ ἰδοὺ **προάγει ὑμᾶς** εἰς τὴν Γαλιλαίαν (KR)

et ecce **praecedit vos** in Galilaeam (V/ER)

er wird **fur euch hin gehen** jnn Galilean (L)

han skal **gå fram för idher** vthi Galileen (GVB)

Osassa tämän luvun esimerkeistä on Agricolan lauseen rinnalla vastaavat kohdat hänen käyttämistään lähdeteksteistä. „Uutta testamenttia“ kääntäessään Agricolan tiedetään käyttäneen (esim. Itkonen-Kaila 1997) latinankielistä Vulgataa (V), Erasmusuksen kreikan- ja latinankielistä laitosta (KR, ER), jotakin Lutherin saksannosta⁸ (L), ruotsinkielistä Uutta testamenttia vuodelta 1526 (NT) sekä vuonna 1541 julkaistua ruotsinkielistä Kustaa Vaasan Raamattua (GVB). Esimerkeissä on esitetty tilan säästämiseksi pääosin yksi vastine kustakin kielestä. Usein kummatkin latinankieliset ja kummatkin ruotsinkieliset versiot ovat melko lähellä toisiaan. Lähdeteksteissä ei luonnollisestikaan esiinny samanlaista rakennetta kuin Agricolalla, mutta huomiota herättävän usein jostakin tekstistä on löydettävissä prefiksi-, partikkeli- tai

⁸ Tässä tutkimuksessa on käytetty vuoden 1534 laitosta.

fraasiverbi, joka on ollut mallina Agricollalle. Lisäksi toisinaan postposition genetiivisijaista täydennystä vastaava ilmaus on jossakin lähdetekstissä verbin edellä (esim. *fur euch hin gehen* L), vaikka useimmiten täydennystä vastaava ilmaus on verbin jäljessä. Vieraiden kielten vaikutusta rakenteen syntyyn tarkastellaan tarkemmin luvussa 3.

Aineistossa on myös esiintymiä, joissa yhdysverbin partikkeliosassa on omistusliite, mutta adpositioyhdysverbin edellä ei ole persoonapronominin genetiivimuotoa eikä muutakaan genetiivitäydennystä. Pelkkä possessiivisufiksi voi edustaa yksin täydennystä nykysuomessakin (VISK § 691). Yleisimmin omistusliite viittaa yksikön kolmanteen persoonaan (esim. (14); *päle-ns* 'päällensä, päälleen'), mutta viittauksia on myös monikon kolmanteen persoonaan (esim. (10) ja (11); *ete-ns* 'eteensä', *ala-ns* 'allensa, alleen'), monikon toiseen persoonaan (esim. (12); *tyge-n* 'tykönnä, luoksenne') ja yksikön toiseen persoonaan (esim. (13); *tyge-s* 'tykösi, luoksesi'). Agricolan teksteissä adpositioyhdysverbit *alalyödä*, *alasaada*, *eteenottaa*, *kanssaottaa*, *päälleottaa*, *päällepukea*, *sisällesärpää*, *tygekutsua*, *tygelaskea*, *tygeottaa* ja *yllepukea* sisältävät aina omistusliitteen, joka yksinään edustaa täydennystä.

- (10) ia Canssat turha **etensottauat** (A-II-323, Ap. t. 4:25)
 και λαοι **ἐμελέτησαν** κενά (KR)
 et populi **meditati sunt** inania (V/ER)
 vnd die völcker **nemen fur** das vmb sonst ist (L)
 och folcket **taghet sigh före** thet fäfenget är (GVB)
- (11) ette he ylessöisit / ia **alanssaisit** Lingokiuein cansa (A-III-743, Sak. 9:15)
 et devorabunt et **subicient** lapidibus fundae (V)
 das sie fressen / vnd **vnter sich bringen** mit schleuder steinen (L)
 at the skola vpäta / och **vnder sigh twinga** medh sliungostenar (GVB)
- (12) **tygenottacat** vskon Kilpi (A-II-544, Ef. 6:16)
 Ἐπὶ πᾶσιν **ἀναλαζόντες** τὸν θυρεὸν τῆς πίσεως (KR)
 in omnibus **sumentes** scutum fidei (V)
ergreiffet den schilt des glaubens (L)
taghandes til idher troonas skiöld (NT)
- (13) HERRA Jumala / sinua me rucolema / ettes sinun Seurakunnas Rucouxet
tygeslaskisit / ette cosca wiholiset olisit serietyt sinun Suus hengelle (A-I-650)
 Ecclesie tue domine preces placatus **admitte** vt destructis aduersitatibus
 (Gummerus 1955: 429)

Esimerkit (10) ja (11) ovat mukana VKS:ssa. Verbi *eteenottaa* (*etensottauat*) on sanakirjassa omana hakusananaan⁹ ja *alasaada* (*alanssaisit*) esiintyy *linkokivi*-artikkelin esimerkissä. Miksi juuri nämä esimerkit ovat mukana sanakirjassa? Voiko sillä olla merkitystä, että postposition täydennys on merkitty pelkällä omistusliitteellä muttei erillisellä sanalla? Rakenne ei vaikuta niin erikoiselta kuin erillisen genetiivitäydennyksen sisältävät adpositioyhdysverbit. *Alasaada*-verbin mukaantulo sanakirjaan on ollut lähes väistämätöntä, kun hakusanaksi on otettu *linkokivi*-substantiivi, sillä *linkokivi* esiintyy vain Agricolalla ja parissa kohdassa raamatunsuomennoksissa sekä Christfried Gananderin sanakirjäkäsikirjoituksessa. *Alasaada*-verbistä ei kuitenkaan ole omaa artikkelia. *Eteenottaa*-verbi on ollut vanhassa kirjasuomessa käytössä melko laajasti Agricolan jälkeen. Siksi on luontevaa, että verbin ensiesiintymä on merkitty Agricolan nimiin. Toisaalta on esimerkkejä siitä, että Agricolan adpositioyhdysverbi on jätetty sana-artikkelista pois, vaikka se on sanan ensiesiintymä¹⁰.

- (14) Sille ette teme Catoua pite **pälenspukeman** sen catomattudhen / Ja teme cooleuainen pite **pälenspukeman** sen Coolemattudhen. Mutta coska teme catoua **pälenspukepi** sen catomattudhen / ia teme cooleuainen **pälenspukepi** sen coolemattudhen (A-III-049, 1. Kor. 15: 53–54)

Esimerkki (14) esiintyy „Käsikirjassa“ (1549) hautaamista käsittelevissä ohjeissa. Kohta on ensimmäisen Korinttolaiskirjeen 15. luvusta (jakeet 53–54). Teksti esiintyy ortografiaa myöten täysin samanlaisena myös „Uudessa testamentissa“ (A-II-491). Kaikissa „Käsikirjan“ seitsemässä adpositioyhdysverbin esiintymässä on omistusliite ilman erillistä genetiivitäydennystä. *Päällepukea*-verbin lisäksi „Käsikirjassa“ esiintyy vain adpositioyhdysverbi *tygeottaa*. Vastaan ottamista tarkoittavan *tygeottaa*-verbin esiintymät ovat niin ikään hautaamista sekä sairaskäyntejä ohjeistavissa osissa. Kaksi verbeistä on ehtoollisen järjestämistä kuvaavassa kohdassa: *Sille eipe yxiken site oikein tehdä taidha / eike tete corkia cunnialista Sacramenti madholisest tygensotta* A-III-035; *Joca nyt nein söpi teste leiueste / ia iopi teste Calkista / se ombi se ioca wahwan wskon panepi neihin sanohin / quin hen cwlepi / ia sihen Sacramentin Lupauxen lijttohon / ia Armon merckihin / ionga hen tygensottapi* A-III-036. Vaikka

⁹ Lisäksi verbistä on esimerkki *kulkeva*-artikkelissa.

¹⁰ Verbin *ala-antaa* ensiesiintymäksi on annettu vuoden 1642 „Biblia“, *edelläkäydä*-verbin Martin maanlainsuomennos 1500-luvun lopulta, ja *edessäpitää*-verbin ensimmäinen ja ainoa esiintymä on merkitty Johan Wegeliuksen „Postillaan“ (1749).

„Käsikirja“ on julkaistu vasta vuonna 1549, kirkollista elämää varten tarvittiin ohjekirjallisuutta jo aiemmin. On arveltu, että sellaisia kirkollisia toimituksia varten, jotka ovat edellyttäneet seurakuntalaisten aktiivista osallistumista, on ollut suomennoksia jo varhain (esim. Häkkinen 2011: VIII).

Useimmat sulaumassa esiintyvät partikkelit järjestyvät genetiivin kanssa, kuten useat edellä olevat esimerkit osoittavat. Persoonapronominien genetiivimuotojen lisäksi täydennyksinä on genetiivissä olevia nominilausekkeita (esim. (2), (5), (15) ja mahdollisesti myös (16) ja (17)). Esimerkissä (15) genetiivisijaisena täydennyksenä on substantiivi *huone* (*hoonen*).

(15) Mutta koska te **hoonen siselmenet** (A-II-048, Matt. 10:12)

εἰσερχόμενοι δὲ εἰς τὴν οἰκίαν (KR)

inrantes autem **in domum** (V)

Quum autem **intrabitis domum** (ER)

Wo ihr aber **in ein Haus gehet** (L)

Men när j **gå in i hws** (NT)

Joskus täydennyksen kirjoitusasusta ei voi varmasti sanoa, onko kyse genetiivistä vai illatiivista (esim. (16) ja (17)). Jos täydennyksen (*Turmeluxen, catkeran ristin pijnan*) tulkitsee illatiiviksi, yhdysverbissä ei olisi kyse adpositioyhdysverbistä vaan tavanomaisesta adverbiaalkuisesta yhdysverbistä, jolla on täydennyksenään illatiivisijainen adverbiaali. VKS:ssa esitetyistä adpositioalkuisiksi yhdysverbeiksi tulkittavista tapauksista muutama kuuluu juuri tähän joukkoon (esimerkkien (16) ja (17) lisäksi *allekäydä*-artikkelissa olevat esimerkit *ia ristin alakieumen < et crucem subire fecisti* (A-I-358, Gummerus) ja *ia meiden Pinan alakeui*, A-III-485). Lähtökielisten vastineiden perusteella genetiivitulkinna tuntuisi kuitenkin luontevammalta kuin illatiivi (vrt. *et crucis subire tormentum, et crucem subire fecisti*).

(16) Senwoxi ette Loondocappaleet / ouat **Turmeluxen alaheitetudh** (A-II-436, Room. 8:20)

τῆ γὰρ **ματαιότητι** ἢ κτίσις **ὑπετάγη** (KR)

Quippe **vanitati** creatura **subjacet** (ER)

Sintemal die creatur **vnterworffen** ist **der eitelkeit** (L)

effter thet ath creaturen åro **wanskeligheetenne vnderkastat** (NT)

(17) meiden HERRAN Jesus Christus / eij epelle – – **catkeran ristin pijnan alakieudhe** (A-I-396)

pro qua dominus noster ihesus christus non dubitavit manibus tradi nocentum: et **crucis subire tormentum** (Gummerus 1947:178)

Joidenkin verbien yhteydessä genetiivitäydennys on mahdollista tulkita datii-
vigenetiiviksi, ts. genetiivin datiiviseksi käytöksi. Datiivigenetiivitulkinta hou-
kuttelee silloin, kun lähdeteksteissä on käytetty henkilöviitteistä datiiivissa ole-
vaa epäsuoraa objektia ja adpositioyhdysverbin verbiosa on datiivigenetiivin
esiintymille tyypillinen verbi¹¹, kuten *antaa*, tai koko adpositioyhdysverbin
merkitys on selviin datiivigenetiivin esiintymiin suhteutettavissa (esim. (18)).
Pari VKS:ssa esiintyvää esimerkkiä on tulkittavissa tällaisiksi tapauksiksi
(esim. (19) ja (20)). Verbi *eteenpanna* (*etehenpannut*) esiintyy sanakirjassa
omana hakusanana, ja *allapaiskata*-verbin (*alanipaijska*) esimerkki on *ala*-
artikkelin yhteydessä. Monia sanakirjassa olevia esimerkkejä on mahdollista
pitää tavallisina adverbialkuisina yhdysverbeinä. Voisiko siinä olla syy niiden
mukanaoloon sanakirjassa?

- (18) Sille eipe hen ole **Engeliten alaa**ndanut (A-II-633, Hepr. 2:5)
 Οὐ γὰρ ἀγγέλοις ὑπέταξε (KR)
 Non enim **angelis** **subject** (V/ER)
 Denn er hat nicht **den Engeln** **untertan** (L)
 För ty han haffuer icke **englomen** **vndersatt** (NT)
 Ty han haffuer icke **vndergiffuit Änglomen** (GVB)
- (19) Jonga caikiwaldias Jumala / on **caikein Inhimisten etehenpannut** / ydhexi
 Armonarckuxi (A-I-745)
 Quem IESUM Deus **omnibus** vt propitiatorium **proposuit** (Gummerus
 1955: 526)
- (20) Se Jumala ioca minun andapi costa, ia ne canssat **minun alanipaijska**
 (A-I-233, 2. Sam. 22:48)
 Deus qui das vindictas mihi et **deicis** **populos sub me** (V)
 Der Gott der mir die rache gibt / Vnd **wirfft** die völcker **vnter mich** (L)
 Gudh som giffuer migh henden och **kastar** folck **vnder migh** (GVB)

¹¹ Datiivigenetiivin esiintymisympäristöille on hankala antaa tarkkoja ja kattavia piirteitä sen
 esiintymien monipuolisuuden takia siitä huolimatta, että joitakin piirteitä voi kuitenkin jo
 Agricolan teosten esiintymien perusteella todeta, kuten sen, että datiivigenetiiviä ei ole käytetty
 puheaktiverbien *sanoa* ja *puhua* yhteydessä kuin sormin laskettava määrä. Datiivigenetiiviksi
 voi varmuudella luokitella ne genetiiviadverbiaalit, jotka vaihtelevat allatiiviadverbiaalin kanssa
 samanlaisissa ympäristöissä lauseen merkityksen muuttumatta. Tällaiset tapaukset ovat useim-
 miten tarkasteltavissa toisintolauseiden ja myöhemmin painettujen samansisältöisten tekstien
 avulla. Mahdollisia datiivigenetiivin esiintymiä on kuitenkin selviä tapauksia huomattavasti
 enemmän. (Datiivigenetiivin konstruktio pohjaisesta analyysistä ks. Leino et al. 2001: 456–485.
 Datiivigenetiivin esiintymistä ks. Inaba 2015 liite 1.)

Aineistossa on lisäksi muutamia adpositioalkuisia yhdysverbejä, jotka järjestyvät partitiivin kanssa. Kaikissa verbeissä alkuosan partikkeli on *vastaan*: *vastaanpanna*, *-rikkoo*, *-ruveta* ja *-seisoa*. Vaikka partitiivilla järjestyviä eri adpositioyhdysverbejä on melko vähän, niiden tekstiesiintymiä on suhteellisen paljon. Esimerkiksi *vastaanseisoa*-verbi esiintyy adpositioalkuisena¹² 37 kertaa Agricolan teoksissa. Esimerkissä 21 adpositioyhdysverbin täydennyksenä on partitiivisijaisen¹³ *se*-pronominin ja *viisau*-substantiivin sisältävä lauseke (*site Wijsautta*). Kokonaisuuden merkitys on 'vastustaa viisautta'. Esimerkissä 22 verbi *vastaanruveta* tarkoittaa vastaan ottamista ('teitä ei oteta vastaan'), ja partitiivissa oleva lauseke on monikon toisen persoonan pronomini (*teite* 'teitä'). Kummassakin tapauksessa partitiivisijainen lauseke on mahdollista tulkita lauseen yhdysverbin objektiksi, joten *vastaan*-alkuiset partitiivitäydennyksen saavat yhdysverbit eivät ole yhtä selvästi adpositioyhdysverbejä kuin genetiivitäydennyksen saavat verbikompositumit.

(21) Ja eiuet he woinet sijtteken **site Wijsautta wastanseiso** (A-II-328, Ap. t. 6:10)

καὶ οὐκ ἴσχυον **ἀντιστήναι τῇ σοφίᾳ** καὶ τῷ πνεύματι ᾧ ἐλάλει (KR)

et non poterant **resistere sapientiae** (V)

vnd sie vermochten nicht **widder zu stehē der weisheit** (L)

och förmotte dogh icke **ståå emoot then wijsdoom** (NT)

(22) Ja cutca ei **teite wstanrupe** (A-II-125, Mark. 6:11)

καὶ ὅσοι ἄν μὴ **δέξανται ὑμᾶς** (KR)

Et quicunque non **recepērint vos** (ER)

Vnd welche **euch** nicht **auffnemen** (L)

Och huilken som icke **anammar idher** (GVB)

¹² Lisäksi *vastaanseisoa*-verbistä on esiintymiä, joissa alkuosan partikkeli on tulkittavissa adverbiksi, esim. *Senteden tygenottacat caiki Jumalan Harniskat / senpäle ette te woisitta wastanseiso sinä pahana peiuene*, A-II-544.

¹³ Joitakin kertoja *vastaanseisoa*-verbin rinnalla on genetiivisijainen täydennys, esim. *Ja eij-kengen woi sinun Tahdos wastanseiso*, A-I-165. Adpositioyhdysverbit *vastaankarata* ja *vastaankäydä* järjestyvät aina genetiivin kanssa, esim. *Ja corghotta minun nijste / iotca minun wastankarkauat*, A-I-233; *Sille teme Melchisedec – – ioca Abrahamin wastankieui*, A-II-640. *Vastaanrikkoo*-adpositioyhdysverbillä on sekä genetiivi- että partitiivisijaisia täydennyksiä.

3. Sulaumarakenteen synty

Olemme etsineet selitystä adpositioyhdyksverbille Agricolan käyttämistä vieraskielisistä lähteistä, vaikka oikeastaan lähdekirjallisuudesta ei voi löytyä samanlaista rakennetta kuin Agricolan adpositioyhdyksverbit ovat. Syynä on se, että Agricolalla rakenteessa esiintyy postpositio, mutta Agricolan käyttämät lähteet ovat prepositiokieliä. Adpositioyhdyksverbi vaikuttaa kuitenkin niin vahvasti käännöskieliseltä, että on mielekästä selvittää, minkälaisille ilmauksille ja rakenteille se on muodostettu vastineeksi.

Agricolan teokset ovat lähes kauttaaltaan käännöksiä. Myös tutkimuksen kohteena olevat adpositioyhdyksverbit esiintyvät teksteissä, jotka on käännetty suomeksi. Aiempi tutkimus on pystynyt selvittämään laajasti Agricolan suomennosten lähde pohjaa, vaikka aivan kaikkien käännösten lähdekirjallisuutta ei tunneta. Aineiston esiintymistä noin 130:lle on osoitettavissa ainakin yksi lähde, monesti lähteitä on useampikin. Aiemman tutkimuksen perusteella tiedetään, että Agricola on käyttänyt rinnakkain erikielisiä lähteitä (ks. luku 2.2.). Se on olennainen piirre Agricolan käännöstekniikassa, ja sen seurauksena samassakin tekstinkohdassa voi nähdä usean eri lähtötekstin ja -kielen vaikutusta. Rinnakkaisten lähteiden käyttö on tehnyt suomennoksista mosaiikkimaisia. (Itkonen-Kaila 1997: 12–16.) Tämä käännöstapa ja mosaiikkimaisuus näkyvät myös adpositioyhdyksverbeissä.

Adpositioyhdyksverbit näyttävät rakentuneen jossakin lähtötekstissä olevan prefiksiverbin suomenkielisen vastineen ympärille. Aineistossa on kymmenittäin esimerkkejä, joissa jossakin Agricolan lähteinään käyttämässä tekstissä esiintyy prefiksiverbi. Usein prefiksiverbin malli on klassillisissa kielissä, kun saksan- ja ruotsinkielisissä lähteissä on partikkeli- tai fraasiverbi (esim. (7), (8), (9), (11), (15), (21) ja (23)), mutta toisinaan prefiksi- tai partikkeli-verbi voi löytyä kaikista lähteistä (esim. (16), (18) ja (22)). Koska rakenne vaikuttaa pohjautuvan prefiksiverbille, näyttää siltä, että suomentaja on lähtenyt rakentamaan suomennostaan predikaattiverbin ympärille.

- (23) Silloin hen menepi ia **cansansottapi** seitzemen mwta hende pahembata henge (A-II-201, Luuk.11:26)
τότε πορεύεται καὶ **παραλαμβάνει** ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ ἐπτά (KR)
et tunc vadit et **adsumit** septem alios spiritus nequiores se (V)

Denn gehet er hin / vnd **nimpt** sieben geister **zu sich** / die erger sind (L)
Tå gåår han åstadh, och **tagher til sigh** siw andra Andar, som skadheligha-
ren åro ån han (GVB)

Pyhien tekstien kääntäminen on ollut sanatarkkaa. Lähdetekstin sanatarkka seuraaminen on voinut olla syynä myös adpositioyhdysverbiin syntymiseen. Vaikka lähdeteksteissä ei ole rakennetta, jossa verbiin olisi sulautunut postpositioliaseke, monesti Agricolan verbiin sulautuneen postpositiorakenteen täydennystä vastaava sana on jossain lähdetekstissäkin verbin edellä. Vastaava sana ei lähdetekstissä ja Agricolalla ole samassa lauseenjäsentehtävässä, mutta sulauman syntymiseen lähdetekstien sanajärjestyksellä on hyvinkin voinut olla vaikutusta, kun lähdetekstin prefiksiverbiä vastaavan yhdysverbin edelle on sijoitettu sellainen genetiivi- tai partitiivisijainen sana, joka on mahdollista hahmottaa postpositioliasekkeen täydennykseksi. Lähdetekstien sanajärjestys on luonnollisesti voinut olla Agricolan suomennoksen mallina ja sen kautta vaikuttaa sulauman syntymiseen, kuten saksannoksen sanajärjestys esimerkeissä (24) ja (25).

- (24) nin mine **teiden edhellenkieun** Galilean (A-II-100, Matt. 26:32)
με **προάξω ὑμᾶς** εἰς τὴν Γαλιλαίαν (KR)
præcedam vos in Galilæam (V/ER)
wil ich **fur euch hin gehen** jnn Galilean (L)
will iach **gå fram för idher** j Galileam (NT)
- (25) Coskas sencaltaista **Weliein edessepidhet** (A-II-580, 1. Tim. 4:6)
Ταῦτα **ὑποτιθέμενος τοῖς ἀδελφοῖς** (KR)
haec **proponens fratribus** (V)
De his si **commonefeceris fratres** (ER)
Wenn du **den Brüdern** solchs **furheltest** (L)
Når tu sådant **giffuer brödherna före** (NT/GVB)

Joskus rakennetta vastaavissa kohdissa on lähdeteksteissä partikkeli- ja fraasi-
verbejä, joiden partikkeliosa voi erota verbistä ja siirtyä tekstissä sen jälkeen.
Näin on usein saksan- ja ruotsinkielisissä lähteissä (esim. (7), (8), (12), (15),
(20), (21), (23) ja (25)). Tapaukset tuovat näkyviin partikkelien kaksikasvoi-
suuden: partikkeleita voidaan käyttää nominaalirakenteeseen kuuluvana pre-
positiona tai verbirakenteen adverbina/prefiksinä. Vaikka lähdeteksteissä ei
ole adpositioyhdysverbejä, vaan yhdysperäiset verbirakenteet ovat prefiksi-
partikkeli- ja fraasiverbejä, verbeihin liittyvä partikkeli on voitu käännettäessä

mieltää adpositioksi. Partikkelien käytön kahtalaisuus on siis mahdollistanut sulaumarakenteen synnyn.

4. Sulaumarakenteen kohtalo

Sulaumarakennetta on esiintynyt lähinnä Agricolan teosten sivuilla. Kun sulaumarakenteen sisältäviä raamatunkohtia verrataan uudempien suomennosten vastaaviin kohtiin, sulauma on yleensä poistettu tekstistä jo vuoden 1642 „Bibliassa“. Sen tilalla voivat esiintyä samat sanat ja muodot, mutta erilleen kirjoitettuina niin, että lopputuloksena on yksinäisverbi, jonka adverbiaalina on adpositiorakenne (esim. (26)). Vielä yleisempää on, että osien erilleen kirjoittamisen lisäksi sanajärjestyksestä on muutettu siten, että yksinäisverbi edeltää adverbiaalina toimivaa adpositiorakennetta (esim. (27)). Toisinaan etenkin liikeverbien yhteyteen on merkitty selvästi sijamuoto osoittamaan verbin ja adverbiaalain välistä suhdetta (esim. (28)). Lisäksi sulaumarakenteessa Agricolalla ollut verbi on joskus vaihdettu toiseksi (esim. (29)). Tällaiset melko systemaattisilta vaikuttavat muutokset viitannevat siihen, että rakennetta ei ole pidetty kirjakieleen sopivana.

- (26) Caiki sine olet **henen Jalcains alaheittenyt** (A-III-222) > caicki olet sinä **hänen jalcains ala heittänyt** (B 1642; Ps. 8:7)
- (27) sine taidhat ne alaspaiskata / iotca **minua wastanseisouat** (A-I-232) > sinä taidat ne paiscata alas / jotca **seisowat minua wastan** (B 1642; 2. Sam. 22:40)
- (28) Nin hen **yhden Wenhen sisellemeni** (A-II-176) > Nijn hän **meni yhten wenhesen** (B 1642; Luuk. 5:3)
- (29) Coskas sencaltaista **Weliein edessepidhet** (A-II-580) > Coscas nyt sencaltaista **weljille opetat** (B 1642; 1. Tim. 4:6)

Vuoden 1642 Bibliasta löytyy kaksi kohtaa, jossa sulaumarakenne on jäänyt tai jätetty tekstiin. Kumpikin kohta on „Uudessa testamentissa“. Ensimmäisen Korinttolaiskirjeen 15. luvussa (jakeet 27–28) on ryväs *alaheittää*-verbejä (esim. (30)), joiden edellä on yksikön kolmannen persoonan pronomini ja verbin alkuosan adpositioon on liittynyt omistusliite (*henen alans, hänen alans* ’hänen alleen’). Toinen tapaus on Luukkaan evankeliumin 9. luvun 5. jakeessa (esim. (31)), jossa *vastaanruveta*-verbin osat ovat yhteen kirjoitettuina partitiivisijaisen (*teitä*) täydennyksen jäljessä, vaikka samassa evankeliumissa on kymmenkunta tapausta, joissa sulaumarakenne on poistettu.

- (30) Costa *hen* nyt sano / Ette caiki **henen alansheitetudh** ouat / nin on iulki / ette se on eritetty / ioca henelle caiki alaheitti. Cosca nyt Caiki **henen alansheitetyxi** tuleuat / silloin mös itze Poicaki **henen alansheiteten** / ioca caiki **henen alansheitti** / Senpäle ette Jumala pite caikinaiisi caikissa oleman. (A-II-489) > Cosca / hän sano / että caicki **hänen alansheitetyt** owat / nijn on julki / että se on eroitettu / joca hänelle caicki alaheitti. Cosca nyt caicki **hänen alansheitetyxi** tulewat / silloin myös idze Poicakin **hänen alansheitetän** / joca caicki **hänen alansheitti** / että Jumala caicki caikisa olis. (B 1642; 1. Kor. 15: 27–28)
- (31) Ja cukaikenens **ei teite wstanrupe** (A-II-192) > Ja cuca ikänäns **ei teitä wstanrupe** (B 1642; Luuk. 9:5)

Myöhemmästä kirjakielestä emme ole systemaattisesti etsineet adpositioyhdysverbejä. Todennäköisesti niitä ei kovin paljon löytyisi, mutta satunnaiset esiintymät voivat olla käännosteksteissä mahdollisia. Siitä olkoon esimerkkinä Samuel Forseenin suomentaman Ruotsin valtakunnan lain käsi-
kirjoituksessa (1738: 282) esiintyvä lause *cosca hänen rangaistuxen alakäy-
män pitää*. Esimerkki osui silmiin VKS:sta (s.v. allekäydä). *Alakäydä*-verbin edellä oleva genetiivimuotoinen lauseenjäsän on tulkittavissa adposition täydennykseksi. Painettuun lakikirjaan ei tämäkään sulaumarakenne päätynyt, sillä vuonna 1759 julkaistussa lakikirjassa yhdysverbin tilalla on *kärsiä*-verbi. Sulaumarakenteessa muodostuneet adpositioyhdysverbit ovat Agricolan teksteihin käännöstyön kautta muodostunut innovaatio, joka ei jäänyt elämään. Sellaisille oli kuitenkin tarvetta kirjallista traditiota luotaessa, eikä niitä ole mielekästä tulkita vain ortografisiksi lipsahduksiksi, vaan kyse on kääntäjän tekemistä, syvällisemmin pohdituista ratkaisuista.

Aineslähteet

- ER** = Desiderii Erasmi Roterdami opera omnia VI. Lugduni Batavorum 1705. Näköispainos. London: The Gregg Press Limited, 1962. – Sisältää Uuden testamentin Erasmusuksen latinankielisen käännöksen.
- GVB** = Gustaf Vasas Bibel = Biblia, Thet är, All then Helgha Scrifft på Swensko. Upsala, 1541. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lb-lb9559536-faksimil>.
- KR** = Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia VI. Lugduni Batavorum 1705. Näköispainos. London: The Gregg Press Limited, 1962. – Sisältää Erasmusuksen julkaiseman kreikankielisen Uuden testamentin v:n 1535 laitoksena.

- L** = Biblia das ist / die gantze Heilige Schrifft Deudsch. Mart. Luth. Wittemberg 1534. Die Luther-Bible von 1534. Vollständiger Nachdruck. Taschen, 2002.
- MAT** = Mikael Agricolan teokset I–III [1543–1552]. Uudistettu näköispainos. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- MATMT** = Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta versio 1.1, Korp [korpus]. Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-2019121804>.
- NT** = Thet Nyia Testamentit på Swensko af år 1526. Red. Aksel Andersson. Den Svenska Kyrkan vid minnesfesten 1893 i ödmjukhet tillegnad, 1893. Uppsala.
- V** = Vulgata = Biblia sacra iuxta vulgatum versionem. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1994.

Muut lähteet

- Gummerus, Jaakko 1947.** Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet II. (= Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XLIV: 2.) Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Gummerus, Jaakko 1955.** Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet III. (= Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XLIV: 3.) Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Habicht, Külli 2000.** Perifrastisista verbeistä ja yhdysverbeistä Georg Müllerin saarnateksteissä. – Piipakielestä kirjakieleksi. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 93–101.
- Hakulinen, Lauri 1979.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Hakulinen, Auli, Fred Karlsson 1979.** Nykysuomen lauseoppia. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 350.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2011.** Mikael Agricolan Käsikirja. (= Wanhan suomen arkisto 4.) Turku: Turun yliopisto.
- Ikola, Osmo 1986.** Nykysuomen käsikirja. Toinen uudistettu laitos. Espoo: Weilin & Göös.
- Inaba, Nobufumi 2015.** Suomen datiivigenetiivin juuret vertailevan menetelmän valossa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 272.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Itkonen-Kaila, Marja 1997.** Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit. (= Suomi 184.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Leino, Pentti, Ilona Herlin, Suvi Honkanen, Lari Kotilainen, Jaakko Leino, Maija Vilkkumaa 2001.** Roolit ja rakenteet. Henkilöviitteinen allatiivi Biblical verbikonstruktiossa. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 813.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Penttilä, Aarni 1963.** Suomen kielioppi. Toinen, tarkistettu painos. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Rapola, Martti 1963.** Henrik Hoffman. Puristinen kielenkorjaaja. (= Suomi 110: 3.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Toropainen, Tanja 2017.** Yhdyssanat ja yhdyssanamaiset rakenteet Mikael Agricolan teoksissa. (= Annales Universitatis Turkuensis C 439.) Turku: Turun yliopisto.
- Vaittinen, Tanja 2003.** Vanhan kirjasuomen yhdysverbit. – Sananjalka 45, 45–66.
- VISK = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004.** Iso suomen kielioppi. Verkkoversio. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Verkkoversio. <http://scripta.kotus.fi/visk>.
- VKS = Vanhan kirjasuomen sanakirja. Verkkosanakirja.** (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38.) <https://kaino.kotus.fi/vks>.

Sulamina sündinud

Kaassõnaalgulised kompleksverbid Mikael Agricola teostes

Tanja Toropainen, Nobufumi Inaba

Mikael Agricola (u 1510–1557) teostes on palju kompleksverbe, mis on tekstidesse jõudnud tõlgetena ladina, kreeka, saksa ja rootsi keelest. Kompleksverbide rohkus on omane ka teistele Rootsi valitsemisaja soome tekstidele. Tavaliselt koosnevad need adverbist ja verbist ning on struktuurilt võrreldavad indoeuroopa keelte prefiks- ja partikkelverbidega.

Agricola tekstides on lisaks tavapärastele liitverbidele poolteistsada esinemisjuhtu, kus kompleksverbi algusosa on partikkel, mida võib adverbi asemel tõlgendada postpositsioonina (nt *Perkelet mös **meiden alanannetan** sinun Nimes cautta* 'Ka kuradid antakse sinu nime kaudu meie alla'). Nendes konstruksioonides on partikkel kindlalt seotud verbiga, kuid partiklile eelneb genitiivis või partitiivis komplement, mis näib olevat seotud vaid ühendverbi partikliosaga. Taoline kaassõnaühendi ja kompleksverbi sulandumine on omapärane, ent võimalik selles mõttes, et partiklitel on kaks kasutust: ühelt poolt kasutatakse neid verbi laiendavate adverbidena, teiselt poolt on tegemist noomenitega seotud adpositsioonidega.

Tihti liidetakse partiklile possessiivsufiks, mis väljendab sama isikut kui partikli nimi- või asesõnaline komplement (nt *ele testedhes **henen siselle/ns/mene** ära enam tema juurde mine*'). Esineb ka juhtumeid, kus possessiivsust märgib üksnes kompleksverbi partikliosale liitunud possessiivsufiks, ilma et adpositsioonilisele kompleksverbile eelneks isikulise asesõna genitiivvorm või muu genitiivne laiend (***tyge/n/ottacat vskon Kilpi** 'võtke usukilp'*). Partiklile lisatud possessiivsufiks tugevdab selle tõlgendust kaassõnana.

Kaassõnaalgulised kompleksverbid on tõlgete kaudu Agricola tekstides kujunenud uuendus, mis ei jäänud keeles püsima, kuid mida läks vaja kirjakeele traditsiooni loomisel.

Adposition-initial compound verbs in Mikael Agricola's works

Tanja Toropainen, Nobufumi Inaba

Mikael Agricola's (approx. 1510–1557) works feature a substantial number of compound verbs that entered texts through translations from Latin, Greek, German and Swedish. The abundance of compound verbs is also typical of other Finnish-language texts from the era of Swedish rule. Typically, each compound verb is formed from an adverb and a verb, structurally paralleling the prefix verbs and particle verbs of Indo-European languages.

In addition to ordinary compound verbs, Agricola's texts contain about one hundred and fifty instances where the initial part of the compound verb can be interpreted as a postposition instead of an adverb (e.g. *Coskas sencaltaista Weliein edessepidhet* 'as you teach such to the brothers'). In these structures, the particle has become firmly attached to the verb, but it is preceded by a complement in the genitive or partitive case, which seems to be related only to the particle part of the compound verb. This fusion of adpositional structure and compound verb is unusual but feasible, given that particles can be used in two ways: as adverbs qualifying verbs, and as adpositions linked to nouns.

The particle often includes a possessive suffix (e.g. *ele testedhes henen siselle|ns|mene* 'do not go to him any more'), which is in the same person as the preceding complement. There are also instances where the particle part of the compound verb has a possessive suffix, but there is no genitive form of a personal pronoun or any other genitive complement preceding the adposition compound verb (*tyge|n|ottacat vskon Kilpi* 'take the shield of faith'). The attached possessive suffix reinforces the interpretation as an adposition.

The adposition compound verbs formed in this fusion structure are innovations in Agricola's texts through translation work, which did not survive but were needed when creating a literary tradition.

oma vanemas põhjaeesti kirjakeeles

Renate Pajusalu, Karl Pajusalu

oma on tähtis sõna eesti kirjakeeles mitmes mõttes. Ta on päritolult iidvana (vt EES s.v. *oma*), esineb juba eesti kirjakeele vanimates allikates ning tema kasutus on mitmekesisustunud, omandades uusi funktsioone, kuid säilitades ka algset omapära. Tänapäeva eesti keeles võib *oma* esineda EKI ühendsõnastiku andmeil ase-, nimi- ja omadussõnana (Sõnaveeb s.v. *oma*). Lisaks esitab sõnastik ka teise lekseemi *oma*, mis esineb määrsõnana tähenduses 'ligikaudu, vähemalt' (*maja maksab oma kümme tuhat*), seda me siinses uurimuses ei käsitle. Selles artiklis vaatleme peamiselt *oma* esinemist määratlejana eesti vanemas kirjakeeles, kuna *oma* esineb eelkõige just selles funktsioonis. Analüüsime *oma* vormilist poolt, mõnevõrra vaatame ka tähendust. On muidugi loogiline, et omaja on enamasti elus, omatav aga elutu, kuid lisaks sellele on ka teistsuguseid „omamisi“ (vt tänapäeva eesti keele kohta nt Kõrgesaar 2005).

Sõna *oma* rolli on juba käsitletud põgusalt eesti vanas kirjakeeles, kui Ritva Laury ja Taru Nordlund soome ning Külli Habicht ja Renate Pajusalu eesti poolt analüüsisid eesti ja soome 18. sajandi lõpu rahvalikke jutukehi viitevahendite kasutuse aspektist (vt Habicht jt 2011; Nordlund jt 2013). Soome keelt esindas selles uurimuses Kristfrid Gananderi „Udempia Uloswalituita Satuja“ (1784) ning eesti keelt Friedrich Wilhelm Willmanni „Juttud ja Tegud“ (1782; vt Nordlund jt 2013: 266–267). Selgus, et nii eesti kui ka soome keeles esinesid *see* ja *üks* määratlejatena üsna süstemaatiliselt, olemata küll eriti sagedad. Eesti materjalis oli aga *oma* kõige sagedam määratleja (5,5% nimisõnafaasidest sisaldasid *oma*, samas kui *üks* esines vaid 2%-s ja *see* 4,5%-s nimisõnafaasidest). Soome keeles vastab sellele eesti *oma* kasutusele hoopis possessiivsufiksiga konstruktsioon, nii jäi selles kontrastiivses uurimuses *oma* analüüs kõrvaliseks (vt siiski Habicht jt 2011: 282; Nordlund jt 2013: 275).

Siinne artikkel püüab neid eesti *oma* esinemisi täpsemalt uurida, võrreldes 18. sajandi lõpu ilmalike tekstide keelekasutust varasema põhjaeesti

kirjakeele traditsiooniga, kus *see* ja *üks* on mitmes kontekstis selgelt saksa-keelsest algtekstist mõjutatud, omades küll ilmselt ka eesti keele sisest motiivatsiooni (Habicht jt 2011; Nordlund jt 2013). Püüame järgnevalt selgitada, kuidas on lugu *oma*-sõnaga.

1. Omast ja omamisest kognitiivsest vaatenurgast

Possessiivsus (omamine) on keeltes universaalne kognitiivne valdkond, mida tõenäoliselt kõikide keelte grammatikad mingil viisil väljendavad kas predikatiivselt või atributiivselt (Heine 2006: 25–26). Keeletüpoloogias on esitatud mitmeid possessiivsuse klassifikatsioone, nii lähtuvalt omaja ja omatava semantilistest omadustest (nt elus-elutu) kui ka omamissuhte olemusest (nt konkreetne, abstraktne, sotsiaalne) (Heine 2006: 9). Üks eriti laialt levinud eristus omamise valdkonnas on võõrandatav-võõrandamatu (ingl (*in*)*alienable*) omamine, kus võõrandatava all mõeldakse eelkõige asja või ressursi omamist, võõrandamatu all aga näiteks sugulust (*oma poeg*), kehaosi (*oma kätega*), ruumilisi ja muid osi (*oma põhi*), mentaalseid seisundeid (*oma rumalus*) ja nominalisatsioonide „argumente“ (*oma laulmine*) (vt ülevaadet Heine 2006: 9–16).

Eesti *oma* funktsioonid ase-, nimi- või omadussõnana ongi seotud omamise kategooriaga kõige laiemas mõttes. Ühendsõnastikus on *omamine* nimetatud *kuulumiseks* kas tegevuse tegijale või millegi hulka (Sõnaveeb s.v. *oma*). Kuigi adjektiivse *oma* tähendus ei ole alati otseselt 'omamine', on siiski tihti raske vahet teha adjektiivi ja määratlejana kasutatud *oma* vahel. Näiteks on Ülle Viks (1972: 132) toonud välja adjektiivsed tähendused 'teatav, eriline' (*oma võlu ja veetlus peitub selleski töös*) ning 'lähedane' (*omad inimesed, eks me saa hakkama*), kuid ka neid oleks võimalik *kuulumise* kaudu seletada.

Eesti keel viitab samas lauses esinevale omajale erinevalt, osutades seda, kas omaja on lauses grammatiline subjekt (omajalauses praeguse grammatikakäsitluse järgi ka adessiivis määrus, nt *Peetril oli oma sõbra pärast häbi*, Erelt 2017: 84–85) või mitte, viimasel juhul viidatakse omajale isikulise asesõna genitiivvormiga (*Poiss võttis oma raamatu* vs. *Poiss võttis tema raamatu*). See eesti keele omajakonstruktsiooni eripära on olnud vaatluse all ka keeltevahelise võrdluse kontekstis (vt nt Lesage 2022).

Kuigi sõnastikus on esitatud mitmesuguseid *oma* esinemiskontekste, näib kõige tüüpilisem *oma* funktsioon olevat toimida määratlejana nimisõnafaasi

koosseisus ja näidata, et fraasiga viidatud referent kuulub mingil moel lause grammatilise subjektiga väljendatud referendile. Sellisena võib teda pidada ka üheks definiitsusmarkeriks (määratlejana toimiva demonstratiivi *see* kõrval, vt R. Pajusalu 2017a; 2017b). Üldiselt eesti keele määratlejad ühilduvad oma põhjaga, kuid see ei ole alati nii *oma* puhul. *oma* ühildub vaid kindlates ühendites ja seda lauserõhulisena (nt *omal kohal*, *omal ajal*, *omast arust*, R. Pajusalu 2017a: 383), püüdes enamasti muutumatuna (*oma mehelt*, *oma ettevõttesse*, *oma sõbrale*).

Tänapäeva keeles võib *oma* esineda ka verbi laiendina, kuigi ta primaarselt on atribuut (Erelt 1999: 11). EKSS annab näiteks sellised näitelauseid, kus *oma* esineb *enese* või *enda* asemel: *Ta ostab omale kingad. Ema võttis lapse omale sülle* (EKSS: *oma*, vt samuti Sõnaveeb s.v. *oma*); seega on *oma* siin adverbi funktsioonis. Samuti esineb *oma* mõnikord iseseisva peasõnana, näiteks *meie omad*, *naabri omad* (R. Pajusalu 2017b: 584).

Määratlejate (*see*, *üks*) kasutus vanas kirjakeeles on eesti kirjakeele algusaastatel olnud mõjutatud saksa keele artiklitest, siiski hakkab otseselt tõlke-mõjuliste määratlejate kasutus taanduma 17. sajandi esimesel poolel (Lill 1988: 10; Tafenu 2006: 262; Tafenu 2010: 183). Definiitse ja indefiniitse nimisõnafaasi markeerimine vastavalt määratlejatega *see* ja *üks* ongi olnud vana kirjakeele ja grammatiseerumisprotsesside uurijate huviorbiidis suhteliselt tihti (vt nt Habicht 2001a: 32–33; Metslang 2011; Yurayong 2020), kuid *oma* ei ole seni selles kontekstis põhjalikku käsitlemist leidnud. Külli Habicht mainib küll asesõnalise täiendi ühildumist põhisõnaga ühena saksa keele mõjudega vana kirjakeele tunnustest, näidetena on esitatud *münnust hauwast* 'minu hauast' ja *om̃ale Kuhljalle* 'oma kuuljale' (Habicht 2001a: 32), samuti on possessiivsete nimisõnafaaside esinemusi loendatud Külli Habichti juhendatud magistritöös (vt Esinurm 2012).

Püüame järgnevalt seda tühikut eesti *oma* uurimisel täita. Analüüsime seda, millistes vana põhjaeesti kirjakeele vormides *oma* esineb ja millist possessiivsuse tüüpi edasi annab. Võtame lähema vaatluse alla sõna *oma* 16. sajandi tekstides, Georg Mülleri jutlustes ja Heinrich Stahli töödes ning Friedrich Wilhelm Willmanni juttudes. Vaatleme seda, millistes käänetes *oma* esineb ja kui sageli *oma* põhisõnaga ühildub. Võimalust mööda analüüsime ka *oma* tähenduslikku poolt.

2. *oma* esmaesinemused 16. sajandil

16. sajandi eestikeelsetes tekstides esineb VAKK-i andmeil *oma* kokku 7 korda: 5 korda Wanradti-Koelli katekismuses (WK, 1535, allika kohta vt Ehasalu jt 1997: 30–31) ja 2 korda talupoja vandes (Pauern Eydt in Estnischer Sprache, PE, u 1550–1600, vt Ehasalu jt 1997: 35). WK 5 esinemisjuhu hulgas on 2 määratlejat *oma* (vt näited 1 ja 2). Näites (1) *oma* ühildub käändes, kuid mitmusliku nimisõna ees jääb ainsusesse. Näites (2) ei ühildu *oma* elatiivse peasõnaga. WK sisaldab sõnade *oma* ja *enese* 3 ühendit, neist 2 korda esineb vorm *omaend* (*omahend*, 3, 4) ning kord *omast ene(se)st* (*omast henest*, vt näide 5). Seega ilmneb selles ühendis ühildumine.

- (1) [toch] / [nynda] [kuth] Issa **omal** [lapsedel] _tegkep_ [teep.]¹ (WK)
- (2) Si[e]s on Jumal **oma** [peret]eme surest armust meddy peel armanut / .. (WK)
- (3) M[yn]ckperest kos eb olecksis se egk[e]we / wöyx se ynymyne **o[m]ah[e]nd** sen othsan .. peres[t] [k]arthada / .. (WK)
- (4) ninck] [s]eperest Jumal tahap **o[mahe]nd** ouwespette neys kahes .. laske kynny köwteda / .. (WK)
- (5) Mynckperest meye emme wöy / ech meddy motlusten /ech tachtman kaes / meyst **omast henest** / mued / kuth .. (WK)

Talupoja vande kaks esinemust on sarnased: *oma* (kujul *omma*) esineb ilmselt genitiivis nimisõna ees, olles ka ise genitiivi funktsioonis (6).

- (6) Sedda tunnisto minna **omma** Inge Paleke päle ny kuy moho Christus pehap aytama **omma** Ricküsze. (PE)

Vaid seitsme näite põhjal on raske üldistusi teha, kuid paistab siiski, et juba 16. sajandil esineb *oma* määratlejana nii ühildudes kui ühildumatuna. Possessiivsuse tüüpide osas on näha eelkõige abstraktset omamist, kuid selle põhjuseks on kindlasti teksti sisu. Lauseliikme positsioonis esineb aga pigem *oma* + *enese* sobivas käändes.

¹ Nagu vana kirjakeele korpuses VAKK, on siinseteski näidetes kandilised sulud rekonstruktsioonide ümber ja allkriipsud märgivad lehe servale trükitud alternatiivseid sõnavariante.

3. oma Georg Mülleri jutlustes

Georg Mülleri jutlused (MJ, 1600–1607, vt Müller 2007) on esimene vana kirjakeele allikas, mille alusel saab põhjalikumalt uurida *oma* esinemust, sest VAKK-i otsing annab Mülleri jutlustest kokku 761 *oma* juhtu (sama palju on esinemusi märgitud Georg Mülleri jutluste sõnastikus, Habicht jt 2000). Suurem hulk neist on ainsuse genitiivis, sealhulgas mõned mitmeti tõlgendatavad vormid. Kokku esineb genitiiviga märgendatud *oma* vorme 634 korda. Kuna *oma* on samaviiteline lause subjektiga, ongi loomulik, et suurem osa *oma* esinemisjuhte on objekti (*oma Arma Poÿa*, näide 7; *oma Lapse*, näide 8) või määrust väljendava kaassõnafraasi koosseisus oleva nimisõnafraasi (nt *oma Sülle pæ*, näide 8) määratlejad.

- (7) se keicke korgkemb Iumall Issa on **oma Arma Poÿa** keickede Rachwa hæx walmistanuth, .. (M J17)
- (8) Kui nüit v̄x Eñna **oma Lapse** tröstib **oma Sülle pæ**, eike ninda tahan mina teidt kaas tröstida Israel. (M J7)

Mõned genitiivsena märgendatud *oma* vormid esinevad ka kontekstides, mida praeguse eesti keele alusel võiks pidada nominatiivseks (9) ja partitiivseks (10). 17. sajandi tekstidele on siiski üldiselt omane täissihitise liigkasutus (vt Metslang, Habicht 2019: 119–120), mistõttu vormi käänat on raske määrata.

- (9) et tæma v̄x pißokene Lapsukene on sündinut, kumba kaas tæma **oma Allandus** on neuthnut, et tæma meit se lebbi tachtis v̄llendata, .. (M J4)
- (10) Iumal tahax meile keickelle **oma Armu** anda, eth meÿe igka aÿal Iumala kartuße siddes woixime elada, .. (M J24)

Sufiksiga markeerimata *oma* vormide kõrval esineb Mülleri jutlustes ka erinevaid markeeritud vorme, näiteks 40 mitmuse nominatiivi *omat* (11, 12).

- (11) kui Simeon meit oppep, et meÿe **omat Silmat ninck Süddamet**, nÿ sagkedasti kudt meÿe oma wÿmse otza mothleme, piddame sen Issanda pohle pördma. (M J35)
- (12) Kuÿ meÿe **omat Pattut** Süddamest tuñistame, Iumala wiha ninck Nuchtluße eddest hend kartame, .. (M J32)

Mitmuse tunnus esinebki Mülleri jutlustes ainult nominatiivi vormides, teistes käänetes ilmneb üksnes käändelõpp. Neid on vastavalt arvukusele:

- 32 ainsuse elatiivi, mille hulgas enamik on ühendeid *omast armust*, mõnel juhul esineb selles fraasis ka ühilduvaid adjektiivseid atribuute (13):

(13) Auwo olkut Iumalalle selle Ißalle v̄llewelle: Kæ meile oma Arma Aino Poÿa **omast suhrest rochkest Armust** on andnut ninck schenckenut. (M J6)

- 27 ainsuse translatiivi vormi *omax* 'omaks'. Nende hulgas on nii määratlajaid (14) kui ka iseseisvaid adverbe (15):

(14) tēeb tæma meit ielles Vwex, ninck wottab meit wasto **omax Lapsex**, ninck añab meile sen Põha Waimu. (M J38)

(15) Iumall antkut meile oma Armu, et meÿe sēsarnse suhre hee tegkomeße tunnexime, ninck lebbÿ v̄che kindla v̄ßu wasto wottame, ninck **meÿe omax** tehme, .. (M J2)

- 18 ainsuse adessiivi vormi esinevad kõik väljendis *omal aÿal* 'omal ajal' (16):

(16) Se on kudt v̄x Puhw sen Wedde Oÿa iure istututh, eth tæma oma Wilia kañab **omal aÿal**. (M J15)

- 10 ainsuse allatiivi esinevad ka kujul *omale* (17) või *omalle* (18):

(17) Ninda omat kaas needt Englit neile Tarckalle se Nouw andnut, eth næmat ielles piddit **omale Maale** meñema. (M J7)

(18) Iumal tachtis meile oma Öñne anda, kumb tæma kz igka aÿall **omalle Rachwalle** toiwutanuth on: .. (M J16)

- üks ainsuse ablatiivi vorm *omalt* (19):

(19) Nÿ pea, kuÿ .. Iacob se Eßimeße Sündimeße ninck se Öñistuße **omalt Ißalt Isaaccilt** saÿ, sÿß algkis tæma Wanamb Wellÿ Esau tædda wihastada, .. (M J23)

Enamasti *oma* ühildub oma peasõnaga. Siiski paistab Mülleri jutluste puhul silma, et mitmuse käänetes peale nominatiivi on ainsuslik *oma*, nagu näidetes (20) ja (21), kus *oma* laiendab mitmuse genitiivis olevat peasõna.

(20) Eth tæma **oma Wanambide** kaas on Vuwinuth magkama. (M J31)

(21) sÿß on tæma sind oma Süllæ siße wotnuth, et waÿotab sind **oma Kainlade** wahell. (M J29)

Mülleri jutluste keelele on omane, et ainsuslikud on ka muud koos *oma*-ga esinevad laiendid mitmusliku peasõna ees (22, 23).

- (22) Waitd tæma añab ninck wallab eßimelt **oma arma Lapsille**, nedtsamat pidawat sagkedasti septsamast Karrikast iohma, .. (M J27)
- (23) Nedtsamat sinu Armuliko Mantle kz kinni kattat, ninck **oma Armuliko Silmade** kz minu pæle walatat; .. (M J33)

Samas leidub materjalis ka üksikuid ühildumatuid sufiksita *oma* vorme ainsuse käänetes, kus tüüpiline on ühildumine (24).

- (24) kuÿ se Mää hend vlesawab, syß pugkewat næmat v̄x igka Loÿus **oma Pæsast** ette, .. (M J31)

Mülleri jutlustes ilmneb ka juba WK-s esinenud sõnaühend *omaenese*, vormis *oma heñese/oma heñesa* (25, 26), ikka määratleja positsioonis.

- (25) nedtsamat murretzewat hend surnux, ninck nerriwat **oma heñese Südda**, .. (M J28)
- (26) Mina eb lota minu Palwe kz mitte, **oma heñese Eikeduße echk Wagkaduße**, erranes Iss: Iumall sinu suhre Armu pæle. (M J33)

Mülleri jutluste tekstides esineb 17% juhtudest *oma* mingis muus vormis kui sufiksita *oma*, kõige sagedamini mitmuse nominatiivis ja ainsuse elatiivis. Mõnede käändevormide puhul on näha, et need esinevad eelkõige püsiühendites, näiteks *omast armust* ja *omal ajal*. Sufiksita vormi *oma* esineb ka muude kui nominatiivis, genitiivis ja partitiivis olevate nimisõnadega, kuid üsna harva. Seega saab öelda, et valdavalt esineb *oma* määratlejana ja ühildub oma peasõnaga käändes, kuigi tuleb ette ka üksikuid ühildumiseta esinemusi. Mitmuses ühildub *oma* arvus ainult nominatiivis, muid mitmuse vorme sõnast *oma* ei esine.

Tähenduse aspektist on *oma* kasutus muidugi tingitud tekstide vaimulikkust sisust. On siiski näha tavalisi possessiivsuse kategooriaid: sugulased (*oma poeg, oma vanemad*), kehaosad (*oma süli, oma silmad*), abstraktsed „omatavad“ (*oma arm, oma patt, oma aeg*). Vähem esineb asja või ressursi omamise tähendust, siiski võiks siia kuuluda näiteks *oma pesa*. Translatiivse *omax* esinemuste hulgas on ka selliseid, mis ei ole määratlejad (*teeb meie omaks*), selles võiks näha *oma* teatud vormide kalduvust adverbistuda.

4. oma Heinrich Stahli teostes

Peale Mülleri jutluste on muudes 17. sajandi põhjaestikeelsetes tekstides VAKK-is 4192 *oma* (peamiselt kujul *omma*) esinemust. Neist vormidest pärineb 3996 ehk valdav osa (95%) Heinrich Stahli teostest (vt ka Heinrich Stahli tekstide sõnastiku kirjet *oma* Habicht jt 2015), peamiselt tema vaimulikust käsi- ja koduraamatust „Hand- und Hauszbuch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland“ I–IV (HH, 1632–1638) ning jutluseraamatust „Leyen Spiegel“ (LS, 1641–1649). Järgnevalt analüüsimegi *oma* esinemust Stahli tekstides.

Ka Stahli allkorpuses on *oma* valdavalt kodeeritud ainsuse genitiiviks. Kujul *oma* või *omma* esineb see 2731 korda. Näites (27) on isegi kaks sellist genitiivset *oma* väga iseloomulikult kaassõnafraasis, mille substantiiv on samuti genitiivis. Teine tüüpiline kontekst on genitiivis olev sihitis (*omma Perrandusse*, näide 28). Esineb ka ühest määramist mittevõimaldavat objekti-käändes *omma* (näide 29).

(27) Kus Jonas Merre pehl olli / kissendasit needt Laiwameehet üx igkalick **omma Jummal**a pohle **omma hedda** sees: .. (LS I)

(28) üx Jssa annap **omma Perrandusse ommalle Lapselle**: .. (LS II)

(29) JEsus kostas / münnul ep olle mitte üx Kurrat / erranis minna auwustan **omma Jssa** / ninck teije teotate münd. (HH III)

Kui näidetes (27)–(29) võime *oma* pidada ühilduvaks ja ühildumine on ka valdav kogu *oma*-vormide materjalis, siis esineb ometi üksikuid selliseid *oma*-konstruktsioone, milles nimisõna on mingis teises käändes ning ühildumist ei ole. Üks osa neist on mitmuse käänded, näiteks mitmuse genitiiv (31) või mitmuse nominatiiv (32) ja mitmuse adessiiv (33). Siiski on need mitteühilduvad juhtumid haruldased, pealegi võib sama sõna esineda tähenduselt samas lauses ka *oma*-ga ühilduvana, võrdle *tegut* näidetes (30) ja (33).

(30) Semperrast pididi temãa keicke asjade sees **omma wennade** sarnasex sahma / .. (HH IV)

(31) Se Jssand on keickil armolinne / ninck hallestap hend ülle keick **omma tegkut**. (HH IV)

(32) Kas sa andix annat keickil **omma wainlasil** / süddame pohjast? (HH IV)

(33) Se Jssand on keickille armolinne / ninck hallestap hend ülle keick **ommat tegkut**. (HH IV)

Ainsuse nominatiiviks on *omma* vorm märgendatud 8 korda. Neis on *oma* peasõna, mitte määratleja (34).

- (34) sinna saht münno kõrwal seisma / ninck watama münno willitzusse pehle /
kudt ollex se **sünno omma** / .. (HH II)

Ainsuse käänetest esinesid inessiiv, elatiiv, allatiiv, adessiiv, ablatiiv ja translatiiv.

Kõige rohkem esines elatiivne *ommast*: 257 korda. Funktsiooni poolest on tegemist eelkõige erinevat tüüpi rektiooniliste laienditega, millest mõned ei vasta tänapäeva keelekasutusele (35), nagu see Stahlil tekstides tihti ette tuleb (Habicht 2001b: 845–846). Ühe selge tähendusgrupina tõuseb siiski esile halvast lahti ütlemine, nagu näidetes (36) ja (37). Leidub ka üksikuid kohatähendusi (38).

- (35) eth üx Jnnimenne söhp / johp / ninck **omma Hinge** rõhmustap **ommast tōhst** / .. (LS II)
(36) erranis eth se Pattune hendes parrandap **ommast kurjast ellust** / .. (LS II)
(37) Me nouw on sünnul / eth sinna **ommast Pattust** wallales saht? (HH I)
(38) Ninda peame kahs meije **ommast hauwast** ette tulles / Waimolickode Jhode kahs / .. (LS I)

Suhteliselt palju oli ka inessiivi vormi *ommas*: 102 korda. Kõige rohkem paistab materjalis olevat sõnaühendeid *ommas süddames* (39), *ommas meelles*, *ommas ihus*, *ommas silmas*, *ommas heddass* (vrd kaassõnafraasiga *omma heddass sees* näites 27), mida võiks ehk üldistades nimetada inimese *oma* hingeisunditeks.

- (39) Ninck erra mottelko keddakit kurja **ommas süddames** omma lehembesse wasto / .. (LS I)

Allatiiv, adessiiv ja ablatiiv on vaadeldavates konstruktsioonides sarnased selle poolest, et need ei väljenda üldiselt mitte kohta, vaid valdajat, n-ö daativi funktsiooni.

Materjalis leidub 62 ainsuse allatiivi vormi *ommalle* (*ommale*), mis laiendavad eelkõige kõnelemisverbe või verbi *tegema*. Huvitav on see, et kuigi nii *oma* kui selle põhisõna on ainsuslikud, on mõeldud kas geneerilist referenti (*ommale Lamballe*, näide 40) või veel sagedamini selgelt mitmuslikku grupireferenti (*ommalle jüngrile* (41), *omalle sullaselle* (42), *ommalle englille* jms).

Näidetes (41) ja (42) on selline mitmuslik referent ka lausekontekstis nähtav, sest *ommalle Jüngrille* poole pöördutakse otsekõnes mitmusliku vormiga *teije* ja *ommale sullaselle* viidatakse järgmises osalauses sõnaga *nemmat*. Tegu on ilmselt teksti sisu omapäraga, kus pöördutakse üldiselt gruppide, mitte üksikisiku poole.

- (40) Se keick / ninck mea muito üx Karjane **ommalle Lamballe** tehþ / woime meije Christusselt ohtma. (LS I)
- (41) kus teña Evangeliummes **ommalle Jüngrille** ütlep: Öhe ürrikesse aja per-rast sahte teije münd mitte negkema / .. (LS I)
- (42) Sest / kudt minna **ommale sullaselle** kesckin / ninck nemmat münno tacht-misse tehwat: .. (LS I)

Materjalis esines 159 adessiivset *ommal* vormi, mille suhteline rohkus tuleb osaliselt sellest, et vorm võib vastata nii tänapäeva keele adessiivile (43) kui ka allatiivile (44) (vt ka Habicht 2001b: 846). Samuti esineb sageli sõnaühend *ommal ajal* (45), mis Mülleri jutlustes oligi ainuke adessiivse *oma* kasutus. Kui üldiselt *ommal* ühildub oma põhisõnaga käändes, siis üksikuid näiteid on siiski ka selliseid, kus põhisõna on allatiivis (46). Leidub ka üksikuid mitmuslikke põhisõnu (47).

- (43) ninck ninda **ommal Ligkimessel** sühdþ otzime / kus temma wagka kül woip olla. (LS II)
- (44) Anna andix **ommal Ligkimessel** / mea temma sünnul kurja tehnut on / .. (LS II)
- (45) Se towotus sahp jo weel **ommal ajal** töitetut sahma / .. (LS I)
- (46) ninck murdis nemmat / ninck andis needt **ommal Jüngrille** / eth nemmat needtsammat nende ette pannit / .. (HH III)
- (47) kui meije kahs **ommal wölgklissille** / nende sühdþ / ninck hexitusset andix anname / .. (HH II)

Ablatiivivorme esines vaid 8 (vt näide 48).

- (48) sihs katzo / eth sa **ommalt pohlelt** sesinnase sehðusse Jlmarrickmatta piddat / .. (HH IV)

Ainsuse translatiivis esineb *ommax* 25 korda. Valdavalt on tegemist määratlejaga (49), kuid nagu Mülleri jutlusteski, leidub määrusena esinev *omax* (50).

(49) sehl löidate teije tedda / **ommax önnistussex**. (HH II)

(50) kudit Paulus tunnistap / kus temã pajatap: Armo perrast ollete **teije omax** sahnut / lebbi se Vscko / .. (LS II)

Mitmuses esineb *oma* Stahli tekstides 512 korda mitmuse nominatiivis, enamasti sihitise funktsioonis (51).

(51) Teije lapset kuhlket **ommat wannambat** keicke asjade siddes / sest se on se Jssanda meele perrast. (HH III)

Erinevalt Mülleri tekstidest on Stahli aga ka päris palju mitmuse genitiivis vormi *ommade*, kokku 129 korda. Need vormid kuuluvad enamasti kaassõna-fraasi koosseisu ja ühilduvad oma peasõnaga arvus ja käändes (52).

(52) Needt linnokeset taiwa alla / rõhmustawat hendes **ommade pessade** pehl / neil rebbasel ommade auckude siddes kinnitan minna nende ello / .. (HH II)

Mitmuse käänetest esineb veel kolm korda allatiiv, alati ühendis *ommille sullasille* (53), kuid muid mitmuse käändeid sõnast *oma* ei leidunud. Sama sõnapaar esineb samuti üksnes käändes, mitte arvus ühilduvana (*ommalle sullasille*, näide 54).

(53) wottis se Leiba / tennas / murdis / ninck andis **ommille Sullasille** / .. (HH I)

(54) Teije Jssandat / mea öigke ninck kohus on / seda techket **ommalle sullasille** / .. (HH III)

Stahli tekstides, nagu eespool kirjeldatud tekstideski, esineb määratlejana ka *omaenese* (*omã hennesse*, näide 55). Võimalik, et selle erinevus võrreldes *oma* kasutusjuhtudega on suuremas rõhutamises, vähemalt näib see nii muu hulgas näites (56), kuid päris kindlat tõestust sellele ei ole.

(55) Se on kül / eth öhel igkal pehwal **omã hennesse murre** on. (HH III)

(56) Ke **omma hennesse poja** pehle mitte armo heitnut / erranis on temã meije keickede ehs andnut / .. (HH III)

Mõnel juhul esines *omaenese* kujul, kus *oma* ühildus peasõnaga, aga *enese* mitte (57, 58).

(57) ke **ommal hennesse Pojal** mitte armo andnut / .. (HH IV)

(58) temma piddis **ommast hennesse söbbrast** / ke temma Leiba söhnut / .. (LS I)

Stahli tekstides esineb *oma* enamikus ainsuse käänetest, ei leidunud küll illatiivi vorme. 32% juhtudel esineb *oma* sufiksiga vorm. Põhiliselt on tegemist määratleja funktsioonis laias mõttes possessiivsuse näitamisega, kusjuures „omatavad“ näivad vastavalt teksti vaimulikule sisule olevat eelkõige inimese vaimsed seisundid (elu, õnnistus, ka nt süda ja silmad metafoorses tähenduses) ning sotsiaalselt seotud inimesed (sugulased, jüngrid, inglid, sulased jts). Silmatorkav erinevus võrreldes Mülleri tekstidega on mitmuse genitiivi vorm *ommade*, mida Mülleri jutlustes ei olnud üldse, samuti on mitmete muude konstruktsioonide kasutusala Stahli laiem. Näiteks kui Mülleri esines adessiivsena vaid *omal ajal*, siis Stahli on mitmesuguseid adessiivseid ja allatiivseid väljendeid. Teiselt poolt tuleb muidugi silmas pidada, et Stahli ainek on mitu korda suurem.

Stahli tekstides ühildub *oma* valdavalt peasõnaga. Kuna arvukalt esineb mitmuse nominatiivi ja genitiivi, võib öelda, et erinevalt Mülleri ühildub *oma* Stahli tekstides nii käändes kui ka arvus, kuigi erandeid sellest reeglist on. Iseseisva lauseliikmena esineb *oma* harvadel juhtudel, eelkõige ainsuse nominatiivis ja translatiivis.

17. sajandi muude autorite kohta on andmeid napimalt. Erandlikuks jääb nende hulgas Turu käsikiri (vt Kettunen 1930; Tennasilm 2002), mille soome-mõjulises keeles esineb genitiivis ka *n*-lõpuga *oman*. Üldiselt võib öelda, et tendentsid on samad mis Mülleri ja Stahli: *oma* ühildub ainsuse käänetest ja mitmuse nominatiivis, kuid esineb ka mitteühilduvaid näiteid. Erinevus autorite vahel on kõige rohkem selles, kas mitmuse genitiivi vorm on olemas ja seega on arvus ühildumine näha ka mitmuse genitiivis (nt Jacob Kohtenil) või mitte (nt Christoph Blumel). 17. sajandi põhjajasti keeles ei leidunud muid mitmuse vorme peale nominatiivi ja genitiivi ning kolme näite sõnaühendiga *ommille sulasille* Stahli tekstides ja ühe peasõnana esinenud mitmusliku näite Müncheni käsikirjas (*ollen tutaw minno ommile*).

5. *oma* Fr. W. Willmanni juturaamatus „Juttud ja Teggud“

Friedrich Wilhelm Willmanni „Juttud ja Teggud, kui ka Monningad Öppetused mis majapiddamisse pärast tarwis lähtwad“ ilmus 1782. aastal Tallinnas. Tegu on esimese säilinud eestikeelse ilmaliku jutukoguga, täpsemalt proosavalmidega. Kuna selle temaatika on hoopis erinev vana kirjakeele varasematest kiriklikest tekstidest, on huvitav täpsemalt vaadata, millistes tähendustes

ja grammatilistes kontekstides seal *oma* esineb. Nende tekstide osas kasutame varasemate uurimuste (Habicht jt 2011; Nordlund jt 2013) tarbeks kodeeritud nimisõnafraaside loendit, mis hõlmab vaid teose algusosa. Materjalis on kokku 32 *oma* esinemust määratlejana, kusjuures nimisõnafraase on kokku 577. Lisaks esineb *oma* kaks korda iseseisva määrusena. Paar kodeeritud *oma* vormi on ka raamatu sissejuhatuses, siinkohal vaatame ainult narratiivide esinemusi.

Määratlejana esineb sufiksita vorm *oma* 22 korda. Valdav osa esinemistest on kas kaassõnafraasis (59) või objekтикäändes (60, 61), kus võime *oma* vormi mööndustega pidada ühilduvaks. Lisaks on nende hulgas 2 korda fraas *omma pitka ninnaga*, kus on näha komitatiivse nimisõnafraasi määratleja ja atribuudi esinemine genitiivvormis.

- (59) Se emmane kas nüüd wägga nougab ja nuttab **omma mehhe** pärrast. (JT XI)
- (60) nüüd on aeg, et läheme ning **omma pessa** jättame, .. (JT I)
- (61) Aerge kartke ühtegid, ütles se wanna; kes **omma lootust** teiste peäle panneb, sel ei olle kasso ning öige nou. (JT I)

Muudes ainsuse käänetes esineb *oma* „Juttudes ja Teggudes“ 2 korda ainsuse inessiivis (62, 63) ja 3 korda ainsuse elatiivis (neist kaks näites 64), ühildudes kõigil 5 juhul oma peasõnaga. Näites (62) ei vasta inessiiv tänapäeva keelekasutusele, olles nähtavasti murdeline vorm. Näited (63) ja (64) on huvitavad semantilisel, sest siin on näha viitamist abstraktsetele „omatavatele“ referentidele. *rummalus* 'rumalus' on lause subjekti (karu) omadus, *laulmisest* aga nominalisatsioon verbist *laulma*, mis viitab subjekti referendi (tirtsu) hukkamõistu pälvivale tegevusele. *higgest* 'higist' viitab seevastu metafoorselt subjekti referendi sipelga (*siplase*) positiivselt väärtustatud tööle. Seega on hästi näha *oma* kasutus ka abstraktses sfääris.

- (62) Ta läks **ommas kambris** ning panni ust lukkus et ükski temma jure sai. (JT XI)
- (63) Karro kostis **ommas rummalusses**, oh siin on üks pärrato rambihais! (JT V)
- (64) Siis woid sa ka tärida **ommast laulmisest**, nenda kui minna **ommast higgest**. (JT IX)

Mitmuse vormidest esines 3 nominatiivi (65), kõik grammatilise objekti funktsioonis.

(65) Agga ühhe hobiga lükkasid need härjad **ommad sarwed** kokko ning pistsid tedda läbbi ning läbbi. (JT IV)

Lisaks esines 2 mitmuse genitiivi vormi mitmuse komitatiivis substantiiviga, mis näitab ka mitmusliku vormi *ommade* esinemist (66). Samas on mõlemad näited kontekstist, kus rääk on oma poegade ja peremees oma poegade. Selles kontrastsituatsioonis oleks võib-olla ka tänapäeva eesti keeles mitmuslik *omade* võimalik. Muid mitmuse käändeid esile ei tulnud.

(66) Se juhtus sepärrast, kui emma ta jälle olli wälja lendnud, et perremees **ommade poegadega** tuli ning nenda nendega kõnnes: jubba aeg tulleb leikada. (JT I)

Seega võib öelda, et raamatus „Juttud ja Teggud“ ilmneb *omma* määratlejana järjekindlalt ühilduvana. Tõsi küll, ühtegi muud mitmuse käanet kui nominaatiiv, genitiiv ja komitatiiv ei esine, mistõttu on võimatu öelda midagi muude mitmuslike vormide ühildumise kohta.

Tähenduse poolest on „Juttude ja Teggude“ *omma*-esinemised määratlejana hoolimata väikesest üldarvust üsna mitmekesised. *oma* võib olla mingi konkreetne ese või isik, nende hulgas torkavad eelkõige silma kehaosad (a) ja pereliikmed (b), mis järjekindlalt saavad *oma* määratlejaks. Konkreetsetest referentidest esineb määratleja *oma* veel seoses elukohtadega (c). *oma* võib aga olla ka abstraktsem referent (d–g). On näha, et *oma* esineb kõigis omamiskategooriates (vt eespool) nagu tänapäevases eesti keeleski. Erinev on pigem grammatiline vormistus, sest *oma* ühildub oma peasõnaga.

- a) Kehaosa (*ommad sarwed, omma pitka nokaga*)
- b) Sotsiaalselt seotud isik, nt sugulane (*ommade poegadega, omma mehhe pärast*) või ülemus (*omma peremehhe käest*)
- c) Elukoht (*omma auko sees*)
- d) (Meele)seisund (*omma lootust, omma palle higi sees*)
- e) Vanus (*omma nore ia sees*)
- f) Omadus (*ommas rummalusses*)
- g) Tegevus (nominalisatsioonina, nt *ommast laulmisest*)

2 lauses esineb *omma* iseseisva peasõnana, määrusena. Näide (67) on vanasõnalaadne kokkuvõtte jutu moraalist. Näites (68) esineb juba varasemas materjalis esil olnud translatiivi vorm *omaks* kombinatsioonis vormiga *ennese*. Siiski on määrusena esinemisi nii vähe, et suuremat üldistust pole võimalik teha.

(67) Jgga mees **ommaga**, sant waene kottiga. (JT V)

(68) Kui ni suggussid agga ennese **ommaks** saawad siis nemmad saawad ka tãhhele, et seãl sa egga wet egga wermet, ei silma egga suhho panna. (JT VIII)

Willmanni juttudes on *oma* seega kasutusel eelkõige määratleja funktsioonis, kusjuures ühildub see erinevalt tänapäevasest kasutusest järjekindlalt peasõnaga (v.a komitatiiv, kus see peabki jääma eeldatavalt genitiivi vormi). Possessiivsuse tähendustest esinevad Willmanni juttudes kõik „omamise“ konkreetseid ja abstraktsed põhitüübid.

Kokkuvõtteks

oma on nii tänapäeva eesti keeles kui ka vanas kirjakeeles mitmeti põnev sõna. Põhifunktsioonilt on ta määratleja, mis seob oma peasõna varasemalt tuttava ja seega definiitse referendiga, üldjuhul sama lause grammatilise subjektiga. See seos on laias mõttes possessiivne, st võib väljendada mingi eseme või ressursi omamist selles mõttes, et ühiskond lubab omajal kasutada omavat meelepärasel viisil, ning ka hoopis sotsiaalse suhte osutamist. Sõnaga *oma* seostub seega ühelt poolt küsimus grammatilisest vormistusest, teiselt poolt aga possessiivsuse kategooria väljendumine.

Vaatlesime vana kirjakeele esinemusi nelja põhjaeesti allkorpuse kaudu, et selgitada, mida on näha *oma* varasemast kasutusest ja selle muutumisest. 16. sajandi ainekis oli ainult 7 *oma* juhtu, kuid neistki on näha esinemine ühilduva määratlejana ja *omaenese* vormi olemasolu. Georg Mülleri jutlustes 17. sajandi esimesest poolest esineb *oma* sageli, ka seal on selle põhifunktsioon olla possessiivne määratleja. Mülleril ühildub *oma* üsna järjekindlalt käändes, kuid mitmuses ilmneb ainult nominatiivis. Muud mitmuse käanded saavad määratlejaks ainsusliku *oma*. Kõige iseloomulikumalt kehtib see mitmuse genitiivis peasõna kohta, sest muid mitmuse käändeid on tekstis niikuinii väga vähe. Ka Heinrich Stahli 17. sajandi keskpaiga tekstides on *oma* eelkõige määratleja, kuid see ühildub veel järjekindlamalt kui Mülleril; Stahliil on sage ka mitmuse genitiivi vorm *ommade* 'omade'. Lisaks nii Mülleri kui ka Stahli tekstides esinevad üksikud *oma* kasutusjuhud verbi laiendajana.

Viimase allkorpusega vaatlesime Friedrich Wilhelm Willmanni raamatut „Juttud ja Teggud“ 18. sajandi teisest poolest. Kuna see koosneb ilmalikest narratiividest, on siin hea jälgida viiteahelaid. Varasemast oligi teada, et Willmanni lugudes on *oma* kõige sagedam määratleja (*see* ja *üks* esinevad

harvemini). Ka nendes lugudes ühildub *oma* peasõnaga ning väljendab mitmesuguseid omamise tähendusi.

Tähendusfunktsioonide kohta selgus, et *oma* väljendab eesti kirjakeeles algusest peale nii konkreetset (*oma pesa*) kui ka abstraktset (*oma patt*) ja sotsiaalset (*oma poeg, oma sulane*) possessiivsust. Willmanni lugudes esineb *oma* samuti nominalisatsiooni laiendajana (*oma laulmine*), sisuliselt on aga subjekti tegevuse nimetamine *omaks* olemas samuti Müllerial ja Stahlil (*Jumala oma arm*).

Vana kirjakeel oma saksamõjulise keelekasutusega annab olulist teavet paljude keelenähtuste kohta. Erandiks pole ka siin käsitletud *oma* kasutus. Saksapärase peasõnaga ühilduva määratleja mall on kõikunud juba Müllerial ja Stahlil, tänapäevaks on ühildumine muutunud veel harvemaks ja *oma* toimib pigem muutumatu määratlejana. Samas ei ole käänduv *oma* päriselt kadunud ka tänapäeva eesti keelest ning see vormide vaheldamine annab võimaluse tähenduserinevuste sünniks, näiteks rõhutamiseks või püsiühendite markeerimiseks. Vana kirjakeele uurimine näitab ka *oma* puhul, kuidas kirjakeele traditsioonis esinev võõrmõju ja keele sisemine loogika toimivad koos.

Materjali allikad

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl-Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. <https://vakk.ut.ee>.

Kirjandus

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <https://www.eki.ee/dict/ety>

Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud tr. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://www.eki.ee/dict/ekss/>.

Erelt, Mati 1999. Asesõnadest *ise, enese ~ enda* ja *oma* ning eesti asesõnade süsteemist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43, 7–12.

- Erelt, Mati 2017.** Sissejuhatus süntaksisse. – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 53–92.
- Esinurm, Aune 2012.** Definiitsuse väljendamine eesti vanas kirjakeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Habicht, Külli 2001a.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripäradest selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli 2001b.** Verbireksioon kui vanima eesti kirjakeele grammatiline indikaator. – Keel ja Kirjandus 12, 840–852.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Ritva Laury, Taru Nordlund, Renate Pajusalu 2011.** The Marking of Definiteness in Old Written Estonian and Finnish: Native or Borrowed? – Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. Piliscaba, 9–14. VIII 2010. Ed. by Sándor Csúcs, Nora Falk, Viktória Tóth, Gábor Zaicz. Piliscaba, 277–284.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015.** Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Heine, Bernd 2006.** Possession. Cognitive Sources, Forces, and Grammaticalization. (= Cambridge Studies in Linguistics 83.) Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511581908>.
- Kettunen, Lauri 1930.** Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. – Eesti Keel 1–2, 1–7.
- Kõrgesaar, Hille 2005.** Omamine ja *oma*: atributiivse *oma* tähendused. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool.
- Lesage, Suzanne 2022.** Les possessifs réfléchis: approches typologique et empirique. Thèse de doctorat en linguistique. Université Paris Cité. <http://theses.hal.science/tel-04356616/document>.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 7–17; 2, 90–102.
- Metslang, Helle 2011.** Some grammatical innovations in the development of Estonian and Finnish: forced grammaticalization. – Linguistica Uralica 47 (4), 241–256.
- Metslang, Helle, Külli Habicht 2019.** XIX sajandi eesti kirjakeel – vahekeelest sulandkeeleks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64, 111–140.

- Müller, Georg 2007.** Jutluseraamat. Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. (= Eesti mõttelugu 78.) Tartu: Ilmamaa.
- Nordlund, Taru, Ritva Laury, Renate Pajusalu, Külli Habicht 2013.** Kielikontaktit, kieliopillistuminen ja kieltenvälinen vertailu. – Kielet toistensa peilissä. Kielten vertailu tutkimusmenetelmänä. Toim Leena Kolehmainen, Matti Miestamo, Matti, Taru Nordlund. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 251–290.
- Pajusalu, Renate 2017a.** Nimisõnafaas. – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 379–404.
- Pajusalu, Renate 2017b.** Viiteseosed. – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 566–589.
- Sõnaveeb** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024. Koost ja toim Margit Lange-mets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Lydia Risberg, Tuuli Rehemaa, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossiptšuk. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>.
- Tafenau, Kai 2006.** Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II. Koost Enn Küng. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 241–194.
- Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55, 176–200.
- Tennasilm, Helina 2002.** Turu käsikirja leksika. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Üli-kooli eesti keele õppetool.
- Viks, Ülle 1972.** Sõnast *oma* eesti keeles. – Keel ja struktuur 6. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 129–138.
- Yurayong, Chinduang 2020.** Postposed demonstratives in Finnic and North Russian dialects. Doctoral Dissertation. University of Helsinki.

Oma vanhemmassa pohjoisvirolaisessa kirjakielessä

Renate Pajusalu, Karl Pajusalu

Artikkelissa käsitellään *oma*-sanan esiintymistä vanhemmassa pohjoisvirolaisessa kirjakielessä. Tarkasteltavana ovat 1500- ja 1600-luvun vanhan kirjakielen korpuksen (VAKK) aineistot, erityisesti Georg Müllerin ja Heinrich Stahlin tekstit, sekä Friedrich Wilhelm Willmannin kirjoitukset 1700-luvun lopulta.

Oma voi esiintyä sekä pronomininä, substantiivina että adverbina, mutta tavallisimmin se on pronominaalinen tarkenne, joka on samanviitteinen lauseen subjektin kanssa (omistuslauseessa adessiivisen adverbiaalinen kanssa). Nykyvirossa *oma* ei tavallisesti kongruoi pääsanansa kanssa, mutta yksittäisissä konteksteissa (erityisesti kiteymissä ja painotettaessa) kongruenssi on mahdollinen (*omal ajal, omast arust*).

1500-luvun teksteissä *oma* esiintyy vain 7 kertaa, Müllerin kirjoituksissa (1600–1607) 761 kertaa, Stahlin teksteissä (1632–1649) 3996 kertaa. Yleisimmin *oma* on genetiivimuotoinen ja se toimii genetiiviattribuuttina, adposition täydennyksenä tai objektina ollen samanviitteinen lauseen subjektin kanssa. Jos pääsana on josakin muussa sijassa, *oma* tavallisesti kongruoi sen kanssa. Monikossa Müllerillä esiintyy vain nominatiivinen *omat*, Stahlilla puolestaan melko paljon myös monikon genetiivimuotoja (*ommade*) ja joitakin allatiivimuotoja (*ommile*). Merkityksen osalta sekä Müllerin että Stahlin teksteissä edustuu laaja omistussuhteiden spektri, mutta tekstien kirkollisen tematiikan vuoksi aiheet ovat kuitenkin rajattuja. Myös Willmannin teksteissä (1782) *oma* kongruoi pääsanansa kanssa. Tekstien maallisen sisällön vuoksi omistussuhteet ovat semanttisesti monipuolisempia.

***Oma* ‘own’ in older North Estonian literary language**

Renate Pajusalu, Karl Pajusalu

The article discusses the occurrence of the word *oma* ‘own’ in older North Estonian literary language. The examination is based on data from the 16th to 17th century Old Literary Language Corpus (VAKK), focusing primarily on texts by Georg Müller and Heinrich Stahl, as well as Friedrich Wilhelm Willmann’s stories from the late 18th century.

oma can function as a pronoun, noun or adverb, but most commonly it serves as a possessive determiner, which is co-referential with the subject of the sentence (in a possessive clause with an adessive complement). In contemporary Estonian, *oma* typically does not agree with its head noun, but in isolated contexts (especially in fixed expressions and for emphasis), agreement is possible (e.g. *omal ajal* ‘in one’s own time’ or ‘in the past’, *omast arust* ‘in one’s own opinion’ or ‘according to oneself’).

In 16th century texts, *oma* appears only seven times. It appears in Müller’s sermons (1600–1607) 761 times, and in Stahl’s texts (1632–1649) 3996 times. It most frequently appears in the genitive form, acting as a genitive attribute, prepositional phrase modifier or object, while also being co-referential with the subject of the sentence. When the head noun is in a different case, *oma* usually agrees with it. In the plural, Müller only uses the nominative form *omat*, while Stahl also employs several genitive forms of *ommade* and some allative forms of *ommile*. Both Müller and Stahl cover a wide range of possessive relationships in meaning, but due to the church-related themes in the texts, the topics are limited. In Willmann’s texts (1782), *oma* agrees with the head noun, and due to the secular content of the texts, possessive relationships are semantically more diverse.

Keel kütab kirgi 10

Kuidas Otto Wilhelm Masing *roika* ja *rõika* abil
maarahvale õ-d selgitas

Kristiina Praakli

Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) trükitud ja käsikirjalist pärandit keele-, kiriku- ning ajakirjandusloos võib lahata paljudest vaateveergudest. Keeletegevusest tuntuim, õ-häälikule kirjaliku tähistusviisi andmine ja tähemärgi alfabeeti lisamine, on 19. sajandi olulisimaid keelekorralduslikke uuendusi eesti keeles. Et õ-märgi loomislugu on juba hästi teada (vt Kask 1976; Kingisepp 2017; Praakli, Pae 2021), jäägu see siit kõrvale. Siinses kirjatöös vaatan seda, kuidas kõneles Masing õ-st nii hääliku kui tähemärgina maarahvale suunatud trükistes ning milliste metoodiliste võtetega selgitas ta tähemärgi kasutuselevõttu.

Masingu tekstide kui kirjalike dokumentide sisu ja tähenduste lähivaatluseks rakendan diskursusanalüüsist tuntud kvalitatiivse sisuanalüüsi põhimõtteid. Vaadeldavad tekstid on keele- ja õppevahendid, aga ka keskseimad kirjalikud kanalid Masingu kui valgustusliku mõtleja ning ideoloogi keeleliste ja hariduslike eesmärkide saavutamisel.

Masingu maarahvale suunatud tekstidest võtan vaatluse alla kirjaviisi uuendamise küsimustes keskseimad. Nendeks on „ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele“ (1795), „Pühhapäwa Wahhe-luggemised“ (1818), „Wannaseädusse-aja sündinud asjad“ (1819), „Luggemisse lehhed“ (1821b), „Õppetus, kuidas neid luggemisse lehti kassuga prukida“ (1821c), „Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida“ (1823) ning tekst „Kirja ja õppetuse asjust“ (1822). Vaatluse alt jäävad välja tema usu- ja aritmeetikaõpikud ning muu loometöö, samuti saksakeelsed tekstid.

1. „Sest mailm lähheb ikke päiwast päiwäni tarkemaks“ (Masing 1795: 13). Sissejuhatavat Masingust

Otto Wilhelm Masingu eelkäijate, baltisaksa pastorite väljendatud teadmised ja arusaamad eesti keele kohta olid nende saksa päritolu ning esimese keelena saksa keele kõnelemise nägu. Masingu puhul oli lugu teine. Erinevalt teistest tollastest keelearendajaist oli tema eelis mitmekeelne ja -kultuuriline taust, sh eesti keel kui üks päritolukeeli (suguvõsast lähemalt Salupere 2014).

Masingu ema Anna Ludovica v. Hildebrandti on peetud kas saksa või rootsi päritolu olevaks (vt Salupere 2014: 49–51). Oma isa Toomas/Kristjan Masingu¹ poolt oli ta aga eesti keele kõneleja ning nii oli ka Masingu suhe „maakeele“ ja selle kõnelejatega eelkäijatest erinev: see oli isiklikum, maa-rahva keelelis-kultuurilist mõttemaailma paremini mõistev ja seda väärtustav.

Otto Wilhelm Masingu isast saab 1759. aastal Lohusuu köster. Samal aastal sünnib pere esiklaps, tütar Helene Charlotte Masick. Poeg Otto sünnib pere teise lapsena neli aastat hiljem (1763), samuti Lohusuus.

Pole teada, millised suhtluspraktikad iseloomustasid Otto Wilhelm Masingu lapsepõlvkodu. Mõningaid vihjeid selle kohta annab ta oma kirjades Johann Heinrich Rosenplänterile ja „Pühhapäwa Wahhe-luggemiste“ (1818) eessõnas, kus ta ütleb, et on eesti keelega tegelenud vaid 30 aastat. Viitab see siis sellele, et tema teadlikum keeletöö algaski pigem alles 50. eluaastate alguses, mil ta hakkas eesti keele kohta järjepidevalt sõna võtma, või polnud tema suhe eesti keelega nooremas eas siiski nii selge? Igal juhul võimaldas Masingu 20. eluaastates alanud kirikuõpetajatöö märgata eestikeelse suhtluse võimalusi ja vajakajäämisi eesti keele suulistes ja kirjutatud variantides, mis pastoritöös vähegi ette tulid.

Pole ühtlasi lõpuni teada, kuidas Masing ise suhestus oma mitmekultuurilise taustaga, osutades kord saksa, kord eesti päritolule. Näiteks oma tuntuimas õ-märkide kirjas Rosenplänterile (kirjutatud 05.02.1817, vt Kirjad I) viitab ta eesti keele oskusel peatudes endale kui sakslasele („et meie sakslased seda meile ainult osalt tuntud keelt hakkame mõistma ja selgeks saama“). Ka esimeses eestikeelsele lugejaskonnale suunatud õ-käsitluses võtab Masing (1818: III) eesti keelt teise keelena kõneleja positsiooni, nimetades

¹ Otto Wilhelm Masingu isa eesnime küsimust ning Masingute perenime variantide (Masick, Masik, Masike ja Masing) ühtlustumist perenimeks Masing on pikemalt käsitletud Malle Salupere (2014: 40–49, 55).

end „keeleõppijaks“ ning olles oma eesti keele oskuse suhtes kriitiline: „Agga sest et omma waesust makele polest wägga hästi tundsin, ei sanud mul sedda julgust ollema, et warreminne sulge olleksin ussaldand kättewõtta, enne kui teie kele olleksin õskand ilma wiggata kirjutada“.

Keeleliselt enesekriitiline on Masing ka kirjades Rosenplänterile (kiri 05.02.1817): „Varsti saab sellest 30 aastat, kui wägagi tähelepanelikult olen püüdnud keelt ära õppida .. ja olen selles ikka veel käpard“. Hilisemates trükistes pöördub ta eestikeelse lugejaskonna poole ka *meie*-vormis, kuid viitesuhete variatiivsus jääb. Ta kasutab isikut väljendavaid verbivorme („... on sesamma õ, mis neist luggemise lehtedest tunda **sate**“; „nüüd saab kirri sest kõhhast selgeks, kui nenda **kirjutame**“) ning pronoomeneid *meie* ja *teie*. *teie*-vormiga seab ta enda ja lugejaskonna vahele teatud piiri („egga siiski weel mitte **teie** keelt põhjani käte sanud“; 1818: III), ent *meie*-vormiga astub lugejaile lähemale ning räägib eesti keelest kui tema ja ta lugejaskonna ühisosast („Sedda pohkstawi ei olnud **meie** kirjas“; Masing 1822: 44).

Peipsi-äärses Lohusuus sündinud Masing oli oma eluaja jooksul lähemas kokkupuutes kolme murdeala keelepruugiga: kuni gümnaasiumisse minekuni (Narva) ja ülikooli astumiseni (Saksamaa) idamurdelise Lohusuuga, seejärel Lügänuuse (1788–1795) ja Viru-Nigula (1795–1815) pastori ülesandeid täites kirderannikumurde idaosa keelepruugiga ning Äksi pastoriks (1815–1832) siirdumisest alates keskmurde keelega.

Tartu külje all Äksis elades olid Masingul tihedad kokkupuuted Tartu ja Lõuna-Eesti vaimulik- ja haritlaskonnaga, muidugi ka tartu keelega. Ilmselt pakkuski talle varasemate keelepruukidega võrreldes suurimat kontrasti Tartu lähistele jõudmine, kus ta puutus kokku senisest erineva keele- ja kultuuri-ruumi ning mõttelaadiga. Küllap kujundas see ka tema keelelisi teadmisi, arusaamu ja hoiakuid, sh põhjaeestiliku keelepruugi eelistamise suunas. Masingu suur teene on küll kirjaviisi uuendamine, teisalt ei saa aga tema puhul mööda vaadata pigem negatiivse alatooniga väljaütlemistest tartu keele ja lõunaeesti keelekujude kohta (vt Marahwa Näddala-Leht 1822, nr 48 ja 49; kokkuvõtvalt Kask 1984: 106–111; vt ka Laanekask 2003).

Otto Wilhelm Masingu tekste ja pärandit tuleb käsitleda tollaste valgustusideede raamistikus. Ta oli valgustuslik mõtleja ja kirjutaja, kelle tegevust suunas ning motiveeris maarahva harimine. Siit tulevadki tema taotlused kirjaviisi uuendamisel: et maarahvast tõhusamalt lugema õpetada, tuleb teha parandusi senises kirjaviisis. Masing (1822: 42–43) näeb kirjaviisi puudustena

kahte põhiprobleemi: kirjaviisi on poolik seepärast, et sellest puudub mitme hääldusnähtuse (välted, palatalisatsioon) tähistamine ja üks tähemärk: „... mis sesamma on, mis seie klamrite wahhele näidatawaks panneme (õ)“.

2. Millest ja kuidas Masing kõneleb, kui ta kõneleb õ-st?

Masingu esimene eestikeelne teos on metoodiline juhendmaterjal „ABD ehk Luggemise-Ramat lastele ..“ (1795). Masing on siis 32-aastane kirikuõpetaja Lüganusel. Trükis väärib tähelepanu lugemis- ja kirjutamismetoodika poolest, kuid sellest pikemalt allpool. *õ* kohta ei ütle ta veel midagi, küll aga juhib tähelepanu sellele, et hääldamisel mõningaid klusiile (*b* ja *p*, *d* ja *t*) segi ei aetaks. Nagu tollastes teistes trükistes nii on ka Masingul *õ* märgitud kas *o*- või *ö*-ga (nt *moistma*, *monned*; *wottab*, *wöttab*).

õ-tähemärgi loomise juurde jõuab Masing Äksis, mil algab ühtlasi tema viljakaim keelearendus- ja ühiskondlik töö.

Esimest korda peatub Masing *õ*-l tekstikogus „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ (1816). Käsitlus lubab järeldada, et talle on *õ* millalgi suuremat huvi pakkuma hakanud, sest kirja pandud mõtted pole kaugeltki juhuslikud märkamised. Masing (1816: 50–52) kasutab *õ*-st kõneldes spetsiifilisemat mõistestikku (*kõrihäälik*, sks *Gurgellaut*) ning kommenteerib vokaali akustilisi omadusi, eristades „kõrgemat“ (kui *õ* esineb diftongi koosseisus, nt sõnades *õigus*, *mõistus*, *rõigas*) ning „madalamat“ *õ*-d (kui *õ* esineb üksikvokaalina esisilbis, nt sõnades *jõle*, *sõlg*, *põll*, *kõne*, *sõnn*). Peagi jõuavad *õ*-arutelud tema kirjadesse Rosenplänterile.

õ-d häälikuna kirjeldab Masing (Kirjad I: 182) Rosenplänterile detailsemalt 1817. aasta veebruaris, sealhulgas selgitab ta *õ*-alguliste nimisõnade (*õhtu*, *õhk*, *õlg*, *õnnis*, *õnn*) näitel vokaali selle moodustuskohale viitavalt kui „madalamat kõrihäälikut *õh*“. *õ*-d peab ta suulises kõnes sedavõrd levinuks ja maarahvale omaseks, „mida kuulete, kui esimest ettejuhtuvat eestlast lasete sõnu *Abend* (‘õhtu’), *Hauch* (‘õhk’), *Schulter* (‘õlg’), *selig* (‘õnnis’), *Glück* (‘õnn’) etc. enesele eesti keeles nimetada“. Et *õ*-d on keeruline hääldada, kumab läbi ka tema kommentaaridest („nii raskesti hääldatav kõritoon“). Eriti raskeks peab ta seda vokaalijärgendite *õi* ja *õu* puhul (nt *õigus*, *mõistus*, *rõigas*, *kõikuma*; *õues*, *õu*, *lõukoer*, *sõudma*, *jõudma*). Et aga vokaali esinemine ja hääldamine paikkonniti varieerub, on Masingule teada. Samuti annavad talle asjakohast

dada. Teiseks pallun sedda: et se wõeras poohkstaw, (õ) mis ni sagedaste siin ramatus leida, teid ei pahhandaks. Ei olle temmal waesfel, egga minnulgfi fennest süüd, et ta nenda kõheto teie silmi ette tulnud: olli Trükter tedda kül Saksa:maalt nenda tellitanud, kuid peab ollema; agga ei jõudnud õigest ajast teie; sest siis wõeti hädä parrast se Kreta-kirja tähkenne (õ) temma asfemele. Kui needsinat sed Pühhapäwa wahhe-luggemised teie mele parrast peaksid ollema, siis saab peagi teie ja kolmas jaggu wäljatullema, ning siis ka se tähkenne omma õige modi järrele kirjas ollema.

Pilt 1. Väljalõige
Otto Wilhelm Masingu
„Pühhapäwa Wahhe-
luggemiste“ (1818)
„Eest-kõnnest“

tagasisidet tema oponendid (vt Praakli, Pae 2021), iseasi, kas Masing seda arvesse ja kuulda võtab.

Eestikeelsele lugejaskonnale tutvustab Masing õ-tähemärki „Pühhapäwa Wahhe-luggemistes“ (1818), ent jääb selle esmatutvustamisel oma hilisemate trükistega võrreldes siiski napisõnaliseks. Nii leiabki raamatu „Eest-kõnnest“ õ kohta ühelauselise palve: palun võõra tähemärgi üle mitte pahandada („Teiseks pallun sedda: et se wõeras poohkstaw, (õ) mis nii sagedaste siin ramatus leida, teid ei pahhandaks“). Ühtegi selgitust tähemärgi kasutuselevõtu motiivide ja tähenduse kohta ta ei lisa, kommenteerides üksnes, et õ-täht esineb sageli ja jääb kasutusele edaspidigi, kuigi ei näe veel välja selline, nagu olema peaks.

Aasta hiljem (1819) näeb ilmavalgust „Wanna-seäduusse-aja sündinud asjad“. Ka õ-vokaaliga on Masing edasi liikunud. Teose eessõnast leiab nüüd nii pikema häälikukäsitluse kui ka põhjenduse tähemärgi kirjaviisi ja tähestikku lisamise kohta: õ-märgiga märgitakse trükitekstides uut tähte („pohkstaw“), mis on „tännini“ puudunud nii ABD raamatust kui ka kogu senisest eesti keele kirjutusviisist („nenda kui keiges makele kirjas“). õ erinevust o-st ja ö-st („õ – temma teeb o ja ö wahhel wahhet“) selgitab Masing tähemärkidega väljendatavate tähenduserinevuste kaudu, illustreerides öeldut substantiivipaaride roigas ja rõigas ning tõe (ainsuse nimetav tõde) ja töe (ainsuse nimetav töö) abil. Trükisega ütleb ta lugejaile selgesti välja, et õ, o ja ö on erinevad häälikud ja tähed.

1821. aastal ilmuvad „Luggemise lehhed“ ja seda toetav juhendmaterjal „Õppetus kuidas ..“ (1821c). Alapealkirja „Tähendus“ (1821c: 6–7) all on

õ-hääliku pikem kirjeldus, sh keeleajaloo kontekstis. Masing kordab siingi, et „makele a b d ja makele kirri“ on endiselt segane ja poolik, lisaks on „meie awitsas ja kirjas“ puudunud üks täht, mille puudumine segab nii kirjaväisi kui ka lugemist. Tähemärgi all peab ta silmas õ-d, millele ta juhib kohe ka lugejate tähelepanu („Sesinnane pohkstaw, mis weel pudus olli, on sesamma õ, mis neist luggemise lehtedest tunda sate“). Samuti on ta kriitiline varasema tähistusviisi suhtes, sest suuline kõne ja keele kirjalik kuju peavad üksteisele vastama („... kirri kõnne ja kelega ühhe kõrra peäl peab ollema ..“). Sellega juhib Masing tähelepanu õ-le kui tähendust eristavale üksusele kõnes ja kirjas ning selgitab, milliseid semantilisi probleeme õige tähemärgi puudumine tekitab, kui eri hääldusviisi ja tähendusega sõnu kirjutatakse trükikirjas ühtemoodi (nt *roigast pannen aida*, *roigast sõen*). Kirjutusviisi probleeme põhjendabki ta õ puudumisega (Masing 1821c: 7): „Sest et õ weel ei olnud, ei wõinud parremaste kirjutada ..“.

õ-tähemärki käsitleb Masing (1822: 44–45) Marahwa Näddala-lehheski, peatudes kõigepealt varasemate tähistusviiside probleemidel: hulk sõnu on varem kirjutatud ühtemoodi, kuigi need „råkides hopis tõistwisi kõllawad, ja hopis tõist asja tähhendawad“. Tähenduserinevusi illustreerib ta substantiivide *kört* ja *kört* näitel, rõhutades, et kuna neid on kirjutatud ühtemoodi (*kört* ja *kört*) „... ei sanud siis mitte sõnnast arwu, kumba ühhe ehk tõisega pididi tähhendatama, kas *kört*, wai *körti*“. Kui aga lisada ühte sõnasse hääldust ja tähendust järgivald õige tähemärk ehk õ, „siis kaub seggadus ärra; n.k k õ r t keeb paddas, k õ r t künnan süggise“.

Masingu viimane keelealane trükis „Täieline ABD-Ramat“ (1823) jääb ühtlasi tema viimaseks põhjalikumaks õ-käsitluseks. See on detailne juhendmaterjal lugemaõppimiseks, millega ta jõuab tagasi oma esimese, 1795. aastal ilmunud „ABD“-raamatuni. Sellega saab Masingul oma meetodikutegevusele ja maarahvaga jagatud mõtetele ring peale tehtud. Nii nagu varasemates trükistes, võtab ta siingi (1823: 32–33) vaatluse alla mõningate häälikute (kluusiilid *b* ja *p*; *d* ja *t*; *k* ja *g*) hääldamise, jäädes enda juurde, et õ kui „tännini makele awitsas“ puuduv tähemärk on eesti keeles kirjutamiseks ja lugemiseks hädavajalik. Samas kirjeldab ta onomatopoeetilise näite abil õ-vokaali akustilisi omadusi, et lugejal tekiks häälikust parem ettekujutus: „Temma heält ehk helli kuled, kui kegi hobbost ajab ja õ hüab“ (1823: 33).

3. Kuidas õpetab Masing õ-d teistest häälikutest ja tähtedest eristama?

Eri tähemärgid fikseerivad eri häälikuid ja nendega väljendatavaid tähenduserinevusi. Masing kasutab õ eristamisel peamise võttena substantiividest minimaalpaare, selgitades tähenduserinevusi ühe hääliku/tähemärgi poolest erinevate sõnade kaudu (vt tabel 1), nagu *rõigas* vs. *roigas*, *kõrt* vs. *kört*, *õe* vs. *õe* ja *tõe* vs. *tõe*. Näited esitab ta kontekstis, fraaside või lausetena.

Tabel 1. Masingu näitelauseid õ-hääliku ja tähemärgi selgitamiseks

Allikas	Näitesõnad ja -lauseid
„ABD-Ramat ..“ (1795)	–
„Pühhapäwa ..“ (1818)	–
„Wanna-seädusse-aja ..“ (1819)	<i>roigast</i> wõttan kätte, kui aeda teen – <i>rõigast</i> külwan, sest et tedda söen <i>tõe</i> pärrast rägin tõt – <i>tõe</i> [’töö’] pärrast näen waewa
„Õppetus kuidas ..“ (1821c)	<i>kõrt</i> keeb paddas – <i>kõrt</i> künnan süggise <i>tõe</i> [’töö’] hinda saab päwaline – <i>tõe</i> tundmist annab Jummal <i>õe</i> [’öö’] pimmedust kardan – <i>õe</i> surma pärrast nuttan <i>roigast</i> pannen aida – <i>rõigast</i> söen
„Täieline ABD ..“ (1823)	<i>kõrt</i> keeb paddas – <i>kõrt</i> künnan wäljal <i>tõe</i> [’töö’] hinda maksetakse – <i>tõe</i> tundmist annab Jummal <i>õe</i> [’öö’] pimmedust kardan – <i>õe</i> surma nuttan <i>roigast</i> pannen aida – <i>rõigast</i> söön
„Kirja ja õppetuse asjust“ Marahwa Näddala-Lehhes (1822, nr 6, lk 44–45)	<i>kõrt</i> keeb paddas – <i>kõrt</i> künnan süggise <i>tõe</i> [’töö’] jures on waewa – <i>tõe</i> tundmine annab tarkust <i>õe</i> [’öö’] pimmedust kardan – <i>õe</i> surma pärrast nuttan

õ kui hääliku artikuloorsetel omadustel peatub Masing trükistes kaudselt. Ilmselt ei pea ta selgitusi eestikeelsele lugejale vajalikuks, kuigi ta viitab õ ja ö häälduse kvalitatiivsetele erinevustele oma juhendmaterjalides, suunates koolmeistrite tähelepanu sellele, et õppetöös ei aetaks neid häälikuid omavahel segamini. „Täielikust ABD-st“ (1823: 33) leiab hobuse ajamise häält jäljendades kaudse viite vokaali akustilistele omadustele.

Ehkki Masing näeb palju vaeva, et trükkal Schünmann õ-tähemärgi tema teostes õigel kujul trükiks, siis ise ta oma lugejaile tähemärgi kirjutamise tehnika kohta täpsemaid juhiseid ei anna. Kirjades Rosenplänterile võtab Masing tähekuju siiski mõnel korral jutuks. Igatahes on kirjutuskiri teema, mis väärrib tähemärkide ja kirjatehnika kujundamise osas eraldi vaatluse alla võtmist. Küll aga suunab ta lugejaid tähemärki visuaalselt märkama („... se on sesamma, ... kui se, mis siin kõrwas näte ollewad – õ ..“ (Masing 1819: Tähhendus)) ja juhendab koolmeistreid lastele kirjutamist õpetades tähemärkide kuju hoolikalt jäljendama (vt Masing 1795; 1823).

Tähemärkide kirjutamisel peatubki Masing pikemalt lastevanematele ja kooliõpetajatele suunatud „ABD“-raamatutes (1795, 1823) ja juhendmaterjalis „Õppetus, kuidas ..“ (1821c). Nende kõigi keskmes on lugemisõskuse kujundamine: kõigepealt tähemärkide õppimine, tähe ja hääliku vastavusse viimine, häälikute õigesti hääldamine, seejärel eri võtete abil (veerimine, kokkulugemine, lugemine) silpidest tervikõnade kokkulugemine (vt nt Masing 1821: 8–17). „Targa ja hõlekandja koolmeistri“ käe all õppivat lapsed lugemise selgeks kahe-kolme kuuga, võtab Masing (vt 1821a: 60) hiljemgi oma metoodika kokku.

Oma esimeses „ABD-ramatus“ (1795: 5–7) esitab Masing lastevanematele kolmel lehel soovitusel ja juhised tähtede õppimiseks, julgustades neid varakult pihta hakkama: „Nipea, kui laps jo selgeste sedda moistab küssida, mis temmal tarwis lähheb, siis sünnib ka jo pohkstawid temmale näitada; õppigo temma siis nädaldas üks ehk kaks pohkstawi ..“. Tähtedest ja häälikutest pöörab ta eraldi tähelepanu klusiilidele *b* ja *p*, *d* ja *t* („sest *b* ja *d* on pehmed ja *p* ja *t* kowwad pohkstawid“).

„ABD-ramatust“ ligikaudu 30 aastat hiljem ilmunud „Lugemise lehtede“ abivahendi „Õppetus, kuidas ..“ (1821c: 3–8) juurde on Masing koostanud üksikasjaliku juhendi. Siin selgitab ta juba samm-sammult, milliseid vahendeid on õppetöökis tarvis (seinale riputatav raam lugemislehtedega, „küünrapikkune warras“) ning milliste metoodiliste võtetega õpetada tähti ja hääldamist. Samamoodi nagu oma „ABD“-raamatus (1795) juhib Masing siingi (1821c: 4–6) õpetajate tähelepanu sellele, et nad õpetaksid lapsi tähemärke üksteistest eristama ja õigesti hääldama. Erilist tähelepanu vajavate häälikute loetelust leiab *b* ja *p*, *d* ja *t*, *g* ja *k*, *i* ja *j* ning *h*, vokaalidest *õ* ja *õ*, diftongidest *oi*, *õi*, *õi*, *ei* ja *eu*. Tähed liigitab Masing „heäleaga“ ja „heäleata“ (tänapäeva arusaamade järgi) vokaalideks, mida on kokku üheksa

(järjestuses *a, ä, e, i, o, õ, ö, u, ü*), ning konsonantideks (kokku 14: *b, d, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, w*).

Teose lõpuosast leiab kirjutama õpetamise peatüki (1821c: 18–20). Masing toetub Briti õpetlaste metoodikale, mida soovitab siinsetelgi koolmeistritel järgida. Masingu järgi läheb kirjutamise õpetamiseks kõigepealt tarvis „suuri lehti“, millele on tähed peale kirjutatud. Lehed kinnitatakse seinale ja lapsed jäljendavad õpetaja juhendamisel tähemärkide kirjutamist: kõigepealt kirjutavad nad puupulgakesega lauale sõelutud liivale või tuhale. Tähemärke õpitakse ükshaaval ja koolmeister ei „... lasse tõist pohkstawi katsuda, enne kui essimest, kindla käega, peast õskawad illusaste ja ussinaste teha“. Kui „liwakirjutus kätteõppitud“, võib edasi liikuda kivitahvli, hiljem paberi ja sule juurde (Masing 1821c: 18–19).

Kuidas võiksid aga iga tähemärgi kirjatehnilised lahendused välja näha või kuidas *õ*-tähemärki tehniliselt joonistada, selle kohta Masing täpseid juhtnööre ei anna. Küll aga võib sellest aimu saada tema „Luggemise lehtede“ tähemärkide tabelitest (1821b).

Lõpetuseks

Otto Wilhelm Masing oli valgustuslik mõtleja ja kirjutaja, kelle tegevust suunas ja motiveeris maarahva harimine. Maarahva kesist lugemisoskust pidas ta suureks puuduseks ning selle peamiste põhjustena nägi ta lünki senises õpetuses („temal [maarahval] pole üheski asjas õiget õpetust olnud“; Masing 1822: 42–46) ja puudulikus kirjaviisis. Lugemisoskuse tähtsuse on ta tabavalt kokku võtnud juba oma esimeses trükises, Lüganuses töötamise ajal kirjutatud „ABD-ramatus“ (1795: 13): „Sest mailm lähheb ikke päiwast päiwani targemaks ja meie peame keik tännoga õppima, mis läbbi meie targemaks, parremaks ja moistlikumaks sada woime“. Selle eeldus oli aga lugemisoskus, mida Masing pidas maailma asjust arusaamiseks esmatahtsaks.

19. sajandi esikümnendil olid kirjaviisi ja tähemärkide õpetamisel põhivahendid teksti- ja täheraamid ning tollased kirjutusvahendid. Sellest, kuidas toimus tähekujude õppimine 19. sajandi lõpukümnendil, võib saada mõningast aimu Eesti filmiklassikasse kuuluva „Kevade“ (1969) abil. Filmi üks tuntuimaid stseene on Tootsi ja Arno tegelaskujude vahendusel vene „jäti“ kirjutamine, õpi- ja kirjutusvahenditeks krihvel ja tahvel. 1970.–1980. aastate

lapsed on tähti ja häälikud õppinud lisaks koolile ka Eesti Televisiooni legendaarse lastesaate „Mõmmi ja aabits“ (1973–1976) vahendusel.

Otto Wilhelm Masingu surmast ligikaudu kaks sajandit hiljem õpivad üldhariduskoolide esimeste klasside õpilased tähti ja häälikuid looma- ja Lotte-lugude saatel. 2017. aastal tehti Eesti koolides kirjatehnika õpetamises suurem uuendus, kui siduskirja kõrvale tõusis lahuskirja õpetamine. Jäägugi artiklit lõpetama õ-märgi kirjatehniline õppevideo nii sidumata kui ka seotud kirja tarbeks: pliiats joonistab ette tähemärgi õige vormi, nooled viitavad tähekuju elementide joonistamise soovituslikule järjekorrale (vt Kukk 2015).

Kirjandus

Kask, Arnold 1976. Kuidas tuli õ-täht eesti keelde. – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, 177–180.

Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus.

Kingisepp, Valve-Liivi 2017. Õ-tähe teest meie kirjakeelde. – Emakeele Seltsi aasta- raamat 62. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 281–292. <http://doi.org/10.3176/esa62.12>.

Kirjad I–III = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. I: 1814–1818 (1995); II: 1819–1820 (1996); III: 1821–1823 (1996). Koost Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kukk, Maris 2015. Kirjatehnika. Suur kirjataht Õ. <https://youtu.be/i5u3p93ceIA?si=WqAJSSzENheD7XrJ>.

Laanekask, Heli 2003. Otto Wilhelm Masing ja Tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. Toim Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 129–180.

Masing, Otto Wilhelm 1795. ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele kes tahavad lugema õppida. Tartu: [Grenzius].

Masing, Otto Wilhelm 1816. Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. Heft. Dorpat: [J. C. Schünmann].

Masing, Otto Wilhelm 1818. Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. Essimenne jaggu. Tartu: [J. C. Schünmann].

Masing, Otto Wilhelm 1819. Wanna-seädusse-aja sündinud asjad. Tartu: [J. C. Schünmann].

Masing, Otto Wilhelm 1821–1823, 1825. Marahwa Näddala-Leht. Tartu, Pärnu.

- Masing, Otto Wilhelm 1821a.** Kirja ja õppetuse asjust. – Marahwa Näddala-Leht, 23. veebr, 59–60.
- Masing, Otto Wilhelm 1821b.** Luggemise lehhed mis Otto Willem Masing wäljaandnud. [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1821c.** Õppetus, kuidas neid luggemisse lehti kassuga prukida. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Kirja ja õppetuse asjust. – Marahwa Näddala-Leht, 8. veebr, 42–46.
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Praakli, Kristiina, Taavi Pae 2021.** Õ. – Keel ja Kirjandus 12, 1035–1057. <https://doi.org/10.54013/kk768a1>.
- Salupere, Malle 2014.** Täpsustusi ja täiendusi Masingute suguvõsatabeleisse. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 26, 34–59.

Kuinka Otto Wilhelm Masing selitti kansalle *õ:n roikas-* ja *rõikas-*sanojen avulla

Kristiina Praakli

Pastorin, kirjamiehen ja kielisuunnittelijan Otto Wilhelm Masingin (1763–1832) kielellisistä töistä tunnetuin on kirjallisen merkintätavan (*õ*) luominen *õ*-vokaalille ja kirjainmerkin tuominen aakkostoon. Toisista kielenkehittelijöistä poiketen Masingin etuna viron kielen suunnittelutyössä oli hänen monikielinen ja -kulttuurinen taustansa ja viro yhtenä kotikielistään. Masingin toimintaa ohjasi ja motivoi kansan sivistäminen, joka oli samalla hänen lähtökohtansa kirjoitustavan uudistamiseen. Masingin näkemyksen mukaan sivistystyössä keskeisintä oli opettaa kansa lukemaan, mikä kuitenkin edellytti siihenastisen kirjoitustavan kohentamista. Masing piti kirjoitustapaa keskeneräisenä, sillä siitä puuttui kestoasteiden ja liudennuksen merkitsemisen sekä *õ*-vokaalia merkitsevä kirjain (nykyinen *õ*-kirjain).

Tämä artikkeli kuvaa laadullisen sisältöanalyysin periaatteita soveltaen sitä, millaisia menetelmällisiä keinoja ja havainnollistavaa materiaalia Masing käytti selvittääkseen *õ*-vokaalin kirjainmerkin tarpeellisuutta viroksi lukemaan opettamisessa. Koska *õ*-vokaali erottaa puheessa merkityksiä, selitti Masing lukijoille, millaisia semanttisia ongelmia kirjainmerkin puuttuminen aiheuttaa teksteissä, kun eri ääntämisasuja ja merkityksiä edustavat sanat kirjoitetaan samalla tavalla – kuten esimerkiksi *roigas* ja *rõigas*. Masing käytti painatteissaan pääasiallisina keinoina monenlaisia argumentaatiokonsteja sekä substantiiviminimiparien rinnastuksia selittäen merkityseroja yhdeltä äänteeltään tai kirjaimeltaan eroavien sanojen avulla: esim. *rõigas* 'retikka' vs. *roigas* 'riuku'; *kõrt* 'kortta' vs. *kört* 'jauhopuuro'; *õe* 'yön' vs. *õe* 'siskon'.

How Otto Wilhelm Masing explained the letter *õ* to rural people using *roigas* ‘stick’ and *rõigas* ‘radish’

Kristiina Praakli

The linguistic work of the pastor, writer and language reformer Otto Wilhelm Masing (1763–1832) is best known for his introduction of the written representation of the vowel *õ* and its inclusion in the Estonian alphabet. Unlike other language developers, Masing’s advantage in organising the Estonian language stemmed from his multilingual and multicultural background, with Estonian being one of his native languages. Masing’s activities were guided and motivated by the goal of educating the rural population, which also served as the basis for his orthographic innovations. Masing considered teaching the rural population to read to be the central aspect of education, which required the improvement of the existing orthography. In Masing’s view, the orthography of the time was incomplete because it lacked the representation of vowel length, palatalisation, and the letter representing the vowel *õ* (the modern *õ* character).

This article describes, applying principles of qualitative content analysis, the methodological approaches and illustrative examples that Masing used to explain the necessity of adopting the letter *õ* in teaching reading in Estonian. Since the vowel *õ* is a phonemic distinction in spoken Estonian, Masing explained to readers the semantic issues arising from the absence of this character in written texts, when words with different pronunciations and meanings are written the same way, such as *roigas* ‘stick’ and *rõigas* ‘radish’. As his primary approach in his printed works, Masing employed various argumentative techniques and word comparisons using minimal pairs of nouns, elucidating the semantic differences in words that differ by a single sound or character: for example, *roigas* ‘stick’ vs. *rõigas* ‘radish’; *kõrt* ‘straw SG.PAR’ vs. *kört* ‘thick soup made from flour’; *õe* ‘night SG.GEN’ vs. *õe* ‘sister SG.GEN’.

**KEELEKIRJELDUSTE
LAINEL**

Midagi erakordset on toimumas!

Progressiiv eesti keeles¹

Piia Taremaa, Helle Metslang, Miina Norvik

Läbi aegade on meieni kandunud üks grammatikavahendiks pürgiv konstruktsioon. Seda leidub mõnevõrra vana kirjakeele korpuses, näiteks 1739. aasta piiblitõlkes (1).

- (1) Ja nemmad läksid mollemad ärra, kunni nemmad said Petlemã; ja se sündis, kui nemad Petlemma said, siis **olli** keik se lin nende pärrast **likumas**, ja naesterahwas ütlesid: Ons se Noomi? (VAKK, Wanna Seädusse Ramatud, 1739, Rt 1:19; vt ka lisa, pilt 1)

19. sajandi alguses luuletab Kristian Jaak Peterson aga nii:

- (2) Kärkatab pitkne –
Ja metsad on vait:
Laulja **on tõstamas**
Omma eäle, **wallamas**
Suusta laulo kaste ..
(KM EKLA, B-37:1254; vt ka lisa, pilt 2)

Ja 21. sajandil kirjutab murelik keeleteoimetaja, et inglise keele mõjul on eesti keeles laienemas ikka sellesama konstruktsiooni kasutus, nagu lauses (3) (Jõks 2010).

- (3) **Domineerimas on** nurgeline kõlapilt.

See konstruktsioon on teadagi progressiivtarind. Kuna me oleme praegu õnne soovimas heale kolleegile Küllile (vt ka lisa, pilt 3), kes on uurinud grammatika arengut läbi kõigi nende aegade, siis pühendame talle väikese uurimuse

¹ Artikli valmimist on toetanud Kadri, Nikolai ja Gerda Rõugu nimeline uurimistoetuste fond, Eesti Teadusagentuur (projektid PRG2184 ja PSG929) ning Haridus- ja Teadusministeerium (TK215).

progressiivist tänapäeva eesti keeles, keskendudes *toimuma*-verbile. Vaatame, mis toimub, mis toimumas.

1. Progressiivist

Progressiivtarindiks loeme eesti keeles predikaadina toimiva konstruktsiooni, mis koosneb *olema*-verbist ja *ma*-tegevusnime inessiivist (st *mas*-vormist), sest see tarind väljendab progressiivsust, mõistetuna kui „sündmuse toimumine vaatlushetkel“ (Erelt 2017: 120). Selline vaatlushetkele keskendumine tuleb selgelt ilmsiks Kristian Jaagu näites (2): mõtleme ta progressiivide asemele lihtoleviku vormid (*tõstab*, *valab*) ja hetkevaade taandub.

Progressiivsust on tihtipeale käsitletud kui üht imperfektiivse ehk piiritlemata aspekti liiki, kuivõrd imperfektiivsus tõstab esile sündmuse siseajalise struktuuri, lähenedes sündmusele just kui seestpoolt (Comrie 1976: 24). Üldisemast imperfektiivsest aspektist on progressiivne aspekt aga kitsam, kuna selle põhitähenduseks on väljendada dünaamilise situatsiooni ja vaatlushetke suhet: sündmuse toimumist just vaatlushetkel, pööramata tähelepanu selle üldisele kestmisele või jätkumisele. Võrreldes verbi lihtvormiga on progressiivtarindi kasutamine ka emfaatilisem, st tunderõhku lisav (Tommola 2000), vrd näiteid (4) ja (5).

- (4) Meeste tennise Davise karikasarja Euroopa-Aafrika tsooni teises alagrupis **juhhib** Eesti kahe võistluspäeva järel Tallinna Sloveenia vastu mängudega 2:1. (ÜK 2017)
- (5) Prantslased näitavad esimesel veerandil hetkel väga head mängu ning **on juhtimas** juba 11:4. (ÜK 2017)

Progressiivi tähendusväli ja kasutusala on keeltes siiski mitmekesisem. Eri käsitlustes on välja toodud progressiivtarindi tähendusvariante ja kasutus tüüpe, mida võidakse liigitada progressiivi kui katusmõiste alla või eraldi kategooriana imperfektiivse aspekti kõrvale. Vaatlusaeg võib olla tõesti hetk, aga ka pikem ajavahemik ning selle järgi on eristatud fokuseerivat ja duratiivset progressiivi (Bertinetto jt 2000).

Keeltes, kus progressiivtarindi allikaks on kohatähendusega tarind, nagu eesti või soome keeles, ei ole päris selget piiri tegevuses kui kohas ja tegevuses kui protsessis olemise vahel, üleminek nende kahe vahel on pigem kontiinum (Niva 2022: 61), vrd näiteks kohamäärusliku *mas*-tarindiga lauset (6)

lausega (7), kus pigem tõuseb esile progressiivi tähendus. Kaasneva kohatähendusega progressiivi on nimetatud ka absentiiviks (de Groot 2000: 695), eesmärgitähendusega progressiivi aga purposiiviks (Tommola 2000).

(6) Kui lapsed on silma alt kadunud, siis **on** nad jalgpalli **mängimas**. (ÜK 2017)²

(7) Kaia Kanepi **on mängimas** oma elu parimat turniiri. (Palu 2009: 23)

Progressiivtarindi ajatähendus ei pruugi piirduda vaatlusajaga, suhtelise olevikuga, vaid ta võib suhestuda ka tulevikuga, fookustades perfektiivse sündmuse eelfaasi (imminentsusprogressiiv), nagu näites (8), või esitades muutusprotsessi, mis jätkub tulevikus, näiteks lauses (9). Soome keeles on laienemas ja levimas progressiivtarindi tulevikuline kasutus (kavatsamise ja ennustamise tähenduste kaudu) (Niva 2022). Tulevikulisi kasutusi leidub ka eesti ja salatsiliivi keeles (Norvik 2007; Norvik jt 2018).

(8) Nüüd **on algamas** Riigikogu moraalne töötlemine .. (Metslang 2006: 717)

(9) Kuritegevus **on vähenemas**. (Erelt 2017: 120)

Keeletüpoloogilistest uurimustest nähtub, et kui keeles on grammatilised vahendid progressiivsuse väljendamiseks, on vastav väljendusvahend enamasti perifrastiline, ning pigem on tegu üsnagi noorte konstruktsioonidega (Dahl 1985: 90–91; Bybee, Dahl 1989: 77). Progressiivtarindid on tüüpiliselt pärit lokatiivsest algallikast, st konstruktsioonist, mis väljendab agendi paiknemist vaatlusajal tegevuse sees (Bybee jt 1994: 128–133). Et kohatähendus on seotud ajatähendusega (sündmuse toimumine mingis kohas eeldab ka ajas paiknemist, koha kaudu väljendatakse keeltes aega kui abstraktsemat tähendust, vt nt Claudi, Heine 1986), on aspektuaalse tähenduse esilekerkimist tavaliselt seletatud kohatähenduse tuhmumise ning ajatähenduse esilekerkimisega (Bybee, Dahl 1989: 81; Bybee jt 1994: 137).

Ka läänemeresoome keeltes, samuti saami keeles, on progressiivtarindid kujunenud või õieti kujunemas kohatähendusega tarindeist (Tommola 2000; Norvik 2007; Norvik jt 2018; Kuokkala 2021; Niva 2022), koosnedes abiverbist 'olema' ja tegevusnimest või teonimest kohakäändevormis. Et nii konstruktsioon kui selle polüseemia on meie keeltes sarnane, võib arvata, et progressiivi alged on üsna vanad, samas ei ole üheski neist keeltest regulaarset väljakujunenud progressiivi. Eesti progressiivgi on veel üsna poolel teel.

² Lühendatud näide.

Progressiivi tüüpiliseks allikaks peaks niisiis olema kestvat tegevust väljendava agentiivse verbiga lokatiivlauseid, nagu *nad on jalgpalli mängimas* näites (6), mis väljendavad subjekti paiknemist tegevuses kui kohas. Seniste uurimistulemuste põhjal võib aga järeldada, et eesti keelde tuleb progressiiv perifeersemaid teid mööda.

1990. aastatel projekti Eurotyp progressiivi küsimustikule (Questionnaire 1993) eesti vasteid otsides ilmnnes, et progressiivi olemasolu testivates tüüpjuhu-lausetes, nagu *Somebody on the phone wants to know about Ann; the answer is: Ann is near me. / She WORK / right now*, on eesti keeles öeldis tavalises olevikuvormis: *Ta teeb tööd* (Metslang 1995: 173). See-eest esineb eesti keeles progressiivi mitmel muul, sekundaarsemal kasutusjuhul. Toetudes tollastele andmekogudele, on progressiivi soodustavate peamiste lausekohaste teguritena esile toodud a) perfektiivseid verbe, nagu *algama* (elfaasi väljendav imminentsusprogressiiv), vt (8); b) järkjärgulise muutumise verbe, nagu *vähenema*, vt (9); c) eksistentsiaallauseid jm lauseid remaatilise subjektiga, vt (10); d) reportaažlikku esitusviisi, vt (5) (Metslang 1993; 1995).

(10) Laval **on esinemas** kooli kammerkoor. (Metslang 2006: 715)

Järgnevad uurimused on näidanud, et kui progressiivtarind levib ja ta kasutusala avardub, lisandub kasutust ka progressiivi leviku võtmealas: elusa subjekti tegevusi tähistavates imperfektiivsetes normaallausetes (Metslang 2006; Norvik 2007). Seda toetab tõenäoliselt inglise, mõnevõrra ka soome keele mõju, keelesiseselt aga vajadus nüansseerida olevikuaja ja imperfektiivse aspekti tähendusvälja. Progressiivi esineb suulise meedia keelekasutuses (Norvik 2007), sealhulgas teleaatest pärinevas näites (11) impersonaalivormi kohta, mis näitab progressiivi levikut keerukamatesse vormidesse.

(11) Nendega **on** ühendust kohe-kohe **võetamas**. (Norvik 2007: 26)

Progressiivi kasutusdünaamika korpusanalüüsist (Metslang 2006) ilmneb kasutuse avardamine 1995.–2005. aasta ajalehekeeles. 1995. aasta Postimehe materjalis olid esindatud kaks peamist kasutusjuhtu: sündmuse elfaasi märkimine (8) ning eksistentsiaallauseid (10). Hilisemas materjalis on esindatud ka järkjärgulise muutuse (9) ja protsessi (12) väljendamine ning üksikud aktiivse subjektiga tegevuslauseid (13).

(12) Euro **ei ole kukkumas**, vaid **ulpimas** .. (Metslang 2006: 718)

(13) Ringhäälingujuhid on justkui sportlased, kes täiest jõus pingutades **on valmistas** lõpuspurdiks .. (Metslang 2006: 718)

Progressiivi levikut kinnitab ühtlasi Liina Palu (2009) uuring progressiiviga lausete vastuvõetavuse kohta. Küsitletavad (hea inglise keele oskusega noored) hindasid kõigi kontekstitüüpide, ka tegevuslausete puhul progressiiviga lauseid loomulikuks sagedamini kui ebaloomulikuks. Järkjärgulise muutumise lauseid peeti loomulikuks eriti suure osakaaluga.

Niisiis näeme, et progressiiv on eesti keeles kujunemas ja levimas ning konkureerimas verbi lihtvormiga. Mida me aga ei tea, on selle konkurentsi seis: millised verbid keelekasutuses kõige sagedamini või üldse progressiivtarindis esinevad, kumba vormi kasutaja mingi verbi puhul eelistab ja kuidas valik seostub lauseümbrusega.

Teiste keelte uurimused näitavad, et progressiivis esinevad suurema tõenäosusega verbid, mis väljendavad dünaamilisi protsesse: tegevusi ja sündmusi (nt 'töötama', 'tegema', 'tulema' inglise keeles; Hundt jt 2020; Deshors, Rautionaho 2018). Eesti keeles on progressiivilembust täheldatud mõnede järkjärgulise muutumise verbide puhul (*kujunema*, *arenema*, *lähenema*; Norvik 2007: 21–22). Progressiivile vastuvõtlikud on eeldatavasti ka dünaamilised verbid, mis kalduvad esinema eksistentsiaallauses, nagu *juhtuma*, *toimuma*, *liikuma* (Metslang 1993: 411).

2. *toimuma*-verb uuritava verbina

Võtamegi siinses uurimuses vaatluse alla ühe sellise dünaamilise verbi, nimelt *toimuma*, mis väljendab protsessi: kestvat imperfektiivset situatsiooni, millel ei ole elusat aktiivset tegijat (tähenduseks on 'sündmusena v. protsessina (mingi aja jooksul v. mingil ajahetkel) teoks saama, aset leidma, sündima' (EKSS)). Uurime, millised on kahe konstruktsiooni (lihtajavormi ja progressiivikonstruktsiooni) kasutuserinevused, kui verb ise oma tähenduselt soosib mõlemat.

Kuivõrd progressiivi kui uue verbivormi kujunemine algab verbikategooriate markeerimata liikmetest, nagu olevik, kindel kõneviis, personaal ja jaatav kõne (vt Metslang 1993: 415), siis vaatlemegi verbi *toimuma* kasutust kahes konstruktsioonis: a) lihtolevikus (*toimub/toimuvad*; vt näide 14) ning b) oleviku progressiivikonstruktsioonis (*on toimumas*; vt näide 15). Olevikuvormi

valikut toetab ühtlasi progressiivile üldiselt omane tendents seostuda enamasti olevikuga (Dahl 1985; Hundt jt 2020). Isikuvormidest on markeerimatuim ainsuse kolmas pööre, aga kuna vorm *on toimumas* ainsust ja mitmust ei erista, jääb vaatluse alla ka mitmuse kolmas pööre.

(14) Praegu/homme **toimuvad** võistlused.

(15) Praegu/homme **on toimumas** võistlused.

Soovime teada, kas on erinevusi kahe konstruktsiooni vahel olevikule ja tulevikule viitamisel ning millised süntaktilised ja semantilised tunnused seonduvad varieerumisega. Lähtume alterneerumisuurimustest (nt Bresnan jt 2007; Klavan 2012) koorunud tõdemusest, et kahe konstruktsiooni olemasolu ning sarnastes oludes kasutamine on alati seotud tähenduserinevustega (vt ka Langacker 1987), mida omakorda saab kitsamalt vaadelda seeläbi, milliste tunnustega üks või teine konstruktsioon rohkem seonduv. Eesti keeles pole progressiivi ja lihtaja varieeruvust sel moel uuritud, küll aga on seda tehtud teistes, näiteks inglise keeles (Smutterberg 2005; Deshors, Rautioaho 2018; Hundt jt 2020), samuti on pakutud, et kasutuserinevused peegeldavad eri viise, kuidas sündmuse konstrueeritakse (sh perspektiiv, enda asetamine sündmusesse jne; Anderson jt 2008; Huette jt 2014; vt ka Langacker 1987; 2019; Divjak jt 2020).

Vaatleme konstruktsiooni valiku suhet lausega tähistatava sündmuse aja- ja ajaplaaniga ning kolme lauseliikmega: ajamäärusega, kohamäärusega ja alusega. Sündmuse ajaplaanis eristame viitamist olevikule, tulevikule ja üldajale. Oletame, et progressiiv on rohkem seotud oleviku ajatähendusega, sündmuse sees olemisega, sellal kui lihtaja vormi kasutus on laiem: see võib väljendada nii aktuaalset olevikku, tulevikku kui ka üldisemat, geneerilist aega. Geneerilise aja alla oleme lugenud üldkehtivad, ajavälised, tingimuslikud jms, samuti iteratiivsed (korduvad) ja habituaalsed (harjumuspärastena korduvad) toimumised. Teiselt poolt võib ka eesti keele puhul oodata progressiiviga tulevikule viitamist, kui jutt on kavatsetavast või ennustatavast sündmusest.

Lauseliikmete omadused seostuvad suuresti lausetüübiga. Lausetüüpi me küll eraldi ei määra, kuid vaatleme sellega seostuvaid jooni. Eksistentsiaallause algab tüüpiliselt lokaliseeriva koha- või ajamäärusega, uut referenti esitlev alus paikneb tavaliselt lause lõpus ja võib olla ka osaalus. Normaallause alus on tavaliselt enne verbi, kuid lausealgulise määruse korral võib paikneda ka verbi järel. Kui verb on kaheosaline, kaldub infiniitne osis raamkonstruktsiooni moodustamiseks paiknema lause lõpus, minnes mööda lause lõppu

pürgivast alusest või määrusest. Progressiivi vaatlusajale keskenduva olemusega peaks seostuma ajas lokaliseeriv ehk sündmusaega näitav määrus. Muud määrusetüübid (nt sagedust näitav määrus) sobivad pigem lihtvormiga, millel on laiem kasutusala.

Progressiivi ja lihtaja varieerumises oletame, et progressiivi kasutus on ühel või teisel moel markeeritum, nagu seda on väitnud näiteks Frank Brisard (2022). Üks võimalikke markeeritud avaldumisvorme eesti keele puhul ongi lausetüübis ja sõnajärjes: progressiivi soosib eksistentsiaallause, normaallauses võiks progressiivi olla harvem. Oletame, et progressiiviga seostub rohkem eksistentsiaallausele omaseid jooni: määrus lause alguses, alus lause lõpus, osaalus. Et mõista sündmuste liike ja semantilisi erinevusi progressiivi ja lihtajaga lausete vahel, analüüsime ajamääruste tähendust ning sündmuste ja nende toimumiskohtade liiki skaalal abstraktne–konkreetne.

Järgmises osas anname täpsema ülevaate uurimuse aluseks olevast korpusandmestikust ning selle märgendusest. Seejärel esitame peamised tulemused, arutelu ja kokkuvõtte.

3. Meetod ja materjal

Uurimuse korpusmaterjal verbiga *toimuma* esindab eesti kirjakeelt ning pärineb „Eesti keele ühendkorpusest 2017“ (ÜK 2017; korpuse suurus 1,1 miljardit sõna). Laused valiti juhuslikult ning nii, et 300 juhul esineks *toimuma* lihtolevikus (nt *toimub*) ning 300 juhul esineks *toimuma* progressiivi olevikukonstruktsioonis (nt *on toimumas*). Juhuvalemisse kuuluvad päringuvasted olid nii ainsuses kui ka mitmuses.

Korpusmaterjal märgendati mitmete tunnuste suhtes, lähtudes senistest uurimustest ning keelematerjalist endast. Tunnused on esitatud tabelis 1. Keskne tunnus on **konstruktsioon**, näidates seda, kas lauses³ on lihtaeg ehk *toimub/toimuvad* või progressiiv ehk *on toimumas*. Ülejäänud tunnused ilmestavad lausete a) üldist ajaplaani (oleviku, tuleviku või geneerilise aja väljendamine); b) aja- ja kohaväljendite esinemist, semantikat, asukohta lauses; c) alusfraasi vormi, tähendust ja paiknemist lauses.

³ Kasutame selguse ja lihtsuse mõttes terminit *lause*, ent olgu mainitud, et tegelikult vaatame konstruktsiooni esinemist ainult lihtlause või osalause kontekstis.

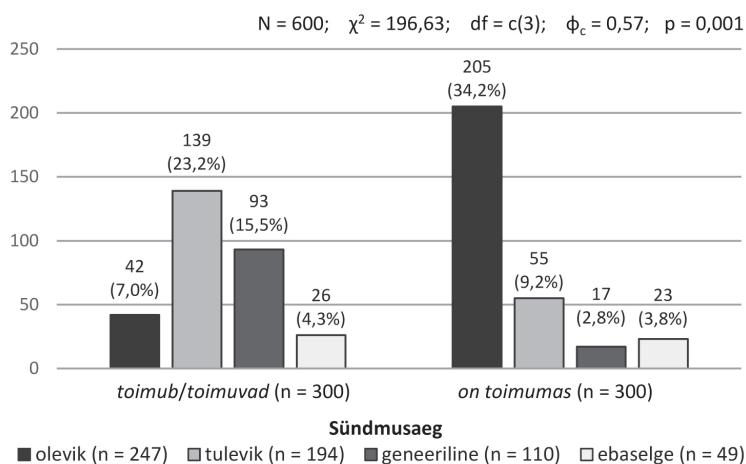
Tabel 1. Ülevaade märgendatud tunnustest

Tunnuste üldklassid	Tunnused	Väärtused	Tunnuse selgitus
Verbivorm	Konstrukt-sioon	Lihtaeg, progressiiv	<i>toimub/toimuvad</i> (= lihtaeg) või <i>on toimumas</i> (= progressiiv)
Ajaplaan	Sündmusaeg	Olevik, tulevik, geneeriline, ebaselge	Aeg, mida konstruktsiooni sisaldav lause väljendab
Aja-määruse tunnused	Ajamäärus	Jah, ei	Ajamääruse esinemine (= jah) või mitteesinemine (= ei) lauses
	Ajaväljendi tähendus	Toimumisaeg (täpne), toimumis-aeg (üldine), aja-vahemik, sagedus	Ajamääruse tähendus
	Ajamäärus öeldise suhtes	Vasakul, paremal, osade vahel, mõlemal pool	Ajamääruse paiknemine öeldise suhtes
Koha-määruse tunnused	Kohamäärus	Jah, ei	Kohamääruse esinemine (= jah) või mitteesinemine (= ei) lauses
	Kohamääruse konkreetsus	0–10	Kohamääruse peasõna konkreetsus numbrilise väärtusena, kus 0 = abstraktne ja 10 = konkreetne (Aedmaa 2019 uurimuse põhjal)
	Kohamäärus öeldise suhtes	Vasakul, paremal, osade vahel, mõle-mal pool	Kohamääruse paiknemine öeldise suhtes
Aluse tunnused	Aluse kääne	Nominatiiv, partitiiv	Aluse kääne (kui alusfraas on olemas)
	Aluse konkreetsus	0–10	Alusfraasi peasõna konkreetsus numbrilise väärtusena, kus 0 = abstraktne ja 10 = konkreetne (Aedmaa 2019 uurimuse põhjal)
	Alus öeldise suhtes	Vasakul, paremal, osade vahel, mõlemal pool	Alusfraasi paiknemine öeldise suhtes

Järgnevalt esitame sagedusanalüüsi tulemused, vaadeldes lihtoleviku ja progressiivikonstruktsiooni kasutust a) sündmusajale viitamises, b) sündmusaja ja koha täpsustustes (aja- ja kohamääruste esinemine ning täpsem tähendus), c) sõnajärjes ning d) alusfraasi tähenduses ja paiknemises lauses.

4. Tulemused

Nagu oletasime, on *toimuma*-verbi lihtolevikuga ja oleviku progressiivivormiga sündmusajale viitamises erisusi (vt joonis 1), kuigi mõlemad konstruktsioonid on grammatiliselt olevikuvormid. Lihtajaga laused viitavad kõige sagedamini tulevikusündmustele (23%) või geneerilistele sündmustele (16%), tunduvalt harvem aga olevikusündmustele (7%). Progressiivivormiga laused viitavad seevastu peamiselt olevikusündmustele (34%), palju harvem tulevikusündmustele (9%) ning sootuks harva geneerilistele sündmustele (3%). Mõlema konstruktsiooniga on ka lauseid, mille puhul on sündmusaega piiratud keelekonteksti juures keeruline määrata (4%).

Joonis 1. Sündmusajale viitamine lihtajaga (*toimub/toimuvad*) ja progressiiviga (*on toimumas*)

Toome siinkohal näiteid oleviku, vt (16) ja (17); tuleviku, vt (18) ja (19); ja geneerilistest kasutustest, vt (20)–(23), mis kõik ilmestavad mõlema konstruktsiooni potentsiaali viidata erinevatele sündmusaegadele. Nagu aga näitab joonis 1, avaldub see potentsiaal kahe konstruktsiooni puhul erinevalt.

Geneeriliste kasutuste juures nähtub ka Metslangi (1993: 471) nimetatud tendents, et iteratiivsust-habituuaalsust esineb just lihtajaga (vt näited 20 ja 21), kuigi näeme iteratiivsust ka progressiiviga, vt (23).

Olevik:

- (16) Kuule, tule nüüd oma kontrolliga siia, vaata, mis siin **toimub!** (ÜK 2017)⁴
- (17) Soomes on parajasti toimumas alkoholikatastroof, selgub Ida-Sooime ülikoolis valmivast uurimusest, milles selgitati omavalitsuste kaupa välja enne-aegselt kaotatud eluaastate arv. (ÜK 2017)

Tulevik:

- (18) *Homme* **toimub** judos meeskonnavõistlus, kust võtab osa ka Eesti 6-liikmeline koondis. (ÜK 2017)
- (19) *Juba homme on toimumas* meie suur traditsiooniline üritus – Jüripäevajooks. (ÜK 2017)

Geneeriline:

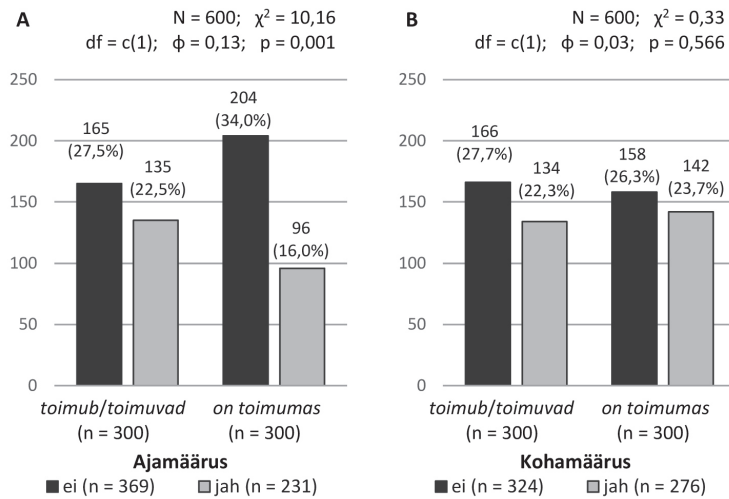
- (20) Maksude tasumine **toimub** allikalt kinnipidamise teel. (ÜK 2017)
- (21) Klubis toimub iga nädal jahimuusikute koolitus, augustist kevadeni toimuvad üks kord kuus täiendõpped jahimeestele. (ÜK 2017)
- (22) Setumaale tasub sõita siis, kui **on toimumas** mõni setude pidustus ja kindlasti teha peatus Setu muuseumides Värskas ja Saatses. (ÜK 2017)
- (23) *Igal aastal on Chicagos toimumas* juhtimiskonferents „The Global Leadership Summit“ (GLS), mida korraldab Willowcreeki (mega)kogudus eesotsas Byll Hybelsiga. (ÜK 2017)

toimuma-verbi semantiline eripära on viidata kõikvõimalikele sündmustele ja mitteagentiivsetele protsessidele. Sündmustel on alati ajalis-ruumiline mõõde: nad toimuvad mingil ajal mingis kohas. Mil määral seda mõõdet keeles edasi antakse, võib ulatuslikult varieeruda: on lauseid, mille ajalis-ruumiline mõõde selgub peamiselt laiemast kontekstist (olgu see siis keeleline või situatiivne) või saab selle järeldada maailmateadmiste põhjal. Samas leidub lauseid, milles kirjeldatakse aega ja ruumi täpselt.

Korpusandmed näitavad, et kahe konstruktsiooni vahel on erinevusi ennekõike aja väljendamisel: ajamääruste esinemine lihtolevikuga lausetes on märksa tavalisem (23%) kui *mas*-vormiga lausetes (16%; vt joonis 2). Teisisõnu, kuigi mõlemal juhul leidub ajamäärusi võrdlemisi sageli (vt ka näiteid

⁴ Näidetes on kohamäärused alla joonitud ja ajamäärused kaldkirjas. Kui subjekti on vaja esile tõsta, on see kahekordselt alla joonitud.

24 ja 25, ajamäärused kaldkirjas), on just lihtolevikus *toimuma* juures sageli täpsustatud, millal midagi toimub (nt *esmaspäeval, 26. novembril .. 1.–5. tunni ajal*, näide 24). Seevastu kohamääruste esinemises kahe konstruktsiooni vahel olulist erinevust pole, mõlemal juhul on üldistatult võimalik öelda, et kohamäärused on peaaegu pooltes lausetes (vt ka näiteid 24 ja 25; kohamäärused alla joonitud). Niisiis võib järeldada, et lihtoleviku ja progressiivi vaheldumises on tähtis ennekõike ajaline, mitte ruumiline aspekt.

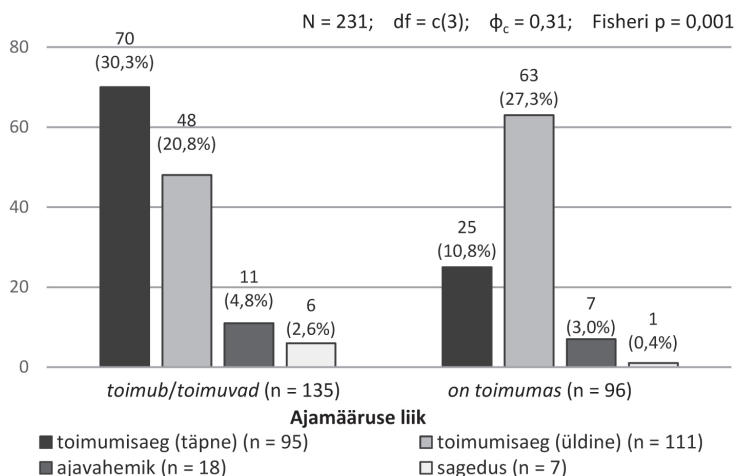

Joonis 2. Ajamääruste (A) ja kohamääruste (B) esinemine lihtaja ja progressiiviga

- (24) *Esmaspäeval, 26. novembril, toimub 1.–5. tunni ajal aulais algklasside kadripäeva pidu.* (ÜK 2017)
- (25) Nii **on neljapäeval, 21. jaanuaril toimumas Hollywoodi klubis friikide pidu.** (ÜK 2017)

Kui vaadata täpsemalt, milliseid tähendusi väljendavad ajamäärused (täpset toimumisaega, nagu kuupäev või kellaeg; mingit toimumisaega üldisemalt, nagu järgmisel aastal, praegu; ajavahemikku; sagedust), ilmnevad kahe konstruktsiooni vahel suured erinevused. Nagu joonis 3 näitab, märgitakse lihtoleviku juures ülekaalukalt kõige sagedamini sündmusi, mis toimuvad kindlal aastal, kuupäeval, kellaajal jms (30%; vt näide 24: *esmaspäeval, 26. novembril 1.–5. tunni ajal*), ehkki sage on ka üldise toimumisaja märkimine (21%; nt *järgmisel aastal, reede õhtul, praegu*, vt ka näide 26), harvem esineb lokaliseeriva

ajamääruse vahemikutüüpi ehk ajavahemikku (5%). Kuigi ka progressiivivormi juures märgitakse konkreetseid sündmusaegu (nagu näites 25): *neljapäeval, 21. jaanuaril*), on ülekaalus siiski üldisema toimumisaja markeerimine, näiteks sõnadega *praegu, täna, neil päevil, tänapäeval* (vt näide 27).

Joonis 3. Ajamääruse tähendusklass lihtaja ja progressiiviga lausetes

(26) *Reede õhtul toimub* ühine jumalateenistus. (ÜK 2017)

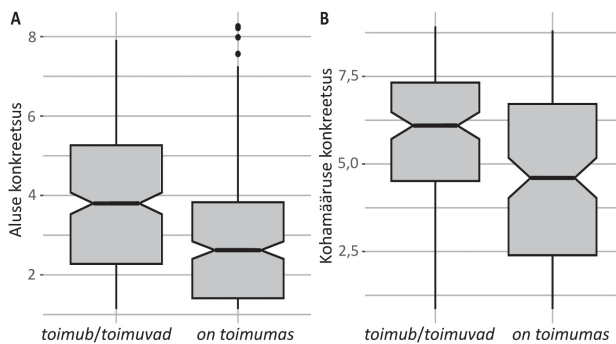
(27) *Täna on toimumas* kaks oodatud sündmust, mis turgudel sentimentide mõjutada võivad. (ÜK 2017)

Teisisõnu näib *toimuma*-verb lubavat mõlema konstruktsiooniga rohkem või vähem täpset aega ehk lokaliseerivat ajamäärust. Lihtolevik on rohkem seotud kindlapiiriliste, täpsete aegade (tihtipeale on neil puhkudel tegu tulevikuviiteliste ajamäärustega), sellal kui progressiivivorm seondub pigem üldisema, hägusate piiridega ajaga (viidates sagedamini olevikule).

Seega näib progressiivikonstruktsioon seonduvat mõnevõrra abstraktsemate tähendustega kui lihtajavorm. Üks viis abstraktsust mõõta lisaks ajaväljendite täpsuse määramisele on teha seda alusfraasi ja kohamääruste tuum sõnade konkreetsushinnangute kaudu. Kasutame selleks Eleri Aedmaa (2019) andmepõhiselt väljatöötatud konkreetsushinnanguid, kus 0 märgib kõige abstraktsemaid ja 10 kõige konkreetsemaid sõnu. Näiteks *miski* hinnang on 1,4, märkides väga abstraktset sõna, samas kui *laat* on hinnanguga 7,1, näidates võrdlemisi konkreetset tähendust. Kui arvestame pikemas fraasis ainult

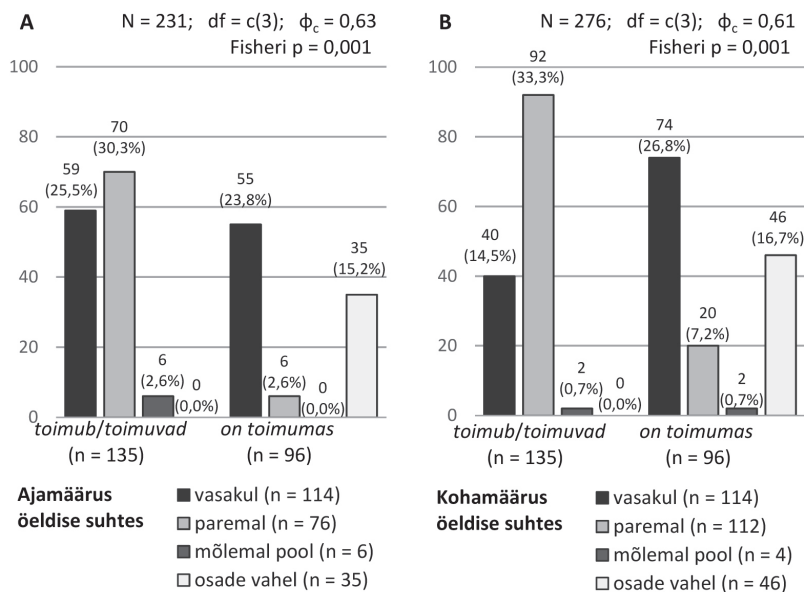
tuumsõna konkreetssushinnangut, on meie üldistus küll mõneti ebatäpne (täiendid lisavad fraasile üldjuhul konkreetset), ent annab siiski üldise aimduse sellest, kui võrd on lihtaja ja progressiivikonstruktsiooni kasutuses erinevusi abstraktsemate ja konkreetsemate sündmuste toimumise väljendamisel.

Joonisel 4 selgub, et lihtolevik märgib tõesti pigem konkreetsemate sündmuste (nii palju kui sündmus kui selline saab üldse olla konkreetne) toimumist, mis leiavad aset ka konkreetsemates kohtades, samal ajal kui progressiivivormiga märgitakse abstraktsemaid sündmusi, mille toimumiskoht on sageli küll võrdlemisi konkreetne (nt *Saaremaast lääne pool mere peal*; näide 31), ent lihtolevikuga võrreldes on suur osakaal ka abstraktsetel kohtadel (nt *inimteadvuses*; näide 32).

Joonis 4. Alusfraasi (A) ja kohamääruse tuumsõna (B) konkreetsus lihtaja ja progressiiviga lausetes

Niisiis, kuigi lihtoleviku ja progressiivivormiga on võimalik viidata nii olevikule kui ka tulevikule ning markeerida konkreetsemat ja üldisemat aega, ei avaldu see võimalikkus kahe konstruktsiooniga võrdselt, nagu eespool nägime. Veelgi suuremad erinevused ilmnevad, kui vaatame, milline on lause ülesehitus ühe või teise konstruktsiooniga (vt joonis 5). Lihtolevikuga on ajamäärused tavaliselt öeldisest pigem paremal ehk lauses tagapool (kuigi ka asukoht öeldisest vasakul on väga sage). Samuti paiknevad kohamäärused lihtaja puhul ülekaalukalt öeldisest paremal, vt (28)–(30). Progressiivivormi puhul on aga aja- ja kohamäärused peamiselt öeldisest vasakul, st lause alguses, vt (31)–(33). Kuna progressiivikonstruktsioon on perifrastiline, saavad aja- ja kohamäärused (või mis tahes muu lauseliige) esineda veel finiiiverbi ja *mas*-vormi vahel. Selliseid kasutusi on palju nii aja- kui ka kohamäärustega, vt nt (33).

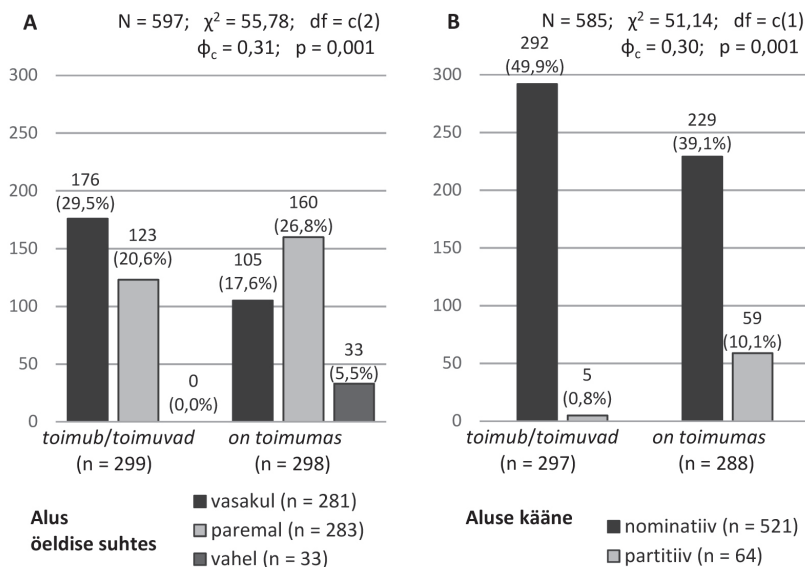

Joonis 5. Ajamääruse (A) ja kohamääruse (B) paiknemine lihtaja ja progressiiviga lauses

- (28) Õppelaager toimub Ojaäärse loodusmajas, Lääne-Virumaal. (ÜK 2017)
- (29) Pigem toimub maailmas regioonide vahel süvenev divergents. (ÜK 2017)
- (30) Sõru regatt toimub 17. septembril. (ÜK 2017)
- (31) Saaremaast lääne pool mere peal on vist midagi toimumas. (ÜK 2017)
- (32) Kui inimteadvuses on toimumas nihe, siis mil kombel see mind puudutab? (ÜK 2017)
- (33) Sellel sügisel on Tartu Rahvaülikoolis toimumas mitmeid aianduse kursuseid. (ÜK 2017)

Seega, aja- ja kohamäärused pigem järgnevad lihtolevikus öeldisele, progressiivvormis öeldisele aga pigem eelnevad. Ei ole siis ka üllatav, et subjekti asukoht on enamasti vastupidine (vt joonis 6): lihtolevikuga öeldisest vasakul ehk lause alguses, progressiiviga aga öeldisest paremal ehk lause lõpus (vrd näiteid 28, 30 ja 31–33; subjekt kahekordselt alla joonitud). Samuti esineb progressiiviga oluliselt sagedamini osaalust (vt joonis 6 ja näide 33).

See laseb järeldada, et omavahelises võrdluses on lihtajale omasem normaallause ja progressiivile eksistentsiaallause.

Joonis 6. Aluse paiknemine lauses (A) ning alusfraasi kääne (B) lihtaja ja progressiiviga

5. Arutelu ja kokkuvõte

Korpusuurimus verbi *toimuma* kohta näitab, et lihtolevikuvorm *toimub/toimuvad* ja progressiivivorm *on toimumas* lubavad võrdväärseid kasutusi nii sündmusajale viitamises, aja- ja ruumitähenduste täpsustamisel kui ka sõnajärjes, ent see võrdväarsus avaldub asümmeetriliselt. Lihtolevikuvorm *toimub/toimuvad* esineb pigem selliste sündmuste kirjeldustes, millel on täpne toimumisaeg (nii olevikus kui ka tulevikus) ning sündmus ise ja selle toimumiskoht on pigem konkreetsemad kui abstraktsemad; sõnajärjes on tavalisem järjestus subjekt-öeldis(-määrus). Seevastu esineb progressiivikonstruktsioon rohkem selliste sündmuste kirjeldustes, mis toimuvad nüüdsama (kuigi ka tulevikuviide on võimalik), ent sündmuse ajalised piirid on hägusad või puuduvad üldse, sündmus ise ja selle toimumiskoht on tihti abstraktsed; sõnajärjes on tavalisem (määrus-)öeldis-subjekt.

Võrreldes olevikule ja tulevikule viitamist, võib näha, et kuigi mõlemad konstruktsioonid on *toimuma*-verbi puhul võimalikud, on *toimub/toimuvad* ennekõike kasutusel tuleviku väljendamiseks, samal ajal kui *on toimumas* on

ootuspäraselt olevikulises kasutuses. See kinnitab Dahli (1985) ja Hundti jt (2020) tõdemust, et progressiivil on tendents seostuda olevikuga. Progressiiv nüansseerib olevikku ja rõhutab käimasolevat tegevust, samas kui lihtoleviku-vorm on tüüpiline pigem tulevikulises ja geneerilises kasutuses.

Seejuures on *toimuma*-verbi lihtaja ja progressiivi eristuses tähtis just ajaline, mitte nii väga ruumiline mõõde: kohamääruste esinemises kahe konstruktsiooni vahel olulisi erinevusi ei ole, küll aga on ajamääruste kasutus progressiivitarindiga oluliselt väiksem kui lihtajaga lausetes. See võiks omakorda seostuda asjaoluga, et progressiivse aspekti kujunemisel kohatähendus tuhmub ning esile kerkib ajatähendus (vt Bybee, Dahl 1989; Bybee jt 1994). Samas näitab progressiivi vähene kombineerumine ajamäärustega, et parasjagu toimumise tähendus tuleb esile niigi, ilma et seda peaks ajamäärusega konkretiseerima: progressiivi korral paigutub tegevus enamasti kõnehetke aega, kus on sündmusaeg selge (täpse) määrusetagi. Lihtolevikul on rohkem kasutusviise ja ajaplaane, nii on vaja ka aega rohkem täpsustada. Näiteks lihtaja kasutamisel tuleviku märkimiseks on ajatäpsustus ühel või teisel moel vajalik, kuna verbivorm ise ei ole tuleviku interpretatsiooniks tingimata piisav.

Nagu eeldasime, leidus progressiivitarindit siiski ka tulevikulises kasutuses. Tulenevalt verbi protsessitähendusest on ootuspärane, et tulevikule viitamises ei ole tegu mitte niivõrd eelfaasi markeerimisega (kuigi teatud juhtudel võiks võimalik olla ka selline interpretatsioon) või järkjärgulise muutusega, vaid eesmärgipärasuse, ennustatavuse või kavatsetavusega (nt *homme on toimumas võistlused*). Sarnaseid tähelepanekuid progressiivitarindi kasutusest ennustatava sündmuse või kavatsetud tegevuse märkimiseks on teinud Niva (2022) soome keele kohta. Tulevikku paigutuvate sündmuste puhul võib märgata, et tihtipeale on tegu peatselt kätte jõudva sündmusega või sündmusega, mille toimumisega näib seostuvat teatav kindlus, ning see kehtib nii lihtaja kui ka progressiivi kohta: sündmus toimub mingil kindlal ajal (aastal, kuupäeval jms). Materjali hulgas leidus ka näiteid juhtudest, kus progressiivitarindiga seostus iteratiivsus (nt *Igal aastal on Chicagos toimumas juhtimiskonverents*), mille puhul oleks tüüpilisem väljendusvahend olevikuvorm (nt *Klubis toimub iga nädal jahimuusikute koolitus*).

toimuma-verbi progressiivi kasutustes on lisaks levikule tavatutesse kontekstidesse (nt iteratiivsete sündmuste märkimisele) siiski ootuspäraseid mustreid, mis seonduvad markeeritud kasutusega. Nii on tavaline, et *toimuma* progressiivilaused on eksistentsiaallused, kus aja- ja kohamäärused on lause

alguses, sellal kui lihtajas *toimuma* esineb sagedamini normaallausetes, mis algavad alusega. Progressiivsust, hetkel käimasolevale fookustumist nähtub ka ajamäärustega lausetest, kus ajamäärus näitab üldist sündmusaega (*homme, parajasti*), sellal kui lihtajaga esineb väga sageli koos konkreetset sündmusaega väljendavaid määruseid (*21. septembril*). See, et ka progressiivi kasutatakse kombinatsioonis täpse sündmusaja fraasidega ning on üksjagu kasutusi normaallauses, näitab seevastu taas progressiivi laienemist lihtaja mängumaale.

Eesti keele progressiivile näib siiski olevat eripärane, et oma kasutuslaienemise protsessis ei ole laienemine alanud mitte tüüpilisest agendiga lokatiivsest konstruktsioonist (keegi on kuskil mingis tegevuses), nii et ajapikku kohatähendus tuhmub ning olulisemaks muutub ajatähendus, nagu seda on progressiivi grammatiseerimise kohta pakutud (Bybee, Dahl 1989; Bybee jt 1994). Pigem võib eesti keele progressiivi kohta öelda, et kasutuse laienemine on alguse saanud progressiivi äärealadelt ja markeeritud kasutustest, nagu seda on eksistentsiaallaused. Progressiivi markeeritud kasutustest alanud kasutuslaiendust on näidatud mitmetes keeltes (nt inglise, prantsuse, hollandi keeles), kusjuures kasutuse markeeritus, emfaatilisus – või nagu seda sageli nimetatakse, ekstravagantsus – on oluline joon progressiivi kasutuses ühtlasi siis, kui progressiiv on laienenud markeerimata kontekstidesse (De Wit jt 2020). Samuti näeme, et sarnaselt soome keelega (vt Niva 2022) ei pruugi eesti keeleski olla selget piiri tegevuses kui kohas ja tegevuses kui protsessis olemise vahel.

Seega on *toimuma*-verbil progressiivtarindis nii ootuspäraseid progressiiviomaseid esinemismustreid kui ka laienemist kontekstidesse, kus ootuspärane oleks lihtaeg. *toimuma* kui dünaamiline verb on progressiivile vastuvõtlik, aidates olevikku konkretiseerida, hetkesituatsiooni justkui seestpoolt vaadata, kestvat imperfektiivset situatsiooni väljendada ja tunderõhku lisada. Et mõista, mis on progressiiviga eesti keeles praegu laiemalt toimumas, oleks vaja siinset ühel verbil põhinevat uurimust laiendada. Tulevased uurimused võiksid vaadata, millised verbid ja kui sageli esinevad progressiivikonstruktsioonid (nt verbid, mis väljendavad elusa või kvaasielusa agendi tegevust, järkjärgulise muutuse verbid, kognitiivverbid) ning millises morfosüntaktilises ümbruses (sh ajavormides) ning pragmaatilises funktsioonis leidub eri verbe kahe konstruktsiooniga.

Lühendid

KM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv

Materjali allikad

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl-Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. <https://vakk.ut.ee>.

ÜK 2017 = Jelena Kallas, Kristina Koppel. Eesti keele ühendkorpus 2017. Estonian National Corpus 2017. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-071E7L>.

Kirjandus

Aedmaa, Eleri 2019. Detecting compositionality of Estonian particle verbs with statistical and linguistic methods. (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 37.) Tartu: University of Tartu Press.

Anderson, Sarah, Teenie Matlock, Caitlin Fausey, Michael J. Spivey 2008. On the path to understanding on-line processing of grammatical aspect. – Proceedings of the 30th Annual Conference of the Cognitive Science Society, 143–148. Lawrence Erlbaum Associates Mahwah, NJ.

Bertinetto, Pier Marco, Karen H. Ebert, Casper de Groot 2000. The progressive in Europe. – Tense and aspect in the languages of Europe 6. Ed. by Östen Dahl. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 517–558. <https://doi.org/10.1515/9783110197099.4.517>.

Bresnan, Joan, Anna Cueni, Tatiana Nikitina, Harald R. Baayen 2007. Predicting the dative alternation. – Cognitive foundations of interpretation. Ed. by Gerlof Bouma, Irene Krämer, Joost Zwarts. Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Science, 69–94.

Brisard, Frank 2022. The modal basis of progressive marking. – Aspektualität in Varietäten des Deutschen. Ed. by Hanna Fischer, Melitta Gillmann, Mirjam Schmuck. (= Linguistische Berichte Sonderheft 32.) Hamburg: Helmut Buske Verlag, 15–34. <https://doi.org/10.46771/978-3-96769-242-6>.

Bybee, Joan L., Östen Dahl 1989. The creation of tense and aspect systems in the languages of the world. – Studies in Language 13 (1), 51–103. <https://doi.org/10.1075/sl.13.1.03byb>.

Bybee, Joan, Revere Perkins, William Pagliuca 1994. The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world. Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Claudi, Ulrike, Bernd Heine 1986.** On the metaphorical base of grammar. – *Studies in Language* 10 (2), 297–335. <https://doi.org/10.1075/sl.10.2.03cla>.
- Comrie, Bernard 1976.** *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Östen 1985.** *Tense and aspect systems.* Oxford, New York: Basil Blackwell.
- De Wit, Astrid, Peter Petré, Frank Brisard 2020.** Standing out with the progressive. – *Journal of Linguistics* [Special issue 'Beyond Time'] 53 (3), 479–514.
- Deshors, Sandra C., Paula Rautionaho 2018.** The progressive versus non-progressive alternation: A semantic exploration across World Englishes. *English World-Wide. – A Journal of Varieties of English* 39 (3), 309–337. <https://doi.org/10.1075/eww.00016.des>.
- Divjak, Dagmar, Petar Milin, Srdan Medimorec 2020.** Construal in language: A visual-world approach to the effects of linguistic alternations on event perception and conception. – *Cognitive Linguistics* 31 (1), 37–72. <https://doi.org/10.1515/cog-2018-0103>.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009.** „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- Erelt, Mati 2017.** *Öeldis.* – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–239.
- Groot, Casper de 2000.** The absentive. – *Tense and aspect in the languages of Europe.* Ed. by Östen Dahl. (= *Empirical approaches to language typology [EALT]* 6.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 693–722. <https://doi.org/10.1515/9783110197099.4.693>.
- Huette, Stephanie, Bodo Winter, Teenie Matlock, David H. Ardell, Michael Spivey 2014.** Eye movements during listening reveal spontaneous grammatical processing. – *Frontiers in Psychology* 5, 410. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00410>.
- Hundt, Marianne, Paula Rautionaho, Carolin Strobl 2020.** Progressive or simple? A corpus-based study of aspect in World Englishes. – *Corpora* 15 (1), 77–106. <https://doi.org/10.3366/cor.2020.0186>.
- Jõks, Maris 2010.** Kas see on eesti keel? – *Postimees*, 14. dets. <https://arvamus.postimees.ee/347446/maris-joks-kas-see-on-est-keel>.
- Klavan, Jane 2012.** *Evidence in linguistics: Corpus-linguistic and experimental methods for studying grammatical synonymy.* (= *Dissertationes linguisticae Universitas Tartuensis* 15.) Tartu: University of Tartu Press.

- Kuokkala, Juha 2021.** Mihin suuntaan saamen progressiivirakenteet ovat menossa?: Huomioita *lea jođus*, *lea manus* -ilmaustyyppistä pohjois- ja inarinsaamessa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 2021 (98), 321–348. <https://doi.org/10.33340/susa.97223>.
- Langacker, Ronald W. 1987.** Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites, Volume I. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W 2019.** Construal. – Cognitive linguistics: Foundations of language. Ed. by Ewa Dąbrowska, Dagmar Divjak. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.
- Metslang, Helle 1993.** Kas eesti keeles on olemas progressiiv? – Keel ja Kirjandus 6, 326–334; 7, 410–416; 8, 468–476.
- Metslang, Helle 1995.** The progressive in Estonian. – Temporal reference, aspect and actionality. Vol. 2. Typological perspectives. Ed. by Pier Marco Bertinetto, Valentina Bianchi, Östen Dahl, Mario Squartini. Torino: Rosenberg & Seller, 169–183.
- Metslang, Helle 2006.** Predikaat ajastut kogemas. – Keel ja Kirjandus 9, 714–727.
- Niva, Heidi 2022.** Suomen progressiivirakenne intentioiden ja ennakoinnin ilmaisuissa. Helsinki: Suomalais-ugrilainen ja pohjoismainen osasto, humanististen tiedekunta, Helsingin yliopisto. Akateeminen väitöskirja.
- Norvik, Miina 2007.** The present in English and Estonian: The case of the present progressive. BA thesis. Tartu: University of Tartu, Chair of English Language and Literature.
- Norvik, Miina, Helle Metslang, Karl Pajusalu 2018.** The supine inessive construction in Salaca Livonian. – Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 9 (2), 215–240. <https://doi.org/10.12697/jeful.2018.9.2.10>.
- Palu, Liina 2009.** Inglise keele mõjud eesti keelele: *mas*-vormi ja *v*-kesksõna kasutusalala laienemine. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.
- Questionnaire 1993.** Questionnaire of the progressive aspect. Eurotyp project, group 6, tense-aspect. Manuscript.
- Smitterberg, Erik 2005.** The progressive in 19th-century English: A process of integration. (= Language and Computers 54). Amsterdam: Rodopi.
- Tommola, Hannu 2000.** Progressive aspect in Baltic Finnic. – Tense and aspect in the languages of Europe. Ed. by Östen Dahl. (= Empirical approaches to language typology [EALT] 6.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 655–692. <https://doi.org/10.1515/9783110197099.4.655>.

Lisa. Pildimaterjal

Rut noppib päid.	(1. 2. P.)	Ramat.	Voas rägib temmaga.	283
16. Ja Rut ütles: Ärta kät mo peäle, et ma and pean mahhajatma ja so jurest jälle taggasti minnema: E st kus pole sa lähhäd, seana lähhän minna ta, ja kus paika sinna jääd, senna tahhan ma ka jada, sinno vahwas on minno vahwas ja sinno Jummal on minno Jummal.			6. Ja se pois, kes leikajatte ülle olli pandud, wastas ja ütles: Se norik on se Moabinaene, kes Noomiga on taggasti tulnud Moabi maalt.	
17. Kus sinna sured, senna tahhan ma ka surra ja siina peab mind mahhamaetama; nenda tehko Jehowa mulle ja nenda weel peälegi: sest surm peab mind ja sind ühhest ärrelahhutama.			7. Ja ta ütles: lasse ma noppin ja forjan kofko parmaste jures leikajatte tagga; ja ta on tulnud ja jänud homiko aiaf siit sadik, nääd jääb ta piisut koi.	
18. Kui ta näggi, et temmal kindel nou olli temmaga minna, siis jättis ta fedda räkimist temma wasto jälle.			8. Ja Voas ütles Rutti wasto: Eks sa kule mo tüttar, ärta minne noppima teise põllo peält, ärta minne ka mitte siit ärta ja ja seie mo tüdeukutte selsti.	
19. Ja nemmad läksid mollemad ärta, kunnal nemmad said Petlema; ja se sündis, kui nemad Petlema said, siis olli keik se lin nende pärrast kummas, ja naesierahwas ütlesid: Ous se Noomi?			9. So silmad olgo põllal, kus nemmad leikawad, et sa nende järrel käid; eks ma olle kästnud neid poisfa, et nemmad ei pea sinnusse puutama? ja kui sul janno on, siis minne senna lähhe ritte jure, ja so sest, mis need poisid tomad.	
20. Ja temma ütles neile: Ärge hüüde mind Noomiks, hüüde mind Maraks, sest se keigewägewam Jumal on mulle wägga kibbedat teinud.			10. Ja ta heitis omma silmili mahha ja kummardas mani ja ütles ta wasto: Mikspärrast ollen ma armo leidnud so melest, et sa mind tuuwaks pead, ja ma ollen wõdras?	
21. Minna läksin täis ärta, ja tühjalt on mind Jehowa taggasti tonud: miks teie mind Noomiks hüate? sest Jehowa on wasto mind kostonud, ja se keigewägewam Jummal on mulle pahha teinud.			11. Ja Voas wastas ja ütles temmale: Käl mulle on teada antud keik, mis sa omma ämmale teinud pärrast omma mehhe surma, ja oled mahhajatnud omma issa ja omma emma ja omma sündimisema, ja olled tulnud ühhe rahwa jure, fedda sa ei eile egga eite mitte tunnud.	
22. Nenda tuli Noomi taggasti ja temmaga Rut, se Moabi-ma naene, temma minni, kes äratulli Moabi-maalt: ja nemmad tullid Petlema odra leikusse hakkatusses.			12. Jehowa tassugo sinno töd, ja so pääl sago täide Jehowast Israeli Jummalast, kelle tibade alla sa tulnud warjo sama.	
2. Peatük.			13. Ja Rut ütles: Lassemind armo leida ommaf melest, mo isfand, sest sa olled mind trööstinud, ja et sa olled räkinnud omma ümmardaja mele pärrast, ehk ma kül mitte ei olle kui üks so ümmardajast.	
Rut noppib päid Voasi põllal.			14. Ja Voas ütles temmale: Sõma aial tulle seie ja so sest leiwast ja kasta omma palloke senna ädikasse; ja ta istus mahha leikajatte kõrwa, ja temma andis ta kätte tango-pudro, ja tema fõi ja ta kõht sai täis ja jättis muist ülle.	
1. Ja seki olli Noomil ta mehhe suggulane, üks wägew wahwa mees Elimeleki sugguwõdsfäst, Voas nimmi.			15. Ja ta tousis ülles noppima, ja Voas käs-kis omad poisid ja ütles: Ta peab ka parmaste wahhel noppima, ja teie ei pea temmale mitte häbbi teggema.	
2. Ja se Moabinaene Rut ütles Noomi wasto: lasse ma lähhän põllale ja noppin päid selle tagga, kelle melest ma armo leian; ja ta ütles temmale: minne mo tüttar.			16. Ja tombage ka kül temmale middagi wihtudest wälja ja jätke fedda mahha, et ta ülles-noppib, ja ärge sõidelge tedda mitte.	
3. Ja ta läks ja tuli ja noppis põllo peäl leikajatte tagga: ja üks põllo ossa juhtus kogematta temma ette, mis Voasi pärrast, kes olli Elimeleki sugguwõdsfäst.			17. Ja ta noppis seäl põllul õhtoni, ja pekstis wälja	
4. Ja wata Voas tuli Petlemast ja ütles leikajattele: Jehowa olgo teiega! ja nemmad üt. sid temmale*: Jehowa õnnistago sind.				
* Öpp. Saf. 3/33. Jer. 17/7.				
5. Ja Voas ütles omma poisile, kes leikajatte ülle olli pandud: kelle pärralt on se norik?				

Pilt 1. Piibli Ramat, Wanna Seädusse Ramatud 1739, lk 283

(Foto: Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv Digar)

Laulja.

Ni hui walhose jõe
flürrisemad laened,
flis hülse pealta
xängemad orro sisse,
Ni hui kama piltine
flusta pilweda alla
Flappaste hiarhiatub:
Nenda on jochornas laulo
Teeus hulline oia.

Ni hui walhose allihet,
Seisab auustud laulja
Omme nemude hestieella.
Hiarhiatub piltine,
Ja metsad on waiit:
Laulja on hestornas
Omme eale, wallamas
Suusta laulo haste,
Ja terrama ümber,
Waiit hui meere haldud
Rahwad on hulemaist.

Pilt 2. Kristian Jaak
Peterson „Laulja“
(KM EKLA, B-37:1254)

Pilt 3. Külli Habicht emakeeleolümpiaadi töid sorteerimas 15. märtsil 2019
(Foto: Miina Norvik)

Jotain poikkeuksellista on tapahtumassa!

Viron progressiivista

Piia Taremaa, Helle Metslang, Miina Norvik

Tässä korpustutkimuksessa ruodimme yhden verbin – *toimuma* – avulla sitä, millaisia tendenssejä viron progressiivin käytössä parhaillaan esiintyy. Osoitamme, että vaikka *toimuma* sallii preesensin indikatiivin yksinkertaisessa muodossa (*toimub/ toimuvad*) ja progressiivimuodossa (*on toimumas*) samankaltaisia käyttöjä sekä tapahtuma-aikaan viittaamisessa ja aikamerkitysten tarkentamisessa, abstraktimpien ja konkreettisempien tapahtumien ilmaisemisessa että myös lausemalleissa, näkyvät käyttömahdollisuudet näissä kahdessa konstruktiossa eri suhteissa. Niinpä keskinäisessä vertailussa havaitsemme yksinkertaisen muodon useammin tulevaisuuteen tai generisiin tapahtumiin viittaavassa käytössä, ilmaisemassa konkreettisempia tapahtumia tai asiaintiloja, lausetyypeistä normaalilauseessa. Progressiivimuoto liittyy puolestaan ennemminkin nykyhetkeen, abstraktimpiin ja ajallisesti hämärärajaisempiin tapahtumiin ja prosesseihin, lausetyypeistä eksistentiaalilauseeseen. Tällaiset progressiivin käytöt ovat odotuksenmukaisia. Näemme kuitenkin jossain määrin myös sellaisia tapauksia, jotka ilmentävät progressiivin käytön oleellista laajenemista: tuleviin tapahtumiin (ml. konkreettisena ajankohtana tapahtuviin tapahtumiin) viittaamista, iteratiivisuutta, normaalilauseessa esiintymistä. Tuleva tutkimus näyttäköön, mitä muiden viron verbien suhteen tapahtuu tai on tapahtumassa.

Something extraordinary is happening!

The progressive construction in Estonian

Piia Taremaa, Helle Metslang, Miina Norvik

In this corpus study, we examine the verb *toimuma* ‘to occur, to happen’ to explore the latest tendencies in the use of the progressive construction in the Estonian language. *toimuma* allows for similar usages in both the simple present tense (*toimub/toimuvad* ‘occurs, happens’) and the present progressive (*on toimumas* ‘is happening’) for indicating event times and clarifying the temporal frame of the event, expressing both abstract and concrete events. However, these possibilities manifest themselves in different proportions across the two constructions. When compared, the simple tense is more frequently used to refer to future and generic events. In addition, it tends to express more concrete events than the progressive construction and is commonly found in unmarked clause types (usually called normal clauses in the Estonian tradition). The progressive construction tends to reference the present time, refer to events with more abstract and unclear temporal boundaries, and occur in existential clauses. These uses of the progressive construction are consistent with expectations. However, we also find a significant number of cases that suggest a substantial expansion in the use of the progressive, such as reference to future events (including those with specific occurrence times), the expression of iterativity, and occurrences in unmarked clauses. What is happening with other Estonian verbs will be the subject of future studies.

Kaassõna *suhtes* ja tema sõbrad

Ann Veismann

Kaassõnad on sõnaklass, mis jääb leksikoni ja grammatika piirimaile. Tegemist ei ole iseseisvate täistähenduslike sõnadega, nende tähendus on üldisem ja täpne funktsioon selgub kontekstis. Kuigi kaassõnade funktsioonid on osalt sarnased käänete funktsioonidega, peetakse nende kasutust tähenduslikult piiratumaks. Erinevalt tavapärastest grammatilistest üksustest (mille teke keelde on aeglane) võib kaassõnu keelde üsna kergesti juurde tulla ning kaassõnade tulek keelde nimi- ja tegusõnade grammatiseerumise teel on nähtav ja suhteliselt jälgitav protsess. Mitmed sõnavormid kõiguvad keeles nähtavalt mõnda aega täistähendusliku nimi- või tegusõna ja kaassõna vahel nii, et nende sõnaliigiline määramine ei ole kindel. Samas võib ka ammu grammatiseerunud kaassõnade päritolusõna olla lihtsalt läbinähtav.

Artiklis võtan vaatluse alla kaassõna *suhtes*, mille tulekut keelde on keelekorralduses tõrjutud, kuna keeles leidub sama funktsiooni väljendamiseks alternatiive. Vaatlen esmalt taustaks väga lühidalt üldiselt kaassõnade grammatiseerumist eesti keeles ja seejärel uurin sõnaraamatute abil sõna *suhtes* ilmumist eesti keelde. Teen kokkuvõtte keelekorralduslikest nõuannetest selle sõna kohta ning alternatiivsetest väljendusvahenditest. Seejärel võrdlen sõna *suhtes* sünonüümsete kaassõnadega *kohta*, *vastu*, *üle*, *osas* ja *seoses* nendega sagedasti esinevate komplementide põhjal.

1. Üldine taust

Kaassõna on grammatiline sõna, mis kuulub kaassõnafraasi ja mille juurde kuulub nimisõna. Nii nimisõna kui ka kaassõna on kaassõnafraasi kohustuslikud osad. Kaassõnad on tähenduselt lähedased käänetele, kuid tähenduselt ja kasutuselt kitsamad (Veismann, Erelt 2017: 446). Kaassõnade (ja neist edasi käändetunnuste) kujunemine on üks tüüpilisemaid näiteid grammatiseerumist, kus verbist või substantiivist kujuneb järk-järgult grammatiline üksus.

Algselt täistähenduslik nimisõna saab uue tõlgenduse relatsioonilise substantiivina ja analüüsitakse seejärel kaassõnaks (Lehmann 1985: 304). Sama moodi on arenenud eesti keele kaassõnad enamasti nimisõnadest, näiteks nimisõna-fraas *maja ees* on tõlgendatav kohale *esi* viitavana (Palmeos 1973: 68).

Nii saksa kui ka eesti keeles on kaassõnad kujunenud nimisõnadest ning näha võib grammatiseerumise erinevaid astmeid (Palmeos 1973: 76; Habicht 2000: 23). Oma 2000. aasta uurimuses käsitles Külli Habicht just neid sõnu, mis olid eesti kirjakeele kõige vanemal perioodil (16.–17. sajandil) alles nimi-sõnast grammatiseerumas kaassõnaks, ega vaadelnud neid, mille kaassõnalisus oli selleks ajaks juba kindel (nt *alla, all, alt, sisse, sees, seest, peale, peal, pealt*) (Habicht 2000: 25). Ta uuris sõnu *ase* → *asemele, asemel*; *hea* → *heaks*; *kesk* → *kesk, keskel*; *komme* → *kombel*; *kõrv* → *kõrval*; *käsi* → *kätte, käes, käest*; *naga* → *najal*; *nimi* → *nimel*; *pool* → *poole, pool, poolt, poolest*; *pära* → *pära, päras, pärast, pärale, päral, päralt*; *sega* → *sekka, seas*; *tava* → *taval*; *tarve* → *tarbeks*; *viis* → *viisi*.

Heaks näiteks muutustest, mis leiavad aset nimisõna grammatiseerumisel kaassõnaks, on *ase*, mida ka Habicht (2000) käsitles. Ilma kontekstita on tänapäeva eesti keeleski fraas *koera asemel* tõlgendatav kaheti: nii koera asukohale viitava nimisõnafraasina (*kass pikutas koera asemel*) kui ka kaassõnafraasina, abstraheerunud tähenduses (*koera asemel töömehe perre kassi*). Nii Paula Palmeos (1973) kui ka Külli Habicht (2000: 19) on esile toonud, et eesti keele substantiividest pärinevate nimisõnade abstraktsus varieerub.

Tihti grammatiseeruvad nimisõnad kaassõnaks just kohakäänetes. Näitena grammatiseerumise algusjärgust on Habichti uurimuses *komme* → *kombel*, mis esineb Heinrich Stahli tekstides kõige sagedamini kinnistunud fraasina adessiivis nimisõna + *kombel*, kuid on 17. sajandil selgelt grammatiseerumise teel (Habicht 2000: 30–32). Ka tänapäeva kirjakeeles esineb *kombel* nii kinnistunud fraasides (*omal kombel, sel kombel*) kui ka kaassõnana (*lapse kombel*).

Juba Palmeos (1973: 76) on öelnud, et kaassõnade moodustamine toimub pidevalt. Ta toob täistähendusliku sõna ja postpositsiooni piirimail olevate sõnade näideteks sõnad *arvel, jalus, kaela, kaelas, kaelast, kanti, kandis, kandist, kombel, korral, kukil, kulul, moodi, nimel, sabas, selga, seljas, seljast, silmis, vahet, varjus* ja *viisil* (Palmeos 1973: 77). Nende sõnade puhul näeme, et kuigi neid kasutatakse (veel) nimisõnadena, on nende tähendus üldistunud. Habicht on Krista Ojutkangale (1998: 69) toetudes leidnud, et olemasolevad

kaassõnad hoogustavad analoogia kaudu uute kaassõnade tekkimist, kui keelekasutajad üldistavad toimunud reanalüüsi. „Eesti keele süntaksi“ „Kaassõnafraasi“ peatükis on loetelu sõnadest, mis on kas äsja kaassõnastunud või veel kaassõnastumas, näiteks *hakul, käsul, sõnul, korras* (Veismann, Erelt 2017: 450).

Claude Hagège (2010) on nimetanud kaassõnu morfoleksikaalseteks üksusteks: nad asuvad morfoloogia ja leksikoni piirimail, seepärast toimub nende keelde ilmumine hõlpsamalt kui tüüpiliste morfoloogiaüksuste puhul. Kuid toimuda võib ka kaassõnade kadumine. Näiteks on Habicht (2001) uurinud kaassõna *rinnas*, mis esines vanas kirjakeeles kaassõnana, ent on tänapäevaks kadunud. Samuti leiame Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikast (2011: 586–620) kaassõnade loendist sõnu, mis tänapäeva keeles kaassõnana ei esine (nt *oht* → *ohul* 'läbi, abil', *perse* → *perse* '-sse, kätte' (*suri viina perse*), *rada* → *rajal* 'järgi, kohaselt', *selg* → *selga* 'pihta, peale' (*põrutati kolm pauku ukse selga*)).

Kaassõna edasisel grammatiseerumisel võib sellest saada käändelõpp (Habicht 2000) või see võib koos fraasis esineva nimisõnaga moodustada uue mäarsõna ja areneda liitkaassõnaks (vt Habicht, Penjam 2007; Jürine, Habicht 2013; Jürine 2016).

Kuna kaassõnade hulk eesti keeles ei ole nii stabiilne kui tavaliselt morfoloogilistel üksustel, siis pole imeks panna, et nimisõna ja kaassõna piirialal paiknevate üksuste sõnaliigi määramine on tavaline peavalu nii vana kirja-keele uurijate (Habicht jt 2011), sõnaraamatute koostajate (vt nt Paulsen jt 2020) kui ka arvutilingvistide jaoks (vt nt Muischnek, Vider 2005). Sõnaliigi määramist ei tee lihtsamaks see, et nimisõnafraasis võib kaassõnaga vormiliselt sama sõna esineda juba abstraherunud tähenduses, näiteks mainitakse „Eesti keele süntaksis“ selliseid (nimisõna)fraase nagu *mingil kombel, teisele poole* ja *elusast peast* (Veismann, Erelt 2017: 450). Sama probleem on sõnaga *suhtes*, mis võib esineda nii täistähendusliku nimisõnana (*suhe* : *suhte*), kaassõnana üldistunud tähenduses (*tuleviku suhtes*) kui ka kindlates nimisõnafraasides üldistunud tähenduses (*selles/ses/mis/igas suhtes* 'mõttes'). Harvadel juhtudel võib selline mitmes rollis esinemine ka mitmetimõistetavust põhjustada, näiteks lauses *Igas suhtes tubli mees*.

2. *suhtes* sõnaraamatutes ja keelekorralduslikes nõuannetes

Järgnevalt vaatlen, mida on sõna *suhtes* kohta öelnud sõnaraamatud ja keelekorraldus. Wiedemanni sõnaraamatus (1869) ja grammatika kaassõnade osas (Wiedemann 2011 [1875]: 586–620) see sõna puudub, sest *suhe* on üks keeleuuenduse käigus soome keelest toodud sõnadest. Huno Rätsep on nimetanud Johannes Aaviku soome keelest toodud sõnadena sõnu *suhteline* ja *suhtuma* ning pidanud sõna *suhe* toojaks Villem Grünthal-Ridalat (Rätsep 1976: 215–216), kes kasutas seda sõna Gabriele d’Annunzio „Süütu“ tõlkes aastal 1913. Raamatu lõpus on sõnastik, kus *suhe* on selgitatud kui „(sm) vahe, vahekord, relation“ (D’Annunzio 1913: 363).

Johannes Aavik (1912: 484) kasutab sõna 1912. aastal ajakirjas Eesti Kirjandus kirjutises „Keele kaunima kõlavuse poole“, tutvustades seda kirjutise lõpus uute sõnade hulgas: „suhe, gen. suhte — verhältnis, 'beziehung, отношение; selles suhtes — in dieser beziehung, в этом отношении“. Samal ajal on soome sõnade toomist eesti keelde mitmed keelemehed ka ülearuseks pidanud. Näiteks Harald Pöld (1915: 310) nimetab „uuendusettepanekutena täitsa kõrvaleheidetavaks“ soome sõnu „seal, kus omadega täiesti läbi saab“, loetledes muude hulgas „suhe = vahekord“. Digari andmetel võeti sõna kasutusele kohe nii nimi- (1913) kui ka kaassõnana (1915) järjest kasvava kasutusagedusega.¹

Siiski puudub *suhe* 1918. aastal ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatust“. Õigekeelsussõnaraamatutesse ilmub sõna *suhe* 1933. aastal: **suhe** [millegagi] (vahekord) v. [millesegi] (suhtumine), `suhte (Muuk 1933: 357). Samuti on see sõna olemas järgnevas suures õigekeelsussõnaraamatus: **suhe** [millegagi, millesegi] (Beziehung, Relation, Verhältnis) [...] **suhtes** (in bezug [auf etwas]) (ÕS 1937: 1444). „Väike õigekeelsuse sõnaraamat“ (VÕS 1953), õigekeelsuse sõnaraamatud (ÕS 1960, ÕS 1976) mainivad samuti nimisõna **suhe**, `suhte [millegagi] (vahekord), 1976. aastal on lisandunud on *suhtes-tama* kui 'kindlasse suhtesse, vahekorda seadma' (ÕS 1976).

Kaassõnana leiab *suhtes* mainimist alates 1999. aasta ÕS-ist, kuid kasutust taunivate näidetega. Enam-vähem sama infot kordavad ÕS 2006, ÕS 2013 ja ÕS 2018. ÕS 1999: „**suhtes** ei tähenda: kohta, vastu, üle. Rööpjooned, mis on

¹ Autor tänab Annika Vihti väärtuslike täpsustuste ja viidete eest *suhtes* päritolu kohta.

telje suhtes nurga all .. (*asetsevad teljega nurgi*). Selles (suhtes) on sul õigus (*selles asjas*). Krooni kurss marga suhtes, *parem*: margasse. Leppisime hinna suhtes kokku, *parem*: hinnas. See kehtib ka sinu {suhtes} kohta (*käib ka sinu kohta*). Otsus tähtaja pikendamise {suhtes} kohta *tähtaja pikendamise otsus*. Kriitika ministri {suhtes} kohta v pihta. Usaldus panga {suhtes} vastu. Vaidlus tuleviku {suhtes} üle. {Puudus magneesiumi suhtes} magneesiumipuudus.“ (ÕS 1999: 745). Järgnevatel ÕS-ides (ÕS 2006, ÕS 2013, ÕS 2018) muutub „ei tähenda *kohta, vastu, üle*“ soovitusel „ei soovita tähenduses *kohta, vastu, üle*“.

Kust tuleb selline soovitus? Võimalik, et Andrus Saareste sada aastat vanast juhtnõorigist. Saareste (1922: 36) on andnud oma raamatus „Tegelikud õigekeelsuse määrused“ nõuande hoiduda sõna *suhtes* kasutusest: „Sõnaga „suhe“ tuleks kokkuhoidlikum ja ettevaatlikum olla. Teda tarvitada ainult ehk täpipealsust nõudvas teaduslikus stiilis, tähenduses „rélatsioon“. Ka seal oleks vast parem sõna „relatsioon“ ehk „vahekord“. Kindlasti hoiduda aga tuleks labase ja maotu seesütleva kuju „**suhtes**“ eest, mille asemel võidaks tarvitada „(selle) poolest“, „(ses) tükis“, „(ses) asjas“, „kohta“, „sihis“, „küsimuses“ ehk konstruktsiooni **alaltütleva** või **saava** käändega.“ Järgneb hulk näiteid.

Mittenormeeriv „Eesti keele seletav sõnaraamat“ (EKSS) loetleb kaasõnale *suhtes* kolm tähendust, millest esimene on säilitanud nimisõna tähenduse, teine ja kolmas aga üldistunud: 1) põhisõnaga märgitud arvestades, sellega võrrelduna, suhestatuna; 2) asjus, küsimuses; (millegagi) seoses ning 3) vastu. Lisaks on *suhtes* nimisõnana sõnartiklis neljandaks tähenduseks „[mingis] **suhtes** (mingist) küljest, (mingist) aspektist, (mingis) mõttes. *Ses suhtes on sul õigus. Selles suhtes on isa ja ema alati ühel nõul olnud. Huvitav, ehkki mitmes suhtes vaieldav käsitus, ettekanne. Igas suhtes eeskujulik õpilane. Vana kodu oli mõnes suhtes mugavamgi kui uus*“.

Sõnaveebist leiab *suhtes* kohta kaks artiklit: esimene annab sõnaliigiks „tagasõna, mäarsõna“ ja tähenduseks ’mingis küsimuses, mingis asjas; kelle-gagi või millegagi seoses’ ning pakub sünonüümideks *mõttes, poolest, koha pealt, osas*. Kahjuks ei esita Sõnaveeb näidet mäarsõnana esinemise kohta. Teine artikkel on tagasõna tähenduses ’millegagi võrreldes, arvestades, mingit asjaolu’. (Sõnaveeb: *suhtes*)

Keelekorralduslikud nõuanded, kuidas asendada sõna *suhtes* koos selgitusega „sageli liialdatakse sõnaga *suhtes*“ leiab „Ametniku soovitusõnastikust“ (AMSS 2013). Samuti tõi nüüdseks arhiveeritud keelenõuvakk näiteid selle

kohta, kuidas *suhtes* tagasõnana asendada teiste kaassõnade või käändekonstruksiooniga.

Sirje Mäearu artiklis „Valik rektsioone“ (1996: 68–106) leiab loetelust mitmeid juhtumeid, kus *suhtes* kaassõna on aktsepteeritav rektsioon (vt tabel 1). Mitmel juhul on antud paralleelselt *vastu* ja *suhtes*. Silma jääb, et tihti on näidetes elusa komplemendiga *vastu* ja elutu komplemendiga *suhtes*, kuid see võib olla juhuslik.

Tabel 1. *suhtes* kaassõna fraas rektsioonilise laiendina (Mäearu 1996 järgi)

allergiline mille <i>suhtes</i> , mille <i>vastu</i> : <i>allergiline tolmu suhtes, tolmu vastu</i>	kindlustunne mille <i>suhtes</i> : <i>kindlustunne tuleviku suhtes</i>
eelarvamus mille <i>suhtes</i> : <i>mul on tema suhtes eelarvamus</i>	kokku leppima millega mille <i>suhtes</i> , milles: <i>leppis ostjaga hinna suhtes, hinnas kokku</i>
hoiak mille <i>suhtes</i> : <i>tal on abordi suhtes äärmuslik hoiak</i> ; mille <i>vastu</i> : <i>negatiivne hoiak bürokraatide vastu</i>	nõudlik mille <i>suhtes</i> : <i>toidu suhtes nõudlik</i> ; mille <i>vastu</i> : <i>nõudlik õpilaste vastu</i>
hoolimatu mille <i>vastu</i> , mille <i>suhtes</i> : <i>hoolimatu kaaslaste vastu, riietuse suhtes</i>	nõudlikkus <i>kvaliteedi suhtes</i> ; mille <i>vastu</i> : <i>nõudlikkus enese vastu</i>
hoolimatus mille <i>vastu</i> , mille <i>suhtes</i> : <i>hoolimatus sõbra vastu, tuleviku suhtes</i>	osavõtlik mille <i>suhtes</i> : <i>teise murede suhtes</i> ; mille <i>vastu</i> : <i>kaaslase vastu</i>
immuunne mille <i>suhtes</i> , mille <i>vastu</i> : <i>immuunne mürgi suhtes/vastu</i>	osavõtmatu mille <i>suhtes</i> : <i>ümbritseva suhtes</i>
immuunsus mille <i>suhtes</i> , mille <i>vastu</i>	tolerantsus mille <i>suhtes</i> : <i>teiste arvamuse suhtes</i> ; mille <i>vastu</i> : <i>vähemuste vastu</i>
kahtlus milles: <i>mehel tekkisid kahtlused oma võimetes</i> ; mille <i>suhtes</i> : <i>kahtlused naabri kavatsuste suhtes</i> ; mille <i>kahtlus</i> : <i>kuriteo toimepaneku kahtlus</i>	tundlik, tundlikkus mille <i>suhtes</i> , <i>vastu</i> : <i>õietolmu suhtes, vastu</i>

Samas rektsioonide loetelus (Mäearu 1996) on teisigi sünonüümseid kaassõnu, näiteks **pahandama/pahane** mille *peale* / mille *pärast* / mille *üle*; **pahameel** mille *üle* / mille *pärast* / mille *vastu*; **nördima** millest / mille *üle* / mille *pärast*; **muretsema** mille *eest* / mille *pärast*; **kuri** mille *peale* / mille *vastu* / millele / millega; **kaebus** mille *üle* / mille *kohta* / mille *pärast* / millele / mille *peale*.

Samal ajal on kaassõnu, mille (üle)tarvitamist keelekorraldus korrigeerib, ajas juurde tulnud. Sõna *osas* kasutamisest on juttu olnud vähemalt aastast

2010 (EKI keelenõuanne 2010). Kui 2010. aastal antakse nõu asendada see kaassõnadega *poolest, kohta, üle*, siis 2015. aastaks on lisandunud asendamisel aktsepteeritavate kaassõnade hulka ka *suhtes*. 2015. aasta Oma Keeles kirjutab Helika Mäekivi (2015) kaassõnast *osas*, öeldes, et selle korrektne kasutus võiks piirduda nimisõna käändevormiga, kus kõneks on osa tervikust. Ta toob näiteid *osas* asendatavusest kaassõnadega *kohta, suhtes* ja *üle* või ka muude tagasõnadega (*pärast, vastu, poolest, eest, vallas, järele*) või käänetega (Mäekivi: 47–51). Seejuures on Mäekivi (2013: 52) öelnud: „Kui paarkümmend aastat tagasi soovitati keelekasutajal vältida kaassõnade *suhtes, korral, puhul* ja *seoses* liigpruukimist, siis näib, et suures vältimistuhinas on kõikide nende asemel võetud kasutusele universaaltagasõna *osas*. See pole aga muud kui nimisõna *osa* seesütlevas käändes, mille põhitähendus selgub järgmistest lausetest.“ Paremaks asenduseks on pakutud peamiselt *kohta* ja *üle*, aga ka teisi kaassõnu, nende hulgas *suhtes* (Mäekivi 2013: 53). Mäekivi on oma Õiguskeele artiklis (Mäekivi 2016) loetlenud nn moodsaid kaassõnu, millega õigustekstides liialdatakse (*läbi, osas, lõikes, suunas, seoses, poolt*), ja nagu näha, pole nende hulgas enam kaassõna *suhtes*.

Ka 2023. aastal ilmunud keeleteoimetamise kõrgkooliõpikus (Argus jt 2023) leiduvad küll soovitusel ületarvitatud kaassõnade kohta, kuid nende hulgas pole enam mainitud sõna *suhtes*. Ametitekstides ületarvitatud kaassõnade (*lõikes, läbi, osas, tänu, raames, seoses, suunas*) hulgas mainitakse sõnu *osas* ja *seoses* (Argus jt 2023: 119), mis sobivad ka *suhtes* sünonüümideks.

Lydia Risberg teeb oma artiklis (2022) kokkuvõtte, et kuigi sõna *suhtes* on tõrjutud juba sada aastat, on see endiselt käibel ja tema andmetel 68% juhtudel just tähenduses 'kohta, vastu, üle', mida ei soovitata. Ta toob ühtlasi esile, et 12% juhtudel oli analüüsitud lauseid raske kategoriseerida kas soovitatavaks või ebasoovitatavaks, samas on laused ise olnud arusaadavad (Risberg 2022: 206).

3. Kaassõnade sünonüümia

Huvitaval kombel on kaassõnade sünonüümiale keeleteaduses oluliselt vähem tähelepanu pööratud kui kaassõnade polüseemiale, mis kognitiivse lingvistika algusaegadel leidis rohkelt käsitlemist mitmes keeles. Mõned uurimused võib siiski näiteks tuua. Nii on Jane Klavan oma magistritöös (2008) uurinud selliste kaassõnade sünonüümiat inglise ja eesti keeles, mis näitavad millegi vahel olemist (*between, among, amongst, amid, amidst, in the*

middle of, in the centre of inglise keeles ning *vahel, vahele, vahelt, seas, sekka, seast, hulgas, hulka, hulgast, keskel, keskele, keskelt, keset* eesti keeles). Anton Granvik ja Susanna Taimitarha (2014) on käsitlenud rootsi prepositsioonide *angående* 'suhtes, kohta', *beträffande* 'kohta, suhtes, üle, mis puutub ..', *gällande* 'adj. kehtiv, maksev; millegi või kellegi kohta käima', näiteks *det gäller dig* 'see käib sinu kohta', ja *rörande* 'suhtes, kohta' (Rootsi-eesti sõnaraamat 2004) sünonüümiat. Need kaassõnad pärinevad verbi partitsiibivormidest ja neid kõiki võib teatud kontekstides eesti keelde tõlkida kaassõnaga *suh-tes*. Autorite sõnul on Rootsi keelekorraldus neid sõnu tõrjunud, sest need kuuluvad „formaalsesse, bürokraatlikku ja õiguskeele“ registrisse (Granvik, Taimitarha 2014: 258). Granviki ja Taimitarha (2014: 258–259) järgi on need kaassõnad enamasti asendatavad prepositsiooniga *om* 'kohta'.

Granvik ja Taimitarha nimetavad seesuguseid kaassõnu topik prepositsioonideks (*topic-marking*), sest need toimivad klausisiselt kõnesoleva teema või asjaolu esile toomise vahenditena (2014: 258). Nad leiavad, et nimetatud prepositsioonid on keeles markeeritud, sest on läbinähtavalt verbivormid, neid kasutatakse stilistiliselt piiratud kontekstides (eelkõige kõrgstiil, õiguskeel ja bürokraatlik väljendusviis) ning nende kasutus ei ole väga sage (Granvik, Taimitarha 2014: 258–259). Neutraalne topikut märkiv prepositsioon on rootsi keeles *om* (mida saab eesti keelde tõlkida postposit-siooniga *kohta*, aga ka nimisõna elatiivivormiga), nii nagu inglise keeles on neutraalne sõna *about*, kuid samas tähenduses markeeritud on *on, concerning* ja *regarding* (Granvik ja Taimitarha 2014: 258). Granvik ja Taimitarha kasutavad koleksemanalüüsi ja multinominaalset logistilist regressioonanalüüsi, et uurida, mis faktorid eristavad topikut märkivate rootsi prepositsioonide lähisünonüümset kasutust.

Suzanne Kemmer ja Hava Bat-Zeev Shyldkrot (1996) näitavad, et prantsuse keele jaoks on olnud probleem eri prepositsioonide võimalikkus semantiliselt samaväärses kontekstis, näiteks kõige sagedamini nn semantiliselt tühjad *à* ja *de*, mis tihti esinevad süntaktiliselt sarnases ümbruses, kuid jaotuvad näiliselt täiesti juhuslikult. Näiteks saab nendega sisse tuua infinitiivkomplementi ja vahel sõltub ühe või teise neist prepositsioonidest kasutamine verbist. Aga paljudel juhtudel võib sama verb esineda nii ühe kui ka teisega (nt *commencer à marcher* ja *commencer de marcher* 'alustama kõndimist'). Kokkuvõtteks nendivad nad, et küsimus, millal kasutada üht või teist, on nii keeruline, et sellele on pühendatud terveid käsiraamatuid.

4. *suhtes* kasutus keelekorpustes

Oma 2011. aasta ettekandes (Veismann 2011) analüüsisin 300 juhuslikku lauset eesti kirjakeele korpuse 1990. aastate ajakirjanduse allkorpusest. Kolmandiku uuritud lausete korral ei olnud kaassõna *suhtes* asendatav teise kaassõna või muu konstruktsiooniga (vt tabel 2). Tulemus on sarnane Risbergi 2022. aasta uurimuse andmetega.

Tabel 2. Kaassõna *suhtes* asendatavus 1990-ndate ajakirjanduskorpuse lausetes (Veismann 2011)

Ainult <i>suhtes</i> sobib	100
Kohakääne	31
Muu kaassõna	133
Muu konstruktsioon	36
Kokku	300

Kõige sagedamini sobisid asendamiseks kaassõnadest *vastu* (näited 1–3) ja *kohta* (näited 4–6).

- (1) Kolhoosi eesotsas oli tol ajal Jüri Makarovi isa, kes **imerohitudes** sugugi ükskõikne polnud ..
- (2) Toomet ütles, et **tema suhtes** pole kriminaalasja algatatud.
- (3) Millest see küll tuleb, et viha ja kadedust **oma riigi enda valitud juhtide suhtes** peetakse loomulikuks üldrahvalikuks hoiakuks.
- (4) Linna kahtlused **Kose tee 58 asuva hoone suhtes** süvenesid veelgi pärast seda, kui külalistemajja tehti politseioperatsioon.
- (5) Keskerakonna peasekretär Küllö Arjakas seletas seda eile asjaoluga, et erakonnal puudub kindel seisukoht **NATOga liitumise suhtes**.
- (6) Ükski selline inimene, kes majandusest natuke jagab, või siis kultuurne poliitik, ei tee selliseid avaldusi **ettevõtete suhtes, mis on börsil**.

Käändega asendamise võimalus ei olnud nii sage. Asendamiseks sobivatest käänetest tulid rohkem esile alaleütlev (näide 7), kaasaütlev (näide 8) ja seesütlev (näide 9).

- (7) Moskva heakskiitu pälvib Eesti vaid siis, kui on Venemaa **nõudmiste suhtes** järeleandlik. (~ nõudmistele)

- (8) Seal on suvaliselt tõlgendatud nn. privilegeeritud isikute koosseisu ja arvu, moonutatud tegelikkust, köetud üles rahulolematust **NLKP veteranide suhtes**. (~ NLKP veteranidega)
- (9) Samas puudub ka liikmesriikide üksmeel **ühtse majanduspoliitika vajalikkuse suhtes**. (~ ühtse majanduspoliitika vajalikkuses)

Mäearu 1996 reksioonide näidetes (vt tabel 1) eristuvad sõnad *hoiak*, *hoolimatu*, *hoolimatus*, *nõudlik*, *nõudlikkus*, *osavõtlik* ja *tolerantsus* selle poolest, et näidetes esineb *suhtes* koos elutu ja *vastu* koos elusa komplemendiga. Kui vaadata, kuidas toimub jagunemine 1990-ndate ajakirjanduskorpuse analüüsitud lausetes kaassõnagraafi laiendi elususe põhjal (nagu näites 10), siis näeme, et nendes 70 lauses, mis on asendatavad sõnaga *vastu*, on komplement elus pooltel kordadel (36 lauses). Nendes 100 lauses, kus *suhtes* ei ole asendatav, on komplement elutu 83 korral. Näib, et *suhtes* on sageli asjakohane kaassõna juhul, kui komplement ei viita elusale, kuid *vastu* komplemendil puudub elususe põhjal eelistus. Siiski on need andmed nii väikesed, et kaugemale ulatuvaid järeldusi neist teha ei saa.

- (10) Ma vahtisin reede õhtul Lasnamäe ääre pimedusse ja tundsin, et pean olema ühelt poolt leebem ja parem **inimeste vastu**; ja teiselt poolt veelgi karmim **jama suhtes**.

Et saada täpsemalt aimu, milliste komplementidega kasutatakse kaassõna *suhtes* ja selle sünonüüme, analüüsisin 2021. aasta eesti keele ühendkorpuse andmeid (korpuse suurus umbes 2,9 miljardit sõnet), kus tegin SketchEngine'i (<http://www.sketchengine.eu>; Kilgarriff jt 2004, 2014) vahendusel konkordantsi päringu lemmadega *suhtes*, *kohta*, *vastu*, *üle*, *osas*, *seoses*, otsides ainult kaassõnalisi esinemisi (ÜK 2021). Saadud konkordantsiridadest (laused) tegin kollokatsiooni päringu, mis arvestab üht sõna vasakul, st -1 (kuna tegemist on postpositsioonidega, siis komplement paikneb vahetult kaassõnast vasakul). Erandiks oli sõna *seoses*, mis võib samas tähenduses esineda nii ees- kui ka tagasõnana (pre- ja postpositsioonina esineb ka *üle*, kuid topikut markeerib vaid postpositsioonina). See tähendab, et sõnale *seoses* pärisin kollokatsioone -1 (vasakul, postpositsioonina) ja $+5$ (paremal, prepositsioonina).²

² Kaassõna *seoses* kollokatsioonid leidsin sõnede ja teiste kaassõnade kollokatsioonid lemmade põhjal (mõlemad tõstutundetult). Ulatuslikum otsiaken sõnaga *seoses* välistas võimaluse leida sobivad kollokatsioonid lemmade järgi, sest aknas $-1 .. +5$ võib esineda mis tahes sõnu, mis pole kaassõna *seoses* komplemendid. *seoses* komplemendid on aga hästi eristatavad kaasäütleva käände järgi.

Sõnade absoluutsed ja suhtelised sagedused korpuses on esitatud tabelis 3. Sõna *suhtes* kaassõnana esineb 2021. aasta ühendkorpuses 662 005 korda (sagedusega 225 esinemiskorda miljoni sõne kohta), samal ajal nimisõnana on sõna *suhe* sagedus 642 417 (218 esinemiskorda miljoni sõne kohta). Kõige sagedasem topikut markeeriv kaassõna on *kohta*, teistest sagedasem on ka *üle*, mida kasutatakse muudiski tähendustes. Kollokaate lähemalt uurides selgub, et *kohta* on tõepoolest kõige sagedasem just topiku markeerimise funktsioonis, samas kui *üle* kollokaatide hulgas leidub ka neid sõnu, mida (vasakult esimesele asukohale vaatamata) ei saa pidada tagasõna komplemendiks (*veidi, juba, kokku, pisut*). Olen need sõnad edasises analüüsis andmestikust välja arvanud.

Tabel 3. Kaassõnade *suhtes, kohta, vastu, üle, osas, seoses* sagedus ühendkorpuses 2021 (ÜK 2021)

Kaassõna	<i>suhtes</i>	<i>kohta</i>	<i>vastu</i>	<i>üle</i>	<i>osas</i>	<i>seoses</i>
Sagedus	662 005	2 744 312	1 693 778	1 935 360	455 642	441 087
Suhteline sagedus (miljoni sõne kohta)	225	932	575	657	155	150

Võrdleme esmalt valitud kaassõnade 20 kõige tüüpilisemat kompleменти logDice'i statistiku³ järgi (vt tabel 4). 20 esimese seas ei ole ühtki komplementsõna, mis esineks kõikide uuritud kaassõnade esikahekümnes. Tabelis on märgitud paksus kirjas need kollokaadid, mis on sõnal *suhtes* ühised vähemalt ühe teise uuritava kaassõnaga. Selliseid sõnu on 20-st 9: *tulevik, isik, üksteise, teineteise, Venemaa, tegevus, töötaja, toode, eelnõu*. Kõige enam ühiseid kollokaate on 20 esimese hulgas sõnadega *kohta* (5) ja *vastu* (4). Seevastu sõnadega *osas, seoses* ja *üle* on ühised ainult *tulevik* (*osas* ja *üle*) ja *tegevus* (*seoses* ja *üle*).

Järgnevalt võrdlen kaassõna *suhtes* 50 kõige tüüpilisemat komplementi (vasakult esimene kollokaat, statistiku logDice järgi) teiste kaassõnade 1000 tüüpilisema kollokaadiga (st kõikide korpuspäringuprogrammist SketchEngine saadud kollokatsioonidega). Selgub, et 50 sõnast 5 esinevad ainult sõnaga *suhtes* (*ilmakaar, jeen, koostisosa, mullastik, SKP*). 50 sõnast 12 esinevad seevastu kõikide sõnade 1000 tüüpilisema kollokaadi loendis

³ LogDice on esilduvuse statistiku, mida SketchEngine kasutab sõnavisandite loomiseks ja mille iseärasuseks on see, et ta ei sõltu korpus suurusest (vt Rychlý 2008).

Tabel 4. Kaassõnade *silhtes*, *kohhta*, *vastu*, *osas*, *seoses* ja *üle* 20 kõige tüüpilisemat kollektiivi ning kollektiivide tüüpilisus (logDice) ühendkorpuses 2021 (ÜK 2021)

	<i>silhtes</i>		<i>kohta</i>		<i>vastu</i>		<i>osas</i>		<i>seoses</i>		<i>üle</i>	
tulevik	7,46	toode	8,42	öö	8,41	tulevik	6,92	sellega	10,52	see	6,56	
isik	7,45	öö	8,23	võtma	8,03	kvaliteet	6,59	levikuga	7,53	asi	6,49	
üksteise	7,17	mugavus	7,87	kuulutus	7,17	kinnistu	6,47	töoga	7,30	tulevik	6,32	
dollar	6,80	elanik	7,81	üksteise	6,91	sisu	5,97	COVID-19	7,30	elu	6,20	
teineteise	6,28	see	7,07	haigus	6,38	kasutamine	5,94	olukorraga	7,24	tegevus	6,02	
Venemaa	6,02	inimene	7,04	otsus	6,32	näitaja	5,80	teemaga	7,10	raha	5,89	
kodanik	5,99	kasutamine	6,97	pea	6,23	toitumine	5,74	kasutamise	7,07	teema	5,87	
ümbritsev	5,75	tegevus	6,87	rahvas	6,14	teenus	5,65	millega	6,99	täitmine	5,86	
valuuta	5,74	eelnõu	6,69	Venemaa	6,09	rahastamine	5,46	eriolukorraga	6,98	küsimus	5,77	
mullastik	5,72	teema	6,50	seadus	5,90	nõue	5,40	juhtumiga	6,92	mis	5,55	
tegevus	5,71	aktisid	6,40	meeskond	5,86	juhtum	5,38	lõppemisega	6,70	saatus	5,45	
töötaja	5,70	isik	6,30	eelnõu	5,86	kulu	5,34	üleminekuga	6,69	kasutamine	5,40	
iseenese	5,55	kuulutus	6,23	riik	5,84	juhtunu	5,33	kasvuga	6,69	auto	5,38	
toode	5,54	olukord	6,15	vastane	5,83	tervis	5,29	vajadusega	6,59	kord	5,34	
import	5,49	asi	6,10	asi	5,79	jatkamine	5,27	tegevusega	6,51	inimene	5,33	
koostisosa	5,49	ise	6,01	teineteise	5,76	hind	5,23	tõusuga	6,46	võimalus	5,28	
toit	5,43	teenus	6,00	gripp	5,75	lahendus	5,23	arenguga	6,42	otsus	5,26	
vara	5,39	mis	5,98	see	5,71	turvalisus	5,18	muudatustega	6,41	saavutus	5,25	
eelnõu	5,37	töötaja	5,94	spämmiroboti	5,68	suurus	5,16	valimistega	6,37	roll	5,21	
ettevõtja	5,37	mõju	5,94	tema	5,67	muutmine	5,15	aastapäevaga	6,31	hind	5,14	

(areng, eelnõu, haigus, käitumine, laps, otsus, see, tegevus, toimuv, toode, tulevik, Venemaa). Kui jätta välja seoses, millega kokkulangevate kollokaatide arv on kõige väiksem⁴, siis lisanduvad sõnad *isik, kaup, keskkond, klient, kodanik, loom, muutus, naine, partner, riik, teine, toit, töötaja, vara*. See tähendab, et *suhtes* 50 tüüpilise kollokaadi hulgas on 25 sõna, mis võivad esineda (küll erineva tüüpilisusnäitajaga) ka tagasõnadega *kohta, vastu, üle* ja *osas*. Kui vaadelda ainult kõige tavalisemaid *suhtes* alternatiive *kohta* ja *vastu*, siis lisanduvad *aine, ettevõtja, euro, inimene, iseenese, liikmesriik, rahvas, viirus* (kokku 33 ühist kollokaati, mis mahuvad *suhtes* esimese 50 hulka ning esinevad sõnadega *vastu* ja *kohta* 1000 tüüpilisema kollokaadi hulgas). Seega võib öelda, et tegemist on suures osas sünonüümsete kaassõnadega.

Kontrollimaks hüpoteesi, et *suhtes* eelistab elutut komplementi enam kui *kohta* ja *vastu*, võtan 100 esimest kollokaati kolme tagasõnaga ja märgendan komplementide elususe. Nagu tabelist 5 näha, ei ole ühegi nimetatud tagasõna 100 kõige tüüpilisema kollokatsiooni hulgas ülekaalus elusad komplementid, ka ei ole erinevused sõnade vahel kuigi suured. Hii-ruut-testi järgi esineb *suhtes* elusa kollokaadiga oodatust pisut rohkem ja *kohta* oodatust vähem, seose tugevus on keskmine. Peamine järeldus tabelist 5 võiks olla see, et tüüpilistes kollokatsioonides markeeritakse topikuna sagedamini elutuid entiteete, eriti kaassõnaga *kohta*. Meeles tuleb pidada, et tegemist on 100 tüüpilisima kollokaadiga, mitte kõikide kollokaatide või kollokaatide esindusliku valimiga.

Tabel 5. Sõnade *suhtes, vastu* ja *kohta* elus ja eluta kollokaadid 100 sagedasema hulgas ($\chi^2 = 6,2689$, $p = 0,0435$, Crameri $V = 0,145$)

	<i>suhtes</i>	<i>vastu</i>	<i>kohta</i>	Kokku
Elus	27	23	13	63
Eluta	73	77	87	237
Kokku	100	100	100	300

⁴ seoses kollokaatide loend sisaldas ka sõnu, mis ei olnud kaasäitlevas käändes komplementid.

Kokkuvõte

Soome keele eeskujul eesti keelde toodud nimisõna *suhe* ja selle seesütleva vormist loodud kaassõna *suhtes* on eesti keele sõnastike ja keelekorpusete põhjal otsustades viimase saja aasta jooksul kinnistunud üheks eesti keeles topikut markeerivaks kaassõnaks. Ehkki keelekorraldus on sellist kaassõnana kasutust tauninud ja keeles on olemas sünonüümsed, sh kaassõnalised (*kohta, vastu, üle*) konstruktsioonid, ei ole *suhtes* kasutus vähenenud. Võib isegi vastupidist väita: *suhtes* kaassõnana on kodunenud ja oma funktsiooni leidnud, samas kui bürokraatlikus keeles liigtarvitatava kaassõnana tõrjub keelekorraldus juba uut sõna, *osas*.

Kaassõna *suhtes* kollokaatide analüüs näitas, et sõnale *suhtes* on kasutuselt kõige sarnasemad *kohta* ja *vastu*, mis kinnitab sõnaraamatute andmeid ning keelekorralduslikke nõuandeid võimaliku asendatavuse kohta. Kollokaatide põhjal ei ilmnenu sõnade kasutuse vahel selgeid eristavaid tunnuseid. Nende sõnade funktsioonide täpsem eristav kirjeldamine on edaspidi võimalik põhjalikumana korpusanalüüsi ja kvantitatiivsete meetodite abil.

Lõpetuseks võib öelda, et sünonüümia ja varieerumine on keele loomulikud osad. Keeleteadlase jaoks on huvitav uurida, millised faktorid tingivad ühes või teises kontekstis mingi kindla keelendi eelistamist. See on oluline uurimisobjekt ka keeleõpetuse jaoks. Keelekorralduslikult saab soovitada sünonüümide leidmist ja sõnastuse varieerimist, kuid ühe või teise kaassõna keelest väljatõrjumiseks pole põhjust.

Materjali allikad

ÜK 2021 = Kristina Koppel, Jelena Kallas. Eesti keele ühendkorpus 2021. Estonian National Corpus 2021. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1912. Keele kaunima kõlavuse poole. – Eesti Kirjandus 11–12, 451–484.

AMSS 2013 = Ametniku soovitusõnastik 2013. Koost ja toim Tiina Paet, Tuuli Rehemaa, Argo Mund. Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/dict/ametnik/>.

Argus, Reili, Katrin Kern, Helika Mäekivi 2023. Keeletoimetamine. Kõrgkooliõpik. Tallinn: Tallinna Ülikool.

- D'Annunzio, Gabriele 1913.** Süütu. Tlk Villem Grünthal-Ridala. Tartu: Osaühing Noor-Eesti Kirjastus.
- Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat 1918.** E.K.S. Keeletoimkonna toimetised 5. Tallinn: Eesti Kirjanduse Selts. K.-Ü. Rahvaülikooli kirjastus.
- EKI keelenõuanne 2010.** Eesti keele instituudi keelenõuanne „Ohjeldagem sõna osas tarvitust“, 25. mai. <http://keeleabi.eki.ee/index.php?leht=8&id=163>.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009.** Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <https://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- Granvik, Anton, Susanna Taimitarha 2014.** Topic-marking prepositions in Swedish: A corpus-based analysis of adpositional synonymy. – *Nordic Journal of Linguistics* 37 (2), 257–296.
- Habicht, Külli 2000.** Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – *Estonian: Typological studies IV*. Ed. by Mati Ereht. Tartu: Tartu University Press, 19–58.
- Habicht, Külli 2001.** On the genesis and loss of the adposition *rinnas* ('abreast, beside') in Literary Estonian. – *Papers in Estonian Cognitive Linguistics*. Ed. by Ilona Tragel. (= Publications of the Department of General Linguistics, University of Tartu 2.) Tartu: Tartu University Press, 71–89.
- Habicht, Külli, Pille Penjam 2007.** Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsituses. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52, 51–68.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2011.** Sõnaliik kui rakenduslik ja lingvistiline probleem: sõnaliikide märgendamine vana kirjakeele korpuses. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 7, 19–41.
- Hagège, Claude 2010.** Adpositions. Oxford: Oxford University Press.
- Jürine, Anni 2016.** The development of complex postpositions in Estonian: A case of grammaticalization via lexicalization. (= *Dissertationes philologicae estonicae Universitatis Tartuensis* 38.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jürine, Anni, Külli Habicht 2013.** Kaassõnade tsükliline areng. – *Keel ja Kirjandus* 10, 736–750. <https://doi.org/10.54013/kk671a2>.
- Kemmer, Suzanne E., Hava Bat-Zeev Shyldkrot 1996.** The semantics of 'empty prepositions' in French. – *Cognitive linguistics in the Redwoods: The expansion of a new paradigm in linguistics*. Ed. by Eugene H. Casad. (= *Cognitive Linguistics Research* 6.) Berlin: Mouton de Gruyter, 347–388.
- Kilgarriff Adam, Vít Baisa, Jan Bušta, Miloš Jakubíček, Vojtěch Kovář, Jan Michel-feit, Pavel Rychlý, Vít Suchomel 2014.** The Sketch Engine: ten years on. – *Lexicography* 1: 7–36.

- Kilgarriff Adam, Pavel Rychlý, Pavel Smrž, David Tugwell 2004.** The Sketch Engine. – Proceedings of the 11th EURALEX International Congress, 105–116.
- Klavan, Jane 2008.** Medial region adpositions in English and Estonian: A cognitive grammar perspective. MA thesis. Tartu: Tartu University Press.
- Lehmann, Christian 1985.** Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change. – *Lingua e stile* 20 (3), 303–318.
- Muischnek, Kadri, Kadri Vider 2005.** Sõnaliigituse kitsaskohad eesti keele arvuti-analüüsis. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 1, 99–112.
- Muuk, Elmar 1933.** Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Mäearu, Sirje 1996.** Valik reksioone. – Keelenõuanne soovitab. Toim Tiiu Erelt, Maire Raadik. Koost Sirje Mäearu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 68–106.
- Mäekivi, Helika 2013.** Eksimusi ees- ja tagasõnade osas. – *Emakeelne eurokeel*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 52–54.
- Mäekivi, Helika 2015.** Ettepanek ühe sõna **osas*. – *Oma Keel* 1, 45–54.
- Mäekivi, Helika 2016.** Moodsatest kaassõnadest kriitiliselt. – *Õiguskeel* 3, 1–8.
- Ojutkangas, Krista 1998.** Itämerensuomalainen näkökulma kielipiillistumiseen. – *Sananjalka* 40, 67–86.
- Palmeos, Paula 1973.** Kaassõna. Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Paulsen, Geda, Ene Vainik, Maria Tuulik 2020.** Sõnaliik leksikograafi tööalual: sõnaliikide roll tänapäeva leksikograafias. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 16, 177–202.
- Pöld, Harald 1915.** Keel ja kiri. Keeleline kirjastik nr 1–8. – *Eesti Kirjandus* 10, 307–311.
- Risberg, Lydia 2022.** Mis on peidus sõnaraamatu tähendussoovituste tagahoovis? Eesti omasõnade käsitus. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri* 13 (2), 185–214. <https://doi.org/10.12697/jeful.2022.13.2.06>.
- Rootsi-eesti sõnaraamat 2004.** Koost Mari Aidla, Signe Cousins, Maiu Elken, Madis Kanarbik, Kristiina Mullamaa, Tiina Mullamaa, Marina Pertšjonok, Mai Praizner, Raimo Raag, Virve Raag, Juhan Tuldava. Tallinn: Valgus.
- Rätsep, Huno 1976.** Soome laenudest eesti kirjakeeles. – *Keel ja Kirjandus* 4, 210–216.
- Rychlý, Pavel 2008.** A lexicographer-friendly association score. – *Proc. 2nd Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Languages Processing, RASLAN*, 2: 6–9. https://www.sketchengine.eu/my_keywords/logdice/.
- Saareste, Andrus 1922.** Tegelikud õigekeelsuse määruised. Tartu: Eesti Kirjastuse-Ühisus Postimehe kirjastus.

- Sõnaveeb** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024. Koost ja toim Margit Lange-mets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Lydia Risberg, Tuuli Rehema, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossiptšuk. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>.
- Veismann, Ann 2011.** Mida tähendab kaassõna *suhtes*? Suuline ettekanne 19. novembril III Soome-Eesti kognitiivse lingvistika konverentsil Saka mõisas.
- Veismann, Ann, Mati Erelt 2017.** Kaassõnafraas. – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 446–462.
- VÕS 1953** = Väike õigekeelsuse sõnaraamat 1953. ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 [1875].** Eesti keele grammatika [Grammatik der ehstnischen Sprache (1875)]. Tlk Heli Laanekask. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.
- ÕS 1937** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat 1937. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk. III köide Ripp–Y. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull ja Erich Raiet. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiiu Erelt. Koost Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiiu Erelt. Koost Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Suhtes-adpositio ja kumppanit

Ann Veismann

Adpositio on sanaluokka, joka jää leksikon ja kieliopin rajamaastoon. Toisin kuin tavallisten kieliopillisten yksiköiden tapauksessa voi kieleen tulla varsin helposti uusia adpositioita, mutta ne voivat myös kieliopillistua edelleen tai jopa kadota käytöstä. Artikkelin ottaa tarkasteluun *suhtes*-adposition, joka otettiin yhdessä *suhe*-substantiivin kanssa käyttöön virossa suomen mallin mukaisesti sata vuotta sitten. Kielisuunnittelu on torjunut *suhtes*-adposition tiettyjä käyttöjä, sillä kielessä on monia vaihtoehtoisia tapoja ilmaista samaa funktiota (sekä sijamuotoja että muita adpositioita). Artikkelin käsittelee aluksi *suhtes*-adposition esiintymistä sanakirjoissa ja kielineuvonnassa ja sen jälkeen adposition *kohta*-, *vastu*-, *üle*-, *osas*- ja *seoses*-adpositioiden kanssa synonyymistä käyttöä. Kaikkia näitä adpositioita yhdistää puheenalaisen teeman (topiikin) merkitsemisen funktio osalauseessa. Vertailen sanojen tyypillisiä komplementteja vuoden 2021 liittokorpuksen pohjalta. Analyysi osoittaa, että *suhtes*-adposition läheisimpiä synonyymejä ovat *kohta* ja *vastu*. Näiden kolmen adposition tyypilliset komplementtisanat ovat keskenään melko samanlaisia, ja ne viittaavat pikemminkin asioihin ja tapahtumiin kuin eläviin olentoihin. Voidaan sanoa, että synonymia ja vaihtelu ovat luonnollinen osa kieltä ja että *suhtes*-adpositio on virossa vakiintunut ja löytänyt oman funktionsa.

The postposition *suhtes* ‘in relation to’ and its friends

Ann Veismann

Adpositions straddle the boundary between lexicon and grammar. Unlike typical grammatical units, new adpositions can easily enter a language, and they can further grammaticalise or even fall out of use. This article examines the postposition *suhtes* ‘in relation to’ or ‘with respect to’, which, along with the noun *suhe* ‘relationship’, was introduced into Estonian about a hundred years ago, inspired by Finnish. The use of *suhtes* has been challenged in language guidelines because there are various alternatives in Estonian for expressing the same function (using case or other adpositions). The article first examines the occurrence of *suhtes* in dictionaries and language recommendations, then explores its synonymous use with other adpositions, e.g. *kohta* ‘about’ or ‘concerning’, *vastu* ‘against’ or ‘towards’, *üle* ‘about’ or ‘over’, and *osas* ‘in terms of’ or ‘regarding’, all of which mark the topic of a clause. I compare their typical complements based on data from the 2021 Estonian National Corpus. The analysis shows that the closest synonyms to *suhtes* are *kohta* and *vastu*. The typical complements of these three prepositions overlap significantly, and they tend to refer to things and events rather than living beings. It can be concluded that synonymy and variation are natural aspects of language, and *suhtes* as a postposition has established itself in Estonian, having found its function.

Küllli Habichti vormikasutuse analüüs osastava ja sisseütleva käände näitel

Ann Siiman

Uurin osastava ja sisseütleva käände kasutust Külli Habichti kõnes ühe veebiloengu salvestise põhjal. Teemavalikul sain inspiratsiooni magistrantuuris sotsiolingvistika õppeaines koos Marilis Ehvertiga kirjutatud kodutööst „Tingiva kõneviisi ja osastava käände kasutus Ott Leplandi kõnes“ (Ehvert, Metslang 2011) ning oma varasematest osastavat ja sisseütlevat käänat käsitlevatest uuringutest, mille leiab minu doktoritööst „Vormikasutuse varieerumine ning selle põhjused osastava ja sisseütleva käände näitel“ (Siiman 2019, juhendajad Külli Habicht, Martin Ehala ja Aki-Juhani Kyröläinen).

Kuigi doktoritöö artiklites uurisin osastava ja sisseütleva käände kasutust kirjalikus tekstis, pärineb siinse artikli materjal suulisest keelest. Võrreldes kirjaliku tekstiga on suuline kõne tagasikerimatu, kustutamatu ja lineaarne, seotud inimese mälu ja hingamisega ning vokaalne-auditiivne (Hennoste 2000: 1139–1140). Ilmnevad spontaanse ja salvestatud suulise kõne erinevused: salvestist saab tagasi kerida, üleslaadijal on võimalik selle osi enne kustutada või ümber paigutada. Võib aga arvata, et loengupidaja soovib oma teksti üles ehitada nii, et see oleks juba esimesel kuulamisel mõistetav ehk poleks põhjust seda tagasi kerida. Ka uuritava veebiloengu salvestiselt pole midagi ära kustutatud ega mujale tõstetud, nii et salvestise kõne on esitatud koos teksti sees tehtud muudatuste ja parandustega. Kõne kustutamatus ja linearsus tähendavadki seda, et kui kõneleja soovib öeldud teksti või vormi muuta või parandada, siis esitab ta sama teksti sees mitu eri (vormi)varianti (Hennoste 2000: 1140).

Erinevalt kirjalikust tekstist on suulise kõne liigendüksus lausung, mis ei pruugi olla tingimata lause, vaid võib olla näiteks ka üksiksõna või fraas. Samuti on erinev suulise kõne sõnavara. Seevastu suulise kõne vormimoodustus kattub eesti keeles peaaegu kirjaliku keele omaga, kuid võrreldes kirjaliku tekstiga kasutatakse lühemaid vorme (nt *ei teind*, *ei näind*, *joost ära*, *ei old kodus ega tuld tööle*, *ei teadki*). Siinse artikli teema seisukohast on oluline

suulisele kõnele omane tunnus *sid*-lõpulise mitmuse osastava lühenemine *si*-lõpuliseks (nt *võtan rohtusi, vihkas hüüdnimesi*). (Hennoste 2000; Kerge 2000: 96; vt ka Habicht jt 2006; Metslang 2015)

Artikli eesmärk on kirjeldada Külli Habichti vormikasutust osastava ja sisseütleva käände näitel. Tutvustan kummagi käände lühikeste ja pikkade vormivariantide kasutust, kuid ei keskendu vormivaliku põhjendustele, näiteks lühikese ja *sse*-lõpulise sisseütleva võrdluses. Eesmärgist johtuvad kolm uurimisküsimust.

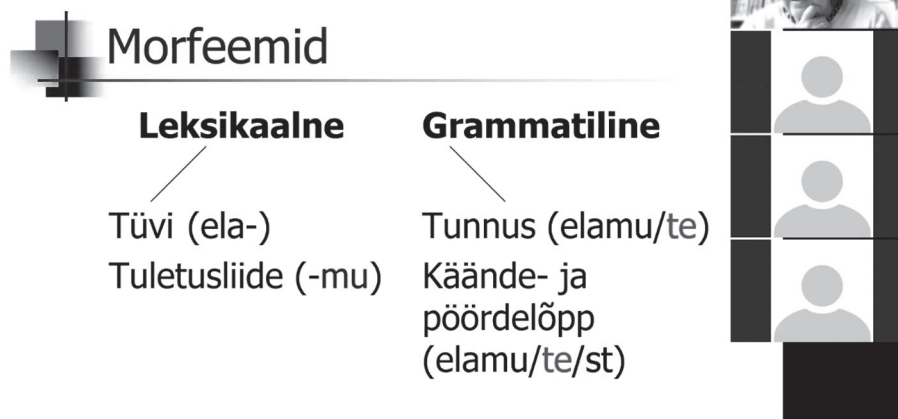
1. Mis ainsuse ja mitmuse osastava- ja sisseütlevavorme kasutab Külli Habicht loengus?
2. Kas ja mille poolest erineb Külli Habichti osastava- ja sisseütlevavormide kasutus teiste keelekasutajate omast?
3. Mis üldisi järeldusi saab Külli Habichti vormikasutuse kohta teha?

Artikkel jaguneb viieks osaks. Esimeses osas kirjeldan uuringu aluseks olnud materjali, teises osas käsitlen materjalist välja tulnud osastava- ja kolmandas sisseütlevavorme muuttüüpide kaupa. Neljandas osas uurin Külli Habichti kasutatud osastava- ja sisseütlevavormide ning nende paralleelvormide korpussagedust. Viimases, viiendas osas teen üldistusi Külli Habichti vormikasutuse kohta.

1. Materjal

Materjali aluseks olev salvestis pärineb Tartu Ülikooli eesti keele vormiõpetuse ainst, kus toimuvad loengud ja praktikumid. Külli Habicht peab aines loenguid ja juhendab praktikumirühmi, alates 2011/12. õppeaastast olen ka ise mõnd praktikumirühma õpetanud.

Eesti keele vormiõpetuse sissejuhatuse salvestis on veebiloeng, mille Külli Habicht pidas 12. veebruaril 2021. Salvestise pikkus on 1 tund, 38 minutit ja 5 sekundit. See on tehtud reaalajas Zoomis ning üles laaditud Tartu Ülikooli Panopto keskkonda, kus see on vormiõpetuse sessioonõppuritele siiani vaadatav ja kuulatav, kui nad vajutavad Moodle'i lingile. Salvestisel jagab Külli Habicht oma arvutiekraani, kust on näha loenguslaide. Üleval paremal nurgas on tema ja vahel ka mõne üliõpilase videopilt (vt pilt 1). Kuna tegu on aine esimese kohtumisega, siis alguses arutatakse korraldusküsimusi ning hiljem minnakse slaidide teema ehk vormiõpetuse põhimõistete tutvustamise juurde. Peamiselt on tegu loenguvormi ehk monoloogiga.

Pilt 1. Materjali aluseks oleva eesti keele vormiõpetuse 12. veebruari 2021. aasta veebiloengu salvestise kuvatõmmis, kust on näha Külli Habichti jagatud ekraani- ja videopilt

Esmalt lasin salvestise teksti MS Wordi kirja panna automaatselt, veebi-põhise kõnetuvastuse abil (Olev, Alumäe 2022). Seejärel kuulasin salvestise üle ja parandasin automaatse kõnetuvastuse tulemust. Kustutasin tekstist üliõpi-laste küsimused ja repliigid, et analüüsida ainult Külli Habichti kõnet. Lõplikku materjali jäi 10 262 tekstisõna, mille seast otsisin osastava- ja sisseütlevavorme.

Jätsin analüüsist välja vormid, mida Külli Habicht kasutas näitesõnadena. Selliseid vorme oli 7 ja need olid ainult osastavas. Ainsuses oli 1 kord kasuta-tud sõnu *merd*, *sind* ja *tuld* ning mitmuses oli 3 korda tarvitatud sõnu *tubleid* ja 1 kord *tublisid*. Slaididel toodud näitevormi *tubleid* algvorm *tubli* kuulub grammatikakirjelduste järgi *tubli*-tüüpi ja selle mitmuse osastav on normingu järgi *sid*-lõpuline: *tublisid*. Slaididel on kirjas, et vormimoodustust mõjutab üks fonotaktika reeglitest, mis välistab teisevältelise sõna teises silbis diftongi (nt *hapuim*, *suureim*, *tubleid*) (Habicht 2021). Seega on tahtlikult näidatud vormi, mida ei esine grammatikakirjeldustes, mistõttu jätan selle siinse artikli materjalist välja. Ainsusevormid *merd*, *sind* ja *tuld* ning mitmusevorm *tublisid* on küll normingupärased, kuid toodud samuti näidetena, nii et needki jää-vad analüüsist kõrvale. Lisaks ei arvestanud ma vorme *arvesse* ja *meelde*, kuna tegemist on väljendverbide koosseisus kinnistunud kujul esinevate sõnadega, näiteks ühendites *arvesse võtma* ja *meelde jätma*.

Niiviisi on lõplikus materjalis 536 vormi, mille hulgas on osastavavorme 508 (95%) ja sisseütlevavorme 28 (5%). 508 osastavavormist on ainsuses 378 (74% kõigist osastavavormidest) ja mitmuses 130 (26% kõigist osastavavormidest). 28 sisseütlevavormist on ainsuses 25 (89% kõigist sisseütlevavormidest) ja mitmuses 3 (11% kõigist sisseütlevavormidest).

Kordumatuid ehk ainult 1 kord kasutatud vorme on kahe käände peale kokku 131 (26% kõigist kasutatud vormidest). Osastavas on kordumatuid vorme 113 ja sisseütlevas 18. Panin kõik 536 leitud vormi kirja MS Excelisse, kus märgendasin iga vormi algvormi (lemma), käände (osastav või sisseütlev), arvu (ainsus või mitmus), esinemissageduse ja muuttüübi. Töötasin teksti läbi kaks korda: esimene kord püüdsin leida kõik vormid ise ja teine kord kasutasin andmete usaldusväärsuse suurendamiseks MS Wordi automaatset otsingut.

Kui vorm oli kasutusel keskvõrdes, siis võtsin algvormiks keskvõrde-, mitte algvõrdevormi. Näiteks vormi *üldisemaid* märgendasin *raamat*-tüüpi vormiks (keskvõrde *üldisem* järgi), mitte *lahtine*-rööptüübi vormiks (algvormi *üldine* järgi).

Artiklis esitan vormid käänete ja muuttüüpide kaupa. Muuttüüpide jaotusel ja järjestusel võtan aluseks Annika Vihti ja Külli Habichti (2019) „Eesti keele sõnamuutmise“ tervikkäsitluse. Iga muuttüübi puhul käsitlen selle vormikasutust grammatikakirjeldustes, eelkõige toetun „Eesti keele sõnamuutmisele“ (Viht, Habicht 2019), normatiivsele ÕS-ile ja Sõnaveebi käände-paradigmadele, aga ka muudele varasematele morfoloogiauuringutele. Seejärel nimetan need muuttüübi vormid, mida Külli Habicht kasutas loengutekstis.

2. Osastavavormide kasutus

Materjalis on koos kordustega 508 osastavavormi, millest 113 on kasutusel 1 kord ja 395 mitu korda. Sagedasimad osastavavormid on *seda* (esinemissagedus 90), *mida* (39), *midagi* (27), *neid* (16) ja *sellist* (15).

2.1. aasta-tüüp

Grammatikakirjelduste järgi osastav *aasta*-tüübis ei varieeru: ainsuses lisan-dub osastava *t*-lõpp, näiteks *aastat*, *aeroobikat*, *leiget*, ning mitmuses mitmuse tunnus *-i* ja osastava lõpp *-d*¹, näiteks *aastaid*, *aeroobikaid*, *leigeid*.

¹ Nimetan mitmuse tunnust *-i* ja osastava lõppu *-d* sisaldavat formaatiivi edaspidi *id*-lõpuks.

Veebiloengu salvestisel kasutas Külli Habicht 13 *aasta*-tüüpi osastavavormi.

aasta-tüübi ainsusevormidest on 3 korda kasutatud vormi *mingit* ja 2 korda *kategooriat*. Vorme *ainet*, *kõnelejat* ja *morfoloogiat* on kasutatud 1 kord.

aasta-tüübi mitmusevormidest on 2 korda kasutatud *kategooriaid* ja *tegijaid*. Vormi *muutumatu*id on kasutatud 1 kord.

2.2. raamat-tüüp

Ka *raamat*-tüüpi sõnade osastav ei varieeru: ainsuse osastav on *t*-lõpuline, näiteks *raamatut*, *aabitsat*, *nooblit*, ning mitmuse osastav *id*-lõpuline, näiteks *raamatuid*, *aabitsaid*, *noobleid*.

Materjalis on 32 *raamat*-tüüpi osastavavormi ja kõiki on kasutatud vastavalt grammatikakirjeldustele.

Ainsuses on kasutatud 5 korda *erinevat*, 2 korda *eksamit*, *isikut* ja *väiksemat* ning 1 kord *iseseisvat*, *jooksvat*, *leksikaalset*, *normingut*, *parimat*, *raamatut*, *regulaarset*, *rohkemat*, *sõnaraamatut* ja *teatavat*.

Mitmuses on kasutatud 2 korda *erinevaid* ja *reegleid* ning 1 kord *abstraktseid*, *kategoriaalseid*, *leksikaalseid*, *loenguid*, *mõningaid*, *suuremaid* ja *üldisemaid*.

2.3. mõte-tüüp

mõte-tüüpi sõnad on ainsuse osastavas *t*-lõpulised, näiteks *mõtet*, *aadet*, *hanget*, ning mitmuses tugevaastmelised ja *id*-lõpulised, näiteks *mõtteid*, *aateid*, *hankeid*.

Andmetes leidub 12 *mõte*-tüüpi osastavavormi, millest kõiki on tarvitatud samamoodi nagu grammatikakirjeldustes kirjas.

Ainsuses on 2 korda kasutatud *ülivõrret* ning 1 kord *ki-liidet*, *käänet*, *lauset*, *lõpptoodet*, *näidet*, *teavet*, *ülesannet* ja *võrret*.

Mitmuses on 1 kord kasutatud *nimisõnaliiteid* ja *põhimõisteid*.

2.4. tütar-tüüp

tütar-tüüpi sõnad on ainsuse osastavas *t*-lõpulised, näiteks *tütart*, *akent*, *astelt*, ning mitmuse osastavas tugevaastmelised, lõpuvahelduslikud ja *id*-lõpulised, näiteks *tütraid*, *aknaid*, *astlaid*.

Materjalis on 2 *tütar*-tüüpi osastavavormi, mis on ainsuses: *vestlusakent*.

2.5. *katus*-tüüp

katus-tüüpi sõnad on ainsuse osastavas *t*-lõpulised, näiteks *katust*, *alust*, *bisnist*, ning mitmuse osastavas *id*-lõpulised, näiteks *katuseid*, *aluseid*, *bisniseid*. Üksikutel juhtudel kasutatakse argikeeles vokaallõpulisi vorme, näiteks *katusi*, *alusi*, *bisnesi* (Metslang 2013: 516–517).

Loengumaterjalist leiab 12 *katus*-tüüpi osastavavormi, mis kõik on käänatud samamoodi nagu grammatikakirjeldustes.

Ainsuses on 6 korda kasutatud *tunnust* ja 1 kord *ainest*.

Mitmuses on 5 korda kasutatud *tunnuseid*.

2.6. *soolane*-tüüp

Samamoodi on *soolane*-tüüpi sõnad ainsuse osastavas *t*-lõpulised, näiteks *soolast*, *argist*, *esmast*, ja mitmuse osastavas *id*-lõpuga, näiteks *soolaseid*, *argiseid*, *esmaseid*. Üksikutel kordadel kasutatakse ka sellist tüüpi sõnadega argikeelseid vokaallõpulisi vorme, näiteks *soolasi*, *argisi*, *esmasi* (Metslang 2013: 516–517).

Külli Habicht on materjalis tarvitanud 42 *soolane*-tüüpi osastavavormi.

25 ainsusevormist on 15 korda kasutusel *sellist*, 4 korda *mingisugust*, 2 korda *missugust* ning 1 kord *binaarset*, *eksamieelset*, *pooleteisetunnist* ja *vähest*.

17 mitmusevormist leidub 12 korda *selliseid*, 2 korda *mingisuguseid* ja *missuguseid* ning 1 kord *pooleteisetunniseid*.

2.7. *harjutus*-tüüp

harjutus-tüübi ainsuse osastav on *t*-lõpuline, näiteks *harjutust*, *agarust*, *hambumust*, kuid erinevalt *soolane*-tüübist on mitmuse osastav *i*-, mitte *id*-lõpuline, näiteks *harjutusi*, *agarusi*, *hambumusi*. Varasemas uuringus olen otsinud uue meedia korpusest mõne sellist tüüpi sõna *id*-lõpulisi variante, näiteks *harjutuseid*, *agaruseid*, *hambumuseid*. Selliste vormide kasutus ei leidnud aga kinnitust. (Metslang 2013: 517)

harjutus-tüüpi osastavavorme on Külli Habicht kasutanud 32 korda.

Ainsuses on kasutatud 10 korda *tähendust*, 2 korda *põhitähendust* ning 1 kord *minevikutunnust*, *rakendusvõimalust*, *tegevust*, *teoriaküsimust*, *võimalust*, *vormimoodustust* ja *vormiõpetust*.

Mitmuses on kasutatud 7 korda *küsimusi*, 4 korda *tähendusi* ning 1 kord *arutlusi* ja *harjutusi*.

2.8. oluline-tüüp

oluline-tüüpi sõnu käänatakse ainsuse osastavas *t*-lõpulisena, näiteks *olulist*, *aastakest*, *diplomaatilist*, ja mitmuses *i*-lõpulisena, näiteks *olulisi*, *aastakesi*, *diplomaatilisi*. Varem tehtud uuringus olen saanud kinnitust 1 *oluline*-tüüpi sõna mitmuse osastava *id*-lõpu kasutuse kohta: *inimeseid* (Metslang 2013: 517).

Andmetes leidub 29 *oluline*-tüüpi osastavavormi.

Ainsuses on 6 korda kasutatud *grammatilist*, 3 korda *morfoloogilist*, 2 korda *lühikest* ning 1 kord *jälgimist*, *kontrollimist*, *möödarääkimist*, *olulist*, *panustamist*, *pragmaatilist*, *praktilist*, *süntaktilist*, *süvenemist* ja *tehnilist*.

Mitmuses on 6 korda kasutatud *grammatilisi* ning 1 kord *kohtumisi* ja *olulisi*.

2.9. suur-tüüp

suur-tüübi ainsuse osastav on *t*-lõpuline, näiteks *suurt*, *hiirt*, *huult*, mitmuse osastav on *i*-lõpuline, näiteks *suuri*, *hiiri*, *huuli*.

Materjalis on 1 *suur*-tüüpi osastavavorm, mis on ainsuses: *suurt*.

2.10. uus-tüüp

Ka *uus*-tüübi ainsuse osastav on *t*-lõpuline, näiteks *uut*, *hiit*, *kõrt*, mitmuse osastav on *i*-lõpuline, näiteks *uusi*, *hiisi*, *kõrsi*.

Materjalis on 1 *uus*-tüüpi osastavavorm ja see on mitmuses: *uusi*.

2.11. tubli-tüüp

tubli-tüübi ainsuse osastav on *t*-lõpuline, näiteks *tublit*, *autot*, *avokaadot*. Argikeeles võidakse esmavärtelisi *e*-lõpulisi sõnu käänata *tubli*-tüübis vokaal-lõpulisena, näiteks *hüve*, *kile*, *lohe* (Metslang 2013: 511). Mitmuse osastav on *sid*-lõpuline, näiteks *tublisid*, *autosid*, *avokaadosid*. Varasemates uurimustes on täheldatud, et olenemata muuttüübist võidakse *sid*-lõpulise mitmuse osastava

kõrval kasutada ka *si*-lõpulist mitmuse osastavat, näiteks *tublisi, autosi, avokaadosi* (Habicht jt 2006: 18; Kukk 2010: 26–27; Soodla 2010: 68–70; Metslang 2013: 515).

Materjalis on 7 *tubli*-tüüpi osastavavormi.

Ainsuses on 6 korda on kasutatud vormi *infot* ja 1 kord *põhiinfot*.

2.12. pesa-tüüp

pesa-tüübi ainsuse osastav on vokaallõpuline, näiteks *pesa, aru, kena*. On aga täheldatud, et keekekasutajad võivad mõnd *pesa*-tüüpi sõna kasutada ainsuse osastavas ka *t*-lõpulisena, näiteks *pesat, arut, kenat* (Erelt 2000: 50; Soodla 2010: 70–72; Reinberg 2013: 14; Metslang 2013: 511–512). Mitmuses võib mõni *pesa*-tüüpi sõna olla vokaallõpuline, näiteks *pesi, keni, kanu*. Kõik *pesa*-tüüpi sõnad saavad mitmuse osastavas olla aga *sid*-lõpuliselised, näiteks *pesasid, arusid, kenasid*. Varasemates uurimustes on leitud, et olenemata muuttüübist võidakse *sid*-lõpulise mitmuse osastava kõrval argikeeles kasutada ka *si*-lõpulist mitmuse osastavat, näiteks *pesasi, arusi, kenasi* (Habicht jt 2006: 18; Kukk 2010: 26–27; Soodla 2010: 68–70; Metslang 2013: 515).

Siinses materjalis on kasutatud 14 *pesa*-tüüpi osastavavormi.

Kõiki 7 *pesa*-tüüpi ainsusevormi on tarvitatud vokaallõpulisena: 2 korda *huvi, osa* ja *sõna* ning 1 kord *sedasama*.

7 korda on kasutatud mitmusevormi *sõnu* ehk on eelistatud lühemat ja seega ökonoomsemat vokaallõpulist varianti.

2.13. seminar-tüüp

seminar-tüübi ainsuse osastav on vokaallõpuline, näiteks *seminari, džentelmeni, elektroni*. Mitmuse osastav on Vihti ja Habichti (2019) ning Sõnaveebi järgi ainult vokaallõpuline: *seminare, džentelmene, elektrone*. ÕS esitab sulgudes ehk vähekasutatavana ka *sid*-lõpulise mitmuse osastava, näiteks *seminarisid, džentelmenisid, elektronisid*. *sid*-lõpulistel sõnade võimalik argikeelne paralleelvorm võiks olla jällegi *si*-lõpuline (Habicht jt 2006: 18; Kukk 2010: 26–27; Soodla 2010: 68–70; Metslang 2013: 515).

Andmetes leidub 3 *seminar*-tüüpi mitmuse osastava vormi: 2 korda *materjale* ja 1 kord *praktikume*. Võiks öelda, et on ootuspärane, et kasutatud on

vokaallõpulist lühemat vormi, mitte harvaesinevat *sid*-lõpulist (või *si*-lõpulist) vormi, mida mõnest grammatikakirjeldusest ei leiagi.

2.14. *sepp*-tüüp

sepp-tüübi ainsuse osastav on vokaallõpuline, näiteks *seppa, külma, põue*. Mitmuse osastavas on see samuti vokaallõpuline, näiteks *seppi, külmi, abstraktsioone*, mõne sõnaga aga ainult *sid*-lõpuline, näiteks *põuesid, ühtesid, kahtesid*. Enamiku sõnadega on *sid*-lõpp paralleelvariant vokaallõpu kõrval, näiteks *seppasid, külmasid, abstraktsioonisid*. *sid*-lõpulist sõnade võimalik argikeelne paralleelvorm on *si*-lõpuline (Habicht jt 2006: 18; Kukk 2010: 26–27; Soodla 2010: 68–70; Metslang 2013: 515). Sõna *kõik* on mitmuse osastavas ainult vokaal-, mitte *sid*-lõpuline.

Vaatlen materjalist leitud 74 *sepp*-tüüpi osastavavormi.

Ainsusevorme on 54: 6 korda on *juttu*, 4 korda *funktsiooni, sõnavormi ja vormi*, 3 korda *aega, informatsiooni, protsenti, sõnaliiki, teksti ja ühte*, 2 korda *konteksti ja teksti* ning 1 kord *fraasi, kahte, konsultatsiooni, koosseisu, käändelõppu, loengukomplekti, loengut, morfeemi, objekti, positsiooni, potentsiaali, skeemi, tunnusmorfeemi ja öeldisverbi*.

Huvitavad tunduvad siit arvsõnad *ühte* ja *kahte*, mis võivad grammatikakirjelduste järgi varieeruda: *üht* või *ühte* ja *kaht* või *kahte*. Kõik 3 kasutus-korda on Külli Habicht kasutanud sõna *üks* arv-, mitte asesõnana, näiteks *eraldi võttes on väga raske öelda seda ühte tähendust*. Materjalist selgub, et ta eelistab süsteemselt sõnade *üks* ja *kaks* osastavas *e*-lõpulist pikemat vormi *ühte* ja *kahte*.

Mitmusevorme on 20: 6 korda *vorme*, 3 korda *kõiki* ning 1 kord *avaldu-misvorme, fraase, korrektiive, käändelõppe, käändevorme, lõppe, muutevorme, opositsioone, probleeme, sõnaliike ja tekste*. Nähtub, et kõiki mitmusevorme on kasutatud vokaallõpulisena ehk lühemalt, mitte *sid*- või *si*-lõpulisena.

2.15. *õnnelik*-tüüp

õnnelik-tüübi ainsuse osastava vormid on vokaallõpulised, näiteks *õnnelikku, aednikku, alandlikku*. Varasemates uuringutes on kirjeldatud ka *õnnelik*-tüüpi sõnade ainsuse osastavas *t*-lõpulisena kasutamist argikeeles, näiteks *õnnelikut, aednikut, alandlikut* (Kaljumägi 1999: 43–44; Metslang 2013: 515). Mitmuses

kasutatakse *õnnelik*-tüüpi sõnu vokaallõpulisena, näiteks *õnnelikke*, *aednikke*, *alandlikke*. Viht ja Habicht (2019) ning ÕS on harvakasutatavana toonud sulgudes *sid*-lõpulise vormi. Ka Sõnaveebis on see paralleelvorm olemas, näiteks *õnnelikkusid*, *aednikkusid*, *alandlikkusid*. Teoreetiliselt on argikeeles *sid*-lõpu kõrval võimalik ka *si*-lõpuline variant, näiteks *õnnelikkusi*, *aednikkusi*, *alandlikkusi* (Habicht jt 2006: 18; Kukk 2010: 26–27; Soodla 2010: 68–70; Metslang 2013: 515). Täheldatud on tendentsi, et *õnnelik*-tüüpi sõnu võidakse käänata mitmuse osastavas ka *id*-lõpulisena, näiteks *õnnelikuid*, *aednikuid*, *alandlikuid* (Kaljumägi 1999: 52; Metslang 2013: 517–518).

õnnelik-tüübist on materjalis 5 osastavavormi.

Ainsuses on tarvitatud vorme *enneminevikku* ja *tähenduslikku*. Seega eelistab Külli Habicht normingulist vokaallõpulist ainsuse osastavat.

Mitmuses on kasutusel vormid *terviklikke*, *tähenduslikke* ja *võimalikke*. Siingi on kõik mitmusevormid normingulised ja vokaallõpuliselised ehk lühemad.

2.16. *idee*-tüüp

idee-tüübi ainsuse osastav on *d*-lõpuline, näiteks *ideed*, *koid*, *truud*. Mitmus võib mõnel sõnal olla *id*-lõpuline, näiteks *ideid*, *truid*, *puid*. Kõigi *idee*-tüüpi sõnadega saab moodustada *sid*-lõpulist vormi, näiteks *ideesid*, *koisid*, *truusid*, ning mõne sõnaga ongi *sid*-lõpp ainuvõimalik variant, näiteks *koisid*, *kraesid*, *paisid*. *sid*-lõpu kõrval võib argikeeles olla võimalik *si*-lõpp (Habicht jt 2006: 18; Kukk 2010: 26–27; Soodla 2010: 68–70; Metslang 2013: 515).

idee-tüübi osastavavorme on materjalis 15.

Ainsusevormidest on materjalis kasutatud 6 korda *muud*, 5 korda *ki-d* (*ki*-liite kohta) ning 1 kord *eksamitööd*, *magistritööd* ja *tööd*.

Mitmusevormidest on kasutatud 1 kord *muid*.

2.17. *armas-rööptüüp*

armas-rööptüüpi kuuluvad sõnad, mida saab käänata nii *vaher-* kui ka *liige-* tüübi järgi. *vaher*-tüübi ainsuse osastava tunnus liitub omastava tüvekujule. Ainsad *vaher*-tüüpi sõnad osastavas on *vahtrat*, *ahtrat* ja *seadsat* 'sündsat, mõnusat'. *liige*-tüübi ainsuse osastava tunnus liitub nimetavas kasutusel olevale tüvekujule, näiteks *liiget*, *astet*, *jäädet*. Mitmusevormid liituvad mõlemal

tüübil omastavale ja on *id-lõpulisel*, näiteks *vahtraid, ahtraid, seadsaid*, samamoodi näiteks *liikmeid, astmeid, jäätmeid*.

Sellest rööptüübist on loengumaterjalis kasutatud ainult 1 vormi: *ainsat*. Niisiis on Külli Habicht eelistanud ainsuse osastavas käänata sõna *ainus vaher*-tüübi järgi ehk omastavakujule liitumisega *ainsat*, mitte nimetavakujule liitumisega *ainust*.

2.18. raskus-rööptüüp

raskus-rööptüüpi sõnu võib käänata *katus-* või *harjutus-*tüübi järgi. *katus-*tüübi järgi on ainsuse osastav *t-lõpuline*, näiteks *katust, alust, bisnist*, ja mitmus *id-lõpuline*, näiteks *katuseid, aluseid, bisniseid*. *id-lõpp* muudeti *ne-* ja *s-*sõnade käänamisel normingukohaseks 1980. aastal (Kirjakeele teataja 1985: 21–29). *harjutus-*tüübi järgi käänates on ainsuse osastav *t-lõpuline*, näiteks *harjutust, joonistust, kogemust*. Erinevalt *katus-*tüübist on mitmuse osastav *i-*, mitte *id-lõpuline*, näiteks *harjutusi, joonistusi, kogemusi*.

Küllü Habicht kasutas osastavas 8 *raskus-rööptüüpi* osastavavormi.

Ainsusevormidest on ta kõiki kasutanud 1 kord: *kursust, mitmuslikkust, paindlikkust* ja *üksust*.

Mitmuse osastava vormidest kasutas ta 2 korda vormi *üksusi* ning 1 kord *kooslusi* ja *nähtusi*. Nende 4 vormi järgi saab järeldada, et Külli Habicht eelistab *raskus-rööptüüpi* sõnu käänata *harjutus-*tüübi eeskujul ehk vokaallõpulise mitmuse osastavaga. Eelistuse põhjendus võib olla, et kuna ta on ülejäänud tüüpides eelistanud vokaallõpulist ehk lühemat vormi, siis eelistab ta seda ka *raskus-rööptüüpi* sõnade käänamisel. Samuti peab arvestama, et *id-lõpp* muutus normingukohaseks alles 1980. aastal.

2.19. lahtine-rööptüüp

lahtine-rööptüüpi sõnu saab käänata osastavas *soolane-*tüübi järgi, st ainsuse osastavas *t-lõpulisena*, näiteks *soolast, argist, esmast*, ja mitmuse osastavas *id-lõpulisena*, näiteks *soolaseid, argiseid, esmaseid*. Teise võimalusena saab *lahtine-rööptüüpi* sõnu käänata *oluline-*tüübi järgi, st ainsuse osastavas *t-lõpulisena*, näiteks *olulist, aastakest, diplomaatilis*, ja mitmuses *i-lõpulisena*, näiteks *olulisi, aastakesi, diplomaatilisi*.

lahtine-rööptüüpi osastavavorme on kasutusel 10.

Materjalis on kasutatud suuresti ainsusevorme, mis ei varieeru: 3 korda *kokusaamist* ning 1 kord *jaotust*, *järgmist*, *põhiteadmist*, *põhjust*, *teadmist* ja *väärtust*.

Mitmuses on 1 kord kasutatud vaid vormi *vääkseid*, mida võib käänata ka *oluline*-tüübis: *vääkesi*. Kui kõigi teiste sõnadega on Külli Habicht eelistanud varieerumisvõimaluse korral vokaallõpulist lühemat vormi, siis huvitaval kombel sõnaga *väike* mitte.

2.20. Reeglipäratu käänamisega asesõnad

Selles alapeatükis vaatlen asesõnu, mida ei saa jaotada ühessegi muuttüüpi. Loengumaterjalis on kasutatud 195 reeglipäratut osastavas asesõnavormi.

Ainsuses on tarvitusel osastavavormid *seada* (esinemissagedus 90), *mida* (39), *midagi* (27), *teda* (5), *ennast* (3), *ühtegi* (1) ja *ühte ainsat* (1).

Mitmuses on materjalis vormid *neid* (16), *meid* (9) ja *teid* (4).

Tähelepanu väärivad asesõnavormid, mis võivad varieeruda. 3 korda tarvitab Külli Habicht vormi *ennast*, kordagi pole ta kasutanud paralleelvormi *end*. Vormi *ennast* eelistus tuli välja ka Ott Leplandi vormikasutuse analüüsis: kuigi Leplandi tolleaegne hitt kandis pealkirja „Tunnen elus end“, eelistas ta suulises kõnes vormi *ennast* (Ehvert, Metslang 2011: 18). 1 kord on Külli Habichtil tarvitusel vorm *ühtegi*, kordagi ei olnud kasutusel *ühtki*. Samuti on 1 kord kasutatud liitasesõna *üksainus* vormi *ühte ainsat*. Ka sõnadega *üks* ja *kaks* eelistas ta *e*-lõpulisi osastavavorme *ühte* ja *kahte* (vt alaptk 2.14). Ilmneb, et üldiselt eelistab Külli Habicht lühemaid vorme, kuid on üksikuid sõnu, millega ta (järjepidevalt) kasutab pikemaid vorme: *ühte*, *kahte* (vt alaptk 2.14), *vääkseid* (vt alaptk 2.19), *ennast* ja *ühtegi*.

3. Sisseütlevavormide kasutus

Materjalis on koos kordustega 28 sisseütlevavormi ehk 5% kõigist osastava ja sisseütlevavormidest. 18 sisseütlevavormi on kasutusel 1 kord ja 10 vormi mitu korda. Kõige rohkem ning mitu korda kasutatud sisseütlevavormid on *vastuollu* (esinemissagedus 4), *keelde* (2), *Moodle'isse* (2) ja *paradigmasse* (2).

3.1. aasta-tüüp

aasta-tüübi ainsuse sisseütlev on grammatikakirjelduste järgi *sse*-lõpuline, näiteks *aastasse*, *aeroobikasse*, *leigesse*. Mitmuse sisseütlev on taas *sse*-lõpuline, kuid varieeruvad *de*- ja *i*-mitmus, näiteks *aastatesse* ja *aastaisse*, *aeroobikatesse* ja *aeroobikaisse*, *leigetesse* ja *leigeisse*.

Materjalis on ainult 2 *aasta*-tüüpi sisseütlevavormi ning neid kasutatakse ainsuses: asesõna *mingisse* ja *morfoloogiasse*.

3.2. raamat-tüüp

Sarnaselt eelmise tüübiga on *raamat*-tüübi ainsuse sisseütlev *sse*-lõpuline, näiteks *raamatusse*, *aabitsasse*, *nooblisse*. Mitmuse sisseütlevas varieeruvad *de*- ja *i*-mitmus, näiteks *raamatutesse* ja *raamatuisse*, *aabitsatesse* ja *aabitsaisse*, *nooblitesse* ja *noobleisse*.

Materjalis leidub 3 *raamat*-tüüpi sisseütlevavormi.

Ainsuses on kasutatud 2 korda *Moodle*'isse.

Mitmuses on tarvitatud 1 kord *erinevatesse*.

3.3. harjutus-tüüp

Erinevalt eelmistest tüüpidest võib *harjutus*-tüübi ainsuse sisseütlev varieeruda: see võib olla nii lühike flektiivne sisseütlev kui ka pikk *sse*-lõpuline sisseütlev, näiteks *harjutusse* ja *harjutusesse*, *joonistusse* ja *joonistusesse*, *kogemusse* ja *kogemusesse*. Mitmuse sisseütlevas on *de*-mitmus tavapärane ning *i*-mitmuse on Viht ja Habicht (2019) ning ÕS *harjutus*-tüübi puhul toonud sulgudes, näiteks *harjutustesse* (ja *harjutusisse*), *joonistustesse* (ja *joonistusisse*), *kogemustesse* (ja *kogemusisse*).

Materjalist leiab ainult 1 *harjutus*-tüüpi ainsuse sisseütleva vormi – *vormimoodustusse* –, mida on kasutatud lühikeses flektiivses, mitte pikas *sse*-lõpulisel sisseütlevas.

3.4. oluline-tüüp

Ka *oluline*-tüübi ainsuse sisseütlev võib olla lühike või pikk, näiteks *olulisse* ja *olulisesse*, *aastakesse* ja *aastakesesse*, *diplomaatilisse* ja *diplomaatilisesse*.

Mitmuse sisseütlev on üldjuhul *de*-tunnusega. Viht ja Habicht (2019) ning ÕS esitavad *i*-mitmuse taas sulgudes, näiteks *olulistesse* (ja *olulisse*), *aastakes-tesse* (ja *aastakesisse*), *diplomaatilistesse* (ja *diplomaatilisse*).

Kasutatud on üksnes 1 *oluline*-tüüpi mitmuse sisseütleva vormi: *de*-mitmuslikku *kirjeldustesse*.

3.5. suur-tüüp

Ka *suur*-tüübi ainsuse sisseütlev võib olla lühike või pikk, näiteks *suurde* ja *suuresse*, *hiirde* ja *hiiresse*, *huulde* ja *huulesse*. Mitmuse sisseütlev on niisamuti *de*- või *i*-mitmus. Viht ja Habicht (2019) nimetavad need kaks mitmuse-varianti tabelis võrdväärseks, kuid ÕS toob *i*-mitmuse sulgudes, näiteks *suur-tesse* (ja *suurisse*), *hiirtesse* (ja *hiirisse*), *huultesse* (ja *huulisse*).

2 korda on tarvitatud *suur*-tüüpi ainsuse sisseütleva lühikest vormi *keelde*.

3.6. tubli-tüüp

tubli-tüüp ainsuse sisseütlevas ei varieeru ja saab olla ainult *sse*-lõpuline, näiteks *tublisse*, *autosse*, *avokaadosse*. Ka mitmuse sisseütlevas on kasutusel ainult *de*-mitmus, näiteks *tublidesse*, *autodesse*, *avokaadodesse*.

Veebilõngu salvestisel leidub 3 *tubli*-tüüpi ainsuse sisseütleva vormi: 2 korda on kasutatud vormi *paradigmasse* ja 1 kord *teemasse*.

3.7. pesa-tüüp

Osa *pesa*-tüüpi sõnade ainsuse sisseütlev võib varieeruda ja võimalikud on nii lühike kui ka pikk *sse*-lõpuline sisseütlev, näiteks *pessa* ja *pesasse*, *appi* ja *abisse*, *hätta* ja *hädasse*. Enamiku sõnadega kasutatakse aga ainult *sse*-lõpulist ainsuse sisseütlevat ja lühikese sisseütleva võimalikkus on iga sõna puhul keelekasutaja enda otsustada (Peebo 1997: 39; Viht, Habicht 2019: 150). Mitmuses on tavaline *de*-mitmus, Viht ja Habicht (2019) ning ÕS nimetavad *i*-mitmust üksnes mõne sõna puhul sulgudes, näiteks *pesadesse* (ja *pesisse*), *kenadesse* (ja *kenisse*), *pühadesse* (ja *pühisse*). Sõnaveebi käändeparadigmades sulge ei kasutata.

Tarvitatud on 5 *pesa*-tüüpi ainsuse sisseütleva vormi: 4 korda *vastuollu* ja 1 kord *kavva*. Selgub, et Külli Habicht eelistab *pesa*-tüübi korral süsteemselt

lühikest sisseütlevat, kuigi seda peetakse võimalikuks ainult osa sõnade puhul. Eelistuse põhjused võivad olla ökonoomsus ja sagedus ehk lühikese sisseütleva vormid on lühemad ning võimalik, et osa sõnadega on need üldiselt sagedamalt kasutatud vormid (käsitlen seda sisseütleva korpussageduse alaptk-s 4.2).

3.8. seminar-tüüp

seminar-tüübi puhul nimetavad ÕS ja Sõnaveeb sünonüümidena lühikese sisseütleva vormi *seminari* ning pika sisseütleva vormi *seminarisse*, Viht ja Habicht (2019) toovad aga pika sisseütleva vormi sulgudes, näiteks *seminari* (ja *seminarisse*), *džentelmeni* (ja *džentelmenisse*), *elektroni* (ja *elektronisse*). Tüvemitmuslikku mitmuse sisseütlevat ei esita Viht ja Habicht (2019) näitetabelis seejuures üldse ning ÕS-is on see sulgudes, näiteks *seminaridesse* (ja *seminarisse*), *džentelmenidesse* (ja *džentelmenesse*), *elektronidesse* (ja *elektronisse*), Sõnaveebis on see *de*-mitmusega võrdne sünonüüm.

Loengumaterjalist leiab ainult 1 *seminar*-tüüpi sisseütlevavormi, mida kasutatakse lühikeses sisseütlevas: *mikrofoni* (mitte *mikrofonisse*). Siingi võib rolli mängida ökonoomsusprintsip.

3.9. sepp-tüüp

sepp-tüübi ainsuse sisseütlev on lühike flektiivne või pikk *sse*-lõpuline, näiteks *seppa* ja *sepassse*, *külma* ja *külmasse*, *põue* ja *põuesse*. Mitmuse sisseütleva *de*-mitmus on võimalik kõigil sõnadel. Keeleallikate järgi on *i*-mitmus tüübi paljudes sõnades vaid norminguga lubatud vorm, mida tegelikkuses ei pruugita, sellised on näiteks vormid *seppisse*, *külmisse* ja *abstraktsioonesse* (vt Viht ja Habicht 2019: 154–156; Peebo 1997: 82–83). ÕS-i järgi on *i*-mitmus sulgudes toodud harvem variant, Sõnaveebis on esitatud need vormid aga sünonüümidena, sest sulge sealsetes käände paradigmatades ei kasutata.

Andmetes on 6 *sepp*-tüüpi sisseütlevavormi.

Ainsuses on kasutatud ainult lühikese sisseütleva vorme: *andmepilve*, *koosseisu*, *sõnaliiki*, *süsteemi* ja *uurimisvaldkonda*.

Mitmuses on kasutusel 1 *de*-mitmuse vorm: *sõnaklassidesse*. Järeldub, et Külli Habicht eelistab alati lühikest sisseütlevat ja *de*-mitmust. Üks põhjus võiks olla ökonoomsus: lühike sisseütlev on lühem. Teine põhjus võib

olla sagedus: kasutatud sõnade lühikese sisseütleva vormid on sagedamad (vt alaptk 4.2), samuti on *de*-mitmus sagedam kui *i*-mitmus.

3.10. *idee*-tüüp

idee-tüübi ainsuse sisseütlev on alati *sse*-lõpuline, näiteks *ideesse*, *koisse*, *truusse*. Üksikute *idee*-tüüpi sõnade sisseütlev saab olla ka lühike *ha*-, *he*- või *hu*-lõpuline, näiteks *maha*, *sohu* ja *tõhe* (Viht, Habicht 2019: 43). Osa sõnade mitmuse sisseütlevas on lisaks levinud *de*-mitmusele võimalik *i*-mitmus, mille on Viht ja Habicht (2019) ning ÕS toonud harva variandina sulgudes, näiteks *ideedesse* (ja *ideisse*), *puudesse* (ja *puisse*), *truudesse* (ja *truisse*). Sõnaveebi käändeparadigmades on olemas mõlemad vormid.

Materjalis on ainult 2 *idee*-tüüpi sisseütlevavormi, mis on kasutusel ainsuses: *eksamitöösse* ja asesõna *muusse*. Seega, kuigi teoreetiliselt on lühike sisseütlev *eksamitõhe* võimalik, siis Külli Habicht seda ei tarvita.

3.11. *raskus*-rööptüüp

raskus-rööptüüpi sõnu saab käänata *katus*- või *harjutus*-tüübi järgi. *katus*-tüübi järgi on ainsuse sisseütlev *sse*-lõpuline, näiteks *katusesse*, *alusesse*, *bisnisesse*. Mitmuses võib kasutada nii *de*- kui ka *i*-mitmust, näiteks *katustesse* ja *katuseisse*, *alustesse* ja *aluseisse*, *bisnistesse* ja *bisniseisse*. *harjutus*-tüübi järgi kääntes on ainsuse sisseütlev lühike flektiivne või pikk *sse*-lõpuline, näiteks *harjutusse* ja *harjutusesse*, *joonistusse* ja *joonistusesse*, *kogemusse* ja *kogemusesse*. Mitmuses on tavaline *de*-mitmus. *i*-mitmuse on Viht ja Habicht (2019) ning ÕS märkinud harvana sulgudes, näiteks *harjutustesse* (ja *harjutusisse*), *joonistustesse* (ja *joonistusisse*), *kogemustesse* (ja *kogemusisse*).

Leidub 1 *raskus*-rööptüüpi sisseütlevavorm, mida on kasutatud ainsuses ja *sse*-lõpulisena: *fookusesse*. *sse*-lõpuline sisseütlev võib esineda nii *katus*- kui ka *harjutus*-tüübis, nii et kindlat tüübieelistust siit ei järeldu. Küll aga on huvitav märkida, et kui *raskus*-rööptüübi osastava puhul tarvitas Külli Habicht lühemat vormi, siis sisseütlevaga hoopis pikemat.

3.12. Reeglipäratu käänamisega asesõna

Sisseütlevas kasutatud reeglipäratu käänamisega asesõnu leidub materjalis üksainus ja see on ainsuses: *sellesse*. Ainsuse võimalik paralleelvorm on lühike *sesse*.

Mitmuses võib suplettiivne *see* varieeruda *de-* ja *i-*mitmuses (*nendesse* ja *neisse*), kuid neid vorme materjalist ei leia.

4. Külli Habichti vormisageduste võrdlus korpussagedustega

Et vastata uurimisküsimusele, kas ja mille poolest erinevad Külli Habichti vormieelistused teiste keelekasutajate omast, tegin väikse korpusuuringu. Kahjuks ei ole eesti keeles veel esinduslikku ja kõigile ligipääsetavat suulise kõne korpust, mis võimaldaks võrrelda Külli Habichti suulise kõne vormikasutust teiste keeletarvitajate vormieelistustega. Seepärast võtsin võrdlusaluseks suurima eestikeelsete digitekstide kogu, eesti keele ühendkorpuse 2021 (ÜK 2021), mis sisaldab 2,9 miljardit tekstisõna. Selles ühendkorpuses on suurel hulgal veebitekste ja netikeeles leidub suulisele keelele iseloomulikku (Hennoste 2013). Peale veebikorpuste sisaldab ühendkorpused uudisvoogusid ning Vikipeedia, avatud lähtekoodiga teadusartiklite (DOAJ), kirjanduse, koond- ja tasakaalus korpust (Koppel, Kallas 2022: 209).

Otsisin eesti keele ühendkorpusest sõnu Sketch Engine'i kaudu. Selle tekstikorpuste töötlemise programmi abil on võimalik leida korpusest muu hulgas konkordantse ehk sõnavorme koos nende tekstilise ümbrusega (Kilgariff jt 2004: 106; Kallas jt 2012: 57). Tegin Sketch Engine'i konkordantsotsinguga sõnaotsingu ja täpsustasin sõnaliigi, st arv-, ase-, nimi- või omadussõna. See tähendab, et vasteks tulid kõik konkreetset vormid otsitud sõnaliigist, näiteks vormi *sõnasid* nimisõna- (*sõna*), mitte verbivormid (*sõnuma*).

4.1. Osastavavormide korpussagedus

Otsisin korpusest vorme neist grammatikakirjelduste järgi varieeruvate muutüüpide sõnadest, mida Külli Habicht oma loengutekstis kasutas. Kuna varasemas uuringus on *katus-*, *soolane-*, *harjutus-* ja *oluline-*tüüpi sõnade osastava käände tegelik kasutus varieerunud väga vähe või üldse mitte (Metslang 2013:

516–517), siis neid muuttüüpe ma varieeruvate hulka ei võtnud. Küll aga käsitlesin varieeruvatena *pesa-*, *seminar-*, *sepp-*, *õnnelik-* ja *idee-*tüüpi, lisaks *armas-*, *raskus-* ja *lahtine-*rööptüüpi ning rööpvormidega asesõnu.

Vormihomonüümsete *huvi*, *osa*, *sõna* ja *sedasama* puhul tegin osastavavormide leidmiseks täpsustatud otsingu CQL, näiteks [lemma="huvi" & longtag="S.sg.p"]. Tulemused *huvit*, *osat* ja *sõnat* vaatasin läbi ühekaupa, et leida ainult osastavad ning jätta välja trükivead jms.

Ka vormide *enneminevikku* ja *tähenduslikku* korpussagedused olid nii väikesed, et võimaldasid sisseütlevavormid osastavavormidest eraldada üks- haaval ning panna tabelisse kirja vaid viimased.

pesa-, *seminar-*, *sepp-* ja *õnnelik-*tüübi mitmusevormidega otsisin ka si- lõpulisi vorme, näiteks *sõnasi*, *materjalisi*, *praktikumisi*. Tulemus oli enamasti 0, leidsid üksnes vormid *sõnasi* (korpussagedus 32), *probleemisi* (6), *lõppusi* (4) ja *materjalisi* (1). *õnnelik-*tüübist otsisin veel *id-*lõpulisi vorme *terviklikuid*, *tähenduslikuid* ja *võimalikuid*, kuid nende korpussagedus oli 0.

Vormid on tabelis 1 esitatud muuttüüpide käsitlemise järjekorras, muut- tüübiti on eespool Külli Habichti kõnes sagedamini esinenud vorm(id). Tabeli alguses on ainsuse- ja lõpus mitmusevormid, mis on üksteisest eraldatud paksu joonega. Sagedasim paralleelvorm on paksus kirjas esile toodud.

Tabelist 1 nähtub, et üldiselt on Külli Habichti osastava vormieelistused samad mis ülejäänud keekekasutajatel. Teistest erineb ainult asesõna *ise* osastava vormieelistus: ta kasutas pikemat vormi *ennast*, kuid üldiselt on kee- kasutajate seas levinum vorm lühem *end*.

Seega peab ühe erandiga paika üldistus, et Külli Habicht eelistab sage- damini kasutatud vorme. Tabelist saab ühtlasi järeldada, et keekekasutajate vormieelistused on enamasti sarnased ja osa sõnadega kasutataksegi ainult üht paralleelvormi. Seda, kui kollektiivi liikmed eelistavad üht kindlat vormi, võib nimetada objektiivseks normiks (vt nt EKI teatmik 2024).

4.2. Sisseütlevavormide korpussagedus

Otsisin korpusest ka sisseütlevavorme neist grammatikakirjelduste järgi varieeruvate muuttüüpide sõnadest, mida Külli Habicht oma loengutekstis kasutas. Sellised muuttüübid on *raamat-*, *harjutus-*, *oluline-*, *suur-*, *pesa-*, *seminar-*, *sepp-* ja *idee-*tüüp, *raskus-*rööptüüp ning rööpvormiga asesõna.

Tabel 1. Külli Habichti kasutatud osastava- ja nende paralleelvormide korpussagedus

Külli Habichti kasutatud vorm	Korpussagedus	Paralleelvorm	Korpussagedus	Muuttüüp
<i>huvi</i>	332 571	<i>huvit*</i>	26	<i>pesa</i>
<i>osa</i>	250 518	<i>osat*</i>	37	<i>pesa</i>
<i>sõna</i>	248 855	<i>sõnat*</i>	5	<i>pesa</i>
<i>sedasama</i>	30 139	<i>sedasamat*</i>	0	<i>pesa</i>
<i>ühte</i>	221 924	<i>üht</i>	180 319	<i>sepp</i>
<i>kahte</i>	172 492	<i>kaht</i>	46 917	<i>sepp</i>
<i>enneminevikku</i>	62	<i>enneminevikut*</i>	0	<i>õnnelik</i>
<i>tähenduslikku</i>	1013	<i>tähenduslikut*</i>	0	<i>õnnelik</i>
<i>ainsat</i>	6257	<i>ainust</i>	1430	<i>armas</i>
<i>ennast</i>	869 790	end	1 101 908	<i>asesõna</i>
<i>ühtegi</i>	302 620	<i>ühtki</i>	75 597	<i>asesõna</i>
<i>sõnu</i>	134 572	<i>sõnasid</i>	221	<i>pesa</i>
<i>materjale</i>	68 856	<i>materjalisid</i>	1	<i>seminar</i>
<i>praktikume</i>	650	<i>praktikumisid</i>	0	<i>seminar</i>
<i>vorme</i>	21 108	<i>vormisid</i>	18	<i>sepp</i>
<i>avaldumisvorme</i>	481	<i>avaldumisvormisid</i>	0	<i>sepp</i>
<i>fraase</i>	2837	<i>fraasisid</i>	0	<i>sepp</i>
<i>korrektiive</i>	2356	<i>korrektiivisid</i>	0	<i>sepp</i>
<i>käändelõppe</i>	80	<i>käändelõppusid</i>	2	<i>sepp</i>
<i>lõppe</i>	1193	<i>lõppusid</i>	66	<i>sepp</i>
<i>muutevorme</i>	65	<i>muutevormisid</i>	0	<i>sepp</i>
<i>opositsioone</i>	101	<i>opositsioonisid</i>	0	<i>sepp</i>
<i>probleeme</i>	330 369	<i>probleemisid</i>	9	<i>sepp</i>
<i>sõnaliike</i>	89	<i>sõnaliikisid</i>	0	<i>sepp</i>
<i>tekste</i>	29 917	<i>tekstisid</i>	5	<i>sepp</i>
<i>tähenduslikke</i>	749	<i>tähenduslikkusid</i>	0	<i>õnnelik</i>
<i>terviklikke</i>	1524	<i>terviklikkusid</i>	0	<i>õnnelik</i>
<i>võimalikke</i>	46 337	<i>võimalikkusid</i>	0	<i>õnnelik</i>
<i>muid</i>	217 241	<i>muusid</i>	22	<i>idee</i>
<i>üksusi</i>	5621	<i>üksuseid</i>	1032	<i>raskus</i>
<i>kooslusi</i>	3402	<i>koosluseid</i>	150	<i>raskus</i>
<i>nähtusi</i>	9050	<i>nähtuseid</i>	692	<i>raskus</i>
<i>väikseid</i>	28 796	<i>väikesi</i>	16 520	<i>lahtine</i>

* Argikeelsed vormid.

mikrofoni korpussagedus oli 15 574, *koosseisu* oma 93 311 ja *süsteemi* oma 255 952. Sellised korpussagedused on ükshaaval läbivaatamiseks liiga mahukad. Seepärast otsisin korpusest 200 juhuslikku vormi ja määrasin nendest sisseütlevavormid. Näiteks 200 juhusliku *mikrofoni* vormi hulgas oli sisseütlevaid 19 ehk 10%. Selle põhjal panin tabelisse kirja, et hinnanguliselt oleks 15 574 vormi hulgas sisseütlevavorme 1480. Samamoodi vaatasin läbi 200 juhuslikku vormi ja tegin hinnangulise arvutuse *koosseisu* ja *süsteemi* puhul.

Vormidega *andmepilve*, *sõnaliiki* ja *uurimisvaldkonda* vaatasin läbi kõik tulemused ning kandsin tabelisse ainult sisseütlevavormide korpussageduse.

Vormid on tabelis 2 esitatud muuttüüpide käsitlemise järjekorras, muuttüübiti on eespool Külli Habichti kõnes sagedamini esinenud vorm(id). Tabeli alguses on ainsuse- ja lõpus mitmusevormid, mis on üksteisest eraldatud paksu joonega. Sagedasim paralleelvorm on paksus kirjas esile toodud.

Tabel 2. Külli Habichti kasutatud sisseütleva- ja nende paralleelvormide korpussagedus

Küllli Habichti kasutatud vorm	Korpussagedus	Paralleelvorm	Korpussagedus	Muuttüüp
<i>vormimoodustusse</i>	1	<i>vormimoodustusesse</i>	0	<i>harjutus</i>
<i>keelde</i>	55 552	<i>keelsesse</i>	138	<i>suur</i>
<i>vastuollu</i>	17 249	<i>vastuolusse</i>	75	<i>pesa</i>
<i>kavva</i>	4737	<i>kavasse</i>	4860	<i>pesa</i>
<i>mikrofoni</i>	1480	<i>mikrofonisse</i>	57	<i>seminar</i>
<i>andmepilve</i>	18	<i>andmepilvesse</i>	0	<i>sepp</i>
<i>koosseisu</i>	41 523	<i>koosseisusse</i>	1	<i>sepp</i>
<i>sõnaliiki</i>	37	<i>sõnaliigisse</i>	0	<i>sepp</i>
<i>süsteemi</i>	8958	<i>süsteemisse</i>	17	<i>sepp</i>
<i>uurimisvaldkonda</i>	91	<i>uurimisvaldkonnasse</i>	0	<i>sepp</i>
<i>eksamitöösse</i>	9	<i>eksamitöhe</i>	0	<i>idee</i>
<i>fookusesse</i>	632	<i>fookusse</i>	553	<i>raskus</i>
<i>sellesse</i>	157 836	<i>sesse</i>	341	<i>asesõna</i>
<i>erinevatesse</i>	22 277	<i>erinevaise</i>	103	<i>raamat</i>
<i>kirjeldustesse</i>	209	<i>kirjeldusisse</i>	0	<i>oluline</i>
<i>sõnaklassidesse</i>	4	<i>sõnaklassesse</i>	0	<i>sepp</i>

Tabeli 2 andmete alusel saab samuti järeldada, et Külli Habichti vormieelistused on samad mis ülejäänud keeletekustajatel. Ka materjalis 1 kord kasutatud vormi *kavva* on keeletekustajad eelistanud enam-vähem võrdselt paralleelvormiga *kavasse*.

5. Järeldused ja arutelu

Artikli sissejuhatuses püstitasin kolm uurimisküsimust. Esiteks soovisin saada teada, mis osastava- ja sisseütlevavorme kasutab Külli Habicht oma veebilooingu salvestisel. Kolmandas osas andsin vastuse tema kasutatud osastava- ja neljandas osas sisseütlevavormide kohta. Külli Habicht tarvitas 508 osastava- ja 28 sisseütlevavormi. Materjalis leidunud 33 osastava- ja 16 sisseütlevavormi võisid teoreetiliselt varieeruda. Enim esinenud osastavavormid olid *seada* (esinemissagedus 90), *mida* (39), *midagi* (27), *neid* (16) ja *sellist* (15) ning sisseütlevavormid *vastuollu* (4), *keelde* (2), *Moodle'isse* (2) ja *paradigmasse* (2).

Viiendas osas vastasin teisele uurimisküsimusele: kas ja mille poolest erineb Külli Habichti osastava- ja sisseütlevavormide kasutus teiste keeletekustajate omast? Selleks uurisin eesti keele ühendkorpuse alusel teiste keeletekustajate vormieelistusi. Selgus, et peaaegu kõigi vormide puhul **langevad Külli Habichti ja ülejäänud keeletekustajate vormieelistused kokku**.

Külli Habichti ja teiste keeletekustajate vormieelistused erinesid sõna *kava* puhul. Korpuses oli peaaegu võrdselt kasutatud vorme *kavasse* ja *kavva*, aga Külli Habicht eelistas varianti *kavva*. Tekib küsimus, kas inimestel ongi selle sõna suhtes kindel eelistus või leidub neidki, kes kasutavad mõlemat varianti. Katsetamiseks otsisin korpusest 4192 korpuseteksti, kus leidub *kavasse*. Paralleelvormi *kavva* leidis neist ainult 20 tekstis (1%) ja sageli tsitaadis, näiteks „Klikkides sobiva linastusaja ja -koha juures nupule „LISA OMA KAVVA“, lisandub see film koheselt ka Sinu kavasse“. Seega kasutatakse mõlemat varianti ühes tekstis väga vähe ja võib järeldada, et ka mõlema variandi paralleelselt kasutajaid on vähe.

Samamoodi leidis sõnaga *ise* korpuses rohkem pikemat ainsuse osastava varianti *ennast*, kuid Külli Habicht eelistas lühemat varianti *end*. Vormi *ennast* oli 561 610 tekstis ja koos vormiga *end* esines see 53 964 tekstis (10%). Nähtub, et jällegi kasutatakse mõlemat varianti ühes tekstis küllaltki vähe, samuti on mõlema variandi paralleelselt tarvitajaid vähe.

Kolmanda uurimisküsimuse vastusena tahtsin välja selgitada, mis üldisi järeldusi saab Külli Habichti vormikasutuse kohta teha. Esmalt selgus, et **Küllil Habichtil kõnes ei varieeru ühegi sõna vormikasutus**. Ka käsitletud paralleelvormide *kavasse* ja *kavva* ning *ennast* ja *end* põhjal selgus, et ühe keelekasutaja ühe sõna vormikasutus varieerub vähe. Suurt vormieelistuste ühtsust võib põhjendada objektiivse normiga, mille järgi ühtlustub kollektiivi liikmete keeletaju näiteks kindla vormi eelistamisel (EKI teatmik 2024).

Samuti saab materjali põhjal üldistada, et kui keeles on tarvitusel mitu paralleelvarianti, siis **Küllil Habicht eelistab enamasti kasutada lühemat ehk ökonoomsemat varianti**. *pesa*-tüüpi sõnu kasutas ta nii ainsuse kui ka mitmuse osastavas vokaallõpulisena. Ainsuses võib seda põhjendada eelistusega kasutada normingupärast varianti (*huvi, osa, sedasama, sõna*, mitte *huvit, osat, sedasama, sõnat*). Mitmuses on aga normingupärased nii pikem kui ka lühem vorm, kuid Külli Habicht eelistas lühemat vormi *sõnu*, mitte pikemat *sõnasid*. Ka kõiki *sepp*-tüüpi sõnu kasutas ta varieeruvast mitmuses vokaallõpulisena, näiteks *fraase, lõppe, vorme*, mitte *fraasisid, lõppusid, vormisid*. *raskus-rööptüüpi* sõnu võib samuti mitmuse osastavas käänata nii pikemalt *id-* (nt *raskuseid*) kui ka lühemalt vokaallõpulisena (nt *raskusi*). 3 kasutatud *raskus*-tüüpi sõnaga eelistas Külli Habicht taas lühemat varianti: *kooslusi, nähtusi* ja *üksusi*.

Lühema vormi eelistus tuli välja veel sisseütleva käände puhul. *harjutus*-tüübist eelistas Külli Habicht lühemat *vormimoodustuse*, mitte pikemat *vormimoodustusse*. *suur*-tüübist kasutas ta lühemat *de*-lõpulist varianti *keelde*, mitte pikemat *keelese*. *pesa*-tüübi flektiivse lühikese sisseütleva ja pika *sse*-lõpulise sisseütleva valikul eelistas ta samuti lühikest vormi: *kavva* ja *vastuollu*, mitte *kavasse* ja *vastuolusse*. Lühikest sisseütlevat tarvitas ta ka *seminar*-tüübi puhul: *mikrofoni*, mitte *mikrofonisse*. Samuti oli lühike sisseütlev sagedam *sepp*-tüübis: *andmepilve, koosseisu, sõnaliiki, süsteemi, uurimisvaldkonda*, mitte *andmepilvesse, koosseisusse, sõnaliigisse, süsteemisse, uurimisvaldkonnasse*.

Leidus ainult mõni sõna, mille puhul ei eelistanud Külli Habicht lühemat varianti. Varieeruda võivate *sepp*-tüüpi arvsõnadega *üks* ja *kaks* kasutas ta pikemaid *e*-lõpulisi variante *ühte* ja *kahte*, mitte *üht* ja *kaht*. *lahtine*-rööptüüpi sõnaga *väike* tarvitas ta *id*-lõpulist mitmuse osastavat *väikseid*, mitte vokaallõpulist varianti *väikesi*. Asesõnaga *end* eelistas Külli Habicht pikemat ainsuse osastava vormi *ennast*, mitte lühemat *end*. Asesõnaga *ükski* kasutas ta

e-lõpulist varianti *ühtegi*, mitte *ühtki*, mis on analoogne eelistustega *ühte* ja *kahte*, mitte *üht* ja *kaht*. Sisseütlevavormidest tarvitas ta nii *idee*-tüübis kui ka *raskus*-rööptüübis pikemaid vorme, vastavalt *eksamitöösse* ja *fookusesse*, mitte *eksamitõhe* ja *fookusse*. Asesõnaga *see* tarvitas Külli Habicht pikemat vormi *sellesse*, mitte lühemat *sesse*. Enamikku neist vormieelistustest saab põhjendada vormide üldise kasutussagedusega, st tema ja ülejäänud keeletarvitajate eelistused langevad kokku.

Uuritud vormide põhjal saan tulemuse, et **Küllil Habicht kasutab normingupärast varianti**. See on ootuspärane, sest oma erialast ja ka kitsamalt erialastest huvidest tulenevalt on Külli Habicht äärmiselt (kirja)keeleteadlik inimene: ta on palju uurinud eesti vana kirjakeelt (vt nt Habicht jt 2000; Kingisepp jt 2002; Habicht jt 2015) ning juhib Emakeele Seltsi keeletoimkonda, mille otsused määravad keelehooldeallikate kõrval eesti kirja-keele normingu (Eesti kirjakeele normi rakendamise kord 2011).

Viimasena võib teha järelduse, et **Küllil Habicht eelistab *de*-mitmust *i*-mitmusele**. Täpsemalt eelistas ta *de*-mitmuse vorme *erinevatesse*, *kirjeldustesse* ja *sõnaklassidesse*, mitte teoreetiliselt võimalikke vorme *erinevaisse*, *kirjeldusisse* ja *sõnaklassesse*. See eelistus on keelekasutajate seas üldine, sest kirjakeeles on saanud selged ja ilmekad *de*-mitmuse vormid *i*-mitmuse kõrval järk-järgult aina sagedamaks (Rätsep 1982: 11, 18–19).

Tänu varasemale uurimusele saan põgusalt võrrelda Külli Habichti ja Ott Leplandi osastavavormide kasutust. Ott Lepland tarvitas 328 osastavavormi, millest varieerus ainult asesõna *ise* kasutus: 9 korda tarvitas ta ainsuse osastavat *ennast* ja 1 kord *end*. Nagu Külli Habicht nii eelistas ka Ott Lepland kasutada lühemaid ja ökonoomsemaid ning normingule vastavaid variante. Pikematest vormidest kasutas Ott Lepland vorme *ühte*, *kahte* ja *kolmesid*. Ainult 1 korral tarvitas ta lühemat, kuid norminguvastast varianti: sõna *pere* oli tal ainsuse osastavas vokaallõpuline *pere*, mitte normingukohane *t*-lõpuline *peret*. (Ehvert, Metslang 2011) Ei Külli Habichti ega Ott Leplandi kõnes ei leidunud norminguvastaseid *si*-lõpulisi vorme *sid*-lõpulistele asemel, kuigi *si*-lõppu on suulisele kõnele iseloomulikuna nimetatud (Kerge 2000: 96). Kuna varem tehtud kodutöö materjali ma korpusega ei võrrelnud ja osastavas *de*-mitmust ei kasutata, siis Ott Leplandi ja ülejäänud keelekasutajate vormikasutuse võrdluse ning *de*- ja *i*-mitmuse vormide eelistuste andmed puuduvad. Seega käivad Külli Habichti põhjal tehtud viiest järeldusest kolm ka Ott Leplandi kohta: sõnade vormikasutus ei varieeru ning eelistatakse lühemat

ja normingukohast varianti. Kahjuks ei saa järeldusi teha selle kohta, kas Ott Leplandi ja ülejäänud keeleteadlaste vormieelistused langevad kokku ning kas Ott Lepland eelistab *de*-mitmusele *i*-mitmusele, sest pole piisavalt materjali.

Kõrvutan siinse uuringu tulemusi oma seniste morfoloogilise varieerumise käsitlustega (Siiman 2019; 2023; vt sellest kogumikust „Osastava ja sisseütleva käände ning ülivõrde varieerumine“). Need varasemad keeleteadlaste põhjal tehtud uuringud kinnitavad, et paljud Külli Habichti kohta tehtud järeldused kehtivad ka teiste keeleteadlaste puhul. Esimese üldistuse kohta sain tulemuseks, et nagu Külli Habicht eelistas keeles sagedamat varianti, niisamuti on ülejäänud keeleteadlaste vormivalikud üksmeelsed ehk valdavalt on levinud samad vormid (EKI teatmik 2024; mitmuse osastava kohta vt ka Kaalep 2010: 102). Teist järeldust ehk üksiku keeleteadlaste vormikasutuse ühtsust polnud mul kahjuks võimalik korpusandmete põhjal uurida, sest seal pole teksti autor enamasti teada. Kolmandaks selgus osastava ja sisseütleva käände vormikasutusest, et eelistatakse lühemat vormivarianti. Neljandana on nii Külli Habichti kui ka ülejäänud keeleteadlaste vormieelistused kooskõlas norminguga, st ainult mõne üksiku erandiga eelistati nii osastava kui ka sisseütleva käände puhul normingukohaseid vorme. Sisseütlevas esines mitmusevorme liiga vähe, et *de*- või *i*-mitmuse eelistuste kohta oleks võimalik midagi kindlat öelda. Kehtib aga väide, et normingule vastavat vormi eelistatakse lühemale vormile. See tähendab, et kui keeleteadlastel on valida normingule vastava või lühema vormi vahel, siis eelistab ta normingule vastavat vormi, isegi kui see on pikem.

Edaspidiseid uurimisvõimalusi on mitu. Üks võimalus oleks uurida veel üksikisikute keeleteadlaste, nagu tegin seda Külli Habichti ja Ott Leplandi puhul. Võib uurida ka rohkem inimesi mingite sotsiaalsete omaduste alusel (haridus, vanus, sugu, geograafiline päritolu vms). Teine võimalus oleks käsitleda muid vormivarieerumisi, näiteks keskendudagi ainult *de*- ja *i*-mitmusele ning selgitada korpusese ja/või katsetega välja keeleteadlaste eelistused. Selliste uuringute toel saaks vastata küsimusele, kas siinse uuringu järeldused on Külli Habichti keeleteadlastele omased, kehtivad sarnase sotsiaalse taustaga inimeste või kõigi eesti keele kasutajate kohta.

Materjali allikad

Habicht, Külli 2021. Eesti keele vormiõpetuse slaidiesitlus. 1. kuni 3. loeng. Morfoloogia uurimisvaldkond ja põhimõisted. Tartu Ülikool.

ÜK 2021 = Kristina Koppel, Jelena Kallas. Eesti keele ühendkorpus 2021. Estonian National Corpus 2021. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>.

Kirjandus

Eesti kirjakeele normi rakendamise kord 2011. Riigi Teataja, RTI, 14.06.2011, 3. <https://www.riigiteataja.ee/akt/114062011003>.

Ehvert, Marilis, Ann Metslang 2011. Tingiva kõneviisi ja osastava käände kasutus Ott Leplandi kõnes. Kodutöö. Tartu Ülikool.

EKI teatmik = EKI teatmik. Eesti õigekeelsuskäsiraamat 2022-. Toim Peeter Päll. Koost Peeter Päll, Maire Raadik, Ülle Allsalu, Katrin Hallik, Indrek Hein, Katre Kasemets, Kristina Koppel, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Geda Paulsen, Lydia Risberg, Arvi Tavast, Mari Vaus. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <https://eki.ee/teatmik/mis-on-norm/>.

Erelt, Tiiu 2000. Mis on eestlasele eesti morfoloogias raske? – Keelenõuanne soovitab 2. Koost ja toim Tiiu Erelt, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 49–86. <http://keeleabi.eki.ee/artiklid2/morfoloogia.html>.

Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/52423>.

Habicht, Külli, Leelo Keevallik, Ilona Tragel 2006. Keele muutumine kasutus kontekstis. – Keel ja Kirjandus 8, 609–625.

Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I. Taust ja uurimisobjekt. – Akadeemia 5, 1117–1150.

Hennoste, Tiit 2013. kuule ma eemale nüüd. – Sirp, 5. detsember. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/2013-12-05-17-05-50>.

Kaalep, Heiki-Jaan 2010. Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. – Keel ja Kirjandus 2, 94–111.

Kaljumägi, Karin 1999. *ohtlik-* ja *kontsert-*tüüpi sõnade kriitiliste morfoloogiliste vormide kasutusest. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.

- Kallas, Jelena, Maria Tuulik, Madis Jürviste 2012.** Leksikograafilise tarkvara Sketch Engine eesti keele moodul. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 3 (2), 57–77. <https://doi.org/10.12697/jeful.2012.3.2.03>.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. Toim Tiit Henno. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikool, 75–110.
- Kilgarriif, Adam, Pavel Rychly, Pavel Smrž, David Tugwell 2004.** The Sketch Engine. – Proceedings of the 11th EURALEX International Congress (Lorient, 6–10 July 2004), 105–117. Lorient: Université de Bretagne-Sud. <https://euralex.org/publications/the-sketch-engine>.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002.** Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kirjakeele teataja 1985 = Kirjakeele teataja 1979–1983.** Õigekeelsuskomisjoni otsused. Koost Tiiu Erelt, Henn Saari. Tallinn: Valgus.
- Koppel, Kristina, Jelena Kallas 2022.** Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: mahukaim eestikeelsete digitekstide kogu. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 18, 207–228. <https://dx.doi.org/10.5128/ERYa18.12>.
- Kukk, Inga 2010.** Kõnekeelsus õpilaskirjandites. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <http://hdl.handle.net/10062/51637>.
- Metslang, Ann 2013.** Osastava käände vormide kasutamisest eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 7, 507–520. <https://doi.org/10.54013/kk668a3>.
- Metslang, Ann 2015.** Mitmuse osastava *sid-* ja *si-* lõpu varieerumise kasutuspõhine analüüs. – Keel ja Kirjandus 11, 792–803. <https://doi.org/10.54013/kk696a4>.
- Olev, Aivo, Tanel Alumäe 2022.** Estonian speech recognition and transcription editing service. – Baltic J. Modern Computing 10 (3), 409–421. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2022.10.3.14>.
- Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele muutkonnad. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 5.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Reinberg, Kristina 2013.** *Pesa*-tüübi vormimoodustus tänapäeva eesti keeles ja selle taust. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut. <https://www.etera.ee/s/o0j0mNubVR>.
- Rätsep, Huno 1982.** Eesti keele ajalooline morfoloogia. I osa. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Siiman, Ann 2019.** Vormikasutuse varieerumine ning selle põhjused osastava ja sisseütleva käände näitel. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitas Tartuensis 45.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/64787>.

- Siiman, Ann 2023.** Normingu määramisest: lühikese ülivõrde varieerumise juhtumiuuring. – Lähenemisi keelekorraldusele. Toim Liina Lindström, Lydia Risberg, Helen Plado, Elisabeth Kaukonen. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 14 (1)), 175–225. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.06>.
- Soodla, Karin 2010.** Morfoloogilisi, morfosüntaktilisi ja sõnamoodustuslikke nähtusi eesti internetikeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <http://hdl.handle.net/10062/15263>.
- Sõnaveeb** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024. Koost ja toim Margit Lange-mets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Lydia Risberg, Tuuli Rehemaa, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossiptšuk. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>.
- Viht, Annika, Külli Habicht 2019.** Eesti keele sõnamuutmine. (= Eesti keele varamu 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/76416>.
- ÕS** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs/>.

Küllli Habichtin partitiivi- ja illatiivimuotojen käytön analyysi

Ann Siiman

Artikkelin tarkoitus on käsitellä Külli Habichtin partitiivi- ja illatiivimuotojen käyttöä. Materiaali koostuu Tarton yliopiston viron kielen muoto-opin johdantoverkkoluennon tallenteesta, josta poimin kaikki Külli Habichtin käyttämät partitiivi- ja illatiivimuodot. Vertailen tallenteessa käytettyjä muotoja viron kielen liittokorpuksessa käytettyihin partitiivi- ja illatiivimuotoihin. Aineistosta löytämieni muotopreferenssien ja korpuksesta saamani vertailumateriaalin pohjalta teen päätelmät, että Külli Habicht käyttää enimmäkseen yleisimmin käytettyä varianttia, hänen puheessaan eivät vaihtele miltei yhdenkään sanan muodot ja että hän yleisesti ottaen suosii lyhyempää eli taloudellisempaa ja norminmukaista muotoa sekä *de*-monikkaa *i*-monikon sijaan.

Küllli Habicht's case usage: A study based on the partitive and illative cases

Ann Siiman

The article examines Külli Habicht's usage of case forms, focusing on the partitive and illative cases. The material consists of a recording of an introductory online lecture on Estonian morphology at the University of Tartu, from which I extracted all of the partitive and illative forms used by Külli Habicht. I compare the case usage in the recording with the partitive and illative forms used in the Estonian language reference corpus. Based on the form preferences observed in the recording and the comparative data from the corpus, I conclude that Külli Habicht generally uses the more commonly accepted variants, her speech exhibits almost no variation in case forms for any given word, and she tends to prefer shorter, more economical and standard-compliant forms, favouring the *de*-plural over the *i*-plural.

Kuidas keelekasutajad sõnatähenduste asjus sõna said ...

Lydia Risberg

22. aprillil 2022 pidasin konverentsil „150 aastat oma keelekorraldust“ ettekande „Kas keelekasutaja korraldab keelt?“, ja lõpetuseks vastasin küsimusele nii: „Jah, mõnes mõttes küll. Ta korraldab eesti keelt iga päev, kui ta seda kasutab. Keelekasutaja keel on see, mida me, keelekorraldajad ja keeleteadlased, uurime. Me analüüsime ja tõlgendame keelekasutust ning kirjeldame seda üldistusi tehes EKI ühendsõnastikus. Ning mõnel juhul jagame ka soovitusi ja selgitusi. Ent kuigi aja jooksul on ikka soovitusi antud, siis see, kas keelekasutus sellest ka muutub, sõltub *üksnes ja ainult* keelekasutajatest endast.“

Samuti rääkisin seal, et keeleportaali Sõnaveeb on tema kolme (nüüdseks viie) aasta ja EKI ühendsõnastikku tema kahe (nüüdseks nelja) aasta jooksul palju edasi arendatud. Vastupidiselt pabersõnaraamatule saab veebisõnastikku täiendada pidevalt, suisa iga päev. Esialgu võib olla harjumatu, et sõnastikku koostatakse kõigi silme all, ent niimoodi see digiajastul käib nii meil kui ka mujal (vt nt saksa Duden¹), ning see on üks märk, et eesti keel elab ja käib ajaga kaasas. Lõpetuseks kutsusin meid kõiki üles avaldama oma tekste avalikus veebis, sest siis jõuavad need ka korpusesse. Nüüd lisaksin, et siis jõuavad kvaliteetsed tekstid ka suurtesse keelemudelitesse. Kui (paar)kümmekond aastat tagasi saadi aru, et eesti keele tulevik sõltub sellest, kas arvutindust arendatakse eesti keeles (Hennoste, Pajusalu 2013: 30; vt ka Hennoste 2000), siis nüüd on lisaks oluline arendada eestikeelseid keelemudeleid.

Too ettekanne johtus minu doktoritöhe mõeldud uurimustest, mis on praeguseks saanud ühe katuse alla. Siinne artikkel annab minu doktoritöö katuspeatüki põhjal ülevaate, miks ja kuidas keelekasutajad spetsiifiliselt sõnatähenduste asjus sõna said. Või kas ikka said? Ühtlasi: miks ja kuidas neile sõna antud ei oldud?

¹ Vt <https://www.duden.de/>.

Kellele kuuluvad sõnade tähendused?

Iga kirjakeele arengus on vähemalt kolm põhietappi: 1) kirjakeele loomine (sh kirjaviisi valik), 2) reeglite ja sõnavara fikseerimine (murreteülese ühiskeele loomiseks), 3) pidev ajakohastamine (sh uurimused, kuivõrd on varem loodud normingud kasutuses juurdunud) (Ferguson 1968; Raag 2008: 13–17; Risberg, Langemets 2023: 67; muid jaotamisvõimalusi vt Ayres-Bennett 2021). Eesti kirjakeele kirjutamisviisiks valiti uus kirjaviis 19. sajandi lõpuks, ühiskeele reeglid ja sõnavara fikseeriti paljuski 1920.–1930. aastatel ning ajakohastamise faasis on eesti kirjakeel u 1980. aastatest.

Ka eesti keelekorraldus ise on läbinud mitmeid perioode, mil arusaam keelest ja sedakaudu lähenemine keelele on olnud väga erinevad (vt ülevaateid Viht, Habicht 2022; Plado 2022; Kasik 2022; Risberg, Lindström 2023). Keelekorralduseks on peetud näiteks kirjakeele teadlikku arendamist, rikastamist, stabiliseerimist ja ajakohastamist, sealjuures on otsitud keeleideaali ning selle poole liikumiseks antud keelesoovitusi ja fikseeritud norminguid (Erelt 2002: 15; Tauli 1968: 27; Saari 1976: 170). Siin on märksõnaks *ideaal* – kelle ideaali siis otsiti?

Sellele küsimusele aitab vastata põige artikli teema keskmesse, milleks on eesti õigekeelsussõnaraamat (ÕS). Ükskeelsetest sõnaraamatutest on preskriptiivsel õigekeelsussõnaraamatul ka 70 aastat pikem ajalugu kui deskriptiivsel seletaval sõnaraamatul: esimene ÕS ilmus 1918, esimene seletava vihik 1988. Nii on ÕS eesti kultuuriruumis suurt rolli mänginud – ent peale ühiskondliku maine on tal olnud ka juriidiline tugi (1920.–1930. aastatel vt Tauli 1943; alates 1990-ndatest vt keeleseadus RT I 1995, 79, 134; RT I, 14.06.2011, 3).

Keelehoiakute seisukohast on oluline ÕS-i pealkiri, nagu on täheldanud ka soome keeleteadlane Pirkko Nuolijärvi (2023: 1220): „Kui sõnaraamatu nimi on „Õigekeelsussõnaraamat“, siis sõnaraamatu kasutaja tõlgendab kõiki soovitusi kergesti kui juhiseid: see vorm või tähendus on õige.“ Et see nii ka on, ilmestab näiteks üks kommentaar keeleportaali Sõnaveeb kasutaja-uuringust (vt Langemets jt 2024, minu rõhutused): „Vahel tekib lihtsalt huvi, mis on mingi sõna *korrektne tähendus* võrreldes sellega, kuidas me seda *igapäevaselt kasutame*.“

Juba veerandsada aastat on ÕS-is eessõna järgi kirjeldatud keelt, „mida me praegu räägime ja kirjutame“ (ÕS 1999–2018: 5), mitte keelt, mida me *peaks* rääkima ja kirjutama. Siiski, olles suunav ja soovitav sõnaraamat,

sisaldab ÕS ka seda, kuidas *peaks* rääkima ja kirjutama. Igal sõnaraamatul on autorid ja nii on ka iga ÕS olnud nii oma koostajate kui loomisajajärgu nägu (Erelt 2001: 17; Lindström, Risberg 2024). 1980. aastatel hakkas Henn Saari koos tööruhmagaga ÕS 1999-ks saanud teost koostama keelekorraldussõnaraamatuna – nad lisasid sinna ainult need sõnad, mille kohta oli keelekorraldusel midagi öelda (sellisena koostati hiljem näiteks ka „Ametniku soovitusõnastik“). Henn Saari (1976: 170) on öelnud, et „mitte norm A (ehk objektiivne norm – LR), vaid norm C (ehk realistlik keeleideaal – LR) on see, mille võimalikult head lähendit peavad endast kujutama õigekeelsusallikais sisalduvad normingud (norm B).“ Seega on ÕS esitanud oma koostajate, mitte keelekogukonna üldist ideaalkeelt.

Seda, et sõnaraamatus on esitatud tema koostajate seisukohad ja ideaalid, ei teadvustata ühiskonnas aga alati, sest koostajad jäävad sageli varju, neile ei mõeldaks (Risberg 2022: 190; vt ka Vrbinc jt 2018: 367; Šipka jt 2021: 193). See on üks paljudest põhjustest, miks on ÕS-i muutmine, eriti kaasajastamine, toonud aja jooksul kaasa erimeelsusi ja avalikke diskussioone (vt nt Saari 1979; Jürjo jt 2012; Künstler 2024; Vainik, Paulsen 2023). ÕS-is sisalduvatel seisukohtadel justkui pole autorit ja seepärast peetakse neid üldtunnustatud teadmisteks keele kohta. Seevastu üksikisikute, nagu keeleteadlaste (teadusartiklites) esitatud seisukohti justkui ei pea aktsepteerima või tõe pähe võtma, sest neil on autor ja seega pole need üldtunnustatud (Hint 1978: 862–863). Seda ilmestab ühe kasutaja kommentaar Sõnaveebi kasutajauuringust (vt Langemets jt 2024: 22): „Kindlasti ei sooviks ma paber-ÕS-is näha rubriiki „ÕS selgitab“, sest selle rubriigi selgitused pole ju mitte ÕS-i omad (st kirjakeelt normeerivad), vaid esindavad mõne üksiku keeleaahhista püksikummi lödvendamise poliitikat eesti keeles. Ka rubriigi pealkiri „ÕS selgitab“ degradeerib ÕS-i senist autoriteeti / head mainet.“

Isegi kui teadvustatakse, et keelekorraldajad on samuti inimesed, kellel on oma arvamused, on neil ühiskonnas teatud staatus, maine – arvatakse, et keelekorraldus põhineb ekspertarvamustel (Ayres-Bennett 2021: 44; Ehala 2022). See on võimaldanud keelekorraldajal öelda, kuidas keel olema *peab*. Keeleteadlasel, olgugi teaduse esindaja, pole ühiskonnas samasugust staatust olnud – uurimuste asemel, kuidas keel *on*, tahavad paljud teada, kuidas keel olema *peab*.

Vahe on ka oskuskeele ja üldkeele sõnadel – kui erialaterminitele antakse komisjonides definitsioonid (ja edasi saab vaid loota, et neid nii kasutama hakatakse, vt Temmerman 2000; Hendrikson 2018), siis üldkeele ehk eesti

kirjakeele üldtarvitatava osa, mida kasutavad kõik keelekõnelejad taustast olenemata, sõnade tähendused kujunevad „alt üles“, kasutuses. Nii paljud sagedad erialaterminid kui ka üldkeele sõnavara kuuluvad kirjakeelde. Artiklis keskendun üldkeelele.

Üldkeele sõnade tähendused on 20. sajandi jooksul kuulunud mitmesugustele keelekorraldusega seotud isikutele ja instituutidele. Laiemale publikule on tähendused olnud kättesaadavad (õigekeelsus)sõnaraamatu kaudu.

Sõnatähenduste normimise traditsioonist

Traditsioon sõnade tähendusi ÕS-iga normida kestis eesti keelekorralduses pikalt. Algpunktiks oleme Eesti Keele Instituudi (EKI) juhtivleksikograafi Margit Langemetsaga pidanud 1925. aastal ilmunud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu“ (EÕS) I köidet, mis erinevalt eelmisest, praktiliselt sõnaloend-ÕS-ist (EKÕS 1918), sisaldas ka sõnaseletusi. Tähenduste seletused olid seal mõeldud norminguna, nagu EÕS-i koostanud Johannes Voldemar Veski ise sõnastas: *õigekeelsuse-sõnaraamatu ülesanne on laiem kui eelmise, õigekirjutuse-sõnaraamatu oma.* (Risberg, Langemets 2023: 51–55)

See traditsioon hakkas teisenema alles 1980. aastal, kui tollal kirjakeele norminguid seadnud vabariikliku õigekeelsuskomisjoni (VÕK) liige Ülle Viks (1980: 619) sõnastas sõnade *oma-enda* ja *üksteise-teineteise* tähenduste arutelu järel üldisema seisukoha, et sagedate üldkeele sõnade tähendusi ei ole vajalik ega võimalik normida. Keelekorraldajad ei olnud selles küsimuses siiski ühel nõul ning ühiskonnas seda arusaama ei levitatud. Nii jõudis alates ÕS 1999-st osade sõnade juurde hoopis rangelt sõnastatud märkus, et sõna ei tähenda mõnda tähendust. Kuigi järgmises, ÕS 2006-s asendati sõnastus keeleteadlaste survele leebema märkuse „ei soovita tähendus(t)es“ vastu, ei muutunud keelekorraldajate mõtteviis, sest ÕS-is peeti neid endiselt sobimatuteks tähendus-tekts, ja seda ka viimases uustrukis 2018. aastal (vt ÕS 1999: 10; ÕS 2018: 12).

Kui traditsiooni algus on oma ajas mõistetav, sest murreteülest ühiskeelt loodi rangete võtetega, sealhulgas andes murretest võetud sõnadele uusi tähendusi (*kiholanõ* 'säask' → *kihulane*), lahutades sünonüüme paronüümideks (nt *järele* ja *järgi*) ning luues uusi sõnu uute tähendustega (nt *enamik* tähenduse 'suurem osa' jaoks, mille jaoks kasutati sõna *enamus*), siis hilisematel perioodidel see keeleteaduse vaatenurgast enam sama mõistetav ei ole olnud. Ühiskeel ehk eesti ühine kirjakeel on ajakohastamise faasis juba

vähemalt 1980. aastatest – üks keelekorralduse põhimõtteid on olnud, et normingud ja soovitusel peavad põhinema uurimustel. Sõnatähenduste asjus aga ei ole keelekorralduses tegelikult olnud selget alust ja teooriat ega süsteemset meetodit, mille alusel soovitusi on antud. Nii on soovitusi jagatud ebasüsteemselt sõnade kohta, mis on keelekorraldajatele ette juhtunud (vt Saari 1976; 2004) või mille kohta on EKI keelenõuandest küsitud.

Kui vaadata tähendussoovitude tagahoovi, on seal näha arusaamu, mis on tingitud oma aja keeleteooriatest, kuid samuti keeleideoloogiast. Nimelt on eesti keelekorralduses keelt kogu 20. sajandi jooksul peetud (rangelt) reegli-päraseks, manipuleeritavaks süsteemiks, ja see on võimaldanud suhtuda ka sõnatähendustesse kui millessegi, mida on võimalik (sõnaraamatus) kindlaks määrata ja suunata, kirjakeelde sobivaks ja sobimatuks hinnata (nt Aavik 1936; Tauli 1938, 1968; Veski 1958; Saari 1976; Erelt 2002). Ellen Uuspõld märkis 1976. aastal, et iga põlvkond keelekorraldajaid on jätkanud eelmiste tööd, mistõttu sai traditsioonist keelekorralduse tegevustes ja otsustes tugev alus. Sõnatähenduste asjus ei muutunud kuigipalju ka pärast 1980. aastat.

Tänapäeval on eesti kirjakeele normi rakendamise korra § 2 lg 1 järgi kirjakeele norm määratud EKI väljaantava ÕS-i kõrval ka Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsustega, toimkonnas heakskiidetud ortograafiareeglistiku jm-ga (vt RT I, 14.06.2011, 3). Alates 1993. aastast tegutseva keeleteoimkonna roll sõnatähenduste suunamisel on olnud ebamäärane, sest toimkond tegeleb normingutega, aga ÕS-is on tähenduste kohta antud soovitusi. Sellegipoolest arutati toimkonnas kolm korda ka sõnatähenduste üle. Neist tähelepanuväärseim oli 2009. aastal keeleteoimkonna liikme Külli Habichti esildise põhjal tehtud otsus, et kaassõnad *peale* ja *pärast* on siiski ajalises tähenduses sünonüümid (vt Habicht 2009).

Kuidas siis jõuti selleni, et sõnatähendused kuuluvad pigem keeleteadajatele? Põhjus seisneb keeleteaduses, kus 20. sajandi lõpus ja 21. sajandil hakkas aina enam levima kasutuspõhise lingvistika suund.

Kasutuspõhise lingvistika arusaam keelest ja sõnatähendustest

Kasutuspõhine lähenemine on üks kognitiivse keeleteaduse suundi. Kognitiivne paradigma tõusis maailma keeleteaduses esile juba 1970.–1980. aastatel, ja tänu sellele hakati keelt mõistma osana inimtunnetusest (vt Croft, Cruse

2005). Kasutuspõhises lähenemises seisneb keele mõistmine keele kasutamise mõistmises (Desagulier, Monneret 2023: 41), kasutuspõhise lingvistika lähte-koht on, et keel kujuneb kasutamise käigus ja muutub seeläbi pidevalt (Bybee 2023; Campbell, Barlow 2020; Croft 2000).

„Inimese keelelised teadmised põhinevad kokkupuutel loomuliku keelekasutusega ja üldistustel, mille ta on kasutusjuhtude põhjal teinud (Langacker 1987; Bybee 2010; Ibbotson 2013). .. Kasutuspõhise lingvistika järgi kasutavad inimesed keelt eri suhtlussituatsioonides paindlikult ning kasutus ka muutub ja varieerub, sest inimese ettekujutus sõnade tähendustest kujuneb kasutusest saadud keelelise sisendi ja oma muude elukogemuste alusel. Seega on tähendused sõltlikud keelekasutajatest ja kuna kokkupuude keelega on pidev, on tähendused keelekasutajatel olenevalt elu jooksul saadud keelelisest sisendist ja muudest kogemustest ka eri eluetappidel (pisut) erinevad. (Zahler 2023; Diessel 2017; Ibbotson 2013; Belica jt 2010; Bybee 2010; vt ka Ramscar jt 2014; Ramscar jt 2017). Selle lähenemise teoreetilisel taustal ei ole sõnaraamatu eesmärk sõnatähendusi normeerides fikseerida, vaid kirjeldada kasutuses olevaid tähendusi, üldistades neid alati mingil määral (vt Risberg 2022; Storjohann 2021; S. I. Hayakawa, A. R. Hayakawa 2022 [1949]). Selleks, et leksikograaf saaks üldistusi teha ja tüüpilisi keelemustreid leida, tuleb analüüsida tegeliku keelekasutuse andmeid, mida sisaldavad mahukad tekstikorpused (Tognini-Bonelli 2001: 160).“ (Risberg 2024: 12–13, 20)

Kasutuspõhises teoreetilisest raamistikust tehtud uurimistöös, näiteks et kirjeldada sõnatähendusi, toetutakse tekstikorpuse empiirilisele kontrollitavale, võimalikult suurele alusele, mida analüüsitakse süstemaatiliselt ja võimalikult objektiivselt (Desagulier, Monneret 2023: 33; Ramscar, Port 2016: 15; Klavan 2018: 697; Stefanowitsch 2020: 56; eesti keele ühendkorpuse kohta vt Koppel, Kallas 2022).

Kuristik ja käärid

Tänapäeva poleemika sõnatähenduste normimise ja nende kirjakeelde sobivuse kohta soovitude andmise vs. tähenduste kasutuspõhise lingvistika teoreetilisest raamistikust lähtudes kirjeldamise üle on tekkinud sellest, et eesti keeleteaduse ja keelekorralduse vahel on n-ö haigutanud kuristik. Aja jooksul on lähtutud erinevatest teoreetilistest või muudest alustest ning keelt on uuritud erineval meetodil. Kui keeleteaduses on uuritud, millised tähendused

kasutusest ilmnevad, kirjeldades neid nõnda ka sõnaraamatus, siis keelekorralduses on tähendusi hinnatud õigeks ja valeks, kirjakeelde sobivaks ja sobimatuks, mistõttu on olenevalt keelekorralduse etapist antud tähenduste kohta norminguid või vältimissoovitusi (Risberg, Langemets 2023: 68; vt ka Tauli 1968: 13; Saari 1999: 690).

Poleemikas on oma osa ka küsimusel, mis on see eesti keel, mida üldse tasub uurida ja (sõnaraamatus) kirjeldada. Siingi on roll keeleteadlaste ja -korraldajate erinevatel lähtekohtadel, arusaamu on mõjutanud ka keeleideoloogiad (vt Lindström jt 2023). 20. sajandil kirjeldati eesti keelena normitud kirjalikku keelt (Ross, Piits 2019: 686), keelekorraldajate seatud ideaali. See arusaam on kantud standardkeele ideoloogiast, mille tõttu on ühiskonnas (nii meil kui mujal Euroopas) mõningal määral levinud uskumus, et olemas on teistest parem keelevariant, kirjakeel (vt Lindström jt 2023; Krämer jt 2022; Milroy 2001).

Käärid tulevad sisse samuti sellest, et kasutuspõhises lingvistikas kirjeldatakse keelekasutuse sotsiaalset normi – sellist keelt, mida keelekogukond *kasutab*, mitte *peaks kasutama*. Tänapäevane eesti keel ei erine kõnes ja kirjas märkimisväärselt, eriti võrreldes sajanditaguse ajaga, ühist kirjakeelt on peetud stabiilseks (vt ka Kerge 2012b; Ehala 2012). Seepärast pole ka ajakohane pidada ühtesid (sageli vanemaid) tähendusi korrektseks ja kirjakeelde sobivaks, ning ebasobivaks teisi, mis loomulikus kasutuses esinevad või parasjagu kasutuses juurde tekivad.

Levinud on hirm, et kui sõnaraamat tähendusi ei fikseeri, siis ei saa me varsti enam üksteisest aru (Madise 2024; Tigasson 2024; Varik 2024). Ent tähendused ei sisaldu sõnades ega lausetes endis (Ramscar, Baayen 2013: 1), vaid üksteise mõistmiseks toimuvad pidevalt „läbirääkimised“ ehk suhtlus – keelekasutajad tahavad end (enamasti) mõistetavaks teha ja ka mõista, mida teised väljendada soovivad (Trudgill 1998: 8; Weigand 2002: 64). Seepärast ei kasuta igaüks sõnu väljakujunenud konventsioonidest täiesti erinevates tähendustes, vaid enamasti valitakse sihtrühmale arusaadav väljendusviis (Lüdeling jt 2022: 13). Suheldes järgitakse paljusid sotsiaalseid reegleid (Crystal 2006: 275; Hanks 2013: 399). Samuti on keelekasutuses palju tõenäosuslikke piiranguid (Diessel 2017: 2): kõik, mis on keeles võimalik, ei ole seepärast konkreetse kontekstis tõenäoline valik.

Mida ütlevad empiirilised keeleandmed?

Keelekorralduses on 20. sajandi algusest saadik sõnade tähendusi valeks-sobimatuks peetud või vältida soovitatud erinevatel põhjustel, näiteks oskus-keele arendamise põhimõtteid on rakendatud üldkeelele, tõrjutud on (üld-) keelele omast hägusust ja kujundlikkust jpm (vt Risberg 2022: 197–206). Üks esilekerkivamaid tagamaid on seotud teiste keelte mõju tõrjumisega: peamiselt on sobimatuid tähendusi peetud vene, inglise või soome keele mõjuks. Samas ei ole suhtumine teistesse keeltesse olnud kuigi süsteemne, sest näiteks soome keelt on kord peetud heaks laenamisallikaks, teinekord mitte. Sõna *trenažöör* (pärit vene sõnast *тренажёр*) asemel soovitati soome *valmentaa* eeskujul loodud sõna *valmendi* (vt ÕS 2018), samas soome *maahantuoja* otsetõlget *maaletooja* peeti põhjendamatuks laenuks (vt ÕS 2018; AMSS 2013), mille asemel tuleks kasutada sõnu *sissetooja*, *sissevedaja* või *importija*. Keeleteaduslikud uurimused on aga näidanud, et sõnatähenduste kujunemist juhiavad teatavad universaalsed sisemised loogikad, nii et teise keele mõju saab tähendusmuutust üksnes toetada, mitte tühja koha pealt algatada (nt Erelt, Metslang 1998).

Tänapäeva eesti keelt on keelekorralduse suunamiskatsed sõltuvalt keelesiseste ja -väliste tegurite toest mõjutanud erineval määral. Empiiriliste keeleandmete analüüsist selgus näiteid, kus suunamine ei ole kasutatust üldse mõjutanud: näiteks verbi *kostuma* kasutatakse juba terve sajandi ainult ÕS-i järgi ebasoovitatavas tähenduses 'kuulda olema, kõlama' (vt Risberg 2021). Samuti on näiteid, kus suunamine on osaliselt mõjunud: sõna *järgi* kasutatakse pooltel juhtudel tähenduses 'kohaselt' ja pooltel endiselt *järele* sünonüümina (vt Risberg, Langemets 2021: 909–911). On üksikuid näiteid sellest, kus keelekorralduse suunamiskatse paistab olevat olnud edukas: sõna *üritaja* ei kasutata enam tähenduses 'ettevõtja', nagu 1990-ndatel soome *yrittäjä* eeskujul pisut kasutati. Tegelikult pole tõenäoline, et keelekasutajad ÕS-i soovitus üldse teadsid, sest *üritaja* kasutus tähenduses 'ettevõtja' polnud sage ega levinud ka tollal, sest keeles oli *ettevõtja* jaoks juba sõna olemas ning kasutajatel polnud vaja uut, teise sõnaga kattuvat ja ainult üritamisega seostuvat alternatiivi. Siinjuures on kasutajatest ja keelekasutuse sisemisest loogikast lähtuv vajadus põhimõtteliselt erinev keelekorralduse varasemast puristlikust seisukohast, et võõrsõnu pole keelde vaja juurde tuua, kui vastava tähenduse jaoks on omasõnad juba olemas (Raadik 2008, 2015; vt ka Paet, Risberg 2021: 967–968; Paet 2023).

Erinevalt 20. sajandi algusest ja keskpaigast on 21. sajandiks eesti kirjakeel stabiilne („Eesti keele arengukava 2021–2035“; Kerge 2012b) ega vaja seega enam sama ranget ühtlustamist ega normimist. Kirjakeelt kasutatakse kõnes ja kirjas – kodus või sõprade ringis ei räägita mingit täiesti teise sõnavara ja grammatikaga keelt kui avalikus sfääris. Niisiis, kui sajand tagasi oli ühise kirjakeele loomise eesmärgil sõnatähenduste normiv fikseerimine ehk põhjendatud, siis tänapäeval ei ole ükski senistest alustest enam vettpidav argument üldkeele sõnade tähendusi suunata. Igaühel on erinev keeleline sisend ja kogemus. Tähendused kerkivad esile, muutuvad ja kaovad keelekasutuse sisemisest vajadusest, normidest ning inimese kogemustest johtuvalt, mitte sõnaraamatu piirides.

Tänapäevase teaduspõhise keelekorralduse üks peamisi eesmärgi on, et normingud (ehk ortograafia ja morfoloogia) vastaksid keelekasutuse sisemistele normidele (nt *laadima* : *laen* ja *laadin*, vt Langemets, Risberg 2023; *gala* ja *gaala*, *karate* ja *karatee*, vt Paet 2023) ning et soovitused ei oleks praegusaja keelekasutusega vastuolus (nagu on vastuolus nt ÕS 2018 soovitus, et verb *kostuma* ei ole sobiv kasutada tähenduses 'kuulda olema, kõlama', kuigi seda üksnes ja ainult nii kasutatakse, või et *vabandama* ei ole sobiv kasutada tähenduses 'vabandust paluma', ehkki seda enamasti nii kasutatakse). Mida lähemal on normingud keele sisemistele normidele, seda vähem on keelekasutajal vaja norminguid „lihtsalt ära õppida“, nagu varem on õigeks pidanud näiteks Johannes Voldemar Veski (1938: 268) ja Uno Liivaku (1978: 85), ning seda parem on eesti keele maine ja seda efektiivsemalt toimib keelekasutus (vt ka Päll 2019).

Kui sõnatähendused üldse kellelegi kuuluda saavad, kuuluvad need keelekasutajatele

1920.–1970. aastatel valitses eesti keelekorralduses *õigekeelsuse* suund, kus sõnu peeti *õigeks* ja *vääraks*, *veaks*. 1970-ndate lõpus ja 1980. aastatel muutus keelekorraldus suunavaks ja soovitavaks, sõnu hakati hindama *heaks* ja *halvaks*, *sobivaks* ja *sobimatuks*. (EKI teatmik, „Keelekorralduse teisene mine“) Mõlemal juhul oli tegu preskriptiivse keelekorraldusega, mille seisukohad tuginesid ideaalidele, nagu (range) süsteemitaotlus ja otstarbekohasus, sõnade ainutähenduslus (nt Veski 1933; Erelt 2002; vt ka Chalvin 2023). Otsuste taustal on tunda ka standardkeele ideoloogia ja purismi ilminguid

(Risberg 2024; Lindström jt 2023). Tänapäeva teaduspõhises keelekorralduses jagatakse keelekasutajale keeleteaduslike uurimuste toel selgitusi, et ta saaks teha oma konteksti sobivaid informeeritud valikuid.

Poleemikas on praegust keelekorraldust nimetatud näiteks ideaalituks (Saluäär 2023), sest keeleautoriteetide keeleideaalil põhinevaid norminguid analüüsitakse EKI-s kasutuspõhise lingvistika teoreetilises raamistikus ja korpuslingvistilisel meetodil tänapäeval üle. Samas toetutakse suures osas samadele põhimõtetele, mida on keelekorralduses sõnastatud alates 1980. aastatest (vt EKI teatmik, „Keelekorralduse põhimõtteid“). Uurimistööd tehes on selgunud, et keelekorraldajate sõnad ja teod ei ole alati kooskõlas olnud, samuti pole kõik keelekorraldajad alati ühel meelel olnud. Sõnatähenduste asjus seisnes kõige olulisem vastuolu selles, et VÕK-i 1980. a võetud seisukohta² ei rakendatud järjepidevalt, mh põhjusel, et keelekorraldajad polnud küsimuses sama meelt, samuti ei teatud sellest ühiskonnas laiemalt (vt nt Kerge 2022: 195–198).

EKI ühendsõnastikus rakendatakse süsteemselt põhimõtet, et üldkeele sõnade tähendusi ei normita, lisades ka, et tähenduste kohta ei saa (sõnaraamatus) anda keeles üldkehtivaid soovitusi. EKI ühendsõnastikus kirjeldatakse kasutuses esilduvaid tähendusi ega peeta osasid tähendusi eesti (kirja-) keelde sobimatuks. 2024. aasta kevadel pidi EKI järgmise ÕS-i koostamise plaane muutma (vt „Järgmise ÕSi väljaandmiseks muudetakse tegevuskava“). EKI tõdes, et keel ja keeleteadus arenevad kiiremini kui neid mõjutav õiguslik raamistik. ÕS 2025 väljatöötamine on 2024. aasta aprillis veel töös.

Lõppude lõpuks pole tähendused sõnade sees ega ka mitte (õigekeelsus-) sõnaraamatus, vaid igal keelekasutajal on omaenda keeleliste kogemuste põhjal tekkinud kujutelm sõna tähendusest. Kuna olemas ei ole ühte „õiget“ keelt, siis jäävad tähendused alati keelekasutaja tõlgendada.

Tänu sõnad

Artikkel põhineb suuresti minu doktoritööl „Sõnatähendused ja sõnaraamat. Kasutus põhine sisend eesti keelekorraldusele“ (Tartu Ülikool, 2024). Tuhat tänu Külli Habichtile seda koos Margit Langemetsaga juhendamast!

² Siin-seal on sellest seisukohast räägitud kui keelekorralduse selgest otsusest või põhimõttest, nt Kerge (2012a); Tavast, Taukar (2013: 221).

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1936.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti.
- AMSS 2013** = Ametniku soovitussonastik 2013. Koost ja toim Tiina Paet, Tuuli Rehe-
maa, Argo Mund. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/dict/ametnik/>.
- Ayres-Bennett, Wendy 2021.** Modelling language standardization. – The Cambridge handbook of language standardization. Ed. by Wendy Ayres-Bennett, John Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, 27–64. <https://doi.org/10.1017/9781108559249>.
- Belica, Cyril, Holger Keibel, Marc Kupietz, Rainer Perkuhn 2010.** An empiricist's view of the ontology of lexical-semantic relations. – Lexical-semantic relations. Theoretical and practical perspectives. Ed. by Petra Storjohann. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 115–144. <https://doi.org/10.1075/lis.28.08bel>.
- Bybee, Joan 2010.** Language, usage and cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.
- Bybee, Joan 2023.** What is usage-based linguistics? – The handbook of usage-based linguistics. Ed. by Manuel Diaz-Campos, Sonia Balasch. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 9–29. <https://doi.org/10.1002/9781119839859.ch1>.
- Campbell, Lyle, Russell Barlow 2020.** Is language change good or bad? – Questions about language: what everyone should know about language in the 21st century. Ed. by Laura Bauer, Andreea S. Calude. London, New York: Routledge, 80–90. <https://doi.org/10.4324/9780367175023-7>.
- Chalvin, Antoine 2023.** Johannes Aavik ja eesti keeleeuendus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Croft, William 2000.** Explaining language change. An evolutionary approach. Harlow etc.: Longman.
- Croft, William, David Alan Cruse 2005.** Cognitive linguistics. 3. ed. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803864>.
- Crystal, David 2006.** How Language Works. London: Penguin Books.
- Desagulier, Guillaume, Philippe Monneret 2023.** Cognitive linguistics and a usage-based approach to the study of semantics and pragmatics. – The handbook of usage-based linguistics. Ed. by Manuel Diaz-Campos, Sonia Balasch. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 31–53. <https://doi.org/10.1002/9781119839859.ch2>.
- Diessel, Holger 2017.** Usage-based linguistics. – Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. Ed. by Mark Aronoff. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.363>.

- Eesti keele arengukava 2021–2035.** Haridus- ja Teadusministeerium. <https://www.hm.ee/media/1513/download>.
- Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2023.** Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>.
- Ehala, Martin 2012.** Kui vajalik on grammatika? – Keel ja Kirjandus 8–9, 614–628. <https://doi.org/10.54013/kk658a5>.
- Ehala, Martin 2022.** Kaalul on rohkem kui ÕS. – Postimees, 1. november. <https://arvamus.postimees.ee/7638972/martin-ehala-kaalul-on-rohkem-kui-os>.
- EKI ühendsõnastik 2024** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024. Koost ja toim Margit Langemets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Lydia Risberg, Tuuli Rehemaa, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossipšuk. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>.
- EKÕS 1918** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Toim Jaan Tammemägi. Tallinn: K.-Ü. Rahvaulikooli kirjastus.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 1998.** Oma või võõras? – Keel ja Kirjandus 10, 657–668.
- Erelt, Tiiu 2001.** Uus normatiivne kirjakeele sõnaraamat. – Keelekorralduse konverents 18. ja 19. novembril 1999. Ettekanded. Koost Silvi Vare, Kristiina Ross. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 8.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 164–178.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EÕS 1925** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud trükk. I köide A–M. Toim Johannes Voldemar Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Ferguson, Charles A. 1968.** Language development. – Language problems of developing nations. Ed. by Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotirindra Das Gupta. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley & Sons, Inc, 27–35.
- Habicht, Külli 2009.** Kaassõnade „peale“ ja „päras“ tähenduse normimisest. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsus (13.10.2009). https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2020/06/eskt_otsus_2009_peale_parast.pdf.
- Hanks, Patrick W. 2013.** Lexical Analysis: Norms and Exploitations. Cambridge: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262018579.001.0001>.
- Hayakawa, S. I., Alan R. Hayakawa 2022 [1949].** Keel mõttes ja teos. Tallinn: Postimees Kirjastus.
- Hendrikson, Reet 2018.** Kas sõjasõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandusterminoloogia näitel. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 42.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Hennoste, Tiit (toim) 2000.** Eesti keele allkeeled. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppe-
tooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit, Karl Pajusalu 2013.** Eesti keele allkeeled: õpik gümnaasiumile.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hint, Mati 1978.** Keelekorralduse küsimärgid. – Looming 5, 844–863.
- Ibbotson, Paul 2013.** The scope of usage-based theory. – *Frontiers in Psychology*
4:255. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00255>.
- Järgmise ÕSi väljaandmiseks muudetakse tegevuskava.** Pressiteade, 28.03.2024.
Haridus- ja Teadusministeerium. [https://www.hm.ee/uudised/jargmise-osi-
valjaandmiseks-muudetakse-tegevuskava](https://www.hm.ee/uudised/jargmise-osi-valjaandmiseks-muudetakse-tegevuskava).
- Jürjo, Inna, Lea Kõiv, Janet Laidla, Mati Laur, Anu Mänd, Aivar Pöldvee, Anti
Selart 2012.** Helme langemine. – *Keel ja Kirjandus* 10, 790–792. [https://doi.
org/10.54013/kk707a7](https://doi.org/10.54013/kk707a7).
- Kasik, Reet 2022.** Keelekorraldus Nõukogude Eestis (Vaateid eesti keelekorralduse
arenguloole.) – *Keel ja Kirjandus* 12, 1093–1103. [https://doi.org/10.54013/
kk780a2](https://doi.org/10.54013/kk780a2).
- Keelekorralduse põhimõtteid** = EKI teatmik. Eesti õigekeelsuskäsiraamat 2022–.
Toim Peeter Päll, Tiina Paet, Margit Langemets. Koost Peeter Päll, Maire
Raadik, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet,
Lydia Risberg, Arvi Tavast. Eesti Keele Instituut. [https://eki.ee/teatmik/
keelekorralduse-pohimotteid/](https://eki.ee/teatmik/keelekorralduse-pohimotteid/).
- Keelekorralduse teisenemine** = EKI teatmik. Eesti õigekeelsuskäsiraamat 2022–.
Toim Peeter Päll, Tiina Paet, Margit Langemets. Koost Peeter Päll, Maire
Raadik, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet,
Lydia Risberg, Arvi Tavast. Eesti Keele Instituut. [https://eki.ee/teatmik/
keelekorralduse-teisenemine/](https://eki.ee/teatmik/keelekorralduse-teisenemine/).
- Kerge, Krista 2012a.** Kas keelt on vaja normida? – *Oma Keel* 2, 84–89. [https://www.
emakeeleselts.ee/omakeel/2012_2/OK_2012-2_10.pdf](https://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2012_2/OK_2012-2_10.pdf).
- Kerge, Krista 2012b.** Keelekorralduse põhimõtted. – *Sirp*, 27. september. [https://sirp.
ee/s1-artiklid/varamu/keelekorralduse-pohimotted/](https://sirp.ee/s1-artiklid/varamu/keelekorralduse-pohimotted/).
- Kerge, Krista 2022.** Sõna, see piisake meres. Valik kirjutisi 1998–2019. (= Emakeele
Seltsi toimetised 80.) Tallinn: Emakeele Selts, 195–198.
- Klavan, Jane 2018.** Kognitiivne keeleteadus arvude rägastikus. – *Keel ja Kirjandus*
8–9, 697–712. <https://doi.org/10.54013/kk730a>.
- Koppel, Kristina, Jelena Kallas 2022.** Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021:
mahukaim eestikeelsete digitekstide kogu. – *Eesti Rakenduslingvistika*
Ühingu aastaraamat, 207–228. <https://doi.org/10.5128/ERYa18.12>.

- Krämer, Philipp, Ulrike Vogl, Leena Kolehmainen 2022.** What is “Language Making”? – *International Journal of the Sociology of Language* 274, 1–27. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2021-0016>.
- Künstler, Aili 2024.** Miks üldse ja kellele ÕS? – *Sirp*, 15. märts. <https://sirp.ee/s1-artiklid/varamu/miks-uldse-ja-kellele-os>.
- Langacker, Ronald 1987.** *Foundations of cognitive grammar*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Liivaku, Uno 1978.** *Kust king keelt pigistab*. Tallinn: Valgus.
- Langemets, Margit, Lydia Risberg 2023.** Keeleminutid. Oh kooliaeg, oh seminaariaeg ehk kuidas edeneb ÕS. – *ERR Kultuur*, 4. september. <https://kultuur.err.ee/1609088540/keeleminutid-oh-kooliaeg-oh-seminariaeg-ehk-kuidas-edeneb-os>.
- Langemets, Margit, Lydia Risberg, Tiina Paet, Kristel Algreve 2024.** Sõnaveebi kasutajauuring 2023. Raport. Eesti Keele Instituut. https://portaal.eki.ee/images/EKI_dokumentid/sonaveebi%20kasutajauuring_2023.pdf.
- Lindström, Liina, Lydia Risberg, Helen Plado 2023.** Language ideologies and beliefs about language in Estonia and Estonian language planning. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri* 14 (1), 7–48. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.01>.
- Lindström, Liina, Lydia Risberg 2024.** Sõnaraamat on oma aja ja koostajate nägu. – *Postimees* 42, 14. <https://arvamus.postimees.ee/7979653/liina-lindstrom-lydia-risberg-sonaraamat-on-oma-aja-ja-koostajate-nagu>.
- Lüdeling, Anke, Artemis Alexiadou, Aria Adli, Karin Donhauser, Malte Dreyer, Markus Egg, Anna Helene Feulner, Natalia Gagarina, Wolfgang Hock, Stefanie Jannedy, Frank Kammerzell, Pia Knoeferle, Thomas Krause, Manfred Krifka, Silvia Kutscher, Beate Lütke, Thomas McFadden, Roland Meyer, Christine Mooshammer, Stefan Müller, Katja Maquate, Muriel Norde, Uli Sauerland, Stephanie Solt, Luka Szucsich, Elisabeth Verhoeven, Richard Waltreit, Anne Wolfsgruber, Lars Erik Zeige 2022.** Register: Language users’ knowledge of situational-functional variation. – *Frame text of the first phase proposal for the CRC 1412. Register aspects of language in situation (REALIS)* 1 (1), 1–58. <https://doi.org/10.18452/24901>.
- Madise, Ülle 2024.** Eesti kirjakeele normi ei tohi kaotada. – *Postimees*, 15. märts. <https://arvamus.postimees.ee/7979538/ulle-madise-eesti-kirjakeele-normi-ei-tohi-kaotada>.
- Milroy, James 2001.** Language ideologies and the consequences of standardization. – *Journal of Sociolinguistics* 5/4, 530–555. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00163>.

- Nuolijärvi, Pirkko 2023.** Võõrsõnade esitamine eesti keele sõnastikes. – Keel ja Kirjandus 12, 1218–1221. <https://keeljakirjandus.ee/ee/archives/36215>.
- Paet, Tiina 2023.** Võõraainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuenssis 51.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Paet, Tiina, Lydia Risberg 2021.** Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus 11, 965–984. <https://doi.org/10.54013/kk767a2>.
- Pajunen, Henni 2023.** Language ideologies against norm change: A case study of the orthographic norm of Finnish *O(i)ttA*-verbs and language professionals' unwillingness to change it. – Approaches to language planning. Ed. by Liina Lindström, Lydia Risberg, Helen Plado, Elisabeth Kaukonen. (= Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 14 (1)), 81–115. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.03>.
- Plado, Helen 2022.** Rahvakeelsus XX sajandi alguskümnendite Eesti keelekorralduses (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus 12, 1075–1092. <https://doi.org/10.54013/kk780a1>.
- Päll, Peeter 2019.** Pilk eesti kirjakeele korraldamise sajandile ja tänapäevale. – Keel ja Kirjandus 1–2, 107–111. <https://doi.org/10.54013/kk735a10>.
- Raadik, Maire 2008.** Võõrad võõrsõnad. – Keelenõuanne soovitab 4. Koost ja toim Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 43–63.
- Raadik, Maire 2015.** Mida küsitakse võõrsõna tähenduse kohta? – Keelenõuanne soovitab 5. Toim Maire Raadik, Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 144–152.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Ramscar, Michael, Harald Baayen 2013.** Production, comprehension, and synthesis: A communicative perspective on language. – Frontiers in Psychology 4, 1–4. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00233>.
- Ramscar, Michael, Peter Hendrix, Cyrus Shoul, Petar Milin, Harald Baayen 2014.** The myth of cognitive decline: Non-linear dynamics of lifelong learning. – Topics in Cognitive Science 6 (1), 5–42. <http://dx.doi.org/10.1111/tops.12078>.
- Ramscar, Michael, Robert F. Port 2016.** How spoken languages work in the absence of an inventory of discrete units. – Language Sciences 53, 58–74. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2015.08.002>.
- Ramscar, Michael, Ching Chu Sun, Peter Hendrix, Harald Baayen 2017.** The mis-measurement of mind: Life-span changes in paired-associate-learning scores reflect the “cost” of learning, not cognitive decline. – Psychological Science 28 (8), 1171–1179. <https://doi.org/10.1177/0956797617706393>.

- Risberg, Lydia 2021.** Jonnakas *kostuma*. – Keel ja Kirjandus 12, 1078–1085. <https://doi.org/10.54013/kk768a3>.
- Risberg, Lydia 2022.** Mis on peidus sõnaraamatu tähendussoovituste tagahoovis? Eesti omasõnade käsitus. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 13 (2), 185–214. <https://doi.org/10.12697/jeful.2022.13.2.06>.
- Risberg, Lydia 2024.** Sõnatähendused ja sõnaraamat. Kasutuspõhine sisend eesti keelekorraldusele. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 52.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Risberg, Lydia, Margit Langemets 2021.** Paronüümide probleem eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 10, 903–926. <https://doi.org/10.54013/kk766a4>.
- Risberg, Lydia, Margit Langemets 2023.** Sõnatähenduste normimise traditsioon ja selle murdmine eesti keelekorralduses. – Lähenemisi keelekorraldusele. Toim Liina Lindström, Lydia Risberg, Helen Plado, Elisabeth Kaukonen. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 14 (1)), 49–80. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.02>.
- Risberg, Lydia, Liina Lindström 2023.** Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbireksiooni näitel (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus 3, 304–327. <https://doi.org/10.54013/kk783a3>.
- Ross, Kristiina, Liisi Piits 2019.** Mõlgutusi tõest eesti keelekirjelduses. – Keel ja Kirjandus 8–9, 686–694. <https://doi.org/10.54013/kk742a9>.
- RT I 1995, 79, 1349** = Eesti kirjakeele normi kehtestamise korra kinnitamine. <https://www.riigiteataja.ee/akt/31858>.
- RT I, 14.06.2011, 3** = Eesti kirjakeele normi rakendamise kord. <https://www.riigiteataja.ee/akt/114062011003>.
- Saari, Henn 1976.** Keelehääling. Tallinn: Valgus.
- Saari, Henn 1979.** Taimelavakeelepäeva kõnedest (Tapa, 19. X 1978). – Keel ja Kirjandus 3, 155–166.
- Saari, Henn 1999.** Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979 („Muutuv keel“). – Keel ja Kirjandus 10, 684–693.
- Saari, Henn 2004.** Keelehääling: Eesti Raadio „Keeleminutid“ 1975–1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saluäär, Hille 2023.** Ideaalitud keelekorraldusest igauhe keelehooldeni. – Sirp, 15. september. <https://sirp.ee/s1-artiklid/varamu/ideaalitud-keelekorraldusest-igauhe-keelehooldeni/>.
- Stefanowitsch, Anatol 2020.** Corpus linguistics: A guide to the methodology. (= Textbooks in Language Sciences 7.) Berlin: Language Science Press. <https://zenodo.org/record/3735822>.

- Storjohann, Petra 2021.** German paronym dictionaries: the shift from prescriptive print editions to electronic corpus-based resources. – Broadening perspectives in the history of dictionaries and word studies. Ed. by Hans Van de Velde, Fredric T. Dolezhal. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 194–222.
- Sõnaveeb.** Eesti Keele Instituudi keeleportaal. Versioon 1.34.0. <https://sonaveeb.ee>.
- Šipka, Danko, Alenka Vrbinc, Marjeta Vrbinc 2021.** Normative labels in slovene dictionaries: users' and lexicographers' perspectives. – International Journal of Lexicography 34 (2), 183–205. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecaa025>.
- Zahler, Sara 2023.** Linguistics, psycholinguistics, and variationist sociolinguistics. – The handbook of usage-based linguistics. Ed. by Manuel Diaz-Campos, Sonia Balasch. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 73–90. <https://doi.org/10.1002/9781119839859.ch4>.
- Tauli, Valter 1938.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- Tauli, Valter 1943.** J. V. Veski eesti keele arendajana. – Postimees, 27. juuni, 4.
- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Uppsala: Vaba Eesti.
- Tavast, Arvi, Marju Taukar 2013.** Mitmekeelne oskussuhtlus. Tallinn: Valgus. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/17818>.
- Temmerman, Rita 2000.** Towards new ways of terminology description. The sociocognitive approach. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tlrp.3>.
- Tigasson, Külli-Riin 2024.** Peeter Päll „keeletulist“: sõnade tähendusi ei saa kehtestada ülalt alla. Mind häirib norimine keele kallal. – Eesti Ekspress, 27. märts. <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/120280597/peeter-pall-keeletulist-sonade-tahendusi-ei-saa-kehtestada-ulalt-alla-mind-hairib-norimine-keele-kallal>.
- Tognini-Bonelli, Elena 2001.** Corpus linguistics at work. (= Studies in Corpus Linguistics 6.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/scl.6>.
- Trudgill, Peter 1998.** The meanings of words should not be allowed to vary or change. – Language myths. Ed. by Laura Bauer, Peter Trudgill. London: Penguin Books, 1–8.
- Uuspõld, Ellen 1976.** Põhimõtteline keelekorraldus. – Keel, mida me harime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, 5–8.
- Vainik, Ene, Geda Paulsen 2023.** Kujundlik mõtlemine 2020.–2022. aasta keelekriisis. – Keel ja Kirjandus 7, 651–677. <https://doi.org/10.54013/kk787a1>.
- Varik, Lauri 2024.** Arvi Tavast 2025. aastal ilmuvast ÕS-ist. – „Uudis+“, Vikerraadio. <https://vikerraadio.err.ee/1609296848/arvi-tavast-2025-aastal-ilmuvast-os-ist>.

- Veski, Johannes Voldemar 1933.** Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimkonna viimaste otsuste kohta. – Eesti Kirjandus 7, 334–339.
- Veski, Johannes Voldemar 1938.** Eesti kirjakeel väarikale järjele! – Tuleviku Rajad. Toim Karl Mihkla. Eesti Keskkooliõpetajate Kogu, 268–269. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/30010>.
- Veski, Johannes Voldemar 1958.** Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viht, Annika, Külli Habicht 2022.** Baltisaksa periood eesti keele korralduses (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus 11, 1031–1049. <https://doi.org/10.54013/kk779a4>.
- Viks, Ülle 1980.** Mõne pronoomeni kasutamisest (Vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis). – Keel ja Kirjandus 10, 617–619.
- Vrbinc, Alenka, Donna M. T. Cr. Farina, Marjeta Vrbinc 2018.** Objectivity, prescription, harmlessness, and drudgery: Reflections of lexicographers in Slovenia. – Lexikos 28, 361–383. <https://doi.org/10.5788/28-1-1469>.
- Weigand, Edda 2002.** The language myth and linguistics humanised. – The language myth in Western Culture. Ed. by Roy Harris. Richmond: Curzon, 55–83.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiiu Erelt. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiiu Erelt. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kuinka kielenkäyttäjät pääsivät ääneen sanamerkituskysymyksissä...

Lydia Risberg

Artikkeli luo kirjoittajan väitöskirjan yhteenvetokappaleen pohjalta katsauksen sanamerkitysten normittamisen problematiikkaan virolaisessa kielen suunnittelussa käyttöpohjaisen lingvistiikan näkökulmasta. Pääpaino on yleiskielen eli viron kirjakielen yleisesti käytössä olevassa osassa, jota käyttävät kaikki kielenpuhujat taustasta riippumatta, erikoiskieli jää artikkelissa huomiotta. Yleiskielen sanojen merkitykset ovat 1900-luvun aikana olleet erilaisten kielen suunnittelun parissa toimivien henkilöiden ja instituuttien asia, laajempi yleisö on päässyt niihin käsiksi (oikeakielisyys) sanakirjan kautta. Jokainen oikeakielisyys sanakirja (OS) on ollut koostajiensa ja luomisajankohtansa mukainen. Yhteiskunnassa ei kuitenkaan aina tiedosteta sitä, että sanakirja edustaa koostajiensa näkemyksiä ja ihanteita. Tämä on yksi monista syistä siihen, miksi OS:in nykyaikaistaminen on ajan mittaan synnyttänyt julkista keskustelua.

Kielisuunnittelussa ei ole sanamerkituskysymyksissä ollut selkeää perustaa, teoriaa tai systemaattista menetelmää, jolla suosituksia on annettu. Jos vilkaistaan merkityssuosituksen periferiaa, voi siellä nähdä käsityksiä, jotka perustuvat oman aikansa kieliteorioihin mutta myös kieli-ideologioihin: kieltä pidettiin 1900-luvulla (tiukasti) sääntöpohjaisena järjestelmänä, mikä on tehnyt mahdolliseksi suhtautua myös sanamerkityksiin kuin johonkin sellaiseen, jota mahdollista määritellä (sanakirjassa) ja ohjailla. Nykyinen kiista sanojen merkitysten normittamisesta ja suosituksen antamisesta niiden soveltuvuudesta kirjakieleen vs. merkityksen kuvaamisesta käyttöpohjaisen kielitieteen teoriakehyksestä käsin on syntynyt virolaisen kielitieteen ja kielisuunnittelun epäsoinnusta. Kielitieteessä alkoi 1900-luvun lopulla ja yhä laajemmin 2000-luvulla leviämään käyttöpohjaisen lingvistiikan suuntaus, jonka mukaan kieli, ml. sanojen merkitykset, on kognition osa. Artikkelissa tarkastellaan myös sitä, mitä empiirinen kielidata kertoo kielisuunnittelun ohjaavasta vaikutuksesta todelliseen kielenkäyttöön. Lopuksi esitetään päätelmä: jos sanamerkitykset voivat ylipäättään kuulua kellekään, kuuluvat ne kielenkäyttäjälle, ja ne versovat hänen kielellisestä syötteestään ja kokemuksistaan.

How language users had their say regarding word meanings ...

Lydia Risberg

The article, based on the overview chapter from the author's doctoral dissertation, provides insight into the challenges in regulating word meanings in Estonian language planning, from the perspective of usage-based linguistics. The focus is on general language, i.e., the common usage part of the Estonian standard language, which is used by all speakers regardless of their backgrounds. Specialised language is not considered in this article. The meanings of general language words have historically been determined by various individuals and institutions involved in language planning, with the broader public accessing these meanings through the orthographic dictionary. Every edition of the *Dictionary of Standard Estonian* (DSE) has reflected the views and ideals of its compilers and its time of creation. However, society does not always recognise that the dictionary represents the perspectives and ideals of its creators. This has been one of the reasons why updating the DSE has sometimes led to public discussions.

Until now, language planning has not had a clear foundation, theory, or systematic method for providing recommendations regarding word meanings. While examining the underlying assumptions behind meaning-related recommendations, it's possible to find ideas shaped by contemporary linguistic theories, as well as language ideologies: in the 20th century, language was often seen as a (strictly) rule-based system, allowing for a perception of word meanings as something that could be fixed and directed in a dictionary. Current debates on the regulation of word meanings and their appropriateness for standard language, centred on the contrast between providing recommendations and describing meanings from a usage-based linguistic framework, have arisen due to a disconnect between Estonian linguistics and language planning. In linguistics, especially from the late 20th century into the 21st century, the usage-based linguistic approach has become increasingly prevalent, suggesting that language, including word meanings, is a part of human cognition. The article also explores what empirical language data reveal about the impact of language planning guidance on actual language usage. The conclusion is that if word meanings belong to anyone, they belong to language users, growing out of their linguistic input and experiences.

GRAMMATIKA KOHAL

Sada vakka tangusoola ja kuus head partiklit kuuelt healt autorilt

Tiit Hennoste, Andra Annuka-Loik, Kirsi Laanesoo-Kalk,
Andra Rumm, Andriela Rääbis, Piret Upser

Kirjanduse maailm on fiktsioon, mille tegelased, sündmused ja keelekasutuse loob kirjanik. Eesti kirjanduses valitsenud realistlik ja romantiline proosa ja draama on valdavalt oma aja kirjakeeles. Sealjuures kõnelevad ka tegelased proosa otsekõnes ja näidendi dialoogides üldjuhul kirjakeelt, muidugi arvestades kirjandusele eriomast *licentia poetica*'t.

Kirjandusdialoogi keele puhul on oluliseks teemaks tegeliku spontaanse suulise dialoogi ja kirjandusliku dialoogi keelelised sarnasused ja erinevused. Pikka aega tõlgendati romaani või näidendi dialoogi kui piisavalt autentset suulise kõne reproduktsiooni ning kasutati näidetena näiteks sõnaraamatutes. Samas on selge, et kirjandusdialoog on toimetatud, valitud, puhastatud, tihendatud dialoog, mis kasutab suulise keele vahendeid antud kirjandusvoolu või žanri konventsioonide järgi (Leech, Short 2007: 129–134, 231–254).

Sellisena on kirjanduse suuline keel alati vahendatud keel, millele kirjandus kui kontekst annab tavaelust erineva tähenduste kogumi ja rollid. Aga siiski võib vähemalt keeleteadlane jätta ka kirjandusliku konteksti kõrvale ja otsida vastust küsimusele, mida me saame teada näidendi või romaani dialoogidest oma aja suulise keele kohta (Hennoste 2012). See on eriti tähtis varasema suulise keele puhul, mille kohta autentseid salvestusi ei ole. Selles loos otsime vastust küsimusele mõnede partiklite kasutamise kohta 19. sajandi kolmandal veerandil, allikaks Lydia Koidula näidend „Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola“ aastast 1872.¹

¹ Partiklite kasutus ja saatus on olnud üks Külli olulistest teemadest läbi viimase kümmekonna aasta (nt Metslang jt 2011, 2014; Valdmets, Habicht 2013; Keevallik, Habicht 2017; Habicht jt 2018; Hennoste jt 2021; Prillop, Habicht 2022).

Lydia Koidula (1843–1886) oli oma ajajärgu olulisim luuletaja, näitekirjanik ja poollaenulise proosa autor. Samas oli ta ametilt hoopis ajakirjanik, kes tegi Pärnu Postimeest ja Eesti Postimeest koos oma isa Johann Voldemar Jannseniga alates 1860/1861. aastast kuni abiellumiseni kevadel 1873. Tolle aja ajakirjandusele omaselt tegid toimetajad ise kõike peale trükikojatöö. Nii ka Koidula kirjutas ise ja toimetas kaastöölise tekstide, valis ja tõlkis sõnumeid, luges korrektuuri, pidas kirjavahetust lehe kaasautorite ja tellijatega jne. Kuna lehe lugejaks oli ennekõike maarahvas, siis tähendas see pidevat elu oma aja eesti keele sees. Seda peegeldab ka „Säärase mulgi“ väga rikas eesti keel, mis on ühtlasi väga partiklirikas. Kokku leidub näidendis vähemalt 42 erinevat partiklit vähemalt 700 kasutusega. Valisime lähemaks vaatamiseks kuus huvitavat partiklit.

1. Suhtluspartiklid *jah* ja *muidugi*

Partiklid on sõnad, mille kasutus seostub teksti või suhtluse organiseerimisega ning kõneleja-kirjutaja suhtumiste ja hoiakute väljendamisega (vt ülevaatlukult Foolen 1996; Zimmermann 2011). Partiklid jagunevad siinses käsitluses kolme põhirühma: suhtluspartiklid, piiripartiklid ja liikuvad partiklid (Hennoste jt 2022; Hennoste 2023: 1066–1069).

Suhtluspartiklid saavad moodustada dialoogis üksi kõnevooru, aga võivad esineda ka pikema vooru iseseisva osana. Kõige olulisemad nende seas on dialoogipartiklid (suulises suhtluses on neist kesksed *jah*, *jaa*, *ahah*, *ahaa*, *aa* ja *mhmh*) ning avatud partneriparanduse algatajad (*ah*, *mida*, *kuidas* jm), vähem esinevad afektiivsed partiklid (*muidugi*, *ohhoo*, *häh* jm) ja tähelepanupüüdjad (*uu*, *hallo* jm) (vt ülevaatlukult Hennoste 2023: 1069–1073, 1078–1089, 1145–1147; ka Keevallik 1999; Kasterpalu, Hennoste 2016).

Koidula tekstis esineb üks tähelepanupüüdja (*ae*) ja paranduse algatajad puuduvad. Kesksetest dialoogipartiklitest esineb tal ainult *jah*. Sealjuures esineb see näidendis 44 korda, aga vaid paar korda suulise suhtluse tüüprollis ehk kinnitava või nõustuva vastusvooruna partneri küsimusele, soovile, seisukohavõtule (Hennoste jt 2023). Sagedamini on *jah* hoopis lause lõpupartikkel mingi väite kinnitamisel või rõhutamisel, nagu vallaametniku Kure Aadu tekstis (näide 1).

- (1) A a d u. .. Ja nüüd: Märt vaene mees ootab! Jäägu siis seks korraks jumalaga! Ja ma ütlen ikka, Peeter: kui Mäeotsal kümme tüdarta kasvaks, need kõik nopitaks ära üksteise järele nagu maasikad, **jah!** Usu mind, Peeter! Mina olen valla ametmees!

Selle kõrval kasutab Koidula partiklit kõneleja enda eelmises vóorus öeldu kinnitajana. Näites (2) esitab Maie vend Jüts alguses oma teadmise väitena (*Märt on!*) ning seejärel sama küsimusena öele, kes peab olema selle teema osas teadja rollis (*Jaha Märt?*). Öde keeldub vastamast, mida Jüts tõlgendab salgamisena ning reageerib oma sõnade kinnitamisega partikli *jah* abil (*Märt jah*).

- (2) J ü t s. .. Maie, nüüd ma tean, kellele ta kosib: Märt on! Jaha Märt?
M a i e (*vaigistades*). Sõge laps, vait, mis sa kisendad! Mis kosib? Kellele? Mis sa segad!
J ü t s. Märt **jah**, ära sa salga ühti!

Palju esineb Koidulal ka näidenditele üldiselt omaseid afektiivseid partikleid. Nende seas on sage ja sealjuures eripärane partikkel *muidugi*, mis esineb 25 korda ja peaaegu alati fraasina *no muidugi muidugi*. See on Kure Aadu erifraas, mille abil ta kinnitab teiste väiteid enesestmõistetavaks. Samas kasutab Aadu seda autori tahtel kohati automaatselt. Nii märgib ta sellega endastmõistetavaks Jütsi kurbuse, aga taibanud oma viga, teeb eneseparanduse ning jätkab segaduses küsimusega (näide 3).² Aga Jütsi vastuse järel komistab ta uuesti, nõustudes tolle ähvardusega Erastu Enn veepange uputada. Seekord taipab ta viga varem ja katkestab fraasi. See näitab ühtlasi, et see fraas ei ole lihtsalt kuuldel olemise marker. Kõige tipuks kasutab Männiku Märt sama fraasi oma isameest Aadut parodeerides (näide 4).

- (3) J ü t s. .. Kure taat, nüüd need uued pastlad lähevad jälle varna otsa. (*Seab jalgu.*)
A a d u. **Muidugi, muidugi**, - või sooh? Kuidas nii?
J ü t s. Jah, isa tuli küla ees vankris vastu, pea oli punane pahandusest, Enn istus ees, - (*südametäiega*) selle ma uputaksin veepange ära!
A a d u. **Muidugi**, - (*noomides*) uih, uih, kui inetu! Millal m i n a sinu ees nii räägin, ja olen vallaametnik!

² Sõrendust kasutab Koidula tugeva rõhu märkimiseks, kriipsud paistavad märkivat eeskätt takerdumispause ja järske katkestamisi, mille järel jäetakse lause pooleli või midagi ütle mata.

- (4) A a d u (*heas tujus*) Pulmaks ikka palud va kosilase ka, Märt? Eks ma ole vallaametnik ikka! Jumalaga! (*Läheb teiste järele.*)
M ä r t (*niisamuti*). **Muidugi, muidugi!** Jumalaga!

2. Piiripartiklid *kas* ja *või*

Piiripartiklid iseseisvat kõnevooru ei moodusta. Nad paiknevad kõnevoorude alguses, harvemini ka voorude sees lausungite piiril. Siia kuuluvad suulises suhtluses kesksetena *ja, aga, no, noh, nii, kuule, oota* ja *et* (ülevaatlikult Hennoste 2023: 1090–1104; lisaks nt Keevallik 2003, 2016). Piiripartiklite hulka on arvatud ka üldküsümise küsipartiklid ja küsijätkud (*kas, või, ega, jah* jm) (Metslang jt 2011, 2014; Keevallik, Habicht 2017; Hennoste jt 2019). Koidula kasutab piiripartikleid palju (eriti partikleid *ja, aga, no*) ja üldjuhul samamoodi nagu tänapäeva suuline keel. Huvitavad on aga üldküsümise põhipartiklid *kas* ja *või*.

Näidendis on 86 *kas*-lausungit, aga neist vaid 31 on tavalised üldküsümused (***Kas ta ammu juba sinu järele jookseb?***). Lisaks esinevad vähesed direktiivid, nagu Männiku Märdi küsivormis viisakas palve (*Kuulen, et teil otri peab olema: **kas** teie ei võiks vahest müüia mulle?*), ning emotsionaalsed laused ja fraasid, nagu Ennu pealekäratamine Jütsile (***Kas sa pead lõuad, sina pudrukeel!***) ja pereema Maie käratused abikaasa Peetrile (***Kas sa peast nõrk oled? Kas näe imet!***). Aga kõige enam, vähemalt 34 *kas*-lausungit on pööratud polaarsusega küsimused (Laanesoo 2012), mis väljendavad eitusele või jaatusele vastupidist väidet, peegeldavad emotsioone ja mida on kuhjatud mõnikord samasse vooru ridamisi (ka tavasuhvluses esinevad need sageli mitmekaupaga; näide 5).

- (5) E n n. Soo? Mis see siis õieti on, mis sinusse mõjub? Mis kirikisandat-köstrit Mäeotsa maasikas siis ometi ootab? **Kas** ma ei ole peremehe poeg? **Kas** mu isa ei olnud vallavolinik? **Kas** mul ei ole jõudu rohkem kui sinu (*neelab alla*) kui mõnel muul? Mis sa veel tahad?

Huvitav on ka see, kuidas on kasutatud küsipartiklit *või*. Kuus korda leidub Koidulal *või*-algulisi retoorilisi küsimusi, milles *või* on subjektiivsuse marker umbes tähenduses 'kas tõesti', tõstes esile üllatust, kahtlust, halvakspanu, nagu Peetri tekstis (näide 6). Selline lausealguline *või* ilmub ilukirjandus-tekstidesse juba 18. sajandil (Metslang jt 2014: 144) ja mõjub tänapäeval natuke arhailisena.

- (6) P e e t e r (*vihaselt, kisub ennast lahti*). Vait nüüd! Soo? **Või** mina pean nii rumal olema, et ma sest kõigest aru ei saa? Teie, libekeeled ja petised! Nüüd ma tahan teile ütelda, mis ma tean iseene tarkusest! ..

Aga neli korda esineb ka täiesti tänapäevane lauselõpuline intersubjektiivne *või* (Hennoste jt 2019; Hennoste 2023: 1077–1078). Nii kasutab Koidula eelneva teksti tõlgendamisele toetuvat *või*-kinnitusküsimust (näide 7), kahtlust väljendavat ja kahtluse all olevat infot topikaliseerivat „uskumatuse“ vormelit, mille keskseks vormivahendiks on ka tänapäeval *või* (näide 8), lisaks küsivormis ähvardust (näide 9).

- (7) A n n e .. Mis sa siis teed nende otradega?
P e e t e r (*ikka kindlamalt*). Veskile viin!
A n n e. Jahuks **või**?
P e e t e r. Tanguks!
- (8) K õ i k. Taevakene! Aluste jälle!
P e e t e r (*hõisates*). Mär, ae! Oh sina tuline poiss! See on mulle üks südamerõõm! Tõesti? **Tõesti või?**
M ä r t. Tõesti! Teie mulle ju muidu Maie ei lubanud!
- (9) P e e t e r (*ikka vihasemalt*). Mis ma näen veel? Mis mulle veel näha jääb? Kas sa ennast pole mulle näidanud küllalt? Sina häbemata! Kuidas sa kõneled vana inimesega, mis! **Kas** ma pean sul mütsi peast maha kiskuma **või?** Sina...!

3. Liikuvad partiklid *nagu* ja *vist*

Liikuvad partiklid ei moodusta samuti üksi kõnevooru, kuid saavad erinevalt piiripartiklitest vourus ja lausungis vabamalt liikuda. Nad väljendavad kõneleja hoiakuid ja suhet partneriga ning seovad lausungit kontekstiga (ülevaatlikult Hennoste 2023: 1105–1108; lisaks nt Valdmets, Habicht 2013; Habicht jt 2018; Hennoste jt 2021; Prillop, Habicht 2022; Rääbis, Rumm 2022).

Rolli poolest on neist suulises keeles olulisimad pehmendavad modaalpartiklid (*vist, ilmselt* jm), mis väljendavad info ebakindlust ja ebatäpsust, distantseerivad kasutaja infost ja pehmendavad partneri jaoks mitte-eelistatud infot. Pehmendavat rolli täidavad ka ettevaatuspartiklid, mille abil osutab kõneleja, et ta ei soovi siduda ennast kindlalt öeldava väitega (*nagu, üsna* jms), ning info umbmäärasusele viitavad ligikaudsuspartiklid (*nii, kuskil* jm). Teise olulise rühma moodustavad tugevdavad modaalpartiklid. Osa neist

väljendavad hinnangut info tõsikindlusele, usaldusväärsele, paratamatusele (*tegelikult, kindlasti* jm), osa viitavad ka öeldava enesestmõistetavusele (*muidugi, loomulikult* jm). Tugevdajatega samas suunas toimivad intensiivsuspartiklid, mille roll on tugevdada adjektiivi, adverbi või verbi abil väljendatava kvaliteedi või määra astet (*väga, nii* jm). Lisaks saab välja tuua väärtushinnangu partiklid (*õnneks, kahjuks* jm), fookuspartiklid (*ka, ainult* jm) ja värvingupartiklid (*nüüd, siis, ju* jm), mis toovad lausungisse eri lisatähendusi.

Koidula kasutab liikuvaid partikleid palju ja üsna tänapäevasel viisil. Näiteks esinevad tal sageli intensiivsupartikkel *nii*, fookuspartikkel *ka*, värvingupartiklid *nüüd, siis, ju*. Kaks kõige huvitavamat näidet on aga tänapäeva suulise keele keskne ettevaatuspartikkel *nagu* ja sagedasim modaalpartikkel *vist*.

Koidula kasutab *nagu* valdavalt sidesõnana, aga siiski esineb tal kolm korda ka partikkel *nagu*, mis aitab väljendada kahtlust, vältida või pehmen-dada täiskindlat väidet, nagu Kure Aadu tekstis (näide 10).

- (10) A a d u .. Mulکیدel on jõudu, ja vaata, mis kena poiss ta on, Peeter, ja kui ausasti ta on rendikohta harinud tänini, ja ma olen ka, hm, **nagu** kuulnud, et ta **nagu** enesele päriskohta osta otsib, Peeter, jah! ..

Ehk kõige huvitavam on see, et tänapäeva sagedastest pehmen-dajatest ja tugevdajatest (Hennoste jt 2021) kasutab Koidula ainult partiklit *vist*. See on kummalise elulooga partikkel, mis on muutunud kindlust märkivast sõnast ebakindluse markeriks ('kindlasti' > 'oletatavasti'). Sealjuures oli *vist* 19. sajandi lõpuveerandil pigem kindluse märkija, selle lõplik muutus ebakindluse markeriks toimus sajandi lõpuosas (Prillop, Habicht 2022). Koidulal valitseb samuti 'kindlasti', nagu näites (11).

- (11) M a i e. Kus on paremat veel ja südamlikumat ja – ilusamat kui minu Märt, nimetage?! Nad ei teadnud ükski nõu: minu Märt on targem kui nemad kõik! Ja muidugi, Jumal **vist** meid aitab, ta peab ju ise aru saama, et ma ilma temata ei mõista elada! ..

Aga Maie ja Ennu tülis kasutab Enn sõna ebakindluse tähenduses fraasis *küllap vist* (näide 12) ja Anne tekstis esineb *vist* küsimuse lõpus küsimarkerina, mis viitab samuti ebakindluse poole (näide 13).

- (12) E n n. Ausam? Mis au sa veel tahad? Saab näha, kust see aus tuleb, kes su taevariiki tõstab! Ohohoh! Küllap **vist** langeb pilvist maha! Katsu minu uhket neitsit!

(13) A n n e .. Eks lahke külarahvas istu ka maha? Viivad ju muidu meie pere-
rahu kottu ära! Kaugelt tulijad **vist**?

Nende kõrval on rida kasutusi, millest ei ole võimalik üheselt välja lugeda, millise tähendusega on tegu. Anne monoloog (näide 14) on esitatud olukorras, kus tal puudub kindel teadmine oma mehe asukoha ja tegevuse kohta. Nii väljendab *vist* siin mingit ebakindlust, aga see võib olla nii suur ('oletatavasti, küllap') kui ka nõrk ebakindlus, mis osutab, et ütleja on peaaegu kindel ('kindlasti, suure tõenäosusega').

(14) A n n e .. Küsida ma ei tahtnud ja Peetriga ei maksa sellest rääkida, see uriseb muidugi veel tükk aega, enne kui järele annab; seda tean ma juba ette ära. (*Pahal meelel ja kaevates*) Sina kallike, mis ma o m e t i selle mehega pean tegema! Nüüd ta **vist** jälle istub Erastul ja loeb sõnu punapea suust! ..

Kokkuvõtteks

Koidula kasutab palju partikleid ja suurt osa neist samal viisil, nagu nad esinevad tänapäeva suulises suhtluses. Samas on ka erijooni.

Dialogipartikkel *jah* on vaid üksikjuhtudel kasutusel nii nagu tänapäeva argidialogis ja teised tavaelu sagedased dialogipartiklid *jaa*, *ahah*, *mhmh*, *aa*, *selge* ei esine tal üldse. See erineb tugevalt tavalisest suulisest dialogist ja viitab draamaomasele tihendatud dialogile. Kirjandusvõttena on kasutusel ka tavadioloogis üsna harv enesestmõistetavuse partikkel *muidugi*, mida Koidula kasutab ühte tegelast iseloomustava markerina.

Koidula kasutab palju küsipartiklit *kas*, mis esineb tal valdavalt kahes rollis. Ühel juhul on see tavaline küsipartikkel, aga veel sagedamini pööratud polaarsusega küsimuse marker, millel on emotsionaalne roll. Pööratud polaarsusega küsimused on sagedased ka argivestluses, aga seal siiski palju harvemad. Nii viitab ka see pigem näidendile omase keelekasutuse suunas. Eriti huvitav on küsipartikkel *või*, mis esineb nii tolle aja kirjandusele omase lausealgulise hoiakumarkerina retoorilistes küsimustes kui ka tänapäevase kinnitusküsimuse ja „uskumatuse“ vormeli markerina.

Koidulal puuduvad tänapäeval sagedased pehmedajad *lihtsalt*, *võib-olla*, *äkki* ja tugevdajad *tegelikult*, *kindlasti*, *muidugi* (aga esineb suhtluspartikkel *muidugi*). Tema ainus selline partikkel on *vist*, mis esineb tal enam

ajastuomaselt tugevdajana, aga ka juba pehmendaja rollis. Ja mõne korra esineb ka ettevaatuspartikkel *nagu*.

See, kas mingit partiklit või selle varianti esineb näidendis vähe või palju, ei anna meile midagi teada tolle aja tegeliku suhtluse partiklikasutuse kohta. Samuti ei saa midagi järeldada partikli puudumisest, sest kirjandusteksti sõnavaliku määravad autor ja teksti sündumuste loogika. Oluline on see, milliseid partikleid ja kasutusi me leiame. Kui mingi partikkel esineb näidendis samal viisil nagu tänapäeva suhtluses, siis võime väga suure tõenäosusega järeldada, et ta oli olemas ka oma aja suhtluskeeles.

Nii võime nende kuue partikli põhjal järeldada, et näiteks *jah*, *muidugi* ja *kas* on kasutusel ennekoike näidendi vajadustele vastavalt, aga samas on neil näidendis ka samad rollid nagu tänapäeva tavavestluses. Ehk kõige huvitavamad on *või*, *nagu* ja *vist*: nende kasutus peegeldab murdehetke, mil nad olid liikumas tänapäevase kasutuse poole. Selle juures paistab, et see hetk oli partiklite *vist* ja *või* puhul varem kui pakutud eelnevate uurimuste järgi (Metslang jt 2014: 146; Prillop, Habicht 2022).

Materjali allikad

Koidula, Lydia 1957. Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola. EPUB. Digiteeritud Lydia Koidula raamatust „Jutud ja näidendid“. Eesti Riiklik Kirjastus.

Kirjandus

Foolen, Ad 1996. Pragmatic particles. – Handbook of pragmatics *Online*. Ed. by Frank Brisard, Pedro Gras, Sigurd D’hondt, Mieke Vandenbroucke. <https://doi.org/10.1075/hop.2.pra3>.

Habicht, Külli, Helle Metslang, Karl Pajusalu, Renate Pajusalu 2018. Estonian *aga* and *ikka*: From temporal lexis to interaction. – *Oralité, Information, Typologie. Orality, Information, Typology. Hommage à M. M. Jocelyne Fernandez-Vest*. Ed. by Marri Amon, Marie-Ange Julia. (= *Langue et parole*.) Paris: L’Harmattan, 317–342.

Hennoste, Tiit 2012. Elu ja kirjanduse piiril. Suhtlemine Oskar Lutsu „Kevades“. – *Looming* 11, 1621–1631.

Hennoste, Tiit 2023. Suuline keel. – *Eesti grammatika*. Peatoim Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 977–1181.

Hennoste, Tiit, Andriela Rääbis, Andra Rumm 2019. Estonian declarative questions: Their usage and comparison with *vä*- and *jah*-questions. – *Journal of Pragmatics* 153, 46–68. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2019.04.010>.

- Hennoste, Tiit, Helle Metslang, Külli Habicht, Külli Prillop 2021.** Kuue (inter)subjektiivsuspartikli kasutus eesti keele registrites. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66, 91–123. <https://doi.org/10.3176/esa66.04>.
- Hennoste, Tiit, Gerson Klumpp, Helle Metslang 2022.** Diskursusemarkerid ja pragmaatika. Sissejuhatuseks. – Keel ja Kirjandus 1–2, 3–18. <https://doi.org/10.54013/kk770a1>.
- Hennoste, Tiit, Andriela Rääbis, Andra Rumm, Kirsi Laanesoo 2023.** The division of labor between the particles *jah* and *jaa* ‘yes’ as responses to requests for confirmation in Estonian. – Responding to polar questions across languages and contexts. Ed. by Galina Bolden, John Heritage, Marja-Leena Sorjonen. (= Studies in Language and Social Interaction 35.) Amsterdam: John Benjamins, 210–238. <https://doi.org/10.1075/slsi.35.07hen>.
- Kasterpalu, Riina, Tiit Hennoste 2016.** Estonian *aa*: A multifunctional change-of-state token. – Journal of Pragmatics 104, 148–162. <http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2016.06.010>.
- Keevallik, Leelo 1999.** Informatsioonikäsitluse partikkel *ahah* telefonivestluses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43, 34–56.
- Keevallik, Leelo 2003.** From interaction to grammar: Estonian finite verb forms in conversation. (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 34.) Uppsala.
- Keevallik, Leelo 2016.** Estonian *no(o)h* in turns and sequences: Families of function. – NU and NÅ: A Family of Discourse Markers Across the Languages of Europe and Beyond. Ed. by Peter Auer, Yael Maschler. Berlin/Boston: De Gruyter, 213–242. <https://doi.org/10.1515/9783110348989-007>.
- Keevallik, Leelo, Külli Habicht 2017.** Grammaticalization, (inter)subjectification, and sequencing of actions: The Estonian epistemic (question) particle *ega*. – Linguistica Uralica 53 (2), 81–104. <https://dx.doi.org/10.3176/lu.2017.2.01>.
- Laanesoo, Kirsi 2012.** Pööratud polaarsusega retoorilised küsimused argivestluses. – Keel ja Kirjandus 7, 499–517. <https://doi.org/10.54013/kk656a2>.
- Leech, Geoffrey N., Michael H. Short 2007.** Style in fiction. A linguistic introduction to English fictional prose. Second edition. London: Longman.
- Metslang Helle, Külli Habicht, Karl Pajusalu 2011.** Developmental paths of interrogative particles: The case of Estonian. – Folia Linguistica Historica 45 (= Historica vol. 32), 149–187. <https://doi.org/10.1515/flih.2011.006>.
- Metslang, Helle, Karl Pajusalu, Külli Habicht 2014.** Koordinatiivsed partiklid lause perifeerias. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59, 139–161. <https://doi.org/10.3176/esa59.07>.

- Prillop, Külli, Külli Habicht 2022.** Vist või kindlasti? Tõenäosuspartikli *vist* pikk teekond eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 1–2, 35–53. <https://doi.org/10.54013/kk770a3>.
- Rääbis Andriela, Andra Rumm 2022.** *Tahan lihtsalt koju saada*. Vähendav ja tugevdav partikkel *lihtsalt* hädaabikõnedes. – Keel ja Kirjandus 1–2, 54–73. <https://doi.org/10.54013/kk770a4>.
- Zimmermann, Malte 2011.** Discourse particles. – Semantics: An international handbook of natural language meaning. Kd 2. Ed. by Claudia Maienborn, Klaus von Heusinger, Paul Portner. Berlin: Mouton de Gruyter, 2012–2038.
- Valdmets, Annika, Külli Habicht 2013.** Episteemilistest modaalpartiklitest eesti kirjakeeles. – Teoreetilisest keeleteadusest Eestis III. Toim Ilona Tragel, Ann Veismann, Piret Piiraja. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 4 (1)), 205–222. <https://doi.org/10.12697/jeful.2013.4.1.12>.

Kuuden puhutun kielen partikkelin käyttö 1800-luvun Lydia Koidulan näytelmässä

Tiit Hennoste, Andra Annuka-Loik, Kirsi Laanesoo-Kalk,
Andra Rumm, Andriela Rääbis, Piret Upser

Artikkeli käsittelee partikkelien käyttöä Lydia Koidulan näytelmässä „Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola“ (1872). Tarkoituksena on tutkia, mitä näytelmän pohjalta voidaan sanoa tuolloisesta partikkelien käytöstä puhutussa kielessä.

Dialogipartikkeli *jah* esiintyy näytelmässä harvoin samalla tavoin kuin nyky-aikaisessa keskustelussa. Useimmiten *jah* on vahvistava tai painottava lopetuspartikkeli lauseessa, ja sitä käytetään ennen kaikkea dramaturgisiin tarkoituksiin.

Partikkeli *muidugi* on käytössä itsestäänselvyyden merkitsimenä kuten nykyäänkin, mutta näytelmässä se on yhtä henkilöahmoa luonnehtiva markkeri.

Kas esiintyy tavallisena kysymyspartikkelina, mutta useimmiten se on käänteisesti polaaristen kysymysten merkitsin, mikä viittaa pikemminkin romanttiselle näytelmälle ominaiseen kielenkäyttöön.

Partikkeli *või* esiintyy aikakautensa kirjallisuudelle ominaisena lauseenalkuisena mielipiteen merkitsimenä retorisisissa kysymyksissä, ja myös nykykielille ominaisen *või*-vahvistuskysymyksen tai epäilystä ilmentävän „uskomattomuusfraasin“ merkitsimenä.

Modaalipartikkeli *vist* esiintyy Koidulalla enimmäkseen tarpeettoman oloisena tehostajana, mutta myös pehmentävässä roolissa.

Partikkelia *nagu* käytetään pääasiassa konjunktiona, harvoin käytössä on myös epäilystä ilmeiseva *nagu*-partikkeli.

Yhteenvetona voidaan todeta, että kaikki tutkitut partikkelit esiintyvät samassa roolissa kuin niillä on nykykielessä. Tästä voidaan päätellä, että ne olivat samanlaisessa arkikielisessä käytössä myös Koidulan aikana. *Jah*, *muidugi* ja *kas* ovat ennen kaikkea näytelmän tarpeita vastaavassa käytössä. *Või*-, *nagu*- ja *vist*-partikkelien käyttö heijastelee murroskautta, jolloin niiden käyttö oli kehittymässä nykyisenkaltaiseen suuntaan. Näyttäisi siltä, että kausi oli *vist*- ja *või*-partikkelien osalta varhaisempi kuin aikaisemmissa tutkimuksissa on esitetty.

The use of six spoken language particles in a 19th-century play by Lydia Koidula

Tiit Hennoste, Andra Annuka-Loik, Kirsi Laanesoo-Kalk,
Andra Rumm, Andriela Rääbis, Piret Upser

The topic of the article is the use of particles in Lydia Koidula's play "Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola" (1872). The goal is to investigate what can be said about the use of particles in the oral communication of that time based on the play.

The dialogue particle *jah* 'yes' rarely appears in the play as it does in current conversation. More often, *jah* is used as a sentence-final particle to affirm or emphasise a statement, primarily serving the needs of the play.

The dialogue particle *muidugi* 'of course' is used as a marker of obviousness, as it is currently, but in the play, it functions as a marker for one of the characters.

The polar question particle *kas* 'whether' appears as in modern conversation, but much more often it serves as a marker for reversed polarity questions, which is typical of the language of romantic plays.

The particle *või* 'or' appears at the beginning of rhetorical questions, typical of the literature of that time, but also as a contemporary marker of request for confirmation or of 'ritualised disbelief'.

The modal particle *vist* 'probably' appears more often as an intensifier typical of the era for Koidula, but also as a softening particle, which is its new role.

The particle *nagu* 'like' predominantly appears as a conjunction, but also occasionally as a particle to express doubt.

To conclude, all of the particles studied appear in the same roles as they do in modern spoken interaction. This suggests that they were used in similar ways in Koidula's time. *Jah*, *muidugi* and *kas* were primarily used according to the needs of the play. The usage of *või*, *nagu* and *vist* reflects a transitional period when they were moving towards modern usage. It seems that this period occurred earlier for the particles *vist* and *või* than suggested by previous studies.

Pealkiri

Ilona Tragel, Liisa-Maria Komissarov,
Eleriin Miilman, Nele Karolin Teiva

Pealkiri on [teksti] visiitkaart – see peab andma lugejale teadmise ja häälestuse, millest järgnevas arutluses juttu tuleb.

(Habicht jt 2020a)

Teadusartikli pealkiri ja autori nimi on potentsiaalse lugeja esimesed tekstiga kokkupuutumise kohad. Just pealkirja põhjal otsustavad lugejad sageli, kas artiklit ennast üldse lugedagi (vt nt Bazerman 1985: 6–7), mistõttu on pealkiri justkui teksti visiitkaart. Seega on pealkirjal mitu ülesannet: et lugeja artikli leiaks, sellele tähelepanu pööraks ja tahaks teksti päriselt lugeda. Sealjuures on oluline see, et lugeja peale artikli lugemist ei pettuks, st et tekst tõesti ka vastaks pealkirjas tekitatud ootustele.

Hea pealkiri on niisiis üks eduka artikli võtmetest. Kuna tänapäeval hinnatakse teadlast muu hulgas selle alusel, kui palju tema publikatsioone loetakse ja viidatakse (nt *h*-indeks), võib artiklite pealkirjastamisel olla laiem mõju teadlase karjäärile. Pealkirja rolli kaalukust arvestades on igati ootuspärane, et pealkirjade paneku soovitusi jagatakse tekstiloomes õppematerjalides ning pealkirjatüüpide efektiivsus lugejate leidmisel on omaette uurimisvaldkond. Uusima uurimisteemana on lisandunud tekstirobotite (nt ChatGPT) pandud pealkirjade analüüs: kuigi pole võimalik kontrollida, kas või kui palju on roboti genereeritud pealkirjadega artikleid maailmas juba ilmunud, on teadlased roboti abil tekstile pealkirja leidmist vähemalt katsetanud (vt nt M. E. Emenike, B. U. Emenike 2023).

Selles artiklis heidame pilgu ühe autori 19 artikli pealkirjale ajavahemikust 2000–2020. Tegemist on esimese süstemaatilise käsitlusega pealkirjadest eestikeelses akadeemilises traditsioonis ning ka rahvusvaheliselt ühe esimese uurimusega ChatGPT pealkirjastamisvõimest. Esmalt anname artiklis ülevaate deskriptiivsetest ja preskriptiivsetest allikatest, kus teadusartiklite pealkirju on käsitletud. Teiseks tutvustame juhtumiuuringute kaudu kahe

pealkirja loomise protsessi. Kolmandaks võrdleme artiklite autori enda pandud pealkirju ChatGPT poolt samadele tekstidele pakutud pealkirjadega. Analüüsime pealkirjade pikkust, struktuuri ja kvaliteeti lähtuvalt artiklite autori enda loodud pealkirjastamise õppematerjalist.

1. Taust

Pealkirja võib näha kui autori ja lugeja suhtlusolukorda, kus autor informeerib lugejat artikli sisust. Pealkiri on autori koostöö lugejaga ja vastutulek talle: sobiva pealkirjaga teeb autor lugejale asjakohase artikli leidmise lihtsamaks. Pealkirjade kaudu artikleid otsides ja lugedes lähtume – nagu igasugustes suhtlusolukordades – Grice'i maksiimidest (1975):

1. eeldame, et pealkirja pannud autor ei valeta meile (= artikli pealkiri kattub sisuga);
2. eeldame, et pealkiri on asjakohane (= pealkiri ütleb meile, millest artikkel räägib ja/või mis on selle uudne panus valdkonda);
3. eeldame, et pealkiri annab meile paraja hulga infot (= pealkiri pole liiga üldine ega liiga detailne);
4. eeldame, et pealkiri teeb seda kõike ligipäasetaval moel (= pealkiri on võimalikult lihtsalt loetav ning järgib akadeemilisele diskursusele omaseid kokkuleppeid).

Arvestades pealkirjade keskset rolli teaduskommunikatsioonis, on ka pealkirjade endi uurimine rahvusvahelisel tasandil populaarne teema. Peamiselt on uuritud eri teadusvaldkondade ajakirjaartiklite pealkirjade pikkust, süntaktilist struktuuri, informatiivsust, pealkirjades sisalduvat koolonit jt kirjavahemärke (nagu mõttekriips, küsimärk) ning kõike seda sageli korrelatsioonis artikli viitamiste või vaatamiste arvuga. Uurimusi iseloomustab suur andmete hulk: uurimisobjektiks on sajad ja tuhanded pealkirjad mitmest mainekast erialaajakirjast.

Madeline Haggani (2004) uurimuses võrreldi keeleteaduse, kirjandusteaduse ja loodusteaduse ingliskeelsete artiklite pealkirju. Uurimusest selgus, et sagedasim pealkirjade vorm oli kujul nimisõnafraas-koolon-nimisõnafraas, mis oli eelkõige levinud kirjandusteaduse pealkirjades (umbes 60% pealkirjadest kasutas seda vormi), keeleteaduses oli sellise vormiga pealkirju umbes 30% ja loodusteadustes 22%. Sellise vormiga keeleteaduse pealkirju iseloomustas ühtlasi see, et esimene pealkirja pool, enne koolonit, annab edasi

mingi üldise teema (nt *language policy, language education, language rights*) ja sellele järgneb peale koolonit täpsustus, mis kirjeldab näiteks seda, millise uurimusega on tegemist (nt *re-examination, an introduction*), või täpsemalt lähenemist või uuritavat valdkonda (nt *a minimalist analysis of English direct perception complements*). (Haggan 2004: 301–306)

Samuti on võrreldud loodusteaduslike ja sotsiaalteaduslike (sh ka keeleteaduslike) artiklite pealkirju, kus analüüs lähtus taas pealkirja struktuurist (Soler 2007). Pealkirjad jagati struktuuri alusel neljaks: nimisõnafraasid, mitmeosalised (nt kooloniga eraldatud, mitmest nimisõnafraasist või muust koosnevad) pealkirjad, täislausena esitatud pealkirjad ning küsimused. Sellest uurimusest selgus, et pealkirjade kõige levinum struktuur on nimisõnafraas, kõige vähem kasutati küsimusi. (Soler 2007: 95)

Haggani (2004: 295) uurimuse tulemustest selgus, et kirjandusteaduse ja keeleteaduse pealkirjade keskmine pikkus on sama (umbes üheksa sõna), loodusteaduse artiklite pealkirjad olid aga pikemad (keskmiselt umbes 14 sõna). Seda, et keeleteaduslike artiklite pealkirjad on lühemad kui teiste valdkondade tekstide omad, on leitud ka teistes uurimustes (vt nt Soler 2007).

Stephanie Cheng jt (2012) ja Robin L. Nagano (2015) analüüsisid pealkirjade pikkust, süntaktilist struktuuri ja üksuste arvu: Cheng jt käsitlesid rakenduslingvistika artiklite pealkirju ning Nagano võrdles nn pehmete (ajalugu, majandus, haridusteadused, sotsioloogia) ja kõvade (meditsiin, inseneria, botaanika, geoloogia) teaduste artiklite pealkirju. Cheng jt (2012: A-7) leidsid, et pealkirjade põhistruktuure on kaks: mitmeosalised pealkirjad (54%) ja nimisõnafraasid (39%). Samuti selgus analüüsist, et keeleteaduse artiklites on populaarseimad mitmeosalised pealkirjad. Nagano (2015: 137) leidis, et kõikide analüüsitud valdkondade pealkirjades on ülekaalus nimisõnafraasid, samas ei olnud tema valimis keeleteaduse artikleid. Mõlema uurimuse autorid arvavad, et need pealkirja põhistruktuurid (mitmeosaline ja nimisõnafraas) on kõige rohkem levinud, sest võimaldavad selgelt ja täpselt artikli teema esile tuua (Cheng jt 2012: A-7; Nagano 2015: 138).

Ka on eri käsitlustes kirjeldatud head pealkirja, põhinedes peamiselt oma intuitsioonil (nt Hartley 2007; Grant 2013, ehkki tema toetas oma väiteid üksikuurimustega; Badley 2014). Näiteks kirjutas ajakirja Health Information and Libraries Journal toimetaja Maria J. Grant (2013: 259), et hea pealkiri on informatiivne ja lühike ning sisaldab vajaduse korral uurimuse mingit üksikasja (nt infot rakendatud meetodi/teooria kohta). Tema sõnul peaks artikli

sisust saama ülevaate pealkirja ja abstrakti alusel. Viimase väitega mõned teised autorid küll ei nõustu, väites, et artikli sisust ülevaate saamiseks peaks piisama ka ainult pealkirja lugemisest (Mateen jt 2013).

Eelnevast järeldub, kuivõrd tähtis osa on kirjutamisest pealkirjastamine. Seega on oluline pealkirjade olemust ja nende panekut laiemalt mõtestada. Selle toovad esile ka Cheng jt (2012: A-2, A-13) ja Nagano (2015: 142), kes ütlevad, et algajal kirjutajal on hea teada, mis tüüpi pealkirju valdkonniti ja erialati kasutatakse ning mis on nende pealkirjade tunnused ja funktsioonid. Siiski nõustumme ka seisukohaga, et eri võimalustest pealkirjastamisel tasub küll teadlik olla, kuid pealkirjastamise käibivatesse tavadesse ei tohiks kinni jääda (Nagano 2015: 134).

Eesti keeles ei ole akadeemiliste tekstide pealkirju seni süstemaatiliselt uuritud, mistõttu pole võimalik üldistavalt öelda, missugused on eestikeelses teadustraditsioonis levinuimad pealkirjamustrid ning milline neist on kõige efektiivsem. Artikli kirjutamise ajal pärineb üks vähestest eestikeelsetest hea pealkirja panemise õpetustest Külli Habichti sulest: hea pealkiri on paraja pikkuse (kaks kuni üheksa sõna) ja „laiusega“ (pole liiga üldine ega liiga kitsas), asjalik-neutraalne ning sisuga seotud (Habicht jt 2020a). Üldjuhul on pealkiri ilma tegusõnata, ja kui tegusõnaga, siis pigem väitlauseline. Hüüdlause jäägu kõrvale ning küsilause on asjakohane juhtudel, mil teksti autor on veendunud, et tema tekst sellele küsimusele vastab. *kas*-küsimused võiksid olla välistatud, sest nõuavad jah-ei-vastust, mis lihtsustaks mitmekülgseid tekste. (Habicht jt 2020a) Mainitud soovitusel on küll suunatud eesti keele riigieksami kirjandi pealkirjastamiseks, kuid kuna kirjandeid on samuti käsitletud akadeemiliste tekstidena (Hint jt 2022), võib neid suuniseid laiendada teadusartiklitele.

Selleks et eelkirjeldatud hea pealkirjani jõuda, muutub esialgne pealkiri teksti valmimise protsessis tõenäoliselt mitu korda ning saab viimase lihvi ilmselt muus teksti viimistluse etapis. Pealkirja korduva muutmise tõttu võib kirjutaja otsustada, et ta ei alusta oma teksti kirjutamist pealkirjast. Seega on lisaks pealkirjade struktuurile omaette uurimisteema pealkirja kujunemine kirjutamisprotsessis, st tee, mille jooksul pealkiri saab oma lõpliku kuju.

2. Pealkirja sünnist

Enne kui läheme pealkirjade analüüsi juurde, lubatagu silmapilgupikkune sissevaade sellesse, kuidas on sündinud Külli Habichti osa publikatsioonide pealkirjad. Kuna siinse artikli mõnel autoril on olnud au olla tema kaasautor(id), on meie valduses mõne kaasautorluses kirjutatud teksti pealkirja sünnilugu. Nii saame lugejale pakkuda sissevaadet protsessi. Järgnevat lugedes võib mõelda tekkeloo tavapärasele kontekstile: pealkirjade väljamõtlemine toimub üldjuhul öisel ajal, mõnikord keevad samal ajal kartulid, teinekord supp.

2.1. Esimene juhtumiuuring. „Hindaja soovitused eesti keele eksamiks valmistuvale abiturientidele“

Esimene käsitletav pealkiri ei pärine küll avaldatud teadusartiklite pealkirjade hulgast, kuid kirjeldame seda siin, sest selle sünnilugu on dokumenteeritud. 2020. aasta kevadel alustasid Külli Habicht, Ilona Tragel ja Maigi Vija Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi blogis õppematerjalide sarja, kus anti iga päev üks soovitus eesti keele riigieksamiks valmistumiseks. Sarja avapostituse pealkirjast „Hindaja soovitused eesti keele eksamiks valmistuvale abiturientidele“ (Habicht jt 2020c) on säilinud 17 erineval viimistlusastmel varianti, mida võib näha justkui teekonnana lõpliku pealkirja suunas. Ehkki õppematerjalide blogi on teistsugune meedium kui teadusajakirjad, jääb pealkirja roll sama vastutusrikkaks: pealkiri peab tagama, et tekst leiaks üles oma lugejaskonna. Avapostituse pealkirja loomise mõttevoos loodi ka kogu õppematerjalide sarja pealkiri „Eksamiekspert“.

Ehkki lugejale on pealkiri enamasti esimene samm teksti juurde, on see autorile tavaliselt üks viimastest sammudest, mis eeldab, et tekst on juba sisuline tervik. Pealkirja loomist alustavad autorid tihti märksõnade kirjapanekuga, mida tehti ka selle pealkirja puhul (kirja said nt märksõnad *riigieksam, eesti keel, soovitama, mida hinnatakse, toetus, ekspert*). Seejärel nõrutatakse neist olulisemad (*eesti keel, eksam, soovitus*) ja seatakse need omavahel loogilisse seosesse, mille üks osa on ka see, et märksõnadevahelistest seostest teksti fookus selgelt välja tuleks (*soovitused eesti keele eksamiks*). Sealjuures on kasulik esialgu eri variante läbi proovida, et leida just sellele tekstile ja sihtgrupile kõige sobivam rõhuasetus.

„Eksamieksperdi“ avapostituse võimalike pealkirjade hulgast tulevad näiteks välja eri perspektiivid, mille kaudu materjali tutvustada: autorite seisukohast („Eesti keele eksami hindaja retsept“, „Hindaja soovitab / pakub abi / ulatab abikäe“, „Asjatundjatelt riigieksamiks“), sihtgrupi seisukohast („15 soovitud eesti keele riigieksamiks valmistujale“, „Eesti keele õpetajale ja riigieksamiks valmistuval abiturientidele“) või keskendudes neutraalsemalt teemale endale („Eksaminõu igasse päeva“, „Eduka eksami teejuht“, „Tulipunktis riigieksam“). Lõpuks avaldatud avapostituse pealkirja variandis on kuldse keskteena ühendatud nii autori kui ka lugeja perspektiiv, esitledes materjali autorite pöördumisena lugejaskonna poole. Sellest pealkirjast edasi oligi üks samm kogu sarja pealkirjani „Eksamieksperdi“, mille kohta saab täpsemalt lugeda artiklist „Eksamieksperdi kogemusele tagasi vaadates“ (Habicht jt 2020b).

Ka stilistiliselt näitavad pealkirjade variandid suurt varieeruvust, ulatudes neutraalsetest kirjeldustest kujundlikumate klikimagnetiteni, kus on mängitud nii metafooridega („Kuidas valmistada/keeta/küpsetada..“¹) kui ka koodivahetusega („*Your daily dose of eesti keele riigieksamiks valmistumine*“). Eri variante pakkudes on seega just kui piire kombitud, missugune oleks ühelt poolt piisavalt atraktiivne, kuid teiselt poolt ka tõsiseltvõetav viis õppematerjali vastu huvi äratamiseks: näiteks võib koodivahetus küll intrigeerida õpilasi, kuid tekitada samas võõristust emakeeleõpetajates. Lõplikus versioonis ongi otsustatud jääda turvalisema pealkirja juurde, ohverdades mängulise tooni informatiivsuse ja professionaalsuse kasuks.

Võimalike variantide arvu järgi võib oletada, et kõige keerulisem on olnud leida pealkirja sobivat verbi: mõlemas öeldisega pealkirjaversioonis on toodud lausa kolm erinevat võimalikku öeldist („Kuidas valmistada/keeta/küpsetada ..“ ja „Hindaja soovitab / pakub abi / ulatab abikäe“) ning lõpuks on kõigist loobutud. Mitmes töös olnud variandis ei olnud täpsustatud, et tegemist on eesti keele riigieksamiga (riigieksamit korraldatakse ka matemaatikas ja võõrkeeltes), aga lõplikus variandis on seda siiski rõhutatud. Pealkirja mustandite seas oli sellinegi, mis keskendus ainult eesti keelele ega maininud eksamit üldse („Igapäevane annus eesti keelt sinu töölaual“), kuid mõistetavatel põhjustel on ka see kõrvale jäetud.

¹ Küpsetamise metafoor leidis „Eksamieksperdi“ blogis kahe aasta pärast siiski kasutust, vt lähemalt Kiik jt 2022.

Kõik need variandid kokku näitavad, missuguste eri teguritega tuleb autoritel oma teksti pealkirjastades arvestada. Kahtlemata on kasulik esialgu kõik tekkinud mõtted kirja panna, et ükski võimalikest lähenemistest kaduma ei läheks. Nagu siin näiteks toodud juhul näha, võib lõpuks valminud pealkiri ollagi justkui kompromiss töös olnud versioonidest.

2.2. Teine juhtumiuuring. „Kasutajasõbraliku eesti keele poole“

Teise juhtumiuuringuna saab esile tuua populaarteadusliku ajakirja Horisont 2020. aasta keeleteaduse erinumbris (nr 6) ilmunud artikli „Kasutajasõbraliku eesti keele poole“ (Habicht, Tragel 2020) pealkirja sünniloo. Artikkel on suunatud keeleteaduse taustata inimestele ning kutsub neid üles seadma kahtluse alla oma harjumuspäraseid eelarvamusi keele suhtes. Seetõttu pidi ka artikli pealkiri mõjuma huviäratavalt ja isegi veidi provotseerivalt.

Pealkirja 21 võimaliku variandi hulgas oli nii plakatlikke hüüdlauseid („Kelle eesti keel võib siis laulutuules taevani tõusta? Meie kõigi!“, „Kas kirjutada õigesti või õieti – mul on savi“) kui ka retoorilisi pöördumisi („Normikeel või Eesti keel?“, „Mis on sinu jaoks eesti keel?“), samuti metafoore („Eesti keele mitu nägu“, „Eesti keel näoga kasutaja poole“, „Keele muutuvad mustriid“, „Kirjakeele kindakiri – variandid püünel ja südames“, „Minu ja sinu eesti keel“). Erinevalt „Eksamieksperti“ blogi pealkirjavariantidest on Horisondi pealkirjade hulgas märkimisväärselt rohkem väitlauseid, mis püüavad artiklis edastatavat sõnumit jõuliselt ja konkreetselt esitleda: „Keel on kasutaja jaoks“, „Kirjakeel ja õigekeelsus peavad trooni loovutama paljususele“, „Mida eesti keel ei ole ja mida ta on“. Need erinevad variandid illustreerivad hästi, kuidas pealkirjaga on püütud lugeja huvi äratada ning teda kaasamõtlemisele kutsuda (isegi kui realsuses jäävad kõige mahlasemad pealkirjad peaaegu alati lõpuks mustanditesse).

Eelnevas osas avasime kahe pealkirja sünniloo. Neid pealkirju pole retsenseeritud, aga tasub tähele panna, et autori valitud pealkiri võib muutuda ka peale retsenseerimist, mis on omamoodi tagasiside autorile. Väljaannete retsenseerimisvormides on retsensendil palutud hinnata pealkirja vastavust sisule. Puuduvad andmed, kas kõnealuse autori ainuautorluses artiklite pealkirjad on selles etapis saanud kriitikat või kiitust või mõlemat. Edaspidi võtame vaatluse alla pealkirjad sellisel kujul, nagu need on ilmunud.

3. Analüüs

3.1. Andmed ja meetod

Pealkirjade analüüsiks valisime Eesti teadusinfosüsteemist artiklid, mille autor on Külli Habicht. Valimisse võtsime tema 21. sajandil ilmunud eesti-keelsed artiklid. Nende autor on enamasti Külli üksinda, kuid valimisse jõudis siiski ka kuus artiklit, mille kaasautor(id) on siinse artikli autorid. Nagu oli juhtumiuuringutest näha, ei pruugi pealkirjade lõppversiooni aupaiste minna Küllile üksi, vaid seda võib jaguda ka kaasautoritele, toimetajale või retsen-sendile. Edaspidi nimetame lihtsuse huvides pealkirjade autoriks siiski teda.

Kokku moodustas valimi 19 artiklit. Kuna olime otsustanud, et kaasame protsessi ChatGPT tekstiroboti, kujunes tekstidele lisakriteeriumiks see, et neist peavad olema olemas avalikult kättesaadavad PDF-failid. 16 artikli faili laadisime alla andmebaasidest (põhiliselt Digar), aga erandina palusime kolm artiklit skaneerida. Kui artiklid polnud veel masinloetavad, siis muutsime need otsitavaks Adobe'i OCR-funktsiooni abil.

Külli artiklitele alternatiivsete pealkirjade genereerimiseks kasutasime tekstirobotit ChatGPT-4. Esimeses katsetusfaasis kasutasime ka lisapluginat, mille abil suutis ChatGPT lugeda PDF-vormingus artiklite faile. Kuna plugin lõpetas mõne aja pärast töötamise ja seejärel kadus üldse, pidime muutma strateegiat: kopeerisime artiklite tekstid ChatGPT vestlusaknasse, palusime ChatGPT-l teksti läbi lugeda ja pakkuda sellele kolm sobilikku pealkirja. Lisa-juhiseid pealkirja genereerimiseks me ei andnud. Pealkirju küsisime kolm, sest ka inimautor katsetab enamasti mitme pealkirjavariandiga (vt „Pealkirja sünnist“).

3.2. Pealkirja pikkus ja loetavus

Pealkirjade kui suhtlusolukorra kirjeldamiseks alustasime nende pikkuse ana-lüüsist (vt tabel 1): kui Külli artiklite pealkirjades on keskmine sõnade arv pealkirja kohta 5,32, siis ChatGPT pealkirjades on see 8,33, st ChatGPT loo-dud pealkirjad on keskmiselt kolme sõna võrra pikemad. ChatGPT tulemus haakub Haggani (2004) uurimusega, kus leiti, et keele- ja kirjandusteadusli-kud pealkirjad on inglise keeles keskmiselt 9 sõna pikad. Keskmine tähemär-kide arv sõnades on Külli artiklite pealkirjades 44,42 tähemärki (tühikutega)

ja ChatGPT genereeritud pealkirjades 70,95 tähemärki (tühikutega). Pealkirja keskmine sõnapikkus tähemärkides on Küllil 8,36 ja ChatGPT-l 8,51, seega on sõna kui ühik mõlema pealkirjades enam-vähem sama pikk.

Tabel 1. Sõnade ja tähemärkide keskmine arv pealkirjades

	Keskmine sõnade arv pealkirjas	Keskmine tähemärkide arv pealkirjas
Küllil	5,32	44,42
ChatGPT-4	8,33	70,95

Nagu „Tausta“ peatükis kirjeldatud, eeldab lugeja üldjuhul vaikimisi, et pealkiri (1) on tõene ehk kattub sisuga; (2) ütleb, millest artikkel räägib; (3) pole liiga üksikasjalik ega üldine; (4) on loetav ja vastab akadeemilise diskursuse tavadele. Suhtlusmaksimide põhimõtete järgi on ChatGPT loodud pealkirjad seega kommunikatiivselt ebaefektiivsemad, sest sama asja saaks lühemalt öelda (vähem sõnu nõuab lugejalt väiksemat kognitiivset pingutust). Selle põhjus võiks olla inimautori ja tekstiroboti erinev motivatsioon: autor soovib muuta oma pealkirja võimalikult lugejasõbralikuks, et lugeja tahaks lisaks pealkirjale lugeda ka ülejäänud artiklit, kuid suurteil keelemudelitel pole sellised interpersonaalseid kavatsusi. Seega on selles võrdluses Külli pealkirjad lugejasõbralikumad ja ChatGPT pealkirjad sarnanevad oma pikkuselt ingliskeelsete pealkirjade tavadele.

Siit tuleb ka põhimõtteline erinevus Külli ja ChatGPT pandud pealkirjade vahel (vt kõiki variante lisast 2): inimestevahelises suhtluses on mõlemal osapoolel sarnased pragmaatilised võimed (ning eeldus vastaspoole sümmeetriliste võimete kohta), samas kui tekstirobotil ei ole võrreldavaid kogemusi. Samuti ei ole pealkirja genereerival robotil samasuguseid suhtluskavatsusi nagu autoril, kes soovib oma artiklit lugejatele tutvustada. Seega pole ilmselt alust eeldada, et artiklitele pealkirju genereerides lähtub ChatGPT vaikimisi sellest, et pealkiri oleks inimesest lugeja jaoks tõene, relevantne, optimaalselt informatiivne ja hõlpsasti loetav.

3.3. Pealkirjade struktuuri analüüs

Struktuuri analüüsimiseks jaotasime pealkirjad kolme kategooriasse, mille tuletasime oma materjali põhjal ja varasemate uuringute eeskujul (vt nt Haggan 2004; Soler 2007). Kategooriad on esitatud tabelis 2: küsimus, nimisõnafraas ja mitmeosaline pealkiri. Mitmeosalisel pealkirjal on kaks osa (mis võivad, aga ei pruugi olla nimisõnafraasid) ning need on üksteisest eraldatud kirjavahemärgiga, näiteks kooloniga. Muud tüüpi pealkirju meie materjalis ei leidunud. Analüüsi esimeses osas kirjeldame tulemusi autori-/genereerija-põhiselt ning ei võrdle neid omavahel.

Tabel 2 annab ülevaate Külli ja ChatGPT pealkirjade struktuurist. Analüüsisist selgus, et ChatGPT genereeris kõige rohkem mitmeosalisi pealkirju (77%, näide 1).

- (1) „Sõnatuletus 17. sajandi eesti kirjakeeles: Heinrich Stahli teoste analüüs“
- (2) „Diakrooniline Vaade Verbi 'Saama' Tähendusele ja Kasutusele Eesti Keeles“

Üle kolme korra vähem (23%, näide 2) oli pealkirjaks nimisõnafraas, küsilauselist pealkirja ei esinenud kordagi.

Tabel 2. Eri struktuurid analüüsitud pealkirjades

	Küsimus	Nimisõnafraas	Mitmeosaline	Kokku
Küll	3	14	2	19
ChatGPT-4	–	13	44	57

ChatGPT pealkirjades kasutati koolonit, millega eraldati enamasti üks ja teine nimisõnafraas (näited 1, 3 ja 4). Leidus ka üks näide, kus koolonile järgnes nimisõnafraas, aga eelnes aastaarv (näide 5).

- (3) „Keelekasutusest Keelekorralduseni: Eesti Keele Muutumise Dünaamika“
- (4) „Eesti keele grammatiseerumise teekond: võtma + VDA konstruktsiooni arengulugu“
- (5) „1632: Eesti Kirjakeele Arengu Võtmeaasta“

Selliste mitmeosaliste pealkirjade tüüpstruktuur oli „Lai teema: selle artikli fookus“ (näited 1, 4 ja 5) ning sama mall osade vastupidises järjestuses (näide 3). Need tulemused vastavad varasemates uurimustes leitud tendentsile,

et ingliskeelsetes akadeemilistes tekstides on väga levinud mitmeosalised pealkirjad, kus on kasutatud koolonit (vt nt Haggan 2004). Lisaks on tulemused kooskõlas Haggani (2004) uurimuses leituga, et keeleteaduslike artiklite mitmeosalisi pealkirju iseloomustab see, et ühel pool koolonit antakse lugejale teada artikli laiem teema ning teisel pool täpsustus konkreetse uurimuse kohta. Niisiis on ChatGPT pealkirjad vähemalt ingliskeelse tekstiruumi pealkirjatrendidega vastavuses.

Tabelist 2 näeb, et Külli kasutas pealkirjades eelkõige nimisõnafraase (74%, näide 6), vähemuse moodustasid küsilauseelised (16%, näide 7) ja mitmeosalised pealkirjad (10%, näide 8 ja 9). Mitmeosalistest pealkirjadest esimeses eraldas kaht nimisõnafraasi punkt (näide 8), teises koolon (näide 9).

(6) „Sõnaleide Heinrich Stahli teostest“

(7) „Kas *tahtma* tahab abiverbiks?“

(8) „Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised“

(9) „Ühe hingesuguluse peegeldus: Uku Masing ja Georg Müller“

Selle põhjal võiks järeldada, et Küllile omane pealkirjastruktuur on nimisõnafraas, mis on ka ingliskeelsetes keeleteaduse artiklite pealkirjades üks kõige sagedamini kasutatavaid (Soler 2007; Cheng jt 2012).

Mõistagi ei saa ühegi pealkirja puhul kindlalt väita, milline oli toimetaja või kaasautori panus pealkirja valimise protsessi. Tähelepanuväärne on aga see, et küsilauseelised pealkirjad esinesid just kahasse kirjutatud artiklil (näide 7) ja Novaatori artiklites, millest ühe artikli eesmärk oligi vastata lugeja küsimusele (näide 10).

(10) „Mis on lüümus ja kust see tuleb?“

Tabelis 3 näeb tulemuste normaliseeritud väärtusi 45 pealkirja kohta.² Kui mõlema valimi maht oleks tasakaalustatud, oleks Külli artikli pealkirjaks tõenäoliselt umbes sama palju nimisõnafraase (33), kui ChatGPT toodaks mitmeosalisi pealkirju (35).

² Valisime normaliseerimise baasiks 45, sest nii palju publikatsioone oli esialgses valimis, mille kriteerium oli, et teksti autor on Külli üks või Külli koos mõne siinse artikli autoriga.

Tabel 3. Eri struktuuride hulk pealkirjades, normaliseeritud 45 pealkirja kohta

	Küsimus	Nimisõnafraas	Mitmeosaline	Kokku
Külli	7	33	5	45
ChatGPT-4	–	10	35	45

Pealkirjade struktuuri analüüsis selgus, et ChatGPT pealkirjad on enamasti mitmeosalised, samuti esineb pealkirjade hulgas nimisõnafraase. Külli pealkirjad koosnevad peamiselt ühest nimisõnafraasist, ent esineb ka mitmeosalisi pealkirju ja küsimusi. Tulemused näitavad, et ChatGPT pealkirjad on rohkem kooskõlas ingliskeelsete teadustavadelega. Kuna pole põhjust eeldada, et eestikeelsed pealkirjad peaksid neile tavadele vastama, analüüsimise järgnevas alapeatükis vaid Külli pealkirjade vastavust hea pealkirja kriteeriumidele, mis on koostatud just eestikeelsetele pealkirjadele mõeldes.

3.4. Hea pealkirja analüüs

Tabelist 4 on näha, kuivõrd on Külli artiklite pealkirjad kooskõlas tema nimetatud hea pealkirja omadustega (vt „Taust“). Vaatlusest selgus, et kõik pealkirjad vastavad 9 heale pealkirjale esitatud nõudele, kuigi mõne omaduse täitmise puhul esineb erandeid. Külli artiklite pealkirjad on paraja täpsusastmega, sisuga seotud ja peaaegu kõik ka paraja pikkusega, st 2–9 sõna pikad. Paraja pikkuse erandiks on ainult üks pealkiri, mille pikkus on 10 sõna (vt tabel 4). Kõik pealkirjad on sisuga seotud, st informatiivsed ja konkreetsed. Pealkirjadest kõige poeetilisem ja vähem konkreetses on näide 8, kuid selles on piisavalt infot, et aimata, millest artiklis juttu tuleb.

Nagu selgus struktuuri analüüsis, on pealkirjade valdav struktuur nimisõnafraas, mis tähendab, et need on tegusõnata (nagu soovitatud on, vt Habicht jt 2020a). Tegusõna sisaldavad küsilauseid, mida esineb kolm korda, ja kõik kolm küsimust saavad nõuetekohaselt tekstist vastuse. Üks küsimus kolmest on *kas*-küsimus, mida ei soovitata, sest see võib lihtsustada kompleksset teemakäsitlust (vt Habicht jt 2020a). Siinne näide („Kas *tahtma* tahab abiverbiks?“) on sõnamäng, milles analüüsitavat sõna ennast korratakse pealkirjas personifitseerituna, mis on üks selle verbi tähendusi, mille üle artiklis arutletakse. Pealkirja mõistmine eeldab lugejalt ka keeleteaduslikes tekstides kasutatavate konventsioonide tundmist, näiteks seda, et kursiivkirjaga eristatakse

Tabel 4. Hea pealkirja omadused

Omadus	Kas Külli artiklite pealkirjad on omadusega kooskõlas?	
	Jah	Peamiselt
Paras pikkus (2–9 sõna)	Peamiselt	10-sõnaline pealkiri: „Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapäraseid tuletised“
Paras „laius“ (st pole liiga üldine ega liiga kitsas)	Jah	–
Asjalik-neutraalne	Peamiselt	Kõik pealkirjad on asjalikud, aga nende „neutraalsus“ on küsitav: „Kas <i>tahtma</i> tahab abiverbiks?“ „Mis on lüümus ja kust see tuleb?“ „Mis seal vanas kirjakeeles veel uurida on?“ „Kasutajasõbraliku eesti keele poole“
Sisuga seotud	Jah	–
Tegusõnata	Peamiselt	„Kas <i>tahtma</i> tahab abiverbiks?“ „Mis on lüümus ja kust see tuleb?“ „Mis seal vanas kirjakeeles veel uurida on?“
Kui tegusõnaga, siis väitlauseline	Peamiselt	„Kas <i>tahtma</i> tahab abiverbiks?“
Pole hüüdlause	Jah	–
Küsilauseline ainult juhul, kui tekst küsimusele vastab	Jah	–
<i>kas</i> -küsimus on välistatud	Peamiselt	„Kas <i>tahtma</i> tahab abiverbiks?“

analüüsitava näitesõna. Küsilauselised pealkirjad on tervikuna vimkaga, kaugenedes teistes pealkirjades kasutatud neutraalsest stiilist, kuid jäädes seejuures asjalikuks. Hüüdlauseid pealkirjade hulgas pole. Erandeid lähemalt silmitsedes on alust arvata, et nende põhjustajateks võisid olla kaasautorid või toimetajad.

Kuigi Külli pealkirjade hulgas leidis ka neid, mis täielikult hea pealkirja omadustele ei vastanud, ei muuda see neid halbadeks pealkirjadeks. Nagu näitab eelnev analüüs, võivad sellised kõrvalekalded tavadest olla taotluslikud. Näiteks võib autor teadlikult panna artiklile mitmetimõistetava, intrigeeriva

või pealtnäha eksitava pealkirja (või toimetaja sihilikult esialgse pealkirja selliseks muuta), et kutsuda lugejat artiklit avama, sarnaselt klikimagnetitele meedias.

Hea pealkirja sündimise mõjutajaks võivad teoreetiliselt olla veel ajakirjade kehtestatud nõuded. Kõik meie analüüsitud artiklid pärinesid lisaks ERR-i portaalile, kogumikele jm teostele neljast eesti ajakirjast (Keel ja Kirjandus, Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri, Oma Keel, Horisont) ning Emakeele Seltsi aastaraamatust. Nimetatud viie väljaande nõudeid vaadates leidsime, et neis on pealkirjadele esitatud üksikud vormilised või formaalsed nõuded, st artikli autor ei saa ajakirja juhustest pealkirja panekuks sisulist suunist. Seetõttu on alust arvata, et nendes väljaannetes on autor pealkirja valides oma tegevuses suhteliselt vaba. Samas ei tea me, millised juhised kehtisid analüüsitud artiklite kirjutamise ja avaldamise ajal, mistõttu ei saa siinkohal lõplikke järeldusi teha.

4. Kokkuvõtvaks mõtteaineks

Artiklis uurisime eestikeelsete (teadus)artiklite pealkirjade struktuuri Külli Habichti artiklite pealkirjade näitel. Esmalt vaatlesime kahe temaga kaasautorluses sündinud publikatsiooni pealkirja tekkelugu. Neist juhtumiuuringutest järeldub, et enamasti on teksti valmimise protsessis pealkirja mustandeid rohkem ning need võivad stiili ja rõhuasetuse poolest märkimisväärselt varieeruda. Sealjuures on koostöö inimesest kaasautoriga mõnevõrra sarnane tekstiroboti kasutamisele pealkirjade panekuks, sest töötingimused ja -õhkkond võivad olla muutlikud. Näiteks kadus andmete kogumise käigus ChatGPT-4 vajalik plugin rakenduse pluginatega hulgast jäljetult. Ka kaasautor võib mõnel otsustaval tähtajaeelsel pealkirjapanemise tunnil olla uisutamas või kartulid võivad koostööd nõudva mõttesähvatusel hetkel üle keeda. Kuid inimene on enamasti peale uisutamist veelgi paremas vormis kui enne ja tähtajad on õnneks enamasti südaööl: kartulid saavad keedetud ja pealkiri saab pandud, ning nagu artiklis näitasime, saab seda mitmest vaatenurgast usaldusväärse meetodiga uurida.

Analüüsisime Külli 19 artikli pealkirju võrdluses tekstirobot ChatGPT poolt samale tekstile pandud pealkirjadega. Pealkirjade pikkuse analüüs näitas, et Külli pealkirjad on lühemad ja kompaktsemad kui ChatGPT omad (keskmise sõnade arv Külli pealkirjas oli 5,32, ChatGPT pealkirjas 8,33).

Struktuuri poolest on Külli eelistanud peamiselt üksikuid nimisõnafrase (normaliseeritud andmestikus 33 pealkirja 45-st), samas kui ChatGPT pealkirjad on enamasti mitmeosalised (normaliseeritud andmestikus 35 pealkirja 45-st).

Kuigi võrdlesime Külli ja ChatGPT pealkirju, ei ole mitmes plaanis tegu võrdväärse andmestikuga. Esiteks on ChatGPT pealkirjade teaduslik uurimine metoodiliselt raskendatud, sest pole võimalik täie kindlusega öelda, mille alusel ChatGPT pealkirju genereerib (nt kas artiklis esinevate sõnade sageduse põhjal või hoopis esimestest ettejuhtunud sõnadest lähtuvalt), samuti pole teada, kas tekstirobotit on pealkirjastamiseks kuidagi eraldi treenitud. Ka ei ole ChatGPT vastused replitseeritavad ega taastatavad ning samuti võivad ChatGPT ja selle pluginate funktsioonid ootamatult muutuda või kaduda.

Lisaks võrdlusele analüüsisime Külli artiklite pealkirju kvalitatiivselt, lähtudes tema koostatud pealkirjastamise õppematerjalist. Kõrvutades tema pealkirju tema enda soovitusetega hea pealkirja kohta, võime järeldada, et Külli ise paneb oma artiklitele ainult häid pealkirju. Kuna pealkirja ei pea vaatlema mitte ainult artikli, vaid ka autori enda olemuse peegeldusena (Badley 2014: 635)³, ütleb Külli pealkirjade headus nii mõndagi ka tema enda kohta.

Selle artikli moto, mille autor on Külli, nimetab pealkirja teksti visiitkaardiks, mis annab „lugejale teadmise ja häälestuse, millest järgnevas .. juttu tuleb“ (Habicht jt 2020a). Pealkirja kõrval häälestavad kogukondlikes tekstides (nagu seda on keeleteaduse tekstid Eestis) lugejat kindlasti ka tekstide autorid. Siinses artikli uuritavate pealkirjade autor on artiklite usaldusväärsuse garantii ja visiitkaart (Eesti keeleteaduses juba aastakümneid ning artikli autorid rõõmustavad ka edaspidi iga võimaluse üle temaga koostööd teha, olgu see pealkirjastamise, juhendamise, suusatamise, õppimise või mõnes muus veel teadmata kontekstis.

Kirjandus

Badley, Graham Francis 2014. Titles Я Us! – Qualitative Inquiry, 20 (5), 635–640. <https://doi.org/10.1177/1077800413505542>.

Bazerman, Charles 1985. Physicists reading physics: Schema-laden purposes and purpose-laden schema. – Written Communication 2 (1), 3–24. <https://doi.org/10.1177/0741088385002001001>.

³ „Finally, I conclude that titles are not only thresholds into what academics write but also into what and who they are.“ (Badley 2014: 635)

- Cheng, Stephanie W., Chih-Wei Kuo, Chih-Hua Kuo 2012.** Research article titles in applied linguistics. – *Journal of Academic Language and Learning* 6 (1), A1–A14. <https://journal.aall.org.au/index.php/jall/article/view/178>.
- Eksamiekspert.** Eesti keele riigieksamiks valmistumise õppematerjalide blogi. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi ajaveeb. <https://www.blog.keel.ut.ee/category/eesti-keele-eksam/>.
- Emenike, Mary E., Bright U. Emenike 2023.** Was this title generated by ChatGPT? Considerations for artificial intelligence text-generation software programs for chemists and chemistry educators. – *Journal of Chemical Education* 100 (4), 1413–1418. <https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.3c00063>.
- Grant, Maria J. 2013.** What makes a good title? – *Health Information Library Journal* 30, 259–260. <https://doi.org/10.1111/hir.12049>.
- Grice, H. Paul 1975.** Logic and conversation. – *Syntax and semantics*, vol. 3: Speech acts. Ed. by Peter Cole, Jerry L. Morgan. New York: Academic Press, 41–58. <https://doi.org/10.1021/acs.jchemed.3c00063>.
- Habicht, Külli, Ilona Tragel 2020.** Kasutajasõbraliku eesti keele poole. – *Horisont* 6, 81–82.
- Habicht, Külli, Ilona Tragel, Maigi Vija 2020a.** Kirjandi struktuur ja pealkiri. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi ajaveeb, 25. mai. <https://www.blog.keel.ut.ee/opetajale-ja-opilasele/kirjandi-struktuur-ja-pealkiri/>.
- Habicht, Külli, Nele Karolin Lindlo, Ilona Tragel, Maigi Vija 2020b.** „Eksami-eksperdi“ kogemusele tagasi vaadates. – *Oma Keel* 2, 68–71.
- Habicht, Külli, Ilona Tragel, Maigi Vija 2020c.** Hindaja soovitused eesti keele eksamiks valmistuvale abiturientidele. Eesti keele riigieksamiks valmistumise õppematerjalide blogi. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi ajaveeb, 10. mai. <https://www.blog.keel.ut.ee/opetajale-ja-opilasele/eksamiexpert/>.
- Haggan, Madeline 2004.** Research paper titles in literature, linguistics and science: Dimensions of attraction. – *Journal of Pragmatics* 36 (2), 293–317. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(03\)00090-0](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(03)00090-0).
- Hartley, James 2007.** Planning that title: Practices and preferences for titles with colons in academic articles. – *Library & Information Science Research* 29 (4), 553–568. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2007.05.002>.
- Hint, Helen, Djuddah A. J. Leijen, Anni Jürine 2022.** Eestikeelse akadeemilise teksti tunnustest. – *Keel ja Kirjandus* 4, 327–353. <https://doi.org/10.54013/kk772a3>.
- Kiik, Laura, Kati Käpp, Triinu Laar, Marri-Mariska Tammepöld, Eleriin Miilman, Alice Nurmela, Reena Roos 2022.** Kirjandi siduse koogistsenaarium.

Eesti keele riigieksamiks valmistumise õppematerjalide blogi. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi ajaveeb, 24. märts. <https://www.blog.keel.ut.ee/eesti-keele-eksam/sidusus/>.

- Mateen, Farrah J., Jiwon Oh, Ana I. Tergas, Neil H. Bhayani, Biren B. Kamdar 2013.** Titles versus titles and abstracts for initial screening of articles for systematic reviews. – *Clinical Epidemiology* 5, 89–95. <https://doi.org/10.2147/CLEPS43118>.
- Nagano, Robin L. 2015.** Research article titles and disciplinary conventions: A corpus study of eight disciplines. – *Journal of Academic Writing* 5 (1), 133–144. <https://doi.org/10.18552/joaw.v5i1.168>.
- Soler, Viviana 2007.** Writing titles in science: An exploratory study. – *English for Specific Purposes* 26 (1), 90–102. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2006.08.001>.

Lisa 1. Analüüsi valimi metainfo

Nr	Aasta	Autor(id)	Ilmumiskoht	Pealkiri
1.	2001	Küllli Habicht	Emakeele Seltsi aastaraamat	Sõnalaide Heinrich Stahli teostest
2.	2001	Küllli Habicht	Keel ja Kirjandus, 12	Verbireksioon kui vanema eesti kirjakeele grammatiline indikaator
3.	2002	Küllli Habicht	Keel ja Kirjandus, 4	Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised
4.	2003	Küllli Habicht	200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik	Vana kirjakeele uurimisest Tartu Ülikoolis
5.	2003	Küllli Habicht	Emakeele Seltsi aastaraamat	Vana kirjakeele uurimine
6.	2003	Küllli Habicht	Vana kirjakeel ühendab	Kahe 1632. aasta katekismuse keeelistest kokkupuutepunktidest
7.	2006	Küllli Habicht	Oma Keel, 1	Meie muutuv kirjakeel
8.	2006	Ilona Tragel, Külli Habicht, Leelo Keevallik	Keel ja Kirjandus, 8	Keele muutumine kasutuskontekstis
9.	2009	Küllli Habicht	Keel ja Kirjandus, 8–9	Heinrich Stahli eripärased modaalaradverbid
10.	2010	Küllli Habicht	Inimesepoeg valgel laeval: Uku Masing 100	Ühe hingesuguluse peegeldus: Uku Masing ja Georg Müller
11.	2010	Ilona Tragel, Külli Habicht, Pille Penjam	Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri	Kas <i>tahtma</i> tahab abiverbiks?
12.	2014	Ilona Tragel, Külli Habicht	Keel ja Kirjandus, 11	Verbiga <i>saama</i> väljendatud leksikaalsed kategooriad ja konstruktsioonid
13.	2015	Ilona Tragel, Külli Habicht, Piret Piiraja	Emakeele Seltsi aastaraamat	Eesti <i>võtma</i> -tuleviku lugu
14.	2016	Küllli Habicht	Novaator (ERR)	Mis on lüümus ja kust see tuleb?

15.	2016	Küllli Habicht	Novaator (ERR)	Mis seal vanas kirjakeeles veel uurida on?
16.	2017	Ilona Tragel, Külli Habicht	Keel ja Kirjandus, 1	Saama-verb grammatilistes konstruktsioonides
17.	2020	Ilona Tragel, Külli Habicht, Maigi Vija, Nele Karolin Lindlo	Oma Keel, 2	„Eksamieksperdi“ kogemusele tagasi vaadates
18.	2020	Ilona Tragel, Külli Habicht	Horisont, 6	Kasutajasõbraliku eesti keele poole
19.	2012	Küllli Habicht	Gümnaasiumi valdkonnaraamat	Eesti kirjakeele ajaloo ja eesti murrete õpetamisest

Lisa 2. ChatGPT-4 pealkirjad

Märkus. Iga originaalpealkirja all on esitatud ChatGPT pakutud variandid.

1. Sõnaleide Heinrich Stahli teostest
 - a) Heinrich Stahli panus eesti kirjakeele arengusse: Arhailiste sõnade analüüs
 - b) Vananenud sõnavara Heinrich Stahli teostes: Keel ja kultuuripäränd
 - c) Heinrich Stahli teoste leksikaalne omapära: Haruldased sõnad eesti kirjakeeles
2. Verbirektsioon kui vanema eesti kirjakeele grammatiline indikaator
 - a) Vanima Eesti Kirjakeele Verbirektsioonide Analüüs: G. Mülleri ja H. Stahli Teoste Võrdlus
 - b) XVII Sajandi Eesti Kirjakeele Autorite Keelekasutuse Uurimine: Verbirektsioonide Perspektiiv
 - c) Verbirektsioonid Vanemas Eesti Kirjakeeles: G. Mülleri ja H. Stahli Teoste Keeleline Võrdlev Analüüs
3. Pilguheit peaaegu nelja sajandi tagusele sõnatuletusele. Heinrich Stahli omapärased tuletised
 - a) Heinrich Stahli panus 17. sajandi eesti kirjakeele sõnavara arengusse
 - b) Sõnatuletus 17. sajandi eesti kirjakeeles: Heinrich Stahli teoste analüüs
 - c) Uute sõnade loomine ja keeleline innovatsioon Heinrich Stahli teostes

4. Vana kirjakeele uurimisest Tartu Ülikoolis
 - a) Vana Kirjakeele Uurimise Ajalugu Tartu Ülikoolis: Ülevaade ja Arengud
 - b) Tartu Ülikooli Roll Vana Kirjakeele Uurimises: Ajalooline Perspektiiv
 - c) Traditsioonist Innovatsioonini: Vana Kirjakeele Uurimise Lugu Tartu Ülikoolis
5. Vana kirjakeele uurimine
 - a) Eesti vana kirjakeele uurimise ajalugu ja tulevikusuunad
 - b) Vana kirjakeele pärand Eestis: Uurimistöö ja väljavaated
 - c) Eesti kirjakeele arenguloo avastamine: Vana kirjakeele uurimise väljakutsed ja saavutused
6. Kahe 1632. aasta katekismuse keelelistest kokkupuutepunktidest
 - a) 1632: Eesti Kirjakeele Arengu Võtmeaasta
 - b) Tartu ja Tallinna Keele Kujunemine 1632. aasta Katekismuste Valguses
 - c) Rossihniuse ja Stahli Katekismused: Keelelised Ristteed ja Erinevused
7. Meie muutuv kirjakeel
 - a) Eesti Keele Evolutsioon: Kasutusjuhtudest Normide Muutumiseni
 - b) Keelemuutused ja Kirjakeele Norming: Vaade Tänapäeva Eesti Keelele
 - c) Keelekasutusest Keelekorralduseni: Eesti Keele Muutumise Dünaamika
8. Keele muutumine kasutuskontekstis
 - a) Eesti Keele Arengu Dünaamika: Tänapäevased Vaatlused
 - b) Kõnekeelne Eesti Digiajastul: Keelemuutuste Uurimus
 - c) Kaasaegse Eesti Keele Mõistmine: Informaalse Keelkasutuse ja Meedia Roll
9. Heinrich Stahli eripärased modaaladverbid
 - a) Heinrich Stahli Keel: Modaaladverbide Uurimus
 - b) Modaaladverbide Evolutsioon Heinrich Stahli Teostes
 - c) Vanade Tekstide Keel: Stahli Modaaladverbide Analüüs
10. Ühe hingesuguluse peegeldus: Uku Masing ja Georg Müller
 - a) Uku Masingu vaade varasele eesti kirjakeelele: Georg Mülleri ja Heinrich Stahli kontrastne käsitlemine
 - b) Kirjakeele arengulugu läbi Masingu silmade: Müller, Stahl ja eesti keele päritolu

- c) Vastandused varases eesti kirjakeeles: Uku Masingu tõlgendused Georg Mülleri ja Heinrich Stahli töödest
11. Kas *tahtma* tahab abiverbiks?
- Eesti keele verbi 'tahtma' arengulugu: Semantikast grammatikani
 - Tahtma-verbi polüseemia ja grammatiseerumine eesti keeles
 - Verbi 'tahtma' semantiline ja morfosüntaktiline evolutsioon eesti keeles
12. Verbiga *saama* väljendatud leksikaalsed kategooriad ja konstruktsioonid
- Eesti Keele Polüseemse Verbi 'Saama' Leksikaalne Areng ja Kasutus XVI Sajandist Tänapäevani
 - Verbi 'Saama' Semantilised Kategooriad ja Grammatilised Funktsioonid Eesti Keeles: Ajalooline Ülevaade
 - Diakrooniline Vaade Verbi 'Saama' Tähendusele ja Kasutusele Eesti Keeles
13. Eesti *võtma*-tuleviku lugu
- Eesti keele grammatiseerumise teekond: võtma + VDA konstruktsiooni arengulugu
 - Võtma-konstruktsiooni diakrooniline analüüs: alates rahvakeelest kuni kirjakeeleni
 - Tahtelisest tegevusest tulevikuni: võtma + VDA konstruktsiooni evolutsioon eesti keeles
14. Mis on lüümus ja kust see tuleb?
- Johannes Aaviku keelesillerdus: lüüme ja selle pärand
 - Johannes Aaviku keeleuuendus ja lüüme-tüve lugu
 - Lüümus ja teised Aaviku sõnaloomingud: Eesti keele esteetiline areng
15. Mis seal vanas kirjakeeles veel uurida on?
- Vana kirjakeele uurimise tähtsus ja väljakutsed 21. sajandil
 - Mineviku keelepärandi uurimine tänapäeva tehnoloogiaga: Vana kirjakeele tähtsus
 - Eesti kirjakeele arengu peegeldus: Vana kirjakeele uurimise olulisus ja meetodid
16. *Saama*-verb grammatilistes konstruktsioonides
- Eesti keele 'saama'-verbi grammatiliste funktsioonide arengulugu
 - Polüseemia ja grammatiseerumine: 'saama'-verbi mitmekülgsus eesti keeles

- c) Tähendusest funktsioonini: 'saama'-verbi evolutsioon eesti keele grammatikas
17. „Eksamieksperdi“ kogemusele tagasi vaadates
- a) Innovatsioon ja toetus: Tartu Ülikooli 'Eksamieksperdi' loomise lugu
 - b) Õpetajate ja õpilaste abistamine: 'Eksamieksperdi' nõuanderubriigi areng ja mõju
 - c) Keeleõppe toetamine digiajastul: Tartu Ülikooli 'Eksamieksperdi' projektis
18. Kasutajasõbraliku eesti keele poole
- a) Eesti keele mitmekülgsus: Õppeainest kultuurikeeleni
 - b) Eesti keel hariduses ja kultuuris: Ümbermõtestamise vajadus
 - c) Rohkem kui õigekeelsus: Eesti keele sügavam mõistmine ja õpetamine
19. Eesti kirjakeele ajaloo ja eesti murrete õpetamisest
- a) Eesti keele õpetamine gümnaasiumis: Kirjakeele ajaloo ja murrete integreeritud lähenemine
 - b) Uuendused gümnaasiumi eesti keele ainekavas: Tekstikeskne õpe ja keeleline mitmekesisus
 - c) Kirjakeele ja murdekeele roll gümnaasiumi eesti keele õpetuses

Otsikko

Ilona Tragel, Liisa-Maria Komissarov,
Eleriin Miilman, Nele Karolin Teiva

Artikkelissa esitetään yhden virolaisen kielitieteilijän akateemisten artikkeleiden otsikkojen analyysi. Ensimmäisessä osassa kuvaillaan kahden otsikon syntyprosessia. Toisessa osassa esitetään tekijän omien ja ChatGPT:n samoille teksteille tarjottujen otsikkojen vertailu. Tulokset osoittavat, että ChatGPT tuottaa otsikkoja, jotka vastaavat englanninkielisten akateemisten tekstien käytänteitä, vaikka tekstit, joille otsikkoja pyydettiin tuottamaan, olivat vironkielisiä. Lopuksi esitetään kielitieteilijän omien otsikkojen vertailu hänen itsensä kokoaminen hyvän otsikon periaatteiden kanssa. Todetaan, että kaikki tämän kielitieteilijän otsikot ovat hyviä otsikkoja.

The title

Ilona Tragel, Liisa-Maria Komissarov,
Eleriin Miilman, Nele Karolin Teiva

The article presents an analysis of the titles of academic publications by an Estonian linguist. First two case studies concerning the process of coming up with titles are presented. The quantitative part of the analysis consists of a comparison between the author's own titles and those that were generated for the same text by ChatGPT-4. Despite the methodological difficulties in working with ChatGPT, we could conclude that its titles correspond to English-speaking academic traditions, even when generating text in Estonian. Lastly, the author's titles were also analysed qualitatively according to the guidelines for a good title compiled by the author in question.

JUHENDAJA JÄLGEDES

Kas seisame uute kaassõnade tekke koidikul, lävel või künnisel?

Sille Midt

Kaassõnade tekkimist keelde seletatakse grammatiseerumisega ehk täistähenduslike sõnade grammatilisemaks muutumisega. Sel moel on eesti keeles kujunenud sadu kaassõnu¹, näiteks *pärast* (täistähenduslikust nimi-sõnast *pära*), mis leidub juba vanimas osaliselt säilinud eestikeelses trükises, 1535. aastast pärit Wanrardi-Koelli katekismuses, ning *kõrval* ja *käes*, mida on kasutatud kõige vanemates mahukamates eestikeelsetes tekstides 17. sajandi algul (vt Habicht 2000: 32–39).

Kuidas keelendid grammatilisemaks muutuda saavad ja milliste tunnuste järgi on võimalik nende grammatilisemaks muutumist ennustada, on teema, mida hakkasin Külli Habichti juhendamisel uurima sõnavormide *koidikul*, *lävel* ja *künnisel* puhul. Soovisin teada saada, kas need on sõnad, mille abil saab mõne protsessi või sündmuse algust väljendada grammatiliselt nii, nagu millegi pinnal asetsemise märkimiseks kasutatakse kaassõna *peal*.

Alalütleva käände vormide *koidikul*, *lävel* ja *künnisel* kaassõnastumist on märgitud varemgi (vt Jürine, Habicht 2013: 737; ka Veismann, Erelt 2017: 450). Kui palju kasutatakse neid sõnu tänapäeval oma esmatähenduses ja kuivõrd on kasutus nihkunud grammatilisema poole, seadsingi küsimuseks oma uurimistöös. Samuti huvitas mind, milliste sõnadega ühendis neid kasutatakse ja missugused on nende kasutuse eripärad.

Artiklis annan ülevaate oma bakalaureusetöö „Ajalist algusfaasi väljendavate kaassõnade kujunemine ja kasutus“ (Midt 2019) peamistest tulemustest.

¹ „Eesti keele seletava sõnaraamatu“ (EKSS 2009) umbes 150 000 märksõna hulgas on 218 kaassõna.

1. Sõnavara ja grammatika seostest

Keel jaguneb laias laastus sõnavaraks ehk infoüksuste kogumiks ja grammatikaks ehk üksuste kombineerimise reeglistikuks. Sõnavara ja grammatika vaheline piir on aga hägus. Sõnavaras on leksikaalsema ja grammatilisema tähendusega sõnu. Leksikaalsema tähendusega sõnad on muu hulgas nimisõnad (nt *koit, lävi, künnis*), verbid (nt *koitma, lävima*) ja adjektiivid (nt *hele, kõrge*), millega nimetatakse asju, tegevusi ja omadusi. Grammatilised on sellised keeleüksused, mis seovad lauseliikmed loogiliseks tervikuks, aga ise samas sõltuvad nendest. Need on näiteks käändelõpud (*sõbraga, koerale*) ja sõnaliikidest muu hulgas kaassõnad (*laua peal, maja kõrval*).

Grammatiline aines kujuneb leksikaalsest. Eesti keelest on hästi teada näide, kuidas sõna **kansa* 'rahvas' kohakäändevormist **kansak* on kujunenud kõigepealt kaassõna *kaas* ning seejärel kaasätleva käände lõpp *-ga*, viimane etapp on jälgitav ka esimestes säilinud eestikeelsetes tekstides 16.–17. sajandist (Habicht 2000: 44–48). Valdava osa eesti keele kaassõnade tekkimist ongi põhjendatud käändevormide grammatiseerumisega (Veismann, Erelt 2017: 448–449), kaassõnastunud on ka pöörd sõna käändelisi vorme, näiteks *teada, alates, vaatamata* (Viht, Habicht 2019: 57).

Grammatiseerumine on protsess, mille käigus leksikoniüksust ehk sõnavarasse kuuluvat üksust hakatakse kasutama uues kindlat tüüpi grammatilises kontekstis, kus sellele leksikoniüksusele omistatakse grammatiline funktsioon (Hopper, Traugott 2003 [1993]: xv). Niisiis on sõna grammatilisemaks muutumise juhtivaks jõuks kontekst, milles sõna esineb (Heine, Kuteva 2002: 2). Sõna ja konteksti vahel tekkiv tunnetuslik vastuolu annab võimaluse sõna tähendus ümber tõlgendada (vt Heine jt 1991: 61).

Näiteks fraasis *pidupäeva koidikul* on sõna *koidikul* tõlgendatav nii pidupäeva esimeste hommikutundidena kui ka pidupäeva kui sündmuse algusena. Ferdinand Johann Wiedemanni sõnastikus (1973 [1893]) on *koidikul* ~ *koidiku koidul* tähenduseks aga ainult 'bei Anbruch des Morgens', samas leiab ajalehtedest juba 1880-ndatel fraase, kus *koidikul* ei tähista enam otseselt päeva algust, vaid on kasutusel metafoorselt, näiteks *kalli elu koidikul, õnne koidikul, Eesti rahwakooli ja kirjanduse koidikul* (vt Digar). Niisugustes fraasides pole tõlgendus päeva osana enam võimalik ning on järele jäänud vaid alguse tähendus. Siiski on sõna *koidikul* lähtetähendus veel üsna läbipaistev, erinevalt väljaarenenud kaassõnadest, nagu *peal* või *kõrval*: kaassõnafraase

laua peal ja *maja kõrval* ei saa muuta nimisõnafraasideks *laua pea* ja *maja kõrv*, kus sõnad *pea* ja *kõrv* oleksid ülekantud tähenduses, seevastu on võimalik fraas *inimkonna koidik*, kus *koidik* tähendab metafoorselt algust.

Eesti keeles on kaassõnad tüüpiliselt kohakäändes, esinevad tagasõnana ja nõuavad enda ette omastavas käändes nimisõnafraasi. Siiski ei saa iga sõna grammatiseeruda. On kindlaks tehtud seaduspärasus, et grammatilisemaks muutuvad sageli suhtenimisõnad ehk sellised sõnad, mis märgivad näiteks kindlas positsioonis paiknevat osa millestki, nagu keha- või ruumiosad (Heine, Kuteva 2007: 62–63). *lävi* ja *künnis* oma algses tähenduses on ehitise osad, *koidik* päeva osa.

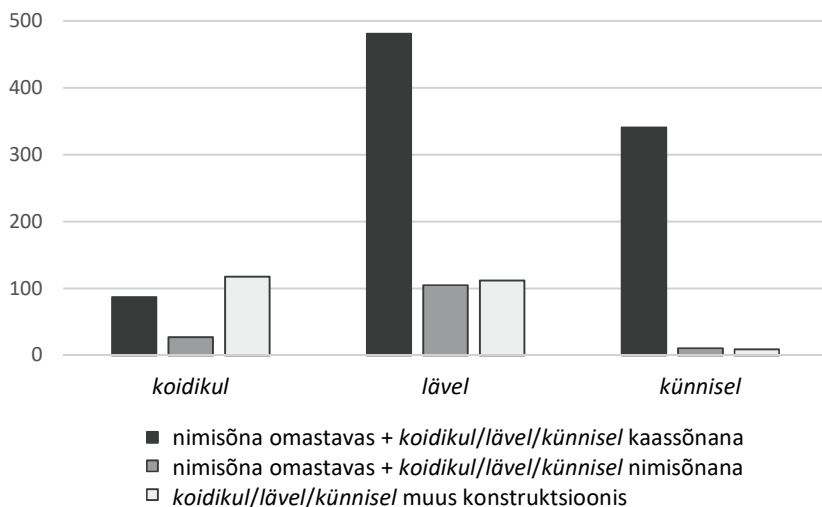
2. *koidikul*, *lävel* ja *künnisel* kaassõna funktsioonis

Eesti veebitekstide korpusest etTenTen 13 (maht u 270 miljonit sõna) SketchEngine² lihtotsinguga koondatud materjalist selgub, et sõnade *koidik*, *lävi* ja *künnis* kõige sagedamini esinevad käändevormid on *koidikul* (232 esinemust, s.o 47% sõna *koidik* kasutustest), *künnisel* (361; 29%) ja *lävel* (698; 38%). Korpuseandmetes esinevad need mitmesugustes konstruktsioonides, nagu *homme koidikul*, *reede koidikul*, *selle suve koidikul* või *hoopis inimkonna koidikul*, aga ka *istun lävel*, *kohe koidikul* ja *madalal künnisel*.

Selleks, et teada saada, kui sageli kasutatakse sõnu *koidikul*, *künnisel* ja *lävel* kaassõnana, oli kõigepealt vaja eraldada kõik laused, kus neid sõnu on kasutatud kaassõnafraaside sarnastes konstruktsioonides ehk koos omastavas käändes nimisõnafraasiga. Sellistes fraasides esines *koidikul* 114, *künnisel* 352 ja *lävel* 586 korda.

Kõikidest juhtumitest, kus need sõnad esinesid omastavas käändes nimisõna järel, oli käändevorm *koidikul* kaassõna funktsioonis 76%, *lävel* 82% ja *künnisel* 97% sagedusega (vt joonis 1). Seega olid lisaks sellele, et *künnisel* ja *lävel* esinesid üldiselt suurema kasutussagedusega, need ka valdavalt tõlgendatavad kaassõnadena.

² <https://app.sketchengine.eu>.

Joonis 1. Sõnade *koidikul*, *lävel* ja *kännisel* sagedus eri konstruktsioonides

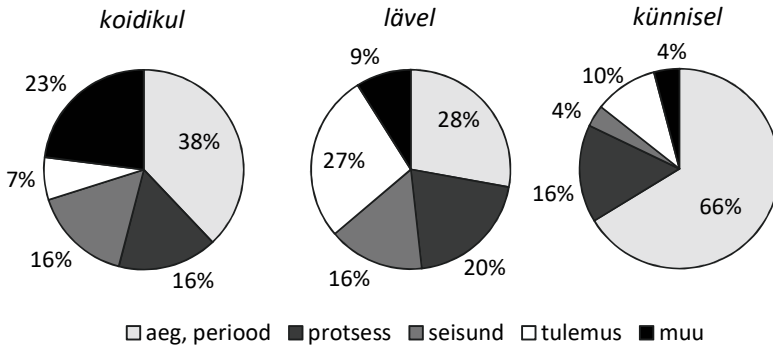
Minu bakalaureusetöö tulemused näitasid, et kõige sagedamini esinesid kaassõna funktsioonis *koidikul*, *lävel* ja *kännisel* niisuguste nimisõnafraasidega, mis on seotud aja või perioodi väljendamisega. Võrreldes teiste tähendus-kategooriatega seostus *koidikul* ajale viitavate laienditega 38%, *lävel* 28% ja *kännisel* 66% juhtudel, näiteks *uue aja koidikul*, *lootusrikka tuleviku lävel*, *uue õppeaasta kännisel*. Omapärane on, et *kännisel* kasutatakse teistest siinsetest kaassõnadest enam isiklikele või mõnele huvigrupile oluliste tähtpäevade või eluperioodide algusaja märkimiseks.

Sageduselt järgmisena esines igasuguseid protsesse väljendavaid laiendeid: *koidikul* 16%, *lävel* 20% ja *kännisel* 16%. Enim seostusid need riiklike toimingutega. Näiteks seisti *parlamendivalimiste lävel* või *tippkohtumise kännisel* ning midagi toimus *iseseisvumise taastamise koidikul*. Sõnade *koidikul* ja *kännisel* puhul umbes viiendik, *lävel* puhul koguni kolmandik selle tähendus-kategooria kasutusjuhtudest oli aga laiendiga *sõda*.

Erinevaid seisundeid väljendavaid laiendeid esines *koidikul* ja *lävel* puhul võrdselt 16%, *kännisel* puhul aga vaid 4%. Kaassõna *koidikul* sagedust suurendas ühendite *vabaduse koidikul* ja *elu koidikul* esinemine (mõlemat umbes kolmandik kasutusjuhtudest). Kaassõna *lävel* puhul oli laiendite varieeruvus ses tähendus-kategoorias mitmekesisem, kuid 75% laienditest väljendas mõnda negatiivset seisundit, nagu *vanaduse lävel*, *väsimumise lävel*, *hüsteerika*

lävel. Sagedust suurendas ühend *kriisi lävel* (veidi üle kolmandiku kõigist kasutusjuhtudest).

Kaassõna *lävel* laiendid väljendasid suhteliselt sageli (27% juhtudest) ka tegevuse tulemust, *künnisel* ja *koidikul* puhul oli selliseid laiendeid vastavalt 10% ja 7%, näiteks *nälja-* ja *janusurma lävel*, *läbimurde künnisel*. Eri kontekstide sagedustest annab ülevaate joonis 2.

Joonis 2. *koidikul*, *lävel* ja *künnisel* kontekstide osakaal

Kontekstide võrdluses joonistus välja kaks omapärast nüanssi. Huvitava asjaoluna tuli välja, et kaassõna *lävel* laiendasid erinevaid protsesse, tulemusi ja seisundeid väljendavates tähenduskategooriates mitmesugused negatiivse tähendusega laiendid, kaassõnal *koidikul* oli aga ainuke negatiivse tähendusega laiend *sõja*. Sõna *lävel* esineb sageli sellistes ühendites nagu *allakäigu lävel*, *tsiviilkonflikti lävel*, *kokkukukkumise lävel*, *nälja-* ja *janusurma lävel*, *enesetapu lävel*, *kriisi lävel*, *hüsteerika lävel*, *teadmatuse lävel*. Kaassõna *künnisel* laiendasid seevastu võrdlemisi sageli mängude ja võistluste nimetused, nii oldi *maailmameistrivõistluste künnisel*, *olümpia künnisel*, *taliolümpiamängude künnisel* ja *väljalangemismängude künnisel*. Samas viitas kaassõnade *koidikul* ja *lävel* laienditest sportlikele sündmustele mõlemal juhul vaid üks nimisõna.

Kokkuvõte

Käändsõnavormidel *koidikul*, *lävel* ja *künnisel* on kujunemas kaassõna funktsioon. Neid vorme kasutatakse sagedamini koos omastavas käändes nimisõnafraasi(de)ga kui üksi, ning kvalitatiivse analüüsi andmetel täidab enamuse neist täiendiga käändsõnadest kaassõna funktsiooni. Täenduskonteksti analüüs näitas, et kõige tõenäolisemalt kasutatakse kõiki vaatlusaluseid kaassõnu tähtpäevade ja arenguetappide ning ühiskondlikult oluliste toimingu algusaja märkimiseks. Lisaks joonistus välja huvitav omapära: kaassõna *lävel* märgib teistest kaassõnadest sagedamini negatiivse sündmuse algusaega.

Materjali allikad

Digar = Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>.

etTenTen 13 (Eesti veeb 2013). Eestikeelsete veebilehtede korpus. <https://keeleeveeb.ee>.

Kirjandus

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

Habicht, Külli 2000. Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian Typological Studies IV. Ed. by Mati Ereht. Tartu: Tartu University Press, 19–58.

Heine, Bernd, Ulrike Claudi, Friederike Hünnermeyer 1991. Grammaticalization: A conceptual framework. Chicago, London: University of Chicago Press.

Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002. World lexicon of grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

Heine, Bernd, Tania Kuteva 2007. The genesis of grammar: A reconstruction. New York: Oxford University Press.

Hopper, Paul J., Elizabeth Closs Traugott 2003 [1993]. Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

Jürine, Anni, Külli Habicht 2013. Kaassõnade tsükliline areng. – Keel ja Kirjandus 10, 736–750. <https://doi.org/10.54013/kk671a2>.

Midt, Sille 2019. Ajalist algusfaasi väljendavate kaassõnade kujunemine ja kasutus. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <http://hdl.handle.net/10062/64258>.

- Veismann, Ann, Mati Erelt 2017.** Kaassõnafaas. – Eesti keele süntaks. Toim Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 446–462.
- Viht, Annika, Külli Habicht 2019.** Eesti keele sõnamuutmine. (= Eesti keele varamu 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Kolmen uuden adposition kehityksestä virossa

Sille Midt

Nominimuodoille *koidikul* 'aamunkoitossa', *lävel* 'kynnyksellä' ja *künnisel* 'kynnyksellä' on kehitymässä adposition funktio. Muotoja käytetään useimmiten yhdessä genetiivimuotoisen substantiivilausekkeen tai -lausekkeiden kanssa kuin yksinään, ja laadullisen analyysin pohjalta suurin osa näistä määritteellisistä nominimuodoista toimii adposition tehtävässä. Merkityskontekstin analyysi osoitti, että kaikkia tarkasteltuja adpositioita käytetään todennäköisimmin merkkipäivien ja kehitysvaiheiden sekä yhteiskunnallisesti merkittävien toimintojen alkamisajan merkitsemisessä. Lisäksi esiin nousi *lävel*-adposition kiinnostavan omaleimainen tapa merkitä toisia adpositioita useammin negatiivisten tapahtumien alkamisaikojia.

Three postpositions in the process of formation in Estonian

Sille Midt

The noun forms *koidikul* 'at dawn', *lävel* 'at the threshold', and *künnisel* 'at the cusp' are developing a postpositional function in Estonian. These forms are used more frequently in combination with noun phrases in the genitive case than on their own, and qualitative analysis indicates that most of these forms with genitive complements serve a postpositional function. Contextual analysis revealed that all three emerging postpositions are most likely used to denote the beginning of significant events, developmental stages and socially significant activities. An additional interesting characteristic emerged: the postposition *lävel* is more often used than the others to indicate the onset of negative events.

Eesti suulise keele ke(ne)-liitelised deminutiivid

Mirjam Liivak

Deminutiivid, nagu *kastike* ja *kingakene*, on vähendusliitega sõnad. On teada, et eesti keeles kasutatakse deminutiive võrdlemisi vähe, igatahes vähem kui näiteks slaavi ja balti keeltes (Õim 2003: 38), ometi on ke(ne)-liitega deminutiivid produktiivne tuletusmall (nt *kastike*, *kingakene*) (Kasik 2015: 251). Deminutiive saadakse ka muudel viisidel (nt *Mattias* > *Matu*, *Aleksander* > *Sass*, *Katariina* > *Kata*, *ema* > *emme*). Mitteaafrikaalsetest tuletusviisidest väljendavad deminutiive näiteks palataliseeritud afrikaat *fs* hüüdnimedes *Kats* ja *Jants*, aga ka tüve lühenemine, näiteks genitiivsetes sõnades *venna* ja *poja*. (Mänd 2023: 11; Kehayov, Blokland 2007) Mõnes sõnas on kunagine deminutiivsuse tähendus tuhmunud ning neid tajutakse tänapäeva keeles lihtsõnadena (nt *päike*, *leevike*) (Arukask, Saar 2020: 12).

Oma magistritöös „ke(ne)-liitelised deminutiivid Eesti suulises argisuhtluses“, mis valmis 2023. aastal, uurisin eelkõige deminutiivide funktsioone ja kasutuskontekste suulises kõnes. Magistritöö uurimismaterjali moodustas suulise kõne korpusest (SEKK) leitud 199 ke(ne)-liitelist deminutiivivormi. Magistritööd juhendasid Andriela Rääbis ja Külli Habicht. Uurimusest selgus, et kuigi deminutiivide põhiline semantiline funktsioon on väiksuse osutamine, kaasneb nendega umbes kolmel neljandikust juhtudest mitmesuguseid pragmaatilisi funktsioone, näiteks positiivse hinnangu andmine (nt *tore tädike*), pehmendamine (*lasen lakke paar väikest augukest*), naljatlemine (*minu kõhuke on nii õhuke*), imestamine (*sa taevakene*), umbmäärastamine (*olin nädalake või midagi seal*), kahjutunde väljendamine (*Liis vaeseke*), aga ka negatiivse hinnangu ja pahameele väljendamine (*mingisugune kuradi paarike*), samuti vestlusteema piiritlemine (*heakene küll*) (Liivak 2023: 25–55).

Siinses pühendusartiklis annan põhjalikuma ülevaate uurimistulemustest (Liivak 2023: 16–19), mis haakuvad enim Külli Habichti teaduslike huvidega. Nimelt oli magistritöö üks uurimisküsimusi see, millistes

leksikaliseerumisastmetes esinevad suulise keele deminutiivituletised. See uurimisküsimus kerkis esile uurimismaterjali põhjalikumalt analüüsid, kui ilmnis, et nii mõnigi deminutiivivorm on kaugenenud algsest väiksusele viitavast semantilisest funktsioonist ja omandanud sootuks uue tähenduse. Ühtlasi kirjeldasin oma töös, milline oli suulise kõne korpuse deminutiivituletiste struktuur.

Tuletusmallid

Tuletusmall kirjeldab, mis liiki sõna on tuletise alussõna ja millise tüvega on tuletis (Kasik 2015: 88). *ke(ne)*-deminutiivides eelneb liitele omastavas käändes tüveosa. Selle liitega saab moodustada deminutiivituletisi mis tahes nimi- ja omadussõnadest. Minu magistritöö uurimismaterjalis oli deminutiivide tuletusmalli alussõnade seas nimi- ja omadussõnu ning üks hüüdsõna (*appi*). Ootuspäraselt oli alussõnade seas kõige rohkem nimisõnu (176), seevastu omadussõnu oli 17 (nt *kaunis* ja *paks*).

Uurimismaterjalis oli märgata ka vähesel määral rekursiivtuletust ehk sõnu, kus *ke(ne)*-liitele eelnes veel *i*- või *u*-deminutiiviliide. Rekursiivtuletust esindasid uurimismaterjalis näiteks sõnad *venn-i-ke*, *laps-u-ke* ja *jumal-u-kene*. Kordusliidet *-kesekene* uurimismaterjalis ei olnud.

Lihtsõnade puhul ilmnis, et kõige rohkem oli kahesilbilisi tuletustüvesid (*koti-kene*, *vaese-ke*). Kolmesilbilise tuletustüvega lihtsõnad olid näiteks *porgandi-ke* ja *nädala-ke*, ühesilbilised *töö-kene* ja lühenenud tüvega *pois-ke*. Kõigi 13 lihtsõna põhisõna tuletustüvi oli aga kahesilbiline (*kohu/piima-ke*, *aia/maja-ke*). Kahesilbiliste tuletustüvede suurt osakaalu võib selgitada suulise keele või argivestluste eripäradega: kuna teksti toodetakse kiiresti, ei kasutata liiga pikki, igapäevasesse sõnavarra mittekuuluvaid sõnu ja konstruktsioone.

Leksikaliseerumine

Leksikaliseerumine on levinuima käsitluse järgi mõne uue keelise üksuse kujunemine leksikoni osaks. See on pikaajaline protsess. Samas on leksikaliseerunud ka vormid, mis asuvad väljaspool grammatikareegleid ja on terviklikud, konkreetse tähendusega, näiteks *öösi*. (Velsker 2010: 521–522, 524; Brinton, Traugott 2005: 90)

Oma töös juhindusin leksikaliseerituse määramisel nii EKI ühend-sõnastiku sõnamääratlustest kui ka vestluskatketekontekstist. Paigutasin kõik deminutiivvormid kujuteldavale leksikaliseerumisskaalale. Skaala ühes osas on spontaanselt sündinud tekstituletised (*kampsikukene, ojakene*) ning teises otsas deminutiivid, mis esinevad kinnisväljendites, näiteks *taevakene (oh taevakene)* ja *linnuke (linnukest kirja saama)* ning muud üldkasutusse liikunud sõnad. Nende vahele jäävad vormid, millel on nii moodustuspõhine kui ka kasutuse käigus kujunenud tähendus, näiteks *koogike*.

Ootuspäraselt oli minu uurimismaterjali hulgas kõige rohkem spontaanseid tekstituletisi (103), näiteks *tõugukene, veesoonekene, jakikene*. Näiteks moodustab alljärgnevas dialoogis¹ (näide 1) üks vestlejatest spontaanselt deminutiivi *ajakene*, millega väljendab irooniliselt oma pahameelt selle üle, et vestluspartner pole nõus temaga ei kohtuma ega talle kirjutama.

- (1) 01 H: `kirjutada ma võin `ka, kuigi ma ütlen=et sis mul on nii `kiire
 02 ku=ma `Tartus käin mul on kõik asjad \$ ühe`korruga vaja `ära
 03 lahendada ja `teha=ja \$
 04 V: {* jajah *}
 05 H: \$ kons`pekte paljundada=ja=nii=edasi=et
 06 [siis] mul ei jää kunagi `aega \$
 07 V: [{}]
 08 H: \$ mingiteks \$.hh `kirjutamiseks ja `maikuu ma ültse kavatsen
 09 olla: vist `alaliselt enamvähem `koha=peal Tallinas kodus=[et] .hh
 10 lõpu`tööd kirjutada sis vist mul
 11 V: [aa]
 12 H: `loenguid ei `ole ned lõpevad `ära=[ja]
 13 V: [no]ja eks sa sis `vaata kuidas
 14 sa oma selle `ajakese pla`neerid.
 15 H: et [siss=ma]
 16 V: [aga ma `üt]len=et et eriti `kindel `jah ei=`ole enam=et=
 17 H: =ma jätan igal=jul sele `meelde.

Vestluskatke alguses mainib H, et võib V-le vajadusel ka kirjutada, selgitab aga seejärel, et kiire elutempo tõttu võib kirjutamine osutuda raskeks (read 01–03). Kui V on reageerinud sellele kostepartikliga *jajah* (rida 04), jätkab H selgitustega, mis tema kiiret elutempot põhjustab, ja mainib, et lõputöö

¹ Keelenäidetes kasutatud transkriptsioonimärkide tähendused on toodud lisas.

kirjutamise ja kõige sellega kaasneva tõttu pole tal siis kunagi aega *mingiteks kirjutamisteks*. Naarev hääletoon ridadel 05, 06 ja 08 vihjab probleemile ja piinlikkusele (vt Annuka 2020). Ühtlasi selgitab H, et plaanib olla maikuu pigem Tallinnas (read 08–10). V reageerib sellele informeeritusseisundi muutust väljendava kostepartikliga *aa* (rida 11). Kui H on lisanud, et loengud lõpevad ära (rida 12), soovib V ilmselt selle vestlusteema lõpetada, jätab aga külaskäigu asjus kõik lahtiseks, öeldes, et see jääb H otsustada, kuidas ta oma *ajakese* planeerib (read 13–14). Real 15 alustab H uut lausungit, aga V räägib talle peale ja mainib, et külaskäigu toimumine pole enam kuigi kindel (rida 16). H tõlgendab seda ilmselt vestlusteema lõpuna ja mainib, et jätab V küllakutse meelde (rida 17).

Leksikaliseerumiskaala teises otsas olevaid deminutiive, millel ilmnes juba kinnistunud leksikaalne tähendus, oli 76. Leksikaliseerunud vormide seas oli nii väljendeid kui ka üksiksõnu. Väljendeist moodustasid omaette rühma deminutiivsed või deminutiive sisaldavad ja suhtlusvormelina kasutatavad kinnisväljendid, nagu *appikene, oi heldeke, issakene (küll)* ja (*ah*) *jumalukene*, kokku oli neid uurimismaterjalis 24. Niisuguste leksikaliseerunud kinnisfraasidega väljendati imestust, pahameelt või kahjutunnet. Leksikaliseerunud väljenditest võiks esile tuua veel fraasi *heakene küll*, mida kasutati minu magistritöö vestluskatkendeis vestlusteema piiritlemiseks. Nii oli näiteks ema H ja tütre V dialoogis (näide 2), kus ema H üritab selle väljendiga vestlust lõpetada.

- (2) 01 H: ah `niimodi jah. (.) .hh sõbrad mak- `magavad kuulavad une`juttu. (.)
 02 `magavad juba.
 03 V: ei me `sööme.
 04 H: ah `sööte vel ahahaha .hh no `eakene küll sis praegu vist `kõik sis=[ja]
 05 V: [mh]mh
 06 H: `omme teil on ka miskit `plaanis ei=tea.
 07 (0.5)
 08 H: > ei=tea. <
 09 (.)
 10 V: ee Annika peab `kooli minema ta peab `aktusel `laulma sis omme
 11 läheb `arjutama.
 12 H: ah `s:::oo=ja ahahaha ah .hhhhh akkab \$ juba kool `peale. \$.
 13 `eelkool jah ahahahah .hhhhh ahahahahah .hhhhhhhhh no
 14 `eakene küll praegu sis `kõik

- 15 sis jah,=
 16 V: =mhmh=
 17 H: =`hüva sis jah,
 18 V: mhmh

Näitelõigu alguses küsib H väitlause vormis, kas lapsed juba magavad (read 01–02). Kui V on vastanud, et nad veel söövad (rida 03), võtab H saadud info teadmiseks ning kasutab telefonikõne lõpumärguande ja vestlusteema piiritlejana väljendit *eakene küll* (vt Rääbis 2014). Sellele järgneb telefonikõne lõpetamise vaheosa *präegu vist `kõik sis=ja*, millega H nendib, et praeguseks on jututeemad ilmselt ammendunud (rida 04). V reageerib sellele nõustumispartikliga *mhmh* (rida 05). H ei jätka aga kõne lõpetamist, vaid küsib veel, mis V-l homme plaanis on (rida 06). Saamata kohe vastust, pakub ta ise vastuseks *ei=tea* (rida 08). V selgitab, et homme läheb Annika kooli aktusel esinemiseks harjutama (read 10 ja 11). Seejärel verbaliseerib H talle uut infot, et varsti algab eelkool, ning lausub uuesti lõpumärguande ja vestlusteema piiritleja *eakene küll*, millele järgneb vaheosa *präegu sis `kõik sis jah* (read 12–15). V reageerib sellele taas nõustumispartikliga *mhmh* (rida 16). Viimaks jäetakse hüvasti ja kõne lõpetatakse (read 17 ja 18).

Leksikaliseerunud tähendusega üksiksõnade hulka kuulusid näiteks *kadunuke*, mis tähistab surnud inimest, *võsuke* järeltulija tähistajana ja *saiake*, mis tähendab EKI ühendsõnastiku järgi väikest kuklit või saia.

Spontaansete tekstituletiste ja kinnistunud leksikoniüksuste vahepeale ehk leksikaliseerumise vaheastmele kuuluvaiks võis pidada 20 deminutiivivormi, kuigi siin tuleb olla tähelepanelik eri tõlgendusvõimaluste ja suhtluskontekstide suhtes: kunagi ei saa olla lõpuni kindel, kui leksikaliseerunud on mingi vorm keelekasutaja sõnavaras. Illustreerigu seda üks vestluskatkend (näide 3), milles elukaaslased G ja O räägivad ülakorrusel elavast naabrinaisest.

- (3) 01 G: a meil üleval seal vaata, (.) seal kõrgemal.
 02 O: noh,
 03 G: elam mingi u- tore=tädike se pisikse koeraga,
 04 O: mh
 05 G: siuke vana tädike, u:llult jutustab alati liftis. (.) ja se vaata see mees kl-
 06 me täna välja=läksime see kes oli ka selle pisikse koeraga see ta `poeg.
 07 O: mh
 08 G: see selle `poeg. (.) ükpäv kah tuli see vanatädike > see vatsin koera ei

- 09 ole tavalts ma=nään teda koeraga siis ma kohe `küsisin et kus koer on
 10 < üts et täna on ta ilma `koerta, et poeg läeb käib ise koraga väjas=ära.

G algatab uue vestlusteema (rida 01). Saanud O-lt kostepartikliga *noh* väljendatud kinnituse, et teda kuulatakse (rida 02), kirjeldab ta, et temast kõrgemal elab *tore tädike* (rida 03). Seejärel annab G lisainfot *tädikese* kohta, mainib tema iga ja jutukust ning jutustab, et mees, kellega nad varem kohtusid, oli kõnealuse naabrinaise poeg (read 05–06). Kui O on lausunud kostepartikli *mh* (rida 07), kordab G, et kohatud noormees on naabritädi poeg, ning räägib, kuidas ta kohtas *vanatädikest* ja suhtles temaga koera puudumise teemal (read 08–10). Naabrinaisest kõneldes kasutatakse katkendis läbivalt deminutiivi *tädike*, ühel korral ka liitsõna *vanatädike*. See deminutiivivorm tundub olevat kõnealuse katkendi kontekstis tähenduselt leksikaliseerunud ja tähistab konkreetset isikut, keda mõlemad kõnelejad teavad.

Kokkuvõte

Uuritud argivestluste 199 *ke(ne)*-liitelise deminutiiviga osutati väiksusele ja täideti enamjaolt ka mõnd pragmaatilist funktsiooni, näiteks väljendati sümpaatiat, pahameelt, imestust või kahjutunnet. Tuletise alussõnade seas domineerisid ülekaalukalt nimisõnad, nende kõrval esines omadussõnu ja üks hüüdsõna. Tuletises kasutatud omastavaline tüvi oli enamasti kahe-, liitsõnades mõnikord ka ühe- või kolmesilbiline. *ke(ne)*-deminutiividest umbes pooled olid spontaansed tekstituletised. Pisut harvem oli tegu selgelt leksikaliseerunud tuletistega ning kümnendik kasutuskordi jäi leksikaliseerumisskaalal nende kahe otspunkti vahele.

Transkriptsioonimärgid

- . langev intonatsioon
- , poollangev intonatsioon
- `sõna rõhutamine
- [] pealerääkimine
- (.) mikropaus (0,2 sek või lühem)
- (0.5) pausi pikkus sekundites
- = kokkuhääldamine
- < > aeglustatud löik
- > < kiirendatud löik

e::i	venitus
si-	pooleli jäänud sõna
**	vaiksem lõik
{-}	ebaselgeks jäänud sõna või kõneleja
\$ \$	naerev hää
.hh	sissehingamine

Materjali allikad

SEKK = Suulise eesti keele korpus. <https://keeleressursid.ee/et/223-tartu-ulikooli-suulise-jaarvutisuhtluse-labor>.

Kirjandus

Annuka, Andra 2020. Naerev hää ametlikus ja argivestluses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 16, 5–21.

Arukask, Madis, Eva Saar 2020. Deminutiivid idapoolsete läänemeresoome rahvaste animistlikus keelekasutuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66, 9–37. <https://dx.doi.org/10.3176/esa66.01>.

Brinton, Laurel J., Elizabeth Closs Traugott 2005. Lexicalization and language change. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511615962>.

EKI ühendsõnastik 2021. Koost ja toim Indrek Hein, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Margit Langemets, Tiina Leemets, Maia Melts, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uiibo, Tiia Valdre, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. (= Eesti keele varamu 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kehayov, Petar, Rogier Blokland 2007. Mittesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52, 87–124.

Liivak, Mirjam 2023. *ke(ne)*-liitelised deminutiivid Eesti suulises argisuhtluses. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.

Mänd, Loviisa 2023. Deminutiivsete nimi- ja omadussõnade funktsioonid eesti ilukirjanduses. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituut.

Rääbis, Andriela 2014. Argitelevonivestluse lõpetamisel kasutatavad keelelised vahendid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59, 206–228. <https://dx.doi.org/10.3176/esa59.11>.

Velsker, Eva 2010. Leksikaliseerumine keelemuutuses. – Keel ja Kirjandus 7, 521–536.

Õim, Asta 2003. Kuidas vanasti lapsi hellitati. – Oma Keel 1, 38–41.

Suullisen viron *ke(ne)*-liitteelliset deminutiivit

Mirjam Liivak

Vaikka deminutiivien perusfunktio on jonkin semanttisen pienuuden osoittaminen, esiintyvät ne monessa muussakin funktiossa. Niillä voi esimerkiksi ilmaista positiivista tai negatiivista arvostelmaa. Deminutiiveissa voi tarkastella myös niiden johtamista ja leksikaalista kehitystasetta. Artikkelini tarjoaa perusteellisen katsauksen suullisen viron kielen deminutiivien leksikaalistumisasteisiin ja deminutiivijohdosten rakenteeseen. 1990-luvun suullisen puheen korpuksista löydettyä deminutiivimuotoa analysoitaessa kävi ilmi, että 176 johdosmallin kantasana oli substantiivi, vähemmissä määrin kantasana oli adjektiivi ja yhdessä tapauksessa myös interjektio (*appi*). Deminutiivien kantavartalo on sekä yksittäis- että yhdyssanojen tapauksessa useimmiten kaksitavuinen (*koti-kene, vaese-ke*), mitä voidaan selittää suullisen kieleen erityispiirteillä. Arvioin muotojen leksikaalistumista Viron kielen instituutin liittosanakirjan sanamääritelmien ja keskustelukatkelmien pohjalta.

Kävi ilmi, että deminutiivit voi sijoittaa leksikaalistumisasteikolle, jonka toisessa päässä ovat spontaanit tekstijohdokset ja toisessa muodot, joilla on vakiintunut leksikaalinen merkitys. Näiden kategorioiden välille jäävät sellaiset deminutiivimuodot, joilla on sekä sananmuodostusperustainen että käytössä syntynyt merkitys (esim. kun puheena on *tädikene*, voidaan sanalla viitata konkreettiseen henkilöön). Leksikaalistuneita merkityksiä saattoi olla sekä yksittäissanoina että sanonnoina. Jälkimmäisten joukosta oman ryhmänsä muodostivat deminutiiviset tai deminutiiveja sisältävät ja keskustelufraaseina käytettävät kiteymät, kuten *appikene*, jolla ilmaistaan monenlaisia tunteita.

Diminutives with the suffix *-ke(ne)* in the Estonian spoken language

Mirjam Liivak

While the primary function of diminutives is to indicate a semantic smallness of something, they also serve various other purposes, such as expressing positive or negative evaluation. At the same time, the derivation process and the lexicalisation stage of diminutives can be examined. This article provides a comprehensive overview of the lexicalisation levels of diminutives in the Estonian spoken language and the structure of diminutive derivations. Analysing 199 diminutive forms found in a corpus of spoken language revealed that 176 of them were derived from nouns, with fewer from adjectives, and there was also one interjection-based diminutive (*appi* ‘help’). The most common base for deriving diminutives, in both simple and compound words, was bisyllabic (e.g. *kotikene* ‘small bag’, and *vaeseke* ‘poor thing’ or ‘poor soul’), a feature that can be explained by the characteristics of the spoken language. I evaluated the lexicalisation of these diminutives based on the word definitions in the Estonian Language Institute’s unified dictionary and the context of conversational excerpts.

It emerged that diminutives can be placed on a lexicalisation scale, with at one end spontaneous text derivations and at the other forms with fixed lexical meanings. Between these two categories are diminutive forms with both a derivational basis and usage-derived meanings. For example, a *tädikene* ‘aunty’ could refer to a specific person. Diminutive forms with fixed lexical meanings could be either individual words or expressions, the latter forming a distinct group of diminutive-based or diminutive-containing expressions used as conversational formulas, such as *appikene* ‘oh my’ or ‘oh dear’, which can express a range of emotions.

Osastava ja sisseütleva käände ning ülivõrde varieerumine

Ann Siiman

Doktoritöös uurisin osastava ja sisseütleva käände varieerumist (Siiman 2019, juhendajad Külli Habicht, Martin Ehala ja Aki-Juhani Kyröläinen). Teema kasvas välja minu magistritööst, kus keskendusin ainult mitmuse osastava käände kasutusele (Metslang 2012, juhendaja Külli Habicht). Vormide varieerumisega tegelesin juba oma bakalaureusetöös, kus vaatlesin sõnade tegelikku kasutust ühes muuttüübis, *akvaarium*-tüübis (Metslang 2010, juhendaja Külli Habicht).

Otsuse kirjutada oma lõputöö vormiõpetusest ehk morfoloogiast tegin 2008. aastal, kui läbisin eesti ja soome-ugri keeleteaduse õppekava kohustusliku aine „Eesti keele vormiõpetus“. Külli Habichti süsteemne morfoloogikäsitus ning rahulik ja konkreetne õpetamisstiil paelusid mind kohe ning õnneks oli ta nõus hakkama minu juhendajaks. Eesti keele vormiõpetuse kütkeis olen senimaani: alates 2011/12. õppeaastast olen Külli Habichti kõrval samas aines praktikume juhendanud ja morfoloogiateemade uurimist olen ka pärast doktoritöö kaitsmist jätkanud, viimati analüüsisin ülivõrret (Siiman 2023).

Siinses varasemate tööde ülevaates käsitlen osastava ja sisseütleva käände ning ülivõrde varieerumist nii vormide puhul, mis on normingu järgi kasutusel paralleelselt, kui ka vormide puhul, mis ei vasta normingule, aga mille esinemist olen varasemates uuringutes või isiklike tähelepanekute järgi märganud. Varem saadud tulemustele toetudes teen selle ülevaate kokkuvõtvas osas vormikasutuse üldistusi: arutlen põgusalt, kui suur peab varieerumine olema, et normingut muuta, ja esitan ettepanekud tõsta mõni üksiksõna ühest muuttüübist teise.

1. Osastava käände varieerumine

Ainsuse ja mitmuse osastavaga kirjeldasin igas käsitletavas muuttüübis kuue või enama sõna kasutust ja tegin nende sõnade vormieelistuste põhjal järeldusi kogu muuttüübi vormistiku kohta. Kuna näitesõnu on vähe, siis pole alati võimalik üldistada. Selle asemel toon vormivaliku eelistused üksiksõnuti.

1.1. Ainsuse osastav

Ainsuse osastava puhul uurisin kuue *tubli-*, *pesa-*, *sepp-* ja *õnnelik-*tüüpi ning *akvaarium-*rööptüüpi¹ sõna vokaal- ja *t-lõpu* varieerumist. Päringud tegin uue meedia korpusest, kus on internetijututubade salvestised aastatest 2003 ja 2006.

*tubli-*tüübi ainsuse osastav on kirjakeele normingu järgi *t-lõpuline*. Keskendusin I-vältelistele kahesilbilistele sõnadele, mis lõppevad *e-ga*, sest *pesa-*tüüpi sõnadest erinevad need üksnes *e-lõpu* poolest, kuid erinevalt *pesa-*tüüpi sõnadest käänatakse ka *e-lõpulis* *tubli-*tüüpi sõnu *t-*, mitte vokaallõpulisena. Selgus, et normingule vastavalt tarvitati *tubli-*tüübi ainsuse osastavat *t-lõpulisena*, näiteks *jumet*, *kilet*, *lohet*, mitte *jume*, *kile*, *lohe*. Kõigi sõnadega esines ka üksikuid vokaallõpulis vormivariante. Ainult sõnaga *hüve* eelistati erandlikult norminguvastast vokaallõppu: *hüve*, mitte *hüvet*.

pesa-, *sepp-* ja *õnnelik-*tüübi ainsuse osastav on normingu järgi vokaallõpuline, aga varem on tehtud tähelepanekuid *t-lõpu* kasutuse kohta (*pesa-*tüüpi vt Erelt 2000: 50; Soodla 2010: 70–72; Reinberg 2013: 14; *sepp-* ja *õnnelik-*tüüpi vt Kaljumägi 1999). Nähtus, et kõigi uuritud sõnade puhul eelistati normingule vastavat vokaallõppu, näiteks *ema*, *kontserti*, *maastikku*, mitte *emat*, *kontserdit/kontsertit*, *maastikut*. Samuti leidsin kõigil sõnadel norminguvastast *t-lõppu*. Ainult sõnal *vistrik* leidsin nii vokaal- kui ka *t-lõpulist* varianti võrdselt ehk mõlemat ühe.

*akvaarium-*rööptüübi ainsuse osastav võib olla normingu järgi nii vokaalkui ka *t-lõpuline*. Korpusuuringu põhjal kasutati kõigi sõnadega mõlemat varianti, ent eelistatum on vokaallõpp, näiteks *jaanuari*, *pensionit*, *territooriumi*, mitte *jaanuarit*, *pensionit*, *territooriumit*. Sõnaga *kaaviar* kasutati vaid vokaallõppu ja sõnaga *muuseum* leidsin nii vokaal- kui ka *t-lõpulist* varianti võrdselt ehk mõlemat ühe.

¹ Selles ülevaates jaotan sõnad muuttüüpidesse Annika Vihti ja Külli Habichti „Eesti keele sõnamuutmise“ tervikkäsitluse (2019) järgi.

1.2. Mitmuse osastav

Mitmuse osastava kohta uurisin esiteks *idee*-tüübi ***id-* ja *sid-lõpu varieerumist***.

idee-tüübis on normingukohased nii mitmuse osastava *id-* kui ka *sid-lõpp*. Välja tuli, et sagedamate sõnadega eelistati osastavas *id-lõppu* (*ideid, maid, päid, töid*) ja harvem esinevate sõnadega *sid-lõppu* (*esseeid, menüüsid*). Sõnadega *essee, idee, pea* ja *töö* leidus mõlemat varianti, ei varieerunud aga sõnad *maa* (kasutati *maid*, mitte *maasid*) ja *menüü* (kasutati *menüüsid*, mitte *menüid*).

Teiseks vaatlesin *soolane-*, *oluline-*, *sepp-* ja *õnnelik-*tüübi ning *akvaarium-* ja *lahtine-* rööptüübi **vokaal- ja *id-lõpu varieerumist***.

soolane-tüübis on normingupärane ainult *id-lõpp*. Uurisin, kas *oluline*-tüüpi *ne-lõpulist* sõnade analoogial kasutatakse *soolane*-tüüpi sõnu ka vokaallõpulisena. Tulemuseks sain, et *soolane*-tüübis eelistati normingukohast *id-lõppu*. Vorme *soolaseid, vaeseid, viimaseid* kasutati ainult *id-lõpulisena*, kordagi ei tarvitatud *soolasi, vaesi, viimasi*. Väga vähesel määral varieerus sõnade *niisugune, otsus, selline* kasutus.

oluline-, *sepp-* ja *õnnelik-*tüübis vastab normingule vokaal-, mitte *id-lõpp*. Kõigi kolme tüübiga oli valdav vokaallõpuline ja normingukohane variant, näiteks *olulisi, protsente, märkmikke*, mitte *oluliseid, protsendeid/protsenteid, märkmikuid*. *oluline*-tüübis oli ainult sõnaga *inimene* üks *id-lõpuline* kasutus ja *sepp*-tüübis leidus sõnaga *aadress* üksikuid *id-lõppe*. *õnnelik*-tüübis oli sõnadega *ämblik* ja *vistrik* vokaal- ja *id-lõpu* kasutuskordi võrdselt ehk üks.

akvaarium- ja *lahtine*-tüübis võib normingu järgi tarvitada nii vokaal- kui ka *id-lõppu*. Mõlemas tüübis eelistati vokaallõppu, näiteks *territooriume, järgmisi, suursi*, mitte *territooriumeid, järgmiseid, suuruseid*. *akvaarium*-tüübis oli vokaallõpu eelistus üldine, sõnadega *kriteerium, pension* leidus ka üksikuid *id-lõpu* kasutuskordi. *lahtine*-tüübis leidus kõigi sõnadega mõlemat vormivarianti.

Kolmandaks uurisin mitmuse osastava *pesa-*, *sõda-*, *sepp-* ja *padi*-tüübi **vokaal- ja *sid-lõpu varieerumist***, mis mõlemad vastavad normingule kõigis neis tüüpides.

pesa-tüübis oli sagedamate sõnadega kasutatud vokaallõpp (*huve, omi, samu*) ja harvem esinevate sõnadega *sid-lõpp* (*avasid, palasid, pesasid*).

sõda-, *sepp-* ja *padi*-tüübis oli levinum valik vokaallõpp, näiteks *vigu, aegu, asju*, mitte *vigasid, aegasid, asjasid*. *sõda*-tüüpi sõnadega leidus vokaallõpu

kõrval väheseid *sid*-lõpu kasutuskordi. *sepp*-tüüpi sõnad *hoog, mood, pood, tõug* olid kasutusel ainult vokaallõpulisena. Väheseid *sid*-lõpu kasutuskordi esines *sepp*-tüüpi sõnadega *aeg, jõud, kolm, kord, praad, päev, vend*. Erandlik oli sõna *nunn*, mida kasutati aga ainult *sid*-, mitte vokaallõpulisena. *padi*-tüüpi sõnad *asi* ja *nali* olid kasutusel üksnes vokaallõpulisena. Üksikuid *sid*-lõppe leidis sõnadega *tühi* ja *sõber*. Seevastu sõnad *neli* ja *puder* olid eelistatult *sid*-lõpulised: sõnaga *neli* leidis ainult üks vokaallõpu kasutuskord ja sõnaga *puder* ei olnud neid mitte ühtegi.

Viimasena uurisin mitmuse osastava ***sid*- ja *si*-lõpu varieerumist**, normingule vastab neist üksnes *sid*-lõpp. Tulemuseks tuli, et levinum on *sid*-lõpp, näiteks *huvisid, ideesid, vendasid*, mitte *huvisi, ideesi, vendasi*, kuigi peaaegu kõigil sõnadel leidis mõni *si*-lõpuline kasutuskord. Üksiksõnuti oli *si*-lõpp korpusel levinum kui *sid*-lõpp enamasti argikeelsetel sõnadel: *imagesi*², *kal-lasi, mersusi, musisi, muuvisi, naiskasi, nokusi, normisi, pubesi, semusi, soovi-lugusi, sopranosi, spoilasi, sudokusi, vibusi*.

2. Sisseütleva käände varieerumine

Sisseütleva käände korpusuuringute allikana kasutasin morfoloogiliselt ühes-tatud korpust ja eesti keele koondkorpust (v.a tasakaalus ja murdekorpust). Mõlema korpuse tekstid pärinevad enamasti 1990. aastate lõpust ja 2000. aastate algusest ning on toimetatud.

Uurimistulemusena selgus, et lühikest sisseütlevat kasutati sagedamini kui pikka sisseütlevat. Lühikest varianti tarvitati III-välteliste astmehelduslike sõnadega, näiteks *aeda, kirjanduslikku, läände*, mitte *aiasse, kirjandusli-kusse, läänesse*. Samuti eelistati lühikest sisseütlevat I- ja II-välteliste *ne*- ja *s*-lõpuliste sõnadega, näiteks *alumisse, arendamisse, kirjandusse*, mitte *alumi-sesse, arendamisesse, kirjandusesse*. Lühike sisseütlev oli valdav püsiühendites, näiteks *meelde tulema, põhja kõrbema, pähe hakkama*, mitte *meelesse tulema, põhjasse kõrbema, peasse hakkama*, ning üldnimelistes koha- ja seisundi-fraasides ning kehaosanimetustega, näiteks *koju, kurku, vabadusse*, mitte *kodusse, kurgusse, vabadusesse*.

Pikka sisseütlevat eelistati III-välteliste astmehelduseta sõnadega, näi-teks *haigevoodisse, kõrbesse, põuetaskusse*, mitte *haigevoodi, kõrbe, põuetasku*,

² Vorm *imagesi* on moodustatud inglise sõnast *image*.

ning III-välteliste *ne-* ja *s-lõpuliste* sõnadega, näiteks *ajaloolisesse, alajao- tusesse, algusesse*, mitte *ajaloolisse, alajaotusse, algusse*. Pikk sisseütlev oli keelekasutajatel levinum variant ka rektsioonistruktuurides, näiteks *asjasse puutuma, hinnasõjasse uskuma, loosse suhtuma*, mitte *asja puutuma, hinna- sõtta uskuma, lukku suhtuma*. Pikka sisseütlevat tarvitati veel pärisnimedega (isiku- ja kohanimedega), näiteks *Mägisse, Pärnusse, Tartusse*, mitte *Mäesse, Pärnu, Tartu*.

3. Ülivõrde varieerumine

Jagasin sõnad ülivõrde uurimisel kaheks. Esimesse rühma kuuluvad nor- mingu järgi lühikese ülivõrdeta sõnad ehk ainult *kõige*-ülivõrdega kasutatavad sõnad, näiteks *kõige hapum, kõige laiem, kõige mornim*, mitte *hapuim, laieim, morneim*. Teises rühmas on normingu järgi diftongilise ülivõrdeta sõnad. Sel- liseid sõnu kasutatakse *kõige*-ülivõrdes (nt *kõige olulisem, kõige targem, kõige traagilisem*) või ühe täishäälikuga kirjutatavas ülivõrdes (nt *olulisim, targim, traagilisim*), mitte diftongilises ülivõrdes (nt *oluliseim, targeim, traagiliseim*).

Ülivõrde varieerumist uurisin eesti keele ühendkorpuse 2021 ja küsitluste abil. Kui korpuses oli nii toimetatud kui ka toimetamata tekste, siis küsitlus- test soovisin koguda just toimetamata andmeid. Küsitlusele vastaja sai ette- antud lausesse moodustada vormi täiesti vabalt, oma keeletunnetuse põhjal. Juhendi järgi võis ta kirjutada ka liitülivõrde, kui tundis, et selle sõnaga ei tehta lühikest lihtülivõrret.

Normingu järgi lühikese ülivõrdeta sõnade puhul sain nii korpus- päringute kui ka küsitluste järgi tulemuse, et eelistati normingupärast *kõige*- ülivõrret, näiteks *kõige hapum, kõige kurjem, kõige soojem*, mitte normingu- vastast lühikest ülivõrret, näiteks *hapuim, kurjeim, soojeim/soojim*.

Normingu järgi diftongilise ülivõrdeta sõnadega eelistati samuti korpus- päringute ja küsitluste järgi normingupärast ühe täishäälikuga ülivõrdvormi, näiteks *olulisim, pühim, uusim*, mitte norminguvastast diftongilist vormi, näiteks *oluliseim, pühaim/püheim, uueim*. Küsitluse järgi tarvitati sõnadega *ohtlik* ja *väärtuslik* rohkem norminguvastaseid vorme *ohtlikuim* ja *väärtus- likeim*, mitte normingukohaseid vorme *ohtlikem* ja *väärtuslikem*. Ka varase- mates uuringutes on leitud, et *lik-lõpuliste* sõnadega kasutatakse diftongilist ülivõrret (Hint 1980: 31; Pedaja-Ansen 2015: 61–62).

Kokkuvõte

Osastava ja sisseütleva käände ning ülivõrde vormikasutuse kokkuvõtteks saab teha viis üldistust.

Esiteks selgub osastava ja sisseütleva käände vormikasutusest, et rohkem tarvitatakse lühemat vormivarianti. Normingu järgi lühikese ülivõrdeta sõnade vormieelistused seda väidet ei kinnita, sest nendega eelistati pikemat *kõige*-ülivõrret. Teine järeldus on, et vormikasutus oleneb sõna struktuurist, mille järgi valitakse nii osastava ja sisseütleva käände lõpp kui ka ülivõrde moodustamise mall. Kolmandaks tulemuseks sain, et keelekasutajate vormivalikud on üksmeelsed, valdavalt on sagedamad samad vormid. Neljandana väidan, et normingule vastavat vormi eelistatakse lühemale vormile, st kui on valida normingule vastava ja lühema vormi vahel, siis eelistatakse normingule vastavat vormi, isegi kui see on pikem. Lõpetuseks on keelekasutajate vormieelistused kooskõlas norminguga: ainult mõne üksiku erandiga eelistati nii osastava ja sisseütleva käände kui ka ülivõrde puhul normingukohaseid vorme. See väide peaks kehtima ka vastupidi: nagu tegelik keelekasutus kajastab normingut, samamoodi peaks norming kajastama tegelikku keelekasutust.

Osastava käsitlustes tõin üksiksõnadest esile *hüve*, millega ei eelistatud mitte normingukohast *t*-lõppu, vaid normingust lahknevat vokaallõppu. Peale selle soovitasin pöörata tähelepanu sõnadele *aadress*, *kontsert*, *vistrik* ja *ämblik* ning uurida, kas normingukohase vokaallõpu kõrval kasutatakse neid sõnu ka ainsuse osastavas *t*-lõpulisena ja mitmuse osastavas *id*-lõpulisena. Nimetatud üksiksõnade puhul tuleks uurida, kas on põhjust normingut muuta, näiteks I-väteliste kahesilbiliste *e*-lõpuliste sõnadega lubada *pesa*-tüübi rööpsust *tubli*-tüübi kõrval ning sõnad *vistrik* ja *ämblik* tõsta *ümbrik*-rööptüüpi.

Ülivõrdele pühendatud artiklis arutlesin, kui suur peab olema varieerumine, et muuta normingut. Varem on pakutud, et mittenormingukohane variant peaks võrreldes normingukohasega kogukasutuses olema 20% juhtudel ehk suhtarvuga 0,2 ühe normingukohase variandi kohta (Paet 2022: 941). Selle järgi võiks saadud tulemuste põhjal *mõis*-rööptüüpi tõsta *sepp*-tüüpi sõnad *kurb*, *loll*, *märg*, *paks*, *tark*, *õrn*. *lahtine*-rööptüüpi liikumist tuleks kaaluda *oluline*-tüüpi sõnade *haruldane*, *imeline*, *sagedane*, *õhuke* puhul. *ümbrik*-rööptüüpi võiksid liikuda *õnnelik*-tüübist sõnad *leidlik*, *ohklik*, *sobilik*, *sportlik*, *väärtuslik*.

Kokkuvõttes on normingukohased vormistikud enamasti põhjendatud, kuid on ka vorme, mida kasutatakse normingust lahknevana. Senise töö väljundid võiksid olla muu hulgas ettepanekud Emakeele Seltsi keeleteoimkonnale ja ÕS-i koostajatele mõne sõna või muuttüübi normingukohase vormistiku muutmiseks (vt nt Siiman 2023: 208–213). Grammatikakirjeldused ja norming peaksid lähtuma tegelikust keelekasutusest, olema ajakohased ja vastama keelekasutajate eelistustele, mistõttu vajavad varieeruda võivad morfoloogianähtused pidevat seiret.

Kirjandus

- Erelt, Tiiu 2000.** Mis on eestlasele eesti morfoloogias raske? – Keelenõuanne soovitab 2. Koost ja toim Tiiu Erelt, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 49–86. <http://keeleabi.eki.ee/artiklid2/morfoloogia.html>.
- Hint, Mati 1980.** Võrdlusastmete morfoloogia raskused. – Nõukogude Kool 2, 29–36.
- Kaljumägi, Karin 1999.** *ohtlik-* ja *kontsert-*tüüpi sõnade kriitiliste morfoloogiliste vormide kasutusest. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Metslang, Ann 2010.** *Akvaarium-*tüüpi sõnade kasutus eesti kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. https://murdearhiiv.ut.ee/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1618&sari=D&formaat=.
- Metslang, Ann 2012.** Varieeruva vormistikuga muuttüüpide osastava käände kasutus eesti kirjakeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. https://murdearhiiv.ut.ee/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1725&sari=D&formaat=A4.
- Paet, Tiina 2022.** Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 10, 923–947. <https://doi.org/10.54013/kk778a3>.
- Pedaja-Ansen, Anu 2015.** Vördevormid tänapäeva eesti keeles. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut. <https://www.etera.ee/s/QRGranbEF>.
- Reinberg, Kristina 2013.** *Pesa-*tüübi vormimoodustus tänapäeva eesti keeles ja selle taust. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut. <https://www.etera.ee/s/o0j0mNubVR>.
- Siiman, Ann 2019.** Vormikasutuse varieerumine ning selle põhjused osastava ja sisseütleva käände näitel. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitas Tartuensis 45.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/64787>.

- Siiman, Ann 2023.** Normingu määramisest: lühikese ülivõrde varieerumise juhtumiuuring. – Lähenemisi keelekorraldusele. Toim Liina Lindström, Lydia Risberg, Helen Plado, Elisabeth Kaukonen. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri, 14 (1)), 175–225. <https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.06>.
- Soodla, Karin 2010.** Morfoloogilisi, morfosüntaktilisi ja sõnamoodustuslikke nähtusi eesti internetikeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. <http://hdl.handle.net/10062/15263>.
- Viht, Annika, Külli Habicht 2019.** Eesti keele sõnamuutmine. (= Eesti keele varamu 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/76416>.

Partitiivin ja illatiivin sekä superlatiivin vaihtelu

Ann Siiman

Esittelen katsauksessa Külli Habichtin ohjauksessa valmistuneita aiempia töitani, jotka käsittelevät partitiivin ja illatiivin sekä superlatiivin vaihtelua. Teen yleistyksiä muotojen käytöstä ja ehdotuksia eräiden yksittäissanon taivutustyyppin uudelleenluokittelumiseksi. Korpustutkimusten ja superlatiivin tapauksessa myös kyselyiden perusteella käy ilmi, että lyhyempää muotovarianttia käytetään enemmän, muodon valinta riippuu sanan rakenteesta, muotovalinnat ovat yksimielisiä, normia vastavaa muotoa suositaan lyhyempää enemmän ja että muotopreferenssit ovat norminmukaisia. Sanojen *aadress*, *hüve*, *kontsert*, *vistrik* ja *ämblik* partitiivikäyttöä tulisi tutkia enemmän ja arvioida, onko normin muuttamiselle perustetta. Superlatiivien tarkastelun pohjalta voisi hyväksyä norminmukaisiksi seuraavien sanojen rinnakaismuotoja: *haruldane*, *imeline*, *kurb*, *leidlik*, *loll*, *märg*, *ohtlik*, *paks*, *sagedane*, *sobilik*, *sportlik*, *tark*, *väärtuslik*, *õhuke* ja *õrn*.

Variation in the partitive and illative cases and in the superlative

Ann Siiman

In this overview, I introduce my earlier works, completed under the supervision of Külli Habicht, concerning variation in the partitive and illative cases and in the superlative. I make generalisations about case usage and suggest shifting certain words from one inflectional type to another. Based on corpus studies and, in the case of the superlative, surveys, it appears that shorter forms are used more frequently, form usage depends on the structure of the word, form choices are consistent, standard-compliant forms are preferred to shorter forms, and form preferences align with the norm. The usage of such words as *aadress* ‘address’, *hüve* ‘benefit’, *kontsert* ‘concert’, *vistrik* ‘pimple’ and *ämblik* ‘spider’ in the partitive case should be further investigated to determine whether there’s a need to change the norm. Concerning the superlative, the following words could have parallel structures considered as normative: *haruldane* ‘rare’, *imeline* ‘wonderful’, *kurb* ‘sad’, *leidlik* ‘ingenious’, *loll* ‘stupid’, *märg* ‘wet’, *ohklik* ‘dangerous’, *paks* ‘fat’, *sagedane* ‘frequent’, *sobilik* ‘suitable’, *sportlik* ‘sporty’, *tark* ‘wise’, *väärtuslik* ‘valuable’, *õhuke* ‘thin’ and *õrn* ‘delicate’.

Christoph Blume kui keeleuendaja

17. sajandist

Liina Pärismaa

Keeleuenduse all mõistetakse „kirjakeele radikaalset muutmist ja täiustamist ajanõuetele vastavaks“ (EKSS). Sõnaveebi ühendsõnastikus antakse selle sõna määratluse juures lisainfot 20. sajandi esimese poole keeleuenduse kohta ja eesti keele seletav sõnaraamat (EKSS) toob samuti lausenäite just 20. sajandi esimese poole keeleuenduses suurt rolli mänginud Johannes Aavikust. Kumbki allikas ei maini 17. sajandi lõpukümnenditel alguse saanud keeleuendust ega too näiteid selle ajastu autorite kohta. Samas oli 17. sajand aeg, mil eesti kirjakeeles toimusid radikaalsed muutused ning tegutsesid uuendusmeelsed autorid. Erinevalt Aavikust ei nimetanud tollased autorid end ise uuendajateks. Nende tegevus lähtus Martin Lutheri põhimõtetest, mille järgi pidi kirikukeel olema rahvapärane (vt Ross 2005).

Eesti kirjakeel oli saanud alguse 16. sajandil, mil levis trükikunst ja toimus usupuhastus (Laanekask 2004: 15). Järgmiseks sajandiks oli kirjakeelde tulnud mõningast ühtlust ning seda hakati teadlikult normeerima, kuid keelepõhimõtetes esines veel varieeruvust ja ebajärjekindlust (Lill 1988: 14–15, 17; Laanekask 2004: 20). Keelekasutuse järsem uuendamine algas 1680. aastatel, mil Eesti- ja Liivimaa kirikuvalitsused arutasid intensiivsemalt piibli tõlke- ja keeleküsimusi (Ross 2013: 211). Teisalt oli põhjاءeesti¹ kirjameeste keelekasutuse rahvapärasemaks muutumisest näha märke juba 17. sajandi keskel.

17. sajandi keskpaiga üks uuendusmeelsemaid põhjاءeesti autoreid on Christoph Blume. Lisaks ortograafia lihtsustamisele ja selle häädusega kooskõlla viimisele tegeles ta sõna- ja vormimoodustusega, eemaldudes osaliselt saksa keele eeskujust (Lill 1988: 9; Pärismaa 2016; Pärismaa 2018). Blume oli pärit Saksamaalt Leipzigist (Helk 1978: 198). Seetõttu võiks tema

¹ 16. sajandil loodi kaks eesti kirjakeelt: põhja- ja lõunaeesti variant. Siinses artiklis käsitletakse põhjاءeesti kirjakeelt.

keelekasutusest eeldada põhiliselt saksa keele kui emakeele eeskujuga järgimist, kuid täielikult ta seda ei teinud. Näiteks klassikaline filoloog ja tõlkija Anne Lill (1988: 102) on Blume keele-eeskujudena nimetanud varasemaid kirja-keele tekste, rahvakeelt ning analoogia põhjal moodustatud sõnakujusid.

1. see pole artikkel

Üks silmatorkavamaid keelenähtusi, mille puhul eemaldus Blume oma kaas-aegsetest, on saksa keele määrava artikli *der, die, das* eesti keelde tõlkimata jätmine. Seda on juba 1956. aastal täheldanud Andrus Saareste (1956: 285) ja hiljem Anne Lill (1988: 10, 94).

Blume (1662: B8v, viidatud Keelemõte 2023: 116 kaudu) leidis, et sõna *see* võib olla näitav või siduv asesõna, aga mitte artikkel. Näiteks tema teose „Das Kleine Corpus Doctrinae“ (Blume 1662) juhuslikult valitud kümne lehekülje uurimine näitas, et saksa keele määrava artikli 149 esinemiskorrast jätab ta selle tõlkimata 135 korral ja tõlgib ainult 14 korral (Pärismaa 2016: 59). See kinnitab tema edumeelset suhtumist kõnealusesse keelenähtusse.

Näidetes (1) ja (2) on toodud määrava artikli kasutus sarnases lauses Christoph Blume ja tollase mõjuka autori Heinrich Stahli tekstis. Stahl oli oma aja kirjameestele autoriteet ja eeskujuga ning nad arvestasid oma teoste kirjutamisel tema sõnastiku leksikat ja keeleseisukohti (Lill 1988: 90; Habicht 2001: 18). Näide (1) pärineb Blume 1667. aasta teosest „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ ja näide (2) Stahli 1649. aasta teosest „Leyen Spiegel“. Kumagi autori eestikeelsele tekstile on paralleelina toodud selle saksakeelne vaste (originaalteostes on eesti ja saksa tekst rööpselt), et määrava artikli tõlkimise erinevus oleks selgemini näha.

- (1) Pöha Waim on kolmas Persohn aino Jummal Ollemisse sees ..

Der heilige Geist ist **di** dritte Persohn in **der** einigen Gottheit (VAKK, Blume 1667a: 108)

’Püha Waim on kolmas isik ainujumala olemises ..’

- (2) .. **se** Pöha Waim on **se** kolmas Person **se** Jummalicko ollemisse sees ..

daß **der** Heilige Geist sey **die** dritte Person in **der** Gottheit (VAKK, Stahl 1649: 554)

’Püha Waim on kolmas isik jumalikus olemises ..’

Näitest (1) ilmneb, et Blume pole saksakeelset teksti eesti keelde tõlkides lisanud sõnade *püha vaim*, *kolmas persoon* ja *olemine* ette määravat artiklit *see*, mida on teinud Stahl oma teoses. Seega ei saa Blumet lugeda selle nähtuse puhul Stahli eeskuju järgijaks.

2. Teistmoodi eitused

Teine keelenähtus, millega tõuseb Blume esile, on eitus, täpsemalt eitusvormi *pole* kasutamine, nagu on näha näitest (3). Ta võttis selle vormi kasutusele oma teoses „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666) ja tarvitas seda ka oma järgmisel aastal ilmunud teoses „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (Pärismaa 2018: 569).

Eitusvormi *pole* ei esine VAKK-i järgi niisugusel kujul ei teiste 16.–17. sajandi põhja- ega lõunaeeesti autorite tekstides, küll aga leidub juba 1656. aasta lauluraamatus juhte, kus ära jäetud *e*-d märgib ülakoma. Seevastu on sõna *pole* (ilma ülakomata) mainitud Heinrich Göseken vanema grammatikas (Göseken 1660: 46) ja seda esineb ka tema uue testamendi tõlkekäsikirja ümberkirjutuses, mida toimetati Piliblistvere piiblikonverentsil (EPAK). Seega võib oletada selle mõnetist kinnistumist tollases kirjakeeles, millele osutab ühtlasi leidumine Blume tekstides. Sõna *pole* võis Blume hakata tarvitama parema rütmi eesmärgil, juhul kui see kaheasilbiline sõna sobis värssi paremini kui kolmesilbiline *ep ole*. (Pärismaa 2018: 570) VAKK-i kaheksast näitest kuus pärinevad lauludest. Proosatekstis eelistab Blume vormi *ep ole*, seda eranditult käsikirjalistes epistlitõlgetes (EPAK) ja kahe erandiga trükiraamatutes (VAKK). Ka 1656. aasta lauluraamatus on *'pole* kasutuses just rütmi huvides (vt VKLAB).

(3) Nühd Surmal **polle** Weggi teps / sest hend ep kartket mitte .. (VAKK, Blume 1667a: 100)

'Nüüd surmal pole teps väge, seetõttu ärge kartke'

Peale vormi *pole* kasutuselevõtuga eristumise oli Blume 17. sajandi põhjaeeesti autoritest ka ainus, kes tarvitas oma tekstides eitussõna *ei* (vt näide 4), mis oli tollal omane pigem lõunaeeesti tekstidele (VAKK; Kilgi 2012: 117). Eitussõna *ei* esines tema kolmes hilisemas teoses, täpsemalt teostes „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666), „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (1667a) ja „Geistliche Seelen-Ergötzung“ (1667b). Sõna *ei* võis Blume kasutusele võtta põhjusel, et

see sobis lauludesse oma parema häälduse või riimi poolest. VAKK-i 95-st *ei* näitest pärinevad 62 lauludest (Pärismaa 2018: 567; VAKK). Põhjaeesti tekstides hakati *ei*-eitust tarvitama rohkem alates Müncheni käsikirjast (1694), 1680. aastatel alanud reformi aegsest tekstist (Kilgi 2012: 109, 117).

(4) Et olet Surmast tousnut Sa / ma Hauwas **ei** sahn jehma .. (VAKK, Blume 1667a: 80)

'Et surmast üles tõusnud sa, siis hauda ei või jääda ma ..'

3. Uued tuletised

17. sajandi kristlikud kirjamehed pidid otsima ja kasutusele võtma uuenduslikke sõnu paljude uute mõistete ja nähtuste tähistamiseks, mis tolleaegses eesti rahvakeeles puudusid (Lill 1988: 8). Blumele on omane tuletiste moodustamine. Liidete abil sai ta luua uusi, täpsemaid tähendusnüansse väljendavaid sõnu, mida läks tarvis ristiusutextide tõlkimisel. Anne Lille (1988: 100) analüüsi järgi on Blume loonud näiteks uustuletised *kummalus* 'lihtsameelsus', *teutus* 'täius' ja *laidija* 'laitja'. Külli Pargi uurimusest (2014: 97) Blume teoste „Geistliche Wochen-Arbeit“ ja „Geistliche Seelen-Ergötzung“ kohta ilmnes, et autor tarvitas neis kokku 154 nimi- ja 48 omadussõnatuletist ning sagedaimad liited olid *-mine*, *-us*, *-lik* ja *-ne*.

Ka teoses „Das Kleine Corpus Doctrinae“ (1662) on Blume kasutanud erinevaid tuletisi, sealhulgas selliseid, mis esinevad selles teoses ühe korra ja mida ei leidu tema hilisemateski teostes, selline on näiteks *roomaja* (5), mille ta võis moodustada tegusõna *roomama* alusel (Pärismaa 2016: 32). Blume tarvitab *roomajat* saksa sõna *gewürm* vastena, mis tähendab 'uss' või 'roomaja'. Stahl eelistas sõna *gewürm* eesti vastena sõna *madu* (VAKK, vt nt Stahl 1649: 639). Tuletis *roomaja* esineb trükituna uuesti alles 1739. aasta piiblis (VAKK; Pärismaa 2016: 32). Kasutusest kõrvale *roomaja* vahepealsel ajal siiski ei jäänud. See tuletis on muu hulgas olemas Andreas Virginiuse ja Adrian Virginiuse vana testamendi käsikirjalises tõlkes, mis valmis aastail 1687–1690 (vt EPAK).

(5) .. kumbat wallitzewat ülle Kallat Merri sees nink ülle Linnut Taiwa all nink ülle Weixet nink ülle koggonis Mah nink ülle keik **Romaja** kumb Mah pehl **romap**. (VAKK, Blume 1662: 11)

'kes valitsevad kalade üle meres ning lindude üle taeva all ning veiste üle ning terve maa üle ning kõigi roomajate üle, kes maa peal roomavad'

Kokkuvõte

Kuigi 17. sajandi keeleeuendus ja keeleeuendajad on pälvinud vähem tähelepanu kui 20. sajandi alguse keeleeuendus, on nad siiski olulised eesti kirja-keele arengust selgema ja ülevaatlikuma pildi saamisel. Nendegi seas on uuendusmeelseid autoreid, nagu Christoph Blume, kes julgesid erineda. Nad julgesid luua ja teha keelevelikuid, mis ei pruukinud minna kokku tollaste autoriteetsete autorite keelearusaamade või tekstidega, näiteks võtta kasutusele uusi tuletisi ja kuluvormi *pole* ning loobuda saksapärasest artiklist.

Materjali allikad

Blume, Christoph 1662. Das Kleine Corpus Doctrinae. Reval: A. Simon.

Blume, Christoph 1666. Geistliche Wochen-Arbeit. Leipzig: Samuel Spörel.

Blume, Christoph 1667a. Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude. Leipzig: Samuel Spörel.

Blume, Christoph 1667b. Geistliche Seelen-Ergötzung. Leipzig: Samuel Spörel.

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Koost Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht. <http://www.eki.ee/piibel>.

Stahl, Heinrich 1649. Leyen Spiegel .. [Sommer-Theil]. Revall: Heinrich Westphal.

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl-Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. <https://vakk.ut.ee>.

VKLAB = Vanade kirikulaulude andmebaas. Koost Kristiina Ross, Heiki Reila, Ahti Lohk. <http://www.eki.ee/kirikulaulud>.

Kirjandus

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6, 2009. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

Göseken, Heinrich 1660. Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: A. Simon.

- Habicht, Külli 2001.** Eesti kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Helk, Vello 1978.** Lisaandmeid Christoph Blume (1625–1669) tõlgete kohta. – Tulumuld 4, 198–202.
- Keelemõte 2023** = See kuningas sest aavust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: Emakeele Sihtasutus.
- Kilgi, Annika 2012.** Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversionides. – Pühendus-teos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost ja toim Reili Argus, Annika Hussar, Tiina Rüütmaa. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 14.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 106–137.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 7–17; 2, 90–102.
- Park, Külli 2014.** Christoph Blume substantiivi- ja adjektiivimoodustus. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Pärismaa, Liina 2016.** Christoph Blume keelekasutuse eripärast. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Pärismaa, Liina 2018.** Eituse väljendamise vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjajaeesti tekstides. – Keel ja Kirjandus 7, 560–578. <https://doi.org/10.54013/kk728a3>.
- Ross, Kristiina 2005.** *Algkmesest* lõpmatusse kulgevad keeleuunduste kurvid. – Keel ja Kirjandus 7, 521–525.
- Ross, Kristiina 2013.** Vanad uuendused lõuna- ja põhjajaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 210–223. <https://dx.doi.org/10.3176/esa58.10>.
- Saareste, Andrus 1956.** Christoph Blume keelest. – Virittäjä 3, 275–292.
- Sõnaveeb** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2024. Koost ja toim Margit Lange-mets, Indrek Hein, Madis Jürviste, Jelena Kallas, Olga Kiisla, Kristina Koppel, Külli Kuusk, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter Päll, Maire Raadik, Lydia Risberg, Tuuli Rehema, Hanna Tammik, Mai Tiits, Katrin Tsepelina, Maria Tuulik, Udo Uibo, Tiia Valdre, Ülle Viks, Ellen Dovgan, Edgar Sai, Alina Smirnova, Valentina Tubin, Inna Ossiptšuk. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>.

Christoph Blume 1600-luvun kielen uudistajana

Liina Pärismaa

Kielen uudistuksesta puhutaan tavallisesti 1900-luvun kontekstissa, mutta radikaaleja muutoksia ja uudistuksia tapahtui myös 1600-luvun pohjoisvirolaisessa kirjakielissä. Artikkelissa käsitellään eräitä 1600-luvun kielen ilmiöitä käyttäen esimerkkinä vuosisadan puolivälin uudistusmielisen kirjamiehen Christoph Blumen tekstejä ja osoitetaan, että jo 1660-luvulla tapahtui muutoksia pohjoisvirolaisen kirjakielen kansanomaistamisessa ja että Christopher Blume oli yksi niistä, jotka uskalsivat poiketa silloisten arvovaltaisten kirjoittajien kielellisistä periaatteista tai teksteistä.

Christoph Blume as a language reformer in the 17th century

Liina Pärismaa

Language reform is usually discussed in the context of the 20th century, but radical changes and innovations also occurred in the 17th century in the North Estonian written language. This article examines several linguistic phenomena from the 17th century through the language use in the texts of Christoph Blume, an innovative writer from the mid-17th century, pointing out that changes in the popularisation of the North Estonian written language were already evident in the 1660s, and that Christoph Blume was among those who dared to deviate from the linguistic principles or texts of the then-authoritative authors.

„Sedda keik peab sind „Arsti ramato“ sees õppetatama.“

Umbisikuline *ma*-tegevusnimi 17. ja 18. sajandi tekstides

Pille Penjam, Külli Prillop

Tänapäeval kasutatakse umbisikulisi *ma*-tegevusnime vorme üliharva. Eesti keele ühendkorpuses (ÜK 2021) leidub neid ainult 0,01 korda 1000 sõna kohta. Võrdluseks võib öelda, et tavalisi *ma*-tegevusnimesid on 6,8 korda ja umbisikulise tegumoe olevikuvorme 3,9 korda 1000 sõna kohta.

Umbisikuline *ma*-vorm esineb lauses alati koos verbiga *pidama* (vt EG 2023: 548, 947–948), mis niisugustes tarindites väljendab vajalikkust või paratamatust, avertiivsust (minevikuvorm *pidi*) või kvotatiivsust (vormid *pidi*, *pidavat*, *pidada*), näiteks lausetes (1)–(3).¹

- (1) Alates kolmandast eluaastast **peab** lastele kõigis lasteaedades **loodama** võimalus eesti keelt õppida. (ÜK 2021)
- (2) Selle soovitus eest **pidi** suur filosoof peaaegu kirikust välja **heidetama**. (ÜK 2021)
- (3) Lisaks **pidada** lennugraafik jälle saarlastele sobivamaks **muudetama**. (ÜK 2021)

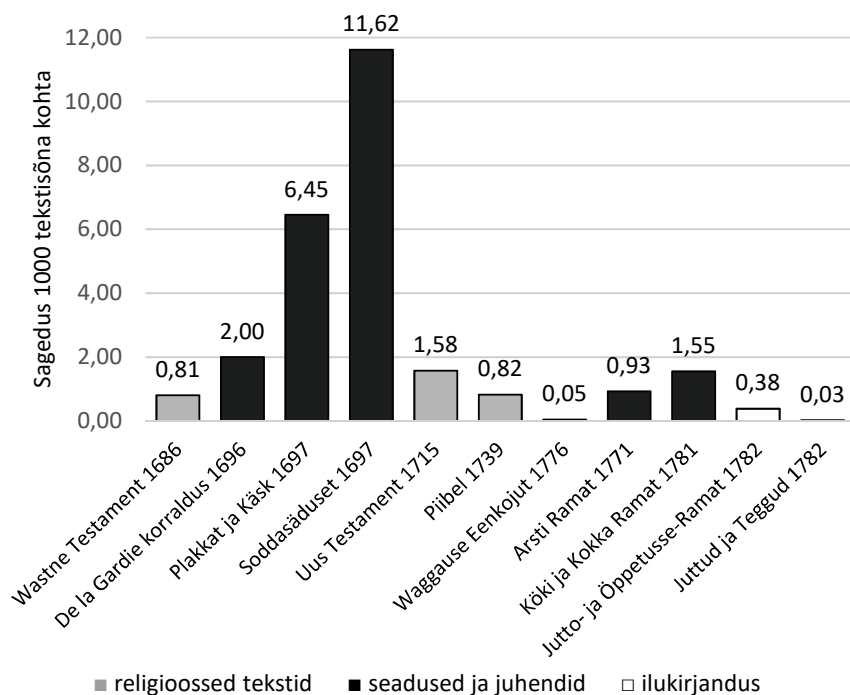
Vana kirjakeele *pidama*-verbi on käsitletud Külli Habicht (2001) ning tema juhendamisel Laura Merirand (2003), Pille Penjam (2008) ja Liina Pärismaa (2019). *pidama*-verbi funktsioonid vanades tekstides on hiljem veel korra ka Külli Habichti huviorbiiti tõusnud, nüüd koos oma endise juhendatava Külli Prillopiga (Habicht, Prillop 2017). Samuti on varemgi käsitletud vana kirjakeele umbisikulisi *ma*-tegevusnime vorme (vt Kilgi 2012), kuid siiski ainult piiblitõlgetes kuni 1739. aastani. Nimetatud uurimustele järgnenud aastail on Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuse (VAKK) maht kasvanud umbes

¹ Avertiiv näitab, et sündmus oli peaaegu toimumas, kuid ikkagi ei toimunud. Kvotatiiv näitab, et väide on vahendatud.

miljoni sõna võrra ning Eesti Keele Instituudis on täiendatud piiblitõlke ajaloolist konkordantsi (EPAK). Tänu nendele andmebaasidele saame läbi vaadata senisest mitmekesisema sisuga tekste nii 17. kui ka 18. sajandist.

1. Umbisikulise *ma*-tegevusnime tulek eesti kirjakeelde

Vana kirjakeele tekstides on umbisikulise *ma*-tegevusnime sagedus kordi suurem kui tänapäeval (vt joonis 1).

Joonis 1. *ma*-tegevusnime umbisikuliste vormide suhteline sagedus 17.–18. sajandil (valik eri tekstiliikide iseloomulikke tekste)

Ulatuslikult on *tama*-vormid kasutusele tulnud lõunaeestikeelses Wastses Testamendis, mis ilmus 1686. aastal (vt põhjalikumalt Kilgi 2012). Wastses Testamendis asendasid need (kuigi mitte täiesti järjekindlalt) varem tavalist liitvormi *tud*-kesksõna + *saama*, mis oli tarvitusele võetud saksa keele passiivi I infinitiivi (nt *gelobt werden*) sõnasõnalise tõlkevastena, vt (4)–(6), vrd (7).

- (4) Sest t. **sahb erraandtut sahma** neihnde pagganite Kette, .. (EPAK, Gutsclaff UT 1648–1656, Lk 18:32)
- (5) Sest temma **sahb ülleantud sahma** neile pagganeile, .. (VAKK, Rossihnius 1632, Lk 18:32)
- (6) Sest temma **sahp ülleandtut sahma** neil Pagkanal / .. (VAKK, Stahl 1638, Lk 18:32)
- (7) Sest temmä **sahb erra antama** Pagganille / .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Lk 18:32)

Et lõunaeeesti autorid pidasid umbisikulist *ma*-tegevusnime ja tarindit *tud*-kesksõna + *saama* rööpvormideks, seda kinnitavad omaaegsed grammatikad. Näiteks Johann Christoph Clare käsikirjalises lõunaeeesti grammatikas (dateeritud 1730. aastal) on passiivi infinitiiv *armastetama* ehk *armastetus² sama* (Prillop, Saar 2023: 192). August Wilhelm Hupel (1818: 102) märgib, et lõunaeeesti passiivi infinitiivi moodustamise raskusi saab vältida, kui kasutada *mötteldama, tettama, ajetama, woetama, lastama* jne asemel *saama*-verbiga liitvorme, nagu *armastetus sama* ja *heidetus saama*. Põhjaeeesti keele kohta Hupelil (1818: 77) samasugust märkust pole ning esitatud on ainult *dama-* ja *tama-lõpulised* vormid, aga mitte tarindid *-tud* + *saama*. Nii on ka Anton Thor Helle grammatikas (1732: 39) ja Johann Hornungi grammatikas (1693: 80), mis on vanim grammatika, kus *ma*-tegevusnime umbisikulised vormid on antud.

2. Umbisikulise *ma*-tegevusnimega tarindite funktsioonid religioosetes tekstides

Wastses Testamendis erinevalt muudest tekstidest on *tama*-vormid võimalikud ka koos *saama*-verbiga, mitte ainult *pidama*-verbiga, vt näide (7) eespool.³ Verbi *saama* pöördeline vorm koos *ma*-tegevusnimega väljendab tulevikku.

² Lõunaeeesti keeles on *tud*-partitsiip *saama*-konstruktsioonis järjekindlalt saavas käändes. Selle käände lõpp on tavaliselt *-s* (*-ss*), idapoolsetes murrakutes ka *-st*. Põhjaeeesti keele *-tud* + *saama* tarindis on *-tud* võimalik analüüsida partitsiibi osastava käände vormiks. Arvatakse, et osastava käändega *saama*-tarind pärineb alglaanemeresoome läänemurdest, saava käändega tarind aga idamurdest. (Alvre 1993; Prillop jt 2020: 275–276, 303–305)

³ Muudest allikatest oleme registreerinud ainult kaks lauset, kus *tama*-vormiga koos pole *pidama*-verb: *siis woib üht suggu ühhe waagna külje peäle pantama* ja *siis woib neid keigesugguse roa tarwis prugitama* (mõlemad VAKK, Lithander, „Köki ja kokka ramat“ 1781).

1715. aastal ilmunud põhjaeestikeelses Uues Testamendis *saama*-tulevikku enam peaaegu ei kasutata (vt Pärismaa 2019: 148), võrdle (7) ja (8).

(8) Sest tedda **antakse ärra** Pagganade Kätte / .. (VAKK, Uus Testament 1715)

Umbes sama palju, kui Wastses Testamendis on *saama* + *-tama* tarindeid, on selles ka *pidama* + *-tama* tarindeid. *pidama* oli vanas kirjakeeles samuti tuleviku väljendamise abiverb (vt Kilgi 2010; Pärismaa 2019). Tarind *pidama* + *-tama* väljendab enamasti siiski vajadust või kohustust, näiteks (9), samuti paratamatust või ettemääratust nagu näites (10). Verb *pidama* koos *tama*-vormiga võib täita teisigi lähedasi funktsioone: anda edasi tõsikindlust, võimalikkust, teate vahendatust, näiteks (11)–(13). Alati pole need funktsioonid üksikeisest selgelt eristatavad (vt ka Habicht, Prillop 2017).

(9) KOHUSTUS: Abbiello **peäb** ausaste **peetämä** kike seän / nink Abbiello Wohte purretämättä: .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Hb 13:4)

(10) ETTEMÄÄRATUS: Nink tulli nink elli ütten Lihnan / kumb kutzutas Nazaret: Et teüdetus sahsz / mea ütteld om neide Proweetide läbbi: Tedda **peab** Nazarenussesz **kutzutama**. (EPAK, Wastne Testament 1686, Mt 2:23)

(11) TÕSIKINDLUS: Sest seddä om põha Waim hähsz arwanu / nink meije / et ütteke Rasseust ennämb teile **ei peä pähle pantama** / kui ne tarwilisse Asja: .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Ap 15:28)

(12) VÕIMALIKKUS: Ent temmä loht kah / et telle **piddi** Raha **antama** Pahwlist / .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Ap 24:26)

(13) VAHENDATUS: Nink Wangihoitja kuhlut neid Sönnu Pahwliste: Et Pähmehe omma sijä lähätanu / et teid **peäb wallale lastama**. Sis minge nühd wälja / nink keüge Rahun. (EPAK, Wastne Testament 1686, Ap 16:36)

1715. aasta põhjaeestikeelses Uues Testamendis on *tama*-vorme umbes poole rohkem kui Wastses Testamendis, aga need esinevad ainult koos *pidama*-verbiga. Seejuures ei pruugi Wastse Testamendi *saama* + *-tama* vaste Uues Testamendis olla *pidama* + *-tama*, nagu siiski on näiteks Mt 24:30 tõlkes; vt (14) ja (15). Sageli on kasutatud hoopis 3. isiku vormi, isegi kui tegija pole otseselt teada, vrd (16) ja (17).

(14) Nink sis **sahb nättama** se Innimisse Poja Tächt Taiwan: .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Mt 24:30)

(15) Ja siis **peab** Innimesse Poja Täht Taewas **nähtama** / .. (VAKK, Uus Testament 1715, Mt 24:30)

- (16) Nink teid **sahb weetämä** Mahwallitzejide nink Kunningide ette minno per-
räst / neile nink Pagganille Tunnistussesz. (EPAK, Wastne Testament 1686,
Mt 10:18)
- (17) Ja **wiwad** teid Ma Wallitsejade ja Kunningade ette minno pärrast / neile ja
Pagganille Tunnistusseks. (VAKK, Uus Testament 1715, Mt 10:18)

3. Umbisikulise *ma*-tegevusnimega tarindite funktsioonid ilmalikes tekstides

Mittereligioossete tekstide võrdluses tuleb hästi välja, et umbisikulise *ma*-tegevusnime kasutussagedus oleneb tekstiliigist. Kõige rohkem leidub *tama*-vorme korraldustes ja juhendites, kõige vähem ilukirjanduslikes tekstides. Korraldustes ja juhendites on ühendavaks jooneks asjaolu, et *pidama* + *-tama* väljendab tegevust, mis on teatud tingimustel vajalik, paratamatu või ootuspärane, ent tegevuse sooritaja pole teada. Kui tegija pole teada, ei saa otseselt kellegi poole pöörduda, mistõttu ongi tarvitatud umbisikulist vormi, vt (18)–(20).

- (18) Kes omma möhka Wihasest mehlest lippo all wälja tombab ning tahhab se
Kahs kachio teha **peab** hingelt **huckatama**. (VAKK, „Soddasäduset“ 1697)
- (19) Kui haaw on süggaw siis **peab** enne werd **kinnipandama**. (VAKK, Hupel,
„Arsti ramat“ 1771)
- (20) Kui nüüd **peab** lauale **antama**, siis wotta löngad ümbert ärra, ja panne kak-
kud ühhe süggawa waagna sisse. (VAKK, Lithander, „Köki ja kokka ramat“
1781)

pidama + *-tama* teine funktsioon juhendites on teksti autori tagaplaanile jätmine tulevikule viitavates lausetes. Sellist kasutust leidub August Wilhelm Hupeli tõlgitud „Arsti ramatus“, harva ka Lithanderi tõlgitud „Köki ja kokka ramatus“, vt (21) ja (22).

- (21) Sedda keik **peab** sind selle ramato sees **öppetatama**. (VAKK, Hupel, „Arsti
ramat“ 1771)
- (22) .. kui se wahhest ei juhtu, et sind kästakse ni suggust kinki Sjeele tehha, mis
nüüd warsi **peab öppetadama**. (VAKK, Lithander, „Köki ja kokka ramat“
1781)

Tänapäevastes ravijuhendites tarindit *pidama* + *-tama* ei kasutata, näiteks veebilehe <https://ravijuhend.ee/> patsiendijuhendites (kokku u 60 000 sõna) ei

leidu ainsatki *tama*-vormi. Seevastu tarindit *tulema* + *da* esineb neis 2,2 korda 1000 sõna kohta, Hupeli „Arsti ramatus“ aga ainult 0,08 korda.

4. Umbisikulise *ma*-tegevusnime ja seda sisaldavate tarindite varieerumine

Vana kirjakeele *pidama* + *-tama* tarindite 3. pöördes *pidama* võib olla nii üldisiku väljendus kui ka ühilduda tegevusobjektiga, vrd (22) ja (23). Wastnes Testamendis on mõnel korral ühildumist ka 1. ja 2. isikus, nt (24) ja (25).

- (22) Neile **ei pea** ka mitte **antama** wina, waid nende jook olgo wessi ehk kalli ehk oddra wessi. (VAKK, Hupel, „Arsti ramat“ 1771)
- (23) Linnaksed **peawad** Jürri kuus **tehtama**, ja tuules **kuiwatadama**, agga Mädda kuus peab prulitama. (VAKK, Lithander, „Köki ja kokka ramat“ 1781)
- (24) Ent **minna peä** (enne) **ristitämä** ütte Ristmisse ga / .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Lk 12:50)
- (25) Sinna ollet Simmon Jonasse Poig: **Sinna peat** Kewasz **kutzutama** / .. (EPAK, Wastne Testament 1686, Jh 1:42)

Mitmes vanas grammatikas on passiivi paradigmades võrdvõimalike variantidena esitatud nimetavas ja osastavas käändes tegevusobjekt, näiteks Thor Hel-
lel (1732: 38) *ma ollin wappustud* ja *mind olli wappustud*, Clarel (vt Prillop, Saar 2023: 191) *meije armastetame⁴ ja meid armastetas*.

Lisaks tegevusobjekti vormi varieerumisele varieerub mitme sõna puhul *tama*-vormi häälikuline kuju, näiteks *hoietama* ja *hoitama*, *jäetama* ja *jät-tama*, *kaetama* ja *kattetama*, *lastama* ja *lasketama*, *murtama* ja *murratama*, *pandama* ja *pantama*.

Üldiselt on autoritel vormide häälikkuju osas selged eelistused. Näiteks 1715. aasta Uues Testamendis kasutatakse järjekindlalt vormi *annetama*, aga 1739. aasta tõlkes *antama*. Piiblikeelest erinevalt on hiljem taas *annetama*-vormi eelistanud Otto Wilhelm Masing (vt VAKK). Võimalik, et seesugune vormiline kirevus on kaasa aidanud tänapäevase verbi *annetama* 'heategevaks otstarbeks andma' kujunemisele. Vormimoodustusliku läbipaistmatuse tõttu – piirkondades, kus tunti ainult vormivarianti *antud* – võidi *annetama* tõlgendada omaette *ta*-liiteliseks verbiks (eriti kui 1715. aasta Uue Testamendi

⁴ See on lõunaeesilise personaalse passiivi vorm: tunnusele *-ta* on liidetud pöördelõpp. Clarel on esitatud personaalse passiivi täisparadigma.

tõlkest lähtuva kirikuõpetaja suustu kuuldi sageli *siis peab teñmale annetama* (VAKK, Uus Testament 1715) vms).

Verb *annetama* on põhjaeesti kirjakeeles kindlalt olemas alates 1880. aastatest, nagu kinnitavad kasutusjuhtumid ajalehtedes, näiteks (26).

(26) Dr. F. Forsius Uue-Kaarlebü linnas, on oma hõbepulma mälestuseks 1000 marka **annetanud**; asutatawa waeste abikassa põhjusrahaks. (Digar, Postimees, 7. oktoober 1889)

Ferdinand Johann Wiedemanni sõnastikus (1869, 1893) *annetama*-verbi veel pole, küll aga on sõnastiku 2. trükis olemas noomen *annetus* esmakordselt tänapäevases tähenduses. Võib olla, et *annetama* ongi moodustatud noomenist *annetus*, või siis lihtsalt *ta*-tuletisena noomenist *anne*. Igal juhul on *andma*-verbi umbisikulisest mineviku kesksõnast pärit osis *annetu* omadussõnas *üleannetu*. (Vt ka EEW I s.v. *andma*.)

Kokkuvõte

Umbisikulised *ma*-tegevusnime vormid, nagu *antama*, *kingitama*, *juhendatama*, *juubeldatama*, *pidutsetama*, *õnnitletama*, *tähistatama*, *pühitsetama*, *pühendatama*, on praeguses eesti kirjakeeles haruldased. 17. ja 18. sajandil kasutati *tama*-vorme praegusest palju rohkem, aga üldiselt ikkagi ainult koos *pidama*-verbiga, nagu on tänapäevalgi.

Eriti iseloomulikud on *tama*-vormid omaaegsetele seadustele ja juhenditele, kus tarindi *pidama* + *-tama* abil väljendatakse peamiselt niisuguseid tegevusi, mis teatud tingimustel tuleb kindlasti ära teha, kuid mille puhul tegevuse sooritaja ei ole teada. Piiblitõlgetes on *tama*-vormid samuti üsna sagedased ja just 1686. aasta Wastses Testamendis need laialdaselt kasutusele võeti. Piiblitõlgetele on iseloomulik tarindi *pidama* + *-tama* kasutus ettemääratuse väljendajana. Kõige vähem leidub *tama*-vorme 17.–18. sajandi ilukirjandus-tekstides. Nende puhul tekstiliigile iseloomulikku kasutust ei ilmnenud.

Umbisikulise *ma*-tegevusnime vanapärase vorm *annetama* 'antama', mida tuntakse ka üksikutes murrakutes, võib olla mõjutanud kirjakeeles üsna uue verbi *annetama* 'heategevuseks andma' teket. Vähemalt omadussõna *üleannetu* on sarnasel moel tekkinud umbisikulise kesksõna *annetud* 'antud' tõlgendamisel omadussõnaks.

Materjali allikad

Digar = Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>.

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Koost Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht. <https://www.eki.ee/piibel>.

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. <https://vakk.ut.ee>.

ÜK 2021 = Kristina Koppel, Jelena Kallas. Eesti keele ühendkorpus 2021. Estonian National Corpus 2021. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>.

Kirjandus

Alvre, Paul 1993. Mõningaist passiivi erijoontest. – Keel ja Kirjandus 7, 404–409.

EEW I = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörterbuch I, a–hermes. 2. Aufl. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EG = Helle Metslang, Mati Ereht, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asi, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann, 2023. Eesti grammatika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Habicht, Külli 2001. Infinite Konstruktionen in der estnischen Schriftsprache der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Linguistica Uralica* 4, 245–269.

Habicht, Külli, Külli Prillop 2017. Polüfunktsionaalne *pidama*-verb XVII sajandi kirjakeeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 62, 38–61. <http://dx.doi.org/10.3176/esa62.02>.

Hornung, Johann 1693. *Grammatica Esthonica, brevis*. Riga: J. G. Wilcken.

Hupel, August Wilhelm 1818. *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche*. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Kilgi, Annika 2010. Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimes-tes piiblitõlgetes. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri* 1 (2), 163–185. <https://doi.org/10.12697/jeful.2010.1.2.09>.

Kilgi, Annika 2012. Eesti passiiv ja impersonaal 17.–18. sajandi piiblitõlkijate pilgu läbi. – *Keel ja Kirjandus* 3, 175–192.

- Merirand, Laura 2003.** *pidama*-verbi grammatikaliseerunud kasutusest vanemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruktsioonid. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Prillop, Külli, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso 2020.** Eesti keele ajalugu. (= Eesti keele varamu 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Prillop Külli, Eva Saar 2023.** Lõunaeesti keele grammatika 300 aasta tagant. Valitud peatükke Johann Christoph Clare käsikirjast. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XXI–XXII, 184–201.
- Pärismaa, Liina 2019.** Analüütilised tulevikutarindid 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64, 141–167. <https://dx.doi.org/10.3176/esa64.05>.
- Thor Helle, Anton 1732.** Kurtzgefazzte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite veremehrte Auflage. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Impersonaalinen *ma*-infinitiivi 1600- ja 1700-luvun teksteissä

Pille Penjam, Külli Prillop

Impersonaaliset *ma*-infinitiivin muodot, kuten *antama*, *kingitama*, *õnnitletama*, ovat nykyisessä viron kirjakeleessä harvinaisia. 1600- ja 1700-luvuilla *tama*-muotoja käytettiin paljon enemmän.

tama-muodot olivat erityisen luonteenomaisia laki- ja ohjeteksteille. *tama*-muodot ovat varsin yleisiä myös raamatunkäännöksissä, ja niitä otettiin laajasti käyttöön vuoden 1686 Uuden Testamentin tartonkielisessä „Wastne Testament“ -käännöksessä. Rakenne *pidama* + *tama* on ennaltamäärättyttä ilmaisevassa käytössä raamatunkäännöksille ominainen. Vähiten *tama*-muotoja esiintyy 1600- ja 1700-lukujen kaunokirjallisissa teksteissä.

Impersonaalisen *ma*-infinitiivin vanhakantainen muoto *annetama* 'annettaman', joka tunnetaan yksittäisistä murteista, voi olla vaikuttanut kirjakeleessä melko uuden verbin *annetama* 'lahjoittaa hyväntekeväisyyteen' syntyyn. Ainakin adjektiivi *üleannetu* on syntynyt samanlaisella tavalla *annetud* 'annettu' -partisiipin tulkitsemisesta adjektiiviksi.

The impersonal *ma*-infinitive in 17th and 18th century texts

Pille Penjam, Külli Prillop

Impersonal *ma*-infinitive forms such as *antama* 'to give', *kingitama* 'to gift', *õnnitletama* 'to congratulate', are rare in modern Estonian. However, these *tama*-forms were more prevalent in the 17th and 18th centuries.

They were especially characteristic of legal texts and instructional documents. The *tama*-forms were also fairly common in biblical translations, particularly in the 1686 version of the New Testament, where they were extensively used. A common construction in these biblical translations was the structure *pidama* 'must'+ *-tama* to express determinism. Impersonal infinitive forms were least common in 17th and 18th century fiction texts.

An older form of the impersonal infinitive, *annetama* (derived from *andma* 'to give'), known in some dialects, might have influenced the creation of the relatively new word *annetama*, meaning 'to donate to charity'. At least one adjective, *üleannetu* 'mischievous', appears to have arisen from interpreting the impersonal past participle *annetud* 'given' as an adjective, ultimately acquiring the sense of *mischievous*.

KOLLEEGI KÕRVAL

Keeleteele Viljandist

Tublist õpilasest Külli Pokist
hea kolleegi Külli Habichtini

Aili Kiin

Õpilane Külli Pokk

Küllil, neiupõlvenimega Pokk, õppis Köleri-nimelises Viljandi 4. Keskkoolis, kui ma hakkasin talle noore õpetajana Tartu ülikoolist tulnuna 7. klassis emakeelt ja kirjandust õpetama. Tema võimekuse õigekirjas avastasin poolkogemata kohe õppeaasta alguses, olles nn diagnoosetteütuse tekstid põhikoolis ja keskkoolis segamini ajanud. Külli kirjutas juba 7. klassi õpilasena vanema kooliastme töö veatult.

Igal juhul rääkisin ma temaga peagi Tartu ülikoolis toimuvatest emakeele- ja kirjandusolümpiaadidest ning rõhutasin uurimistöde koostamise vajadust. Mõistsin, et selline tõsine süvenemist nõudev tegevus võiks Küllile huvi pakkuda ning sobida. Tutvustasin talle ka ülikooli olümpiaadijuhendit. Nii valmiski tema esimene uurimistöö emakeeleolümpiaadiks, teemaks süntaks Jüri Tuuliku „Varese“ põhjal.

Mäletan, et olime kordamööda haiged, nii et kontakti hoida ja Küllit nõustada oli väga raske: sellal polnud ju arvutit, mul polnud ka lauatelefoni, nutitelefoni polnud olemaski. Elasime teineteisest kaugel, eri linnaosades. Oletasin, et ega õpilane iseseisvalt nii raske ülesandega toime ei tule. Olin jõudnud rääkida sedeldamise olulisusest ja seletada, mida on vaja sedelitele märkida.

Igal juhul olin siiralt üllatunud, kui Külli tuli mulle külla, endal laused sedelitele välja kirjutatud ja süstematiseeritud. See näitas tema tarkust süntaksis, mis on põhikoolis haruldane anne! Lauseanalüüs oli juba tabatav, juba siis näitas ta end usaldusväärse uurijana. Töö lõpetamine läks muidugi kiireks, sest arutasime läbi küsimused, mis olid Küllil süsteemi luues tekkinud. Üht-teist

jäigi lahtiseks. Soovitsin tal nimetada neid nn vahevormideks ja panna eraldi pakki, ehkki endal süda valutas, mida arvab sellest olümpiaadikomisjon.

Vabariiklikul emakeeleolümpiaadil autasustati Külli Poki põhjalikku uurimistööd diplomiga. Sellal õppis ta põhikooli lõpuklassis: 8. klassis. Nii noori õpilasi ei kutsutud tollal vabariiklikku vooru. Sinna pääsesid need minu juhendatavad, kes õppisid keskkoolis ja kes olid tasemel. Uurimine tundus neile põnev! See andis mulle julgust jätkata aineis süvatööd ning Küllile olid nad heaks eeskujuks.

1981. aastal toimus üle-eestiline Betti Alverile ja Mats Traadile pühendatud kirjandusolümpiaad. Külli osales sellelgi, sest ka kirjandushuvi oli tal olemas. Tema mahukas uurimus Mats Traadi loomingu retseptsioonist pälvis esimeses voorus auhinnalise kolmanda koha. Rõhutan siinkohal noore uurija julgust tegelda nii materjaliküllase teemaga, mille ülesehitus ja analüüs oli tal süsteemitundlikult ja iseseisvalt kirja pandud. Üllatas ta aga küllaltki avara sõnavara kasutamisega. Teises voorus sai Külli ülesannete lahendamise eest rajoonis kolmanda koha. Ta kutsuti ka kolmandasse vooru, milleks püüdisime pisut valmistuda koos vanemate klasside tegijatega. Selles Tartu ülikooli korraldatud olümpiaadi lõppvoorus läks meie kooli õpilastel nii hästi, et paar neist mahtus esikümnesse. Külligi sai üheksanda koha ja teda autasustati. Olime saavutatu üle õnnelikud.

1982. aastal osales Külli Pokk oma viimasel emakeeleolümpiaadil, sest samal kevadel lõpetas ta meie keskkooli. Tema uurimistöök, mis oli pühendatud vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsuste käsitlemisele, tõi talle Eestis esikoha. Nii kiirelt ja kuidagi spontaanselt kulges Külli areng noore uurijana.

Selline teekond on olnud mu endise andeka keele- ja kirjandushuvilise ning üldiselt humanitaarse hoiakuga õpilase Külli Poki Tartu ülikooli astumise eel. Ta kuulus esimeste minu juhendatud olümpiaaditegijate hulka. Selline viljakas koostöö ei arendanud mitte ainult õpilasi, vaid süvendas ka minus enesenõudlikkust ja tahet materjalidega tutvuda.

Küllis hindan kõrgelt tema kohusetunnet, põhjalikkust ja tahet minna uuritavas süvitsi. Teatav loovuslik alge iseloomustas ka tema arutlevaid kirjanikke. Külli kirjandushuvi tõendas ühtlasi aktiivne osalemine kirjandusringis. Seal arutasime uuemat kirjandust, kohtusime kohaliku autori Vello Lattikuga, tähistasime rahvatraditsioonidele toetuvalt kadripäeva ning erilist huvi tunti Ugala ja Vanemuise teatri küllastuste vastu. Viimases õnnestus meil vaadata etendust „Polonees 1945“ ja selle üle arutleda.

Pilt 1. Külli Pokk (esireas paremalt neljas) J. Köleri nim Viljandi 4. Keskkooli ajalooklassi õpilasena

Kevadel, kui keskkool hakkas lõppema, andis Külli mulle mõista, et kavatseb õpinguid jätkata Tartu ülikooli eesti filoloogia erialal. Oletasin õigesti, et ta valib keele eriharu, mis oli suurepärase otsus.

Küllil Pokil põhivanus oma kodukoolile oli põhjalike uurimistööde koostamine ning edukas esinemine Tartu ülikooli korraldatud emakeele- ja kirjandusolümpiaadidel. Mulle on ta tänusõnu saatnud keeleteele juhtimise ja suunamise eest. Lisan, et tarkus ja töökus avaldus Küllis kõiges, millega ta õpilasena kokku puutus.

Hea kolleeg Külli Habicht

Küllil edasine elukäik seostub Tartu ülikooliga. Selle lõpetamisele järgnes aspirantuur, magistriõpe, doktorantuur ja doktoritöö kaitsmine. Sellal oli meil vähe kokkupuuteid, kohtusime vaid mõnel vana kooli kokkutulekul. Külli oli saanud priinimeks Habicht ning töötas eesti keele kateedris vana kirjakeele uurijana ja muidugi lektorina. Mõistsin peagi, et ta naudib oma tööd ja on õiges kohas.

Küllli Habicht on alati olnud oodatud lektor nii õppejõuna kui ka külalis-esinejana koolide keelepäevadel. Olen teda kutsunud ka Viljandisse emakeele ja kirjanduse õpetajaid harima. Nii on ta jaganud igasugust tarkust ja uuendusi emakeeleõpetuses, mis nõukogude ajal ei jõudnud kuigi kiirelt õpikutesse. Peale selle aitas ta näidetele toetudes selgitada Emakeele Seltsis arutatud küsimusi ja otsuseid. Külli ettekandeis avaldus tema loomupärane lektorienne: oskus minna selgesõnaliselt süvitsi ning keskenduda põhilisele ja illustreerida kõike näidetega, küsides ka kuulajailt lisa. See mõjus kui vaba dialoog auditooriumiga. Ta on käinud külas ka Viljandi Gümnaasiumis maakonna eesti keele õpetajail.

Et Külli Habicht kuulus selle alguse ajal eesti keele gümnaasiumi riigieksami ettevalmistajate tööruhma, koolitas ta riigieksamite hindajaid: nii kõrgkoolide õppejõude kui ka keskkooliõpetajaid. Ta juhtis nii lugemis- kui ka kirjutusosa hindajate seminare nii rahulikult ja kindlakäeliselt, et ma lausa imetlesin, kui julgelt suudab ta vastata umbes 65 väsinud hoiakuga inimese ootamatutele küsimustele. Olen rõõmustanud Külli tarkuse, ladusa esinemis- oskuse ja kannatlikkuse üle. See ilmnes aina, kui ta kordas ja selgitas kogenud õpetajatele argumenteeritult, miks lähtuda ühest või teisest kriteeriumist.

Riigieksami kirjandi puhul on neli aspekti, mida hinnatakse erinevate punktide andmisega: need on sisu, õigekiri, stiil ja vorm. Seminaril hindasime igauks üksi ja siis üheskoos sama kirjandit ning kuulasime kolleegide hindeettepanekuid. Esialgu tundus, et hinnatakse seinast sein, kuid nüüd on tulemus ammu ühtlustuma hakanud. Külli Habicht oli arutelu suunaja ja juhina tasakaalukas, säilitades heatahtliku hoiaku. Igal juhul suutis ta jutukaid vaidlejaid ohjata ning me võisime jõuda suhteliselt lähedase hinnanguni. Ta püüdis saavutada kokkulepet selleski, kuidas hinnata stiili ja mida on vaja vormi puhul arvestada.

Emakeeleõpetusse on Külli andnud panuse veel õppekirjanduse loojana. Minulgi oli võimalus ja rõõm õpetada emakeelt õpiku „Keel ja ühiskond“ (2014) järgi, mille autorkonda kuuluvad tema kõrval Martin Ehala, Petar Kehayov ja Anastassia Zabrodskaia. Selles õpikus, mida toetab põhjalik töövihik, ilmneb täiesti uus lähenemine eesti keele aineõpetusele. Seda iseseisvalt täites valmis noortel midagi konspektitaolist, mis arendas töö käigus nende loogilist mõtlemist ja mälu. Uued mõisted andsid teadmisi, millest polnud vanemal põlvkonnal aimugi. Teaduspõhisus ja samas uudne alusmaterjal meeldis eeskätt mu matemaatikaklasside noortele.

Olen lugenud Külli Habichti teadusartikleid Keelest ja Kirjandusest, Oma Keelest ja mujalt ning tunnetan seal ilmnevat teaduspõhist tausta. See on keeleteadus, mis kõnetab eeskätt teadlasi, kuid ka huvilisi õpetajaid ja uurivaid õpilasi.

Tahan Külli Habichtit esile tõsta ka keeleteoimetajana, mis on tänuväärne ja vajalik tööloik. Olen ka ise palunud tal üle vaadata mõne oma artikli käsikirja sõnastuse ning seejärel tajunud mõtte täpsustumist ja lauserütmi paranemist. Ta on hea stiilitundega keeleteoimetaja.

Andmisrõõm ja saamisrõõm – need mõisted seostuvad mul mu kunagise andeka õpilase Külli Habichtiga. Viis esimest tööaastat õpetajana ja ainehuvi tekitajana ning erialavaliku suunajana on siiski väiksema kaaluga kui see, mida olen kunagiselt õpilaselt pikkade aastate jooksul vastu saanud hilisemate koolituste, seminaride, õppevara jms üldkultuurilise tausta mõistmise kaudu. See kõik on mu vaimu ergastanud ja hoidnud mind virgena.

Kielitielle Viljandista

Hyvästä opiskelijasta Külli Pokkista
hyväksi kollegaksi Külli Habichtiksi

Aili Kiin

Külli Habichtin kouluaikojen äidinkielenopettaja muistelee kirjoituksessaan sitä, kuinka Külli teki ensimmäisiä kielitutkimuksiaan ja osallistui menestyksekkäästi äidinkieliolympialaisiin. Vuonna 1982 Külli voitti Viron-laajuiset kieliolympialaiset. Lukion jälkeen Külli ryhtyi opiskelemaan virolaista filologiaa, ja voi todeta, että hänestä tuli entisen opettajansa opettaja, joka on käynyt jakamassa viisauttaan myös entisessä koulussaan Viljandissa.

From Viljandi to the path of linguistics

From the excellent student Külli Pokk
to the great colleague Külli Habicht

Aili Kiin

In this article, Külli Habicht's former mother-tongue teacher recalls how Külli conducted her first language studies and successfully participated in mother tongue Olympiads. In 1982, Külli was the winner of a nationwide Olympiad. After high school, Külli went on to study Estonian philology and, in a sense, became her former teacher's teacher, returning to share knowledge at her former school in Viljandi.

Esimesed akadeemilised sammud koos Külliga

Mötterännak möödunusse

Valve-Liivi Kingisepp

Kui 1982. aasta kevadel oli käimas kümnes Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri korraldatav vabariiklik kooliõpilaste emakeeleolümpiaad, lugesin hindamiskomisjoni liikmena konkursile saabunud 60 õpilasuurimust. Nende seast paistis teemakäsitluse täpsuse, kogutud andmete süsteemse analüüsi ja esitluse põhjal silma Viljandi 4. Keskkooli abituriendi Külli Poki uurimus „VÕK-i otsused ning kokku- ja lahkukirjutamine“. Töö oli valminud tubli emakeeleõpetaja Aili Kääriku (nüüd Kiin) juhendusel ja pälvis esimese auhinna (Õunapuu 1982). Sama aasta sügisel eesti filoloogia osakonna esimese kursuse üliõpilastele tänapäeva eesti keele loenguid alustades leidsin selle olümpiaadilt tuttava tütarlapse oma röömsaks üllatuseks kuulajate seast. Algas meie ühistöö, õpetaja ja õpilase vaimne suhtlus ülikooliseinte vahel.

Kuidas? Püüan meenutada.

Lisaks traditsioonilistele õppeplaanis olnud loengutele, harjutustundidele, seminaridele jt õppetöö vormidele oli eesti filoloogia tudengite erialaste teadmiste täiendamiseks, uute keeleuurijate kasvatamiseks ja esinemisostkuste harjutamiseks loodud eesti keele ring. See oli asutatud 9. detsembril 1945 Johannes Voldemar Veski ettepanekul Emakeele Seltsi juurde, muutis hiljem nime ja administratiivset kuuluvust ning tegutses seejärel Üliõpilaste Teadusliku Ühingu eesti keele ja soome-ugri keelte ringina 1990. aastate keskpaigani. Olin oma õppejõuametis kaheksa aastat (1980–1988) selle ringi juhendaja. Pühendusin kohustusele täie rinnaga ja kogu olemusega. Korraldasime tollaste eesti filoloogide ning teiste keele- ja kultuurihuviliste tudengitega väga põnevaid, unustamatuid keeleüritusi, teemapäevi, kevad- ja sügiskooli, õppeekskursioone ning muid üritusi (Kingisepp 1999).

Pilt 1. Murdepraktikal 1986. aastal Kihnus: Sirje Ratto, Tiina Leemets, Reena Laos, Reene Leas, Raina Laos, Külli Pokk

Oma erialaks eesti keele valinud üliõpilasena osales Külli eesti keele ja soome-ugri keelte ringi töös usinasti. Nägin teda huvilise-kuulajana sageli ringi ettekandekoosolekuil, keele- ja sügiskoolides, kus ta ikka ettekandeist märkmeid tegi ning kuuldust olulist kirja pani (muuseas, sellest kombest peab ta kinni tänapäevani). Ta valiti ringi juhatusse ja kolmanda kursuse tudengina esitas ta tookordse kevadkooli „Suuline sõna“ ettekandetsükli „Suuline stiil“ kokkuvõtte vabariikliku õigekeelsuskomisjoni 1979.–1981. aasta otsuste kajastusest Eesti Raadio töötajate keeles. Ta tõi esile seniste tavade kehtivust diktorite ja kommentaatorite kõnes, märksa vabam olnud aga reporterite ja intervjuueeritavate keelepruuk.

Ringi ühe töövormina juurutasin tava, et keelekoolidest, teemapäevadest jt olulist sisu pakkunud ettevõtmistest osavõtjad jagaksid nende kohta infot ka ajakirjanduses. Nii näiteks analüüsis Saadjärve-äärses kolmandas kevadkoolis „Kas minu keel on minu muuta?“ toimunud üksikasjaliselt žurnalistikatudeng Ene Paaver (Paaver 1984) ning Järvelja mammutsügiskoolis „Muu-tuv keel“ kuuldut-nähtut iseloomustasid Toomas Help ja Ene Vainik (Help, Vainik 1985). Järg oli jõudnud Külli kätte. Mosina veskis kaks päeva kestnud viiendast kevadkoolist „Suuline sõna“ kirjutas ta ülikoolilehes (Pokk 1985b) ning analüüsis seal peetud ettekandeid üksikasjaliselt artiklis „TRÜ keeleringi

kevadkool“ ajakirjas Keel ja Kirjandus (Pokk 1985c). Oletatavasti oli see ta esmaesinemisi auväärse erialaajakirja veergudel.

Innustasin Küllit edaspidigi ringi tegevusest ajakirjandusse sõnumeid saatma ja kohusetundliku tudengina, pealegi hea sõnaseadjana ta seda ka tegi (vt pilt 2). Nii võttis ta tõsiselt ette ringi kroonikaraamatu ja iseloomustas selle alusel lehe kolmel pikal veerul ringi senist, 40-aastast tegevust lausa aastakümnete kaupa, käsitledes nii mõõnakui ka tõusuaegu. Ta kirjeldas ringi alg-aastail üliõpilaste huvi keeleküsimuste vastu stimuleerinud Emakeele Seltsi auhindamistava, ringi koosolekuid võitluses abenismiga¹ ja Üliõpilaste Teadusliku Ühingu kevadkonverentside sündi.

1960-ndatel kujundasid ringi töövorme juhendajad Aino Valmet ja Paula Palmeos. Edenes tõlketegevus, tihenesid sidemed teiste soome-ugri rahvaste kõrgkoolide üliõpilastega ja alustati eesti keele kateedri murdeekspeditsioone tudengitele. 1970-ndatel lisandusid soome-ugri rahvaste õhtud ja koosolekute teemaks sai Tallinnas toimunud III rahvusvaheline fennougristide kongress. Koos Emakeele Seltsiga korraldati Tapa keelepäev ja trükkis ilmus tudengite teadusartiklite kogumik „Eesti keele ringi töid“ (1970), ent traditsioonilised ettekandekoosolekud kippusid kuulajaskonda kaotama (vt Pokk 1985a).

Uut aastakümnet, 1980-ndaid ringi töös oli Küllil lihtsam iseloomustada, sest neil üritustel osales ta ka ise. Ja eks me koos juhendajatega soome-ugri poolelt püüdsime tõesti ringi töövorme mitmekesistada, tudengite huvist lähtuvaid üritusi korraldada, ringis ühtekuuluvustunnet tekitada ning luua õppejõudude ja tudengite vahel inimlikku sidet väljaspool ametlikku õppekava. Meie tegevus hakkas silma, nii et ülikooli häälekandjas avaldatud kirjutises

Meelelahutuslikus osas viisid I kursuse üliõpilased meid ajas 300 a. tagasi — piiblikonverentside ja tollaste keeleküsimustes puhkenud kirgede aega. Ohtu lõpetas T. Tõnissoo, L. Kingisepa ja P. Erelti korraldatud meeleolukas viktoriin.

Seekordne keelekool oli esmakordselt planeeritud vaid ühele päevale, kuid õigustas sellisenagi oma toimumist. Lisaks uutele teadmistele said osalejad kaasa ehk ka mõningase annuse keeleringlaste ühtekuuluvustunnet. Ürituse korraldamise põhiraskust kandsid ringi juhendaja Valve-Liivi Kingisepp ja II kursuse üliõpilased, kellele võlgneme tänu selle traditsiooni jätkumise eest.

KÜLLI POKK,
UTU eesti keele ja soome-ugri
keelte ringi esinaine

Pilt 2. Katkend artiklist „Keeleringi sügiskool stiilist“, Tartu Riiklik Ülikool, 12. detsember 1986

¹ 2. detsembril 1951 oli Karl Aben teinud ajalehes Edasi ettepaneku kirjutada võõrnimesid hääluspäraselt. Keelering pidas selle arutamiseks Jakobi 2 ringauditooriumis kaks arvuka kuulajaskonnaga koosolekut.

„ÜTÜ parimad ringid“ (Sootak 1983) kuulutati eesti keele ja soome-ugri keelte ring humanitaarteaduste valdkonna parimaks, edestades isegi püsivalt eeskujuks olnud ajalooringi.

Külli ise tõstis esile ringi loominguajulist ja organiseerimisvõimelist juhatust, muudatusi kevadkonverentside korralduses, populaarseiks muutunud keelekoole, ringi liikmesuse põhimõtete ja osaluse täpsustamist, slängigrupi tööd, laiemalt haaravaid konverentsilaadseid murde- ja lastekeeke koosolekuid, metafoorikonverentsi, soome-ugri rahvaste keeli ja kultuuri tutvustavat sarja „Rahvapuu“, koostööd Eesti Riikliku Kunstiinstituudi tudengitega „Kalevala“ 150. aastapäeva tähistamisel ning palju muud (Pokk 1985a). Nüüdseks on tema artikkel muutunud hinnaliseks ja omanäoliseks dokumendiks eesti filoloogia tudengi elust 40 aastat tagasi.

Saan lisada, et tudengid korraldasid ringi 40. sünnipäeval, 9. detsembril 1985 aulakonverentsi. Tudengite Tiina Tõnissoo, Siret Rõkka ja Toomas Helbi kõrval pidasid ettekandeid ka ringi vilistlased, nende seas meie keeleelu aastaiaks elavdanud Huno Rätsep, kes kõneles teemal „Valgeid laike eesti keele uurimises“ (ilmus ka trükis: Rätsep 1987). Sõna said veel Udo Uiho (ettekanne „Igapäevast ja huvitavat toimetajatöös“), koolidirektor Leonhard Vaide („Emakeeleõpetaja röömud ja mured“), Viivi Maanso („Õpilase sõnavara“) ja Paul Kokla („Soome-ugri keelte uurimisest NSVL-s“). (Allik 1986) Tähtpäeva lõpetasime ülikooli vanas kohvikus, kus ühes kambris mängisid vaimukad Valhalla² poisid ette Eesti Kirjameeste Seltsis peetud ettekandekoosolekut ning teises laulsid Ülle Oosalu ja Heddy Douglas duetina René Eespere laulu „Ärkamise aeg“. Nagu paljud vilistlased kuulsin seda Eesti hümniga laadset pala siis esimest korda ja meil olid silmad märjad. Kaljo Põllu valmistas mu palvel ringi juubeliks kauni mälestusviida ja kinkis hea inimesena 25 eksemplari tublidele tudengitele. Nii on ringi tegevusest jälg eesti kunstitaevaski.

Õppisin Küllit stuudiumi jooksul tundma kui hea õppeedukusega tublit tegutsejat keeleringis ning kohusetundlikku, täpset ja usaldusväärset kaastalast asjaajamises. See käitumiselt alati tagasihoidlik, aga vaimselt rikas noor sai mulle hingelähedaseks kolleegiks ürituste mõtestamisel ja korraldamisel. Viimase kursuse üliõpilasena 1986/1987. õppeaastal valiti ta eesti keele ja soome-ugri keelte ringi vanemaks, pärast lõpetamist aspirandina aga juba selle juhendajaks (Kingisepp 1999: 111). Tudengiseisuses sai temast ka Emakeeke Seltsi liige (1986).

² 1980. aastatel Tartu ülikoolis tegutsenud luuleteater.

Diplomitööga jõudis Külli sõnavarauuringute juurde. 1986. aastal tähistas Eesti üldsus suure pidulikkusega Friedebert Tuglase 100. sünniaastapäeva ja Emakeele Seltsi esimehena analüüsis Huno Rätsep aastakoosolekul seltsi auliikme 40 novelli sõnavara (vt Rätsep 1986). Samast hoovusest oli kantud kateedrijuhataja juhendusel valminud Külli sisukas diplomitöö „Emotsionaalne sõnavara Fr. Tuglase teoses „Väike Illimar““ (Pokk 1987).

Osalesin eesti filoloogide lõpuaktusel aulas ja lennu lõpupeol Püssirohukeldris. Lustisin nendega rahvamängudes, käisime lauldes rukist lõikamas ja ega kosjadki saarest jäänud tulemata, tsu-valle-ralle-raa. Silma jäi uhke soenguga plisseeritud alaosaga roosas kleidis kaunis neiu – Külli Pokk. Ma ei osanud siis aimatagi, et vähem kui aastakümne pärast künname eesti keeleteaduses koos päris uut vagu: uurime rühmakaaslastena vanimaid eestikeelseid tekste, rajame vana kirjakeele korpuse, avaldame vanade tekstide sõnasikke, korraldame kirjakeele ajaloo päevi, loome koostöösidemed soome vana kirjakeele uurijatega jpm. Olen oma südames lõpmata tänulik ühistöö ja kokkupuudete eest, mis on seotud armsa Külliga eri aegadel.

Kirjandus

- Allik, Helgi 1986.** TRÜs ÜTÜ keeleringide 9. aastapäeval. – Nõukogude Õpetaja, 4. jaanuar, 4.
- Help, Toomas, Ene Vainik 1985.** Muutuv keel. – Keel ja Kirjandus 2, 127–128.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1999.** Pool sajandit üliõpilaste keeleringi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43, 109–131.
- Paaver, Ene 1984.** TRÜ keeleringi kevadkool. – Keel ja Kirjandus 8, 510–512.
- Pokk, Külli 1985a.** Keeleringi juubel. – Tartu Riiklik Ülikool, 6. detsember, 3.
- Pokk, Külli 1985b.** Keeleringi juubelikevadkool. – Tartu Riiklik Ülikool, 31. mai, 3.
- Pokk, Külli 1985c.** TRÜ keeleringi kevadkool. – Keel ja Kirjandus 9, 571–573.
- Pokk, Külli 1987.** Emotsionaalne sõnavara Fr. Tuglase teoses „Väike Illimar“. Diplomitöö. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder.
- Rätsep, Huno 1986.** Friedebert Tuglase kirjanikusõnavara iseloomulikke jooni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 32, 5–16.
- Rätsep, Huno 1987.** Eesti keele uurimise *status quo*: lünki ja väljavaateid. – Keel ja Kirjandus 3, 129–135.
- Sootak, Jaan 1983.** ÜTÜ parimad ringid. – Tartu Riiklik Ülikool, 25. november, 1.
- Õunapuu, Toom 1982.** Lõppes X emakeeleolümpiaad. – Nõukogude Õpetaja, 17. aprill, 3.

Ensimmäiset akateemiset askeleet Küllin kanssa

Ajatusmatka menneeseen

Valve-Liivi Kingisepp

Kirjoituksessa kuvaillaan Külli Habichtin opiskeluvuosien toimintaa Tarton yliopiston viron kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen piireissä ja analysoidaan hänen ensimmäisiä journalistisia töitään. Kirjoittaja kiittää päiväsankaria myöhemmästä yhteistyöstä vanhan kirjaviron tutkijakollegana.

First academic steps with Külli

A journey through memories

Valve-Liivi Kingisepp

This piece describes Külli Habicht's activities during her student years at the University of Tartu Estonian and Finno-Ugric languages' circle, and analyses her early written works published in the press. The author expresses gratitude in advance to Külli on her 60th birthday jubilee for future collaboration as a colleague in researching the old Estonian literary language.

Toimetaja missioon

Mati Sirkel

Küllli Habichtile

Vikipeedia teab kiretus teaduskeeles öelda vaid niipalju, et „Küllli Habichti peamised teaduslikud huvid on seotud vana kirjakeele ja tänapäeva kirjakeele morfosüntaktilise varieerumisega (nt tuumverbikonstruktsioonid, kaassõnade, modaalpartiklite ja küsipartiklite grammatiseerumine ning hiljuti ka kõneviis vanas kirjakeeles)“.

Mina tean aukartliku aupaklikkusega öelda veel seda, et Külli Habicht on toimetanud järgmised minu tõlked: Robert Musil, „Omadusteta mees“ I–III (ilmus 2006), Alfred Döblin, „Berliin, Alexanderplatz“, Edgar Hilsenrath, „Nats ja juuksur“, George Saiko, „Triivimisi“, Hermann Broch, „Vergiliuse surm“, Johann Peter Eckermann, „Kõnelused Goethega tema viimastel eluaastatel 1823–1832“, Hermann Broch, „Kuutõbised“ I–III, Johann Wolfgang von Goethe, „Itaalia-reis“ ning Niklas Luhmann, „Massimeedia reaalsus“. Ja mina pole kaugeltki ainus, kelle tõlkeid või originaaltekste ta on toimetanud, redigeerinud, „editeerinud“ – ehk siis: süvenenult ja kontrollivalt lugenud. Niisiis – ta on osanud end jagada teaduse ja ilukirjanduse vahel ja on ka ise tõlkinud. Nii palju tean isiklikku, et Musili toimetamisväljakutse võttis ta vastu mulje põhjal, mille talle oli jätnud minu tõlge Günter Grassi romaanist „Kammeljas“ (toimetaja Tiiu Kokla). Ja see tõlge mul tõesti õnnestus, nagu arvas ka toimetaja.

Olen oma kivise ja kännuse tõlkijaelu jooksul tutvunud suurel arvul eesti toimetajatega, kellelt olen rohkem või vähem vaevarikast tööd nõudnud ning ühtlasi õppinud. Esimesed triibulised sain Lembe Hiedelilt (R. I. P.). Tema oma absoluutse keelise kuulmisega oli seisukohal, et on olemas vaid üks õige tõlge. Tihti tähendas see, et ta tegi tõlke lausa ümber, aga harva juhatus küll, et ta nõudis tiitellehel oma panusele osutamist. Igatahes algajale võis säärane nahutamine ainult kasuks tulla, aga vahest nii mõnegi panna muud elukutset otsima. Mina jäin kõigest hoolimata tõlkimisele truuks,

kuigi alles hiljem leidsin Virve Krimmi sõnastatud elutarkuse: kes aga tahab eluaeg patune ja süüdi olla, see hakaku tõlkijaks. (Tõsi küll, toimetaja Hille Lagerspetz (R. I. P.) küsis mult kord, kui seda tarkust tsiteerisin, et miks ma toimetajad kõrvale jätan. Vististi ei anna ka toimetaja sellist teksti käest, kus tal enam midagi muuta või parandada või tõlkijaga vaielda poleks. Ju siis ei saavuta ideaali meist keegi, aga selle poole püüdlemine ei tohi lakata.)

Pean tunnistama, et professionaalsed keeleteoimetajad on minus alati imestust ja tihtilugu ka imetlust äratanud – mis on see, mis hoiab neil tähelepanu nii visalt pinevil, et pikast tekstist kikivarvul üle käies ja samas ka aina originaaliga võrreldes märgata neid kohti, kus midagi tundub kohendamist vajavat või lausa nõudvat? Eks see ole süsteemne ja suveräänne keele valdamine, aga kindlasti ka salapärane *je ne sais pas quoi* – vastutustunne emakeele korrektse pruugi ja heakõla eest. (Ja ilukirjanduse puhul muidugi ka selle eest, et tõlke ja originaali stiilid oleksid vastavuses.) Siin algab see, mida võiks missiooniks kutsuda. Paar korda olen olnud nii kergemeelne, et ise põgusalt vastutavat toimetamist nuusutada ja seda (lisaks Paul Viidingu Kleistile) koguni Marie Underi tõlget uurides – see oli Carlo Gozzi „Hiina printsess Turandot“, mille Under oli tõlkinud Friedrich Schilleri saksa tõtluse põhjal. Paaris kohas tihkasin natuke värsirütmi sättida, aga pieteetlikkus leidis kinnitust selleski, et neid kohti märkasin tõesti vähe. Kuid sain aimu vastutusest, mida säärane sättimine tähendab. Ühtlasi kasvas respekt toimetaja institutsiooni suhtes, kelle tööd olen küll ikka üritanud minimeerida, aga ometi olen teinud prohmakaid, „nii et on tuhat aastat häbi“. Enese heausklikku ülehindamist on need alminekud kahandanud saksa filoloogi elutarga ja alalhoidliku äratundmiseni, et kui sinu aktiivne raamatute ahmimise periood on põhiliselt toitunud saksakeelsest lektüürist, siis püsib see pitsersinu emakeelekasutusel peal vist kehvasti ja ei jää muud, kui olla tänulik toimetajaile, kes tekstist sinu germanisme välja roogivad.

Enamasti olen olnud teksti sisust nii haaratud, et tahaksin seda kiiremini jagada, eesti lugejale edasi anda, ning kärsitusest ja oskamatusest või kanapimedusest olen paraku või kohati leppinud vastega, mis vahendab küll mõtet, aga – nagu pahatihti näitab toimetaja – seda mõtet, tähendust või kujundit saab öelda ka teisiti, eestipärasemalt. Olen oma tõlkijanaha mõnikord ka parkimatult turule viinud ja polegi vastu näppe saanud, aga küllap leiaks üks õige toimetaja tagantjärele ikka midagi parkimisväärsset.

Läbinisti keeleinimesena on Külli Habichtil muidugi parimad eeldused, et olla ka kirjandustekstide keeleline toimetaja, kes võib endale valida ja lubada eriliselt nõudlikke tekste (nagu näiteks Hermann Brochi „Vergiliuse surm“). Tihedas aastatepikkuses koostöös temaga olen õppinud hindama tema teravpilkust ja keeletundlikkust nagu ka vastutulelikkust, et leida oma teadustöö kõrval aega minu (mahukate) tõlketekstide läbivaatamiseks. Tema meelelaadi juurde kuulub seegi, et erinevalt Lembe Hiedelist saab temaga ka arutavalt vaielda. Arvan, et üks põhjusi, miks ta on mind aidanud, on see, et olen tõlkimiseks valinud ajaülest väärtkirjandust, mille ilmumisele kaasaaitamine kuulub ehk samuti toimetaja missiooni hulka. Võin aga öelda, et tema vallas jään ma alati tänulikuks õpilaseks, kelle tõlketööle toimetaja on andnud viimase lihvi – kord vähem, kord rohkem. Igatahes võib Külli Habichti osalust tõlkevõi muu teksti ilmumises pidada kvaliteedigarantiiks. Ja kui meie koostöö peaks jätkuma (annaks Jumal!), siis mina alustan oma tulevase kirju temale ikka nii: „Väga austatud proua Külli Habicht!“.

(Oletan, et minu spetsiifilise tänuga võiksid ja tahaksid ühineda (Estri põhjal tuvastatud) Toomas Raudam, Piret Bristol, Harald Rajamets (R. I. P.), Heli Mägar, Eve Sooneste, Tiiu Relve, Mari Tarvas, Valve-Liivi Kingisepp, Kaia Sisask, Olavi Teppan, Amar Annus, Tiit Hennoste, Kai Tafenau – Maria-Kristiina Lotman, Marju Lepajõe (R. I. P.), Katrin Kaugver, Anne-Mari Orntlich, Imre Siil, Ene-Reet Soovik, Sirje Olesk, Tiina Aro, Tiina Abel, Sergei Stadnikov (R. I. P.), Toomas Mikkor, Kristel Ress, Urmas Oolup, Mari Vaba, Siiri Ombler, Elo Jakobson, Inge Annom ...)

Toimittajan kutsumus

Mati Sirkel

Kääntäjä Mati Sirkel kiittää ja onnittelee merkkipäivän johdosta Külli Habichtia, joka on päätoimensa ohessa löytänyt hyvää tahtoa ja aikaa toimittaa yhdeksän allekirjoittaneen käännöskirjaa, joista eräät ovat varsin vaativia ja mittavia. Kun tekstin on juurta jaksain lukenut läpi sellainen kieli-ihminen kuin Külli Habicht, jota toimittajana arvatenkin motivoi vastuuntunto äidinkiellensä moitteetonta käyttöä ja sujuvuutta kohtaan, on se laadun tae. Kääntäjän ja saksalaisen filologian edustajan se jättää joka tapauksessa opinhaluiseen kiittolisuudenvelkaan.

The editor's mission

Mati Sirkel

The translator Mati Sirkel expresses his gratitude and congratulates Külli Habicht on her 60th birthday. Alongside her main job, Külli has found the will and time to edit nine of the writer's translated books, some of which are very demanding and voluminous. When a text has been reviewed by such a thorough language expert as Külli Habicht, whose motivation as an editor is clearly driven by a sense of responsibility for the correct use and harmony of our mother tongue, it is a guarantee of quality. This German philologist and translator is destined to remain her grateful debtor, ever eager to learn from her.

Värske moment

Carl Eric Simmul

Selle paberi peale kukkus kaks seemet. Külli käest kuulsin sõnapaari *värske moment*. Saates „Arvo Pärt. Päevikud“ (Veber 2020: 18.48) nägin päevikumärkust

„Nad armastasid teineteist nii,
Et neil oli vaid üks olemus.
Kaks erinevat inimest, ent ei mingit eraldumist.
Nende arv kaotas armastuses tähenduse.“
(Shakespeare)

Armastuse ring.

$$1 + 1 = 1$$

need ei ole surnud arvud, vaid nende vahel on
elu, akt, armastuse ring.

Siinses tekstis ristuvad sõbralikult *värske moment* ja $1 + 1 = 1$, mis teevad väikesed talgud: $1 + 1 = 1$ kirjeldab värske momendi avaldumist suhtluses. Võrduses $1 + 1 = 1$ on üldistunud koostisosa, mille sisaldusest oleneb iga momendi värskus. Tunda on värskus rahu ja rõõmuna, millel võiks suhtlusolukorras olla kolm kontrollpunkti: süda, suhtluskaaslane ja tulevik. Kas värskus ulatub nendeni? Kui jah, võib toimuda midagi, mis on võrdusele $1 + 1 = 1$ tavalisest lähemal: käes võib olla värskeimat sorti moment.

Võrduse $1 + 1 = 1$ tõlgendamisel pakuvad tuge kaks teist kujundit: liitmisvalem $a + b = c$ ja pealkiri „Peegel peeglis“ (1978). Siinses tõlgenduses tähistavad need kujundid sündmusi: suhtlemist, peegeldamist ja armastamist. Armastamine ($1 + 1 = 1$) on suhtlemise ($a + b = c$) avaldumise kuju, mis sarnaneb peegeldamisega.

Kirjeldan kolme kujundi tõlgendust osa haaval vasakult paremale. Liitmisvalemi a on suhtleja süda: iga suhtluse toimumiskoht ja osaline. a väärtus on

nii lähedal 1-le, kui suur on südames armastuse osakaal. a analoogia on klaas, mis peegeldab niivõrd, kui suurel osal klaasist peegeldub valgus.

+ tähistab a tähelepanu: suhtlemise eeldust, algust ja kestust. + b tähendab, et a pöörab tähelepanu b -le. Peegli tähelepanu suunda kujutab peegelpinna asend.

b on tähelepanu keskpunkt, suhtluskaaslane, teine. Kellele või millele pöörab a oma tähelepanu, temast teeb ta oma b , teise. 1 on b , keda tabab tähelepanu, mis lähtub $a = 1$ südamest. $b = 1$ analoogia on peegel, kelle kujul on valgus teises peeglis.

= tähendab *on*: avaldub põhilisel, olulisel kujul. c on vastus, öeldistäide. Öeldistäide on südame täide: a südame sisu, seisund. Nagu suhtlus algab südame tahtmisest, nii tuleb südames välja suhtluse väärtus. Peegeldumise *on* avaldub peegelpildis – peegli öeldistäites.

Kujundite tõlgenduse võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Kolme kujundi tõlgendus osa kaupa

Kujund	$a + b = c$	Peegel peeglis	$1 + 1 = 1$
Viitealune sündmus	Suhtlemine	Peegeldamine	Armastamine
a (1)	Süda	Peegel, kus peegeldub valgus	Süda, kus on tähelepanu ja armastust
+	Tähelepanu suund	Peegelpinna asend	Tähelepanu suund
b (1)	Teine	Teine peegel	Teine
=	On	On	On
c (1)	Südame sisu, seisund	Peegelpilt, mis koosneb valgusest ja kujutab teist peeglit	Teist armastav süda = armastus teise kujul südames = teine armastuse läbi südames

Kokkuvõttes täpsustab võrduse $1 + 1 = 1$ tõlgendus $a + b = c$ tõlgendust ainult kahes punktis, a ja c asjus; ja õieti ainult ühes punktis: kui a on 1, on 1 ka c – ja ühtlasi b .

Igal suhtlejal on süda. Nii toimub korraga vähemalt kaks sündmust $a + b = c$, millest igaüks asub omas kauguses võrdusest $1 + 1 = 1$. Sõnasõnalt võib *peegel peeglis* nimetada olukorda, kus ühes peeglis peegeldub ühe korra teine peegel, mis vastu ei peegelda. Üksainus peegeldus on ime, klaasi

seisukohast. Kujundi ideaal on aga *peeglid teineteises*, nagu võibki mõista teose originaalpealkirja „Spiegel im Spiegel“. Sellele ideaalile vastab $1 + 1 = 1$, mis kehtib kaksipidi, vastamisi: südamest südamesse edasi-tagasi. *Kehtib*: voolab, puhub, paistab.

Ülal esitatud päevikumärkuses on tõlgitud luuletuse „Fööniks ja turteltuvi“ (Shakespeare 2024 [1601]) seitsmes salm, mille ridades jookseb värske suhtlusolukorra jooni.

Et neil oli vaid üks olemus.

Olukorra *peegel peeglis* omadused tulevad valguselt, mille allikas jääb nime-tult kujundi konteksti. Võrduse $1 + 1 = 1$ tagamaal vastab allikale tundmatu x , mille väärtust 1 kannavad a , b ja c . Grammatika mõistes ühilduvad peeglid valguses valgusallikaga ning a , b ja c ühilduvad x -ga nagu elliptilise põhjaga, millele nad alistuvad ja mille tunnuseid kannavad. Iseenesest, otsejoones, jääb elliptiline põhi siin võrduses tundmatuks. Samas kajastub laiendi ($a + b = c$ / paar klaasi) muutevormis ($1 + 1 = 1$ / *peegel peeglis*) selle põhja väärtus: 1 ehk valgusenergia. Aga ometi ei ole mitte x niisama tuntud kui 1, vaid pigem on 1 sama tundmatu kui x ; aga tuntav tundmatu – vastu võetav võõras.

Üks olemus võib siin reas olla nii armastus, mis sarnaneb valgusenergiaga, mis on peeglites kohal ühe vihuna, kui ka midagi sellist, mille asjaosalised selle vihu käes ära tunnevad: et klaasid on klaas, klaas on peegel, ja peegel on valguses valgus.

Nad armastasid teineteist nii,

Üks ühendab iseenesest: üks olles ühendab üks, millega tahes kokku puutub. Siin ühendab üks valgusvihk kaht peeglit, olles neis korruga kohal. Ühe vihu kohalolu avaldub mitmeti. Valgusele loomuomaselt toob vihk kaasa kõik, mis paistmise tee peale jääb. Vastastikuste peeglite vahel toob vihk kummagi peegli teise sisse. See käib kiiresti, rohkesti ja ringi, nii et üks vihk avaldub kahe peegli sisimasse süveneva lõputu vaheldumisena, mis väljendub kahes peegelpildis täpselt vastupidi ja niisamaviisi. *Teineteise armastamine* seisneb selles, et mõlemas a -s, kummaski peeglis, on ruumi, kuhu saab levida ja kust peegelduda valgusenergia. Kui valgusvihk tuleb, toob see b endaga ühes kui 1 a sisse, avaldub a sees $c = 1$ -na ja teeb a -st üleni 1. Kui peeglis on ruumi, levi, ositi, toimub see ositi, levis olevate osade haaval.

Kaks erinevat inimest

Kaks peeglit, a ja b (õieti üks ja teine $a-b$, st *mina-sina*), eristuvad. Igalühel on vaja teist: x käib mitme vahel. Vormilt on suhtlus mitmene muidu, aga armastus teeb mitme erilise sisu sarnasemaks, nii et avaneb mitmuse mõte.

Ent ei mingit eraldumist

Kaks erilist (a ja b) on täielikult ühinenud ($c = 1$). Peegeldumine, valgusenergia levimine, ei kuluta ega jaota valgust, kumbagi peeglit, peeglite erilisust ega valguse ja peegli eristust. Kaks erilist peeglit on täiesti sarnased ja täielikult ühinenud, ei erine omadustelt ega eraldu peegelpildi sisult. Kui mõlemad peeglid on puhtad ja valgust täis, on pildil *peegel peeglis* kaks valguskollet, kus pole ühtki punkti, mis valgusest erineks. Ometi püsivad peeglite isiklik eristus teineteisest ja loomulik erinevus valgusallikast.

Nende arv kaotas armastuses tähenduse

Arv eeldab eraldust: mida väljendatakse arvuna, see on enne eraldatud muust, sh sellest, mida väljendatakse teise arvuga, millega esimest arvu suhestatakse. Armastus teeb suhtlemise tehte nii teisiti, et tühistab tehte eelduse. Kui palju armastus ühendab, nii palju tühistab see eeldusliku eraldatuse. Võrreldes tavalise liitmisega, kus summa liidetavad asendab, ei kao tehte $1 + 1 = 1$ käigus kedagi ära, vaid keegi tuleb juurde. Ootamatu on nii see, et keegi juurde tuleb, kui ka see, et keegi ära ei kao. Summa täiendab liidetavaid, nii et vastus saab püsivalt mitmene, kuigi ühene: 1-suguseid saab mitu.

See siin oli üks täpp või näpp, muidu on see pikem jutt; mitte ka õieti jutt, vaid asi; mitte ka õieti asi, vaid elusolend.

Materjali allikad

Shakespeare, William 2024 [1601]. The Phoenix and the Turtle. <https://www.poetry-foundation.org/poems/45085/the-phoenix-and-the-turtle-56d2246f86c06>.

Veber, Erle (režissöör) 2020. Arvo Pärt. Päevikud [telesaade]. Produtsent Ruth Alaküla. Eesti Televisioon. <https://jupiter.err.ee/1608826543/arvo-part-paevikud>.

Värske moment 'tuore hetki'

Carl Eric Simmul

Tässä kirjoituksessa kohtaavat kaksi fraasia: *värske moment* ja $1 + 1 = 1$. Ne kohtaavat keskustelussa ja täydentävät toisiaan. *Värske moment* kuvaa sitä, mitä keskustelija kokee, kun hän osallistuu keskusteluun, joka kulkee suuntaan $1 + 1 = 1$. Yhtälö $1 + 1 = 1$ puolestaan tiivistää sellaisen keskustelun kulun, jossa osallistujat kokevat yhteisen tuoreuden. Tämä kulku muistuttaa valonsädettä kahden peilin välillä.

Värske moment 'a fresh moment'

Carl Eric Simmul

This story brings together two phrases: *värske moment* ('a fresh moment') and ' $1 + 1 = 1$ '. They meet in the context of communication and complement each other. *Värske moment* describes the sensation perceived by the person engaged in communication following the principle of ' $1 + 1 = 1$ '. The equation ' $1 + 1 = 1$ ', in turn, summarises the course of communication where the participants share a *värske moment*, experiencing a shared sense of energy and liveliness. This process is akin to a beam of light caught between two mirrors.